

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

NAXÇIVANLILARIN II DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN ÖN CƏBHƏLƏRİNDƏ YAZDIQLARI CƏBHƏ MƏKTUBLARI “ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

¹Fəxrəddin Cəfərov

<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>

²Rəhimov Yaşar Nihad oğlu

<https://orcid.org/0009-0006-5473-8758>

yasarrahimov@yahoo.com

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan.

²AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan.

*Yazışılan müəllif: fexreddinceferov@ edu. az ; Tel.: +994 60 561 19 51

XÜLASƏ

Araşdırılan mövzu indiyə kimi ayrıca bir tədqiqat obyektı olmamışdır. Buna görə o aktuallıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd “Şərq qapısı” qəzetinin materiallarına söykənərək II Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan döyüşçülərinin ön cəbhələrdən yazdıqları məktubları ətraflı şəkildə, elmi metodlarla araşdırmaqdan ibarətdir. Məqalənin metodoloji əsasını tarixi dərkətmənin elmi prinsipləri-tarixilik və obyektivlik təşkil edir. Tədqiqat zamanı tarixi tədqiqatın konkret metodlarından biri olan məntiqilik metodundan da istifadə edilmişdir. Alınan nəticələrə əsasən Böyük Vətən müharibəsi gətirdiyi ağır-acılarla bərabər, naxçıvanlı döyüşçülərdə qəhrəmanlıq göstərmək və müharibədə qalib gəlmək həvəsi həvəsi oyatdı, vətənpərvərlik hisslərini ön plana çıxardı. Müharibə qələbə ilə qurtardı, bu böyük tarixi hadisə xalqın sevincinə, döyüşçülərimizin qurub-yaratmaq ilhamına səbəb oldu. Məqalənin təcrübi əhəmiyyəti onunla izah edilir ki, məqalədə istifadə olunmuş faktiki materiallardan və əldə edilmiş nəticələrdən ali məktəblərin tarix fakültələrində ixtisas kurslarının aparılmasında, ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, tədris və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan əlavə Naxçıvan tarixinə dair elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında və dərslərin tədrisində də istifadə edilməsi mümkündür. Xalqın dinc həyat sürdüyü, yaradıcı əməklə məşğul olduğu dövrdə həmin cəbhə məktublarının əhəmiyyəti nə qədər böyükdürsə müharibə günlərində, bütün xalq silaha sarılaraq öz vətəninə düşməndən qorumağa qalxdığı zaman bu əhəmiyyəti daha da artır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, II Dünya müharibəsi, “Şərq Qapısı” qəzeti, cəbhə məktubları, ön cəbhə*

Giriş

Bəşər tarixində baş verən saysız-hesabsız müharibələr içərisində miqyasına, toqquşan tərəflərin maraqlarına və digər məsələlərə görə İkinci Dünya müharibəsi xüsusi yer tutur. İkinci Dünya müharibəsi əks geosiyasi mövqelərdə çıxış edən aparıcı dövlətlərin dünyanı yenidən bölmək uğrunda mübarizəsinin nəticəsi idi.

Müharibənin başlanması haqqında ilk məlumat “Şərq qapısı” qəzetinin 25 iyun tarixli nömrəsində dərc olunmuş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini və Xalq Xarici İşlər Komissarı V.M.Molotovun 22 iyun 1941-ci ildə radio ilə çıxışının tam mətni verilmişdir.

II Dünya müharibəsinin ön cəbhələrində döyüşən naxçıvanlıların cəbhə məktubları. Qəzetin 27 iyun 1941-ci il tarixli nömrəsində Nəraşen (Şərur) rayonunun Yenkiçə kəndindən Zöhrəbanunun oğluna məktubu dərc edilmişdi. Məktubda yazılır: “Əziz oğlum! Vətənimizin parlaq və dünya tarix əhəmiyyəti olan nailiyyətləri faşist barbarlarının gözüne bıçaq kimi batır... Sənin hər bir möhkəm zərbənə mənim üçü yüksək fəxrdir. Unutma ki, sənin qələbənin mənim tarlaman daha da gözəlləşməsinə səbəb olacaq, müvəffəqiyyət vədimin doğrulmasına şərait yaradacaqdır. Bol məhsul əldə etməyimiz isə Vətənin müdafiəsi, şəhər həyat deməkdir” (1, 1941, 27 iyun).

Qəzetin 1942-1944-cü ildə çıxmış nömrələrində Sovet İttifaqı Qəhrəmanları Abbas Quliyev, Qəzənfər Əkbərov, Nəcəfzadə Rəfiyev, cəsur komandirlərdən Akim Abbasov, Əsgər Əhmədov, Nemət Kərimov, Əli Məmmədov, Allahverdi Kərimov, Mehdi Mahmudov, İsmayıl Sayılov, Əsgər Hüseynov, Cəboş Şıxəliyev, Cəfər Məmmədov və onlarla başqalarının Böyük Vətən müharibəsindəki qəhrəmanlıqlarından danışılır.

Qəzetin 1942-ci il tarixli 6-22 və 26 mart tarixli nömrələrində Cənub-Qərb cəbhəsində alman faşist işğalçılarına qarşı böyük mərdlik və qəhrəmanlıq göstərən həmyerlimiz, Şərur rayonunun Qıvrıq kənd kolxozunun üzvü Cəboş Həsən oğlu Şıxəliyev haqqında geniş materiallar verilmişdir. 26 mart nömrəsində isə alman faşist işğalçılarına qarşı döyüşdə fərqləndiyinə görə Cəboş Şıxəliyevin “İgidliyə görə” medalı ilə təltif edilməsi barədə məlumat və gənc şair Hacı Əsgərovun Cəboş Şıxəliyevə ithaf etdiyi “Alqış vətənin sədaqət oğluna” şeri dərc edilmişdir (1, 1942, 26 mart).

Qəzetin 7 mart 1942-ci il tarixli nömrəsində müharibənin ağır illərində Poltava, Xarkov, Voronej, Kursk cəbhələrində vuruşmuş həmyerlimiz Ağca Həsən oğlu Ağayevin ailəsinə göndərdiyi məktubunda oxuyuruq: “Əzizlərim! Hazırda mən şəhər və xoşbəxt həyatımızı əlimizdən almağa çalışan hitlerçi cəlladlara qarşı vuruşuram. Onlar heç bir zaman istədiklərinə nail ola bilməyəcəklər! Gündəlik qəzetləri oxuyursunuzmu? Faşistlər doğma qızıl ordumuzun amansız zərbələri altında geri çəkirlər.

Quduzlaşmış hitlerçilər geri çəkildikdən kəndləri yandırır, günahsız körpələri odlara atırlar. Sizin kimi uşaqları süngüdə keçirirlər. Onlar heyvanxanada gördüyümüz vəhşi heyvanlardan da pisdirlər.

Əzizim Fatma, uşaqlardan muğayət ol! Əvəzimdən Kamoşu, Əloşu və balacanı öpərsən. Onların dərslərinə həmişə özün bax. Məndən nigaran qalma. Son damla qanım qalanadək anamız vətənə sədaqət qalacağıma and içirəm. Vətənin müdafiəsindən şərəfli nə var əzizim. Məndən qohum-əqrəbaya salam söylə. Tezliklə görüşərik! Sizin Ağca Ağayev” (1, 1942, 7 mart).

Müharibəyə könüllü gedənlərin sırasında həmyerlimiz Məmməd Əliyev 1942-ci ilin yanvar ayında atası Hüseyn Əliyevə göndərdiyi məktubunda yazır: “Urəyimdə bəslədiyim əsgər salamat sizin kimi əzizlərimə təqdim etməklə çox şadam. Mən də sağ-salamat varam. Bu məktubu

Qərb cəbhəsindən yazıram. Ölərəmsə vətən yolunda ölərəm. Ata! Heç ürəyinizi sıxmayın, tezliklə faşistləri vətənimizdən təmizləyib qurtaracağıq. Son damla qanım qalanadək torpağımızın hər qarışı uğrunda vuruşacağam. Hamınızı öpür və əllərinizi sıxıram. Anama, bacım Dilarəyə və Məsməyə çoxlu salamım var. Oğlunuz Məmməd”.

Qəzetin 22 mart 1942-ci il tarixli nömrəsində Məmməd Əliyevin bacısı Dilarə Əliyevanın Məmməd Əliyevə göndərdiyi cavab məktubu dərc edilmişdir. Dilarə cavab məktubunda yazır: “Sevimli qızıl əsgər qardaşım Məmməd. Əvvəla salamımı sənə kimi istəkli qardaşıma təqdim edirəm. Sevgili qardaşım, biz gərək ana vətənimizi düşməndən göz bəbəyi kimi qoruyaq. Sən cəbhədə vətən uğrunda hünər göstərdiyin bizi sevindirir. Anamın südü sənə hala olsun, böyük qəhrəman olasan, döşün ordenlə bəzənsin.

Sən bizdən arxayın ol, sağ-salamat olub gözəl yaşayırıq. Qardaşım mən də bu il Naxçıvan tibb məktəbini qurtarmışam. Lazım gələrsə bir tibb bacısı kimi vətəni müdafiəyə hazıram. Sizinlə cəbhədə vuruşan bütün qardaş və bacılarım fəxr edirəm. Mən onlarla birlikdə mənfur düşməni məhv etmək üçün həmişə hazıram. Öpürük səni, sağ olun, düşməni daha da bərk vurun. Bacın Dilarə (1, 1942, 22 mart).

Qəzetin 29 avqust 1942-ci il tarixli nömrəsində cəbhədə vuruşan naxçıvanlı komsomolçu gənclərdən baş serjant Məmməd Bağirovun, serjant Zeynalabdin Kazımovun, starşına Aqoş Mirişlinin, baş serjant həmid Mürsəlovun, baş serjant İsmayıl İsmayılovun, kiçik siyasi rəhbər İslam Səfərlinin Naxçıvan Vilayət Komitəsinə göndərdikləri məktub dərc olunub. Məktubda deyilir: “Naxçıvanın bütü zəhmətkeşlərinə, kolxozçularına, kolxozçu qadınlara, fəhlələrinə, ziyalılarına bizdən alovlu əsgər salamı! Biz Lenin komsomolu sırasında böyümüş və tərbiyə almış gənclərik. Biz əlimizə silah alaraq əziz vətənimizin müdafiəsinə qalxmışıq. Vətən uğrunda son damla qanımız qalana qədər vuruşacağımıza və azgün düşməni sarsıdıcı zərbələr vuracağımıza and içmişik.

Naxçıvan gəncləri! Biz alçaq alman faşistlərinə olan kinimizi süngümüzlə yazaraq düşmənlərimizin köksünə sancacağıq. Biz düşmənlə mərdliklə vuruşduğumuz kimi, siz də təsərrüfatda, dəzgah başında inamla çalışın, cəbhəni və ölkəni hər cür məhsulla təmin edin. Bilin ki, həyat mərdlərin, qoçaqların və həqiqət uğrunda mübarizə aparanlarıdır. Biz də sizi əmin edirik ki, alçaq faşistlərin məhv edilməsində qəhrəmanlıqla vuruşanların ilk sıralarında olacağıq (1, 1942, 29 avqust).

Qəzetin 7 noyabr 1942-ci il tarixli nömrəsində muxtar respublika gənclərinin həmyerlimiz mayor Akim Abbasova göndərdikləri məktub da maraqlıdır. Məktubda deyilir: “Əziz dostumuz və həmyerlimiz. Sən ümumi iş dairəsində həmişə bizimləsən. Sizin, eləcə də ölkədə arxa ilə cəbhənin əlaqəsi və dostluğu getdikcə möhkəmlənir və artır. Biz yaxşı başa düşürük ki, yaxşı işlərimiz sizin qəlbinizi təmin edir. Düşmənin tamamilə darmadağın və məhv olmasını yaxınlaşdırır.

Hörmətli Abbasov yoldaş! Biz Naxçıvan gəncləri sənə adına yeni bayram sovgatları göndərməklə öz məhəbbət və hörmətimizi sənə bildirir, vətən uğrunda, xalqımızın şərəfi və namusu uğrunda sonadək sönməz bir qüvvə ilə mübarizə etməyinizi arzu edirik. Bu yalnız bizim deyil, bütün ölkənin və xalqımızın arzusudur (1, 1942, 7 noyabr).

Qəzetin 12 dekabr 1942-ci il tarixli nömrəsində Stalinqrاد rayonundan A.Dolqovun imzası ilə “Naxçıvanlı Əli Hüseynov intiqam alır” yazıda igid həmyerlimizin 30-a yaxın düşmən tankının irəliləməsinə mane olduğu, Naxçıvandan Volqa sahillərində şərəfli döyüş yolu keçdiyi, onlarla alman hərbiçisini-1 zabitini öldürdüyü, düşmənin 2 tank və avtomobilini məhv etdiyi haqda məlumatlar verilir. Qızıl əsgər Əli Hüseynov haqqında A.Dolqov yazırdı: “Vasili yoldaşın bölməsi yürüşdə idi. Qəflətən təpənin arxasından 30-yaxın alman tankı çıxdı. Tanklarla döyüşçülərimizin arası cəmi 150-200 metr olardı. Bir dəqiqə belə keçə idi düşmən maşınları döyüşçülərimizi əzəcəkdı. Tankların qarşısını necə olursa-olsun saxlamaq lazım idi.

Nə cür saxlamaq? Sovet döyüşçüləri vuruşa hazırlaşana qədər zərbəni kim isə öz üzərinə almalı idi.

Baş serjant Əli Hüseynov bir düşmən tankına zirehdədən silahdan 2 güllə atdı. Maşın yerində durub qaldı. Döyüşçülərimizə də elə bu lazım idi. Onlar özlərini vuruşa hazırlayıb düşməyə atəş açdılar. Tanklar nizamsız şəkildə top və pulemyot atəşi açdılar.

Hər tərəfi alov bürümüşdü, fəydən metal qırıntıları yağırı. Ancaq heç kəs yerindən tərpənmirdi. Cənəhdə topçılarımız öz qurğuşunlarını alman tankları üzərinə yağdırmağa başladılar. Qızıl əsgərlər tankdağıdan qumbaraları işə saldılar. Düşmən tanklarının biri, ikisi, üçü alovlanıb yanmağa başladı. Nəhayət, alman tankları geri çəkilməyə məcbur oldu.

Naxçıvandan buraya Volqa sahilinə öz doğma vətəninə müdafiə etməyə gəlmiş Əli Hüseynov Azərbaycan xalqının etimadını şərəflə doğrultdu. O, onlarca alman faşistini, o cümlədən bir zabiti öldürmüş, düşmənin iki avtomobilini və iki tankını məhv etmişdir.

Həmyerliniz Əli Hüseynov igidlərə məxsus cürət və qəcaqlıqla döyüşə girib həmişə qalib çıxır” (1, 1942, 12 dekabr).

Qeyd edək ki, Əli Hüseynov Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Müharibəyə könüllü olaraq getmişdir. O, Stalinqrاد uğrunda buruşmalarda bir neçə düşmən tankını, avtomobilini, zabit və əsgərini məhv etmişdir. Mərd komçomolçu kimi vuruşduğuna görə komandanlığın hörmətini qazanmış və medallarla təltif olunmuşdur.

402-ci Azərbaycan diviziyasının igid oğlu, mayor Akim Abbasovun komandanlıq etdiyi 833-cü polk 1942-ci ilin dekabrında Mozdokun şimal-şərqində hücumə keçərək 10 gün davam edən döyüşdə düşmənin 13 hücumunu dəf etmişdi. Bu döyüşlərdə A.Abbasovun döyüş yoldaşları misilsiz şücaət göstərdi. Akim Abbasovun polku iki gündə düşməni 34 kilometr geri qovmuş, 4 yaşayış məntəqəsini azad etmiş, 2 müqavimət nöqtəsini ləğv etmişdir. Bu müddət A. Abbasovun polku düşmənin 36 tankını, 3 avtomaşını, 7 radiostansiyasını, 5 minomyot artilleriya batareyasını və 500-dən çox əsgər və zabitini məhv etmişdi.

Döyüşdə igidlik göstərdiyinə görə polkun 72 döyüşçüsü SSRİ orden və medalları ilə təltif edilmişdir. Mayor A.Abbasov isə “Qırmızı Bayraq” ordeni ilə təltif edilmiş və ona podpolkovnik rütbəsi verilmişdir.

Zaqafqaziya cəbhəsinin komandanı, ordu generalı İ.V.Tulenev yazmışdır: ““Faşistlər A.Abbasovun bölməsi tərəfindən müdafiə olunan mövqələr üzərində 70-dən 100-ə qədər tankla 30 dəfə hücum etdi. Almanlar top və pulemyotlardan atəş açır, tankların tırtılları ilə hər şeyi əzib məhv edirdilər. Azərbaycanlı döyüşçülər bir çox yoldaşlarının həlak olduğunu görürdülər. Lakin

onlar düşmənin 36 tankını yandırdılar və məhv etdilər, həm də hər dəfə sübut etdilər ki, qoçaq əsgər tankdan güclüdür” (1, 1943, 25 fevral).

Müharibədən qabaq Naxçıvan MSSR Xalq Torpaq Komissarlığında çalışan sürücü Qurban Qurbanov 24 iyun 1943-cü ildə öz işçi yoldaşlarına göndərdiyi məktubunda yazır:

“Sizə səmimi döyüşçü salamlarımı yetirir və əllərinizi sıxıram. Mən Naxçıvan MSSR Xalq Komissarlığında necə çalışdımsa, cəbhədə ondan on qat artıq gücümle çalışıram. Komandirlərim mənim işimə yüksək qiymət verirlər. 4 dəfə təşəkkür almış və 1943-cü ilin yanvar ayında “Döyüş xidmətinə görə” medalı ilə təltif edilmişəm. Özüm də qvardiyaçı şoferəm. İndi Stalinqrad cəbhəsində almanlardan qənimət alınmış avtomobildə işləyir, düşmənin tezliklə məhv edilməsi uğrunda yorulmaq bilmədən çalışıram. Şoferi olduğum polkovniki hara göndərirlərsə məni də özü ilə aparır. O, çox yaxşı və qayğıkeş adamdır.

Əziz işçi yoldaşlarım! Qəhrəman Qızıl Ordumuzun qış hücumu zamanı çoxlu sovet şəhərini və kəndini əclaf düşməndən azad etdik. Alman faşistlərinin dinc sovet əhalisinə verdiyi əzabın şahidi oldum. Bu məni düşməne qarşı daha amansız olmağa çağırır. Düşməne elə bir zərbə vuracaq ki, o, bir daha özünə gələ bilməyəcəkdir. Məndən ailə üzvlərinizə və bütün tanışlara salam söyləyin. Hörmətlə: Sizin Qurban Qurbanov. 24 iyun 1943-cü il

“Şərq qapısı” redaksiyasının sabiq fəal müxbiri Cəfər Məmmədov da (Sirablı) müharibənin ilk günlərindən Qızıl Ordu sıralarında alman faşist işğalçılarına qarşı vuruşurdu. Onun 12 avqust 1943-cü ildən cəbhədən redaksiyaya göndərdiyi məktubunda bütün Naxçıvan zəhmətkeşlərinə salam yetirməyi xahiş etmiş və azgın faşist işğalçılarına qarşı son damcı qanı qalana qədər vuruşacağına and içdiyini bildirmişdir. Məktubunda bu bayatıları da yazıb göndərmişdir:

Əzizlərim mərdanədi,
Mərd sözü mərdanadı.
Vətənə igid verən
Mərd ata, mərd anadır.
Əzizim varın sənin
Namusun arın səsin.
İgid olub ad aldın,
Xoşbəxtdir yarın sənin...
(1, 12 avqust 1943-cü il)

Müharibə illərində gənc şairlərimizlə bərabər, ata-anaların övladlarına yazdıqları məsləhətçi məktublar və şerlər də dərc edilmişdir. “Şərq qapısı” qəzetinin 19 avqust 1943-cü il tarixli nömrəsində Naxçıvan şəhəri Vorovski küçəsi 16 №-li evdə yaşayan Nərgiz Məmmədəliyevanın ön cəbhədə vuruşan oğlu Əliyə yazdığı 4 kupletli şeri dərc edilmişdir. Xalanın yazdığı şer qəzetin həmin nömrəsində aşağıdakı kimi dərc edilmişdir:

Başına döndüyüm mərd oğlum Əli,
Ananın yaqutu, incisi, ləli.
Könlümün arzusu, dilim əzbəri
Var böyük ümidim yenə görüşək.

Bəslədim qoynumda bir aslan səni,
Çək düşmən üstünə oğul dəstəni.
Qəlbində bərk saxla əziz vətəni,
Var ölməz ümidim yenə görüşək...

Onlarla ata-anaların müharibə illərində vuruşan oğul-qızlarına, həyat yoldaşlarına məzmunlu məktublar yazaraq onların vətən uğrunda həmişə mərdliklə vuruşmalarına məsləhət vermişlər.

“Şərq qapısı” redaksiyasının əməkdaşı, gənc şair Hacı Əsgərov ordu sırasına alındıqdan bir neçə vaxt sonra vətən müharibəsi səbhələrində qüsmənə qarşı mübarizəyə başlamışdır. O, arxada ikən özünün məzmunlu şərləri ilə döyüşçülərimizi ruhlandırmaqda az iş görməmişdir.

Hacı Əsgərov 21 avqust 1943-cü ildə “Şərq qapısı” qəzeti redaksiyasının kollektivinə göndərdiyi məktubunda yazır: “Siz fəxr ertməlisiniz ki, fəlakət gətirən qanlı kabus-alman faşizminə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan döyüşçülərin sırasında sizin də əməkdaşlarınız vardır. Bu sırada mən tapşırıqları layiqincə yerinə yetirdiyim üçün komandirlərin hörmətini qazanmışam.

Arxada olarkən öz ürək duyğularını, vətənə məhəbbətini söz incilərimlə tərənnüm etdiyim kimi, indi əldə silah müqəddəs vətəni düşməndən müdafiə edirəm. Düşməne qarşı sonadək amansız olaraq vuruşmaqda bir damcı qanıma belə əsirgəməyəcəyimə and içmişəm.

Hörmətli əməkdaşlarım! Düşmən məhv edilmək üzrədir. Ali Baş Komandamız, Sovet İttifaqı Marşalı Stalin yoldaşın hər gün yeni qələbələrə gətirən komandası faşizmin çürüməkdə olan təməl daşını parçalamış və tarixin səhifəsinə qızıl hərflərlə yazılmışdır:

Bizik insanlığa səadət verən,
Bəşər karvanına yollar göstərən!
Bizik şən həyatı quran, yaradan.
Bizimdir bu həyat, bu şanlı dövrən.
Sən ey qarı düşmən fikrindən əl çək,
Dara çəkməkdədir səni gələcək.
Sənsən, həyasızsan sözün doğrusu.
Səadət oğrusu, vicdan oğrusu.
Bəsdir insanlığa vurduğun yara
Gömülsün varlığın qara torpağa!

Hörmətli əməkdaşlarım! Düşməni tezliklə darmadağın etmək hamımızın vahid məqsədimizdir. Buna görə də arxa cəbhə üçün sizin bütün varlığınıza çalışmağınızı arzu edirəm.

Hörmətlə: Sizin Hacı Əsgərov” (1, 1943, 21 avqust)

19 noyabr 1943-cü ildə “N” diviziyasının ştab rəisi Morozov yoldaş “Şərq qapısı” qəzeti redaksiyasına göndərdiyi məktubunda yazırdı:

“1942-ci ilin axırlarında Qızıl Ordu sırasına alınaraq hərbi məktəbə göndərilmişdir. O, məktəbdə hərbi texnikanı tələb etdiyi kimi öyrənərək cənub-qərb cəbhəsində döyüşlərdə iştirak etmiş, sonra Şimali Qafqaz cəbhəsinə göndərilmişdir.

K.Kazımov Mozdokdan tutmuş Tomanadək Qızıl Ordunun hücumunda iştirak etmiş və düşmənin atəşi ilə sıradan çıxarılan topları, müşahidə alətlərini və başqa silahları gecikmədən təmir edir və döyüşə göndərirdi.

Temryuk ətrafında aparılan döyüşlərin birində düşmənin atəşi bir topun çox hissəsini ağır surətdə zədələmiş və top atəş açma bilməmişdir. Kazımov özünü təhlükə qarşısında qoyaraq, şiddətli atəş altında özünü topun üzərinə atmış və az keçmədən onu saz hala salmışdır. Sonra Kazımov həmin topdan atəş açaraq, piyadalarımızın hücumuna mane olan düşmənin iki topunu və bir minaatanını sıradan çıxarmışdır. Hissənin döyüşçüləri hücumu sürətləndirmiş və Temryuk şəhərinə hamıdan qabaq girmişlər. Məhz bu şücaətinə görə komandanlıq Kazımovu “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif etmişdir.

Kazımov bu yüksək mükafata cavab olaraq hissədə öz fəallığını daha da artırmışdır. İndi o azərbaycanlı döyüşçülər arasında yüksək keyfiyyətli məşğələlər keçərək hərbi texnikanı onlara dərindən mənimsədir. Buna görə hissədəki azərbaycanlılar xüsusilə fərqlənirlər. Onlar Abid Mövsümov “İgidliyə görə” və “Döyüş xidmətlərinə görə” medalları, baş serjant H.Eldarov “İgidliyə görə” medalı, starşına Qafarov, Məmmədov, Ağaçanov, Hacıyev, Kərimov, Axundov, Hənifəyev və Əliyev kimiləri “İgidliyə görə” medalı ilə təltif edilmişlər. Bundan başqa 11 nəfər azərbaycanlı təltif edilmək üçün komandanlığa təqdim edilmişdir” (1., 19 noyabr 1943-cü il).

Qəzetin 02 iyun 1944-cü il tarixli nömrəsində Əbrəqunus (Culfa) rayonunun Noraşen kəndindəki 68 yaşlı Alı Bayramov haqqında danışılır. “Vətənpərvər Alı kişi” başlıqlı yazıda oxuyuruq: “Alı kişi gözünün ağı-qarası olan oğlunu ordu sıralarına yola salarkən “Arxayın get oğlum, mən səni təsərrüfatda əvəz edəcəyəm. Ancaq sən də vətən qarşısında və qoca atanın qarşısında üzün qara çıxma,- deyə xeyir-dua verdikdən sonra oğlundan ayrılmışdır”.

Qoşunlarımızın düşmən üzərindəki qələbələri Alı kişidə böyük ruh yüksəkliyi doğurmuşdur. Onun cəbhədəki oğluna yazdığı məktubda deyilirdi: “Əziz balam qoşunlarımızın düşmən üzərindəki qələbəsi bütün kolxozçularımızı sevindirir. Düşmən üzərində qazanılan tarixi qələbələrdə arxada çalışan zəhmətkeşlərin böyük əməyi var. Ölkəyə və cəbhəyə tələb olunan daha artıq məhsul vermək üçün qüvvəmizi əsirgəmirik. Oğlum, sən də vuruşmalarda daha qoçaq və daha igid ol. Düşməni vuraçağınız qəti zərbədə yüksək qoçaqlıqlar göstərərək orden və medallar almağa nail ol” (1, 1944, 02 iyun).

Həmyerlimiz Nehrəm kənd sakini Bağır Bağırov da müharibənin ilk günlərindən səfərbərliyə alınmış, o 76-cı diviziyanın 560-cı batareya alayında xidmətə başlayır.

Stalinqrad rayonunda almanların əsir alınması və məğlub edilməsi əməliyyatında mahir bir topçu kimi göstərdiyi şücaətə görə komandanlıq tərəfindən Bağır Bağırova “Fədakarlığa görə” və “Stalinqradın azad edilməsinə görə” medalları ilə təltif edildi. Sonra ən yaxşı topçu kimi diviziya da daha güclü sayılan 200-cü qvardiya alayının 3-cü briqadasının 5-ci batareyasına keçirildi. Burada o qvardiya adını aldı. Bağır Bağırov bu zaman iri çaplı uzaqvuran topu idarə edirdi. O, bu topla düşmənin 3 tankını, 1 zirehli maşınını, 2 hərbi sursat daşıyan maşınını və çoxlu qüvvəsini məhv etdi. Bu şücaətə görə Bağır “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olundu.

Qəzetin 20 aprel 1945-ci il tarixli nömrəsində alay komandiri qvardiya leytenant İvan Lazareviç Fleimanov Bağırın anası Püstə arvada göndərdiyi məktub dərc edilmişdir. Həmin

məktubda yazırdı: “Sevimli Bağırımızın hünəri bizi heyran edir. O, qorxmaz və cəsurdur. Döyüş tapşırıqlarının layiqincə yerinə yetirir. Oğlunuz Bağır bütün diviziyanın hörmətini qazanıb. O, bu hörməti ağır döyüşlərdə, faşistlərə qarşı vuruşmalarda qazanıb. İnsanların azadlığı uğrunda döyüşlərdə, o, düşmənlərə qarşı mərdliklə döyüşür.

Komandirlərin döyüş tapşırıqlarını əla yetirdiyinə görə oğlunuz Bağır “İgidliyə görə”, “Stalinqradın müdafiəsinə görə” və “Qızıl Ulduz”, “III dərəcəli Şöhrət” ordenləri ilə təltif edilmişdir. Onun döşünü bir-birinin ardınca orden və medallar bəzəyir. Öz oğlunuzla fəxr edin. Bu nəinki sizin fəxrinizdir, bu Qızıl Ordunun, bütün sovet xalqının fəxridir” (1, 1945, 20 aprel).

Nəticə. Mühəribə qadınlarımızın kişilərlə birlikdə cəbhələrdə necə fəal iştirak etdiklərini, xüsusilə arxada öz atalarını, ərlərini və qardaşlarını necə fədakarlıqla əvəz etdiklərini, qələbəmizə misilsiz köməklik göstərdiklərini mühəribə dövründə “Şərq qapısı” qəzetinin səhifələrində xüsusilə qeyd etmişdir.

Mühəribənin ilk günlərindən səfərbərliyə alınan kişilərin içərisində qadınlarımız, qızlarımız da olmuşdur. Ön cəbhələrdə odun-alovun içərisində yaralı əsgərlərimizin həyatını qurtaran naxçıvanlı qadınlarımız: Fırış Məmmədəliyeva, Səfiyyə Sultanova, Dilbər Təhməzbəyova, Zərifə Camalbəyova, Lora Abdullayeva, Səkinə Şəfiyeva, Sura Sadiqova və başqaları haqqında “Şərq qapısı” qəzetinin səhifələrində geniş danışılır.

Kiçildilmiş formada yazılmış bu faktlar II Dünya müharibəsi illərində, ağır imtahan günlərində Naxçıvan zəhmətkeşlərinin vətənə, hədsiz sədaqətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Bu faktlar göstərir ki, cəbhə ilə arxanın birliyi alman faşizmi üzərində tarixi qələbəmizin həlledici amili olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Şərq qapısı” qəzeti, 1941, 27 iyun
2. “Şərq qapısı” qəzeti, 1942, 26 mart
3. “Şərq qapısı” qəzeti, 1942, 7 mart
4. “Şərq qapısı” qəzeti, 1942, 22 mart
5. “Şərq qapısı” qəzeti, 1942, 29 avqust
6. “Şərq qapısı” qəzeti, 1942, 07 noyabr
7. “Şərq qapısı” qəzeti, 1942, 12 dekabr
8. “Şərq qapısı” qəzeti, 1943, 25 fevral
9. “Şərq qapısı” qəzeti, 1943, 24 iyun
10. “Şərq qapısı” qəzeti, 1943, 12 avqust
11. “Şərq qapısı” qəzeti, 1943, 21 avqust
12. “Şərq qapısı” qəzeti, 1943, 19 noyabr
13. “Şərq qapısı” qəzeti, 1944, 02 iyun
14. “Şərq qapısı” qəzeti, 1945, 20 aprel

ФРОНТОВЫЕ СТРОКИ, НАПИСАННЫЕ ЖИТЕЛЯМИ НАХИЧЕВАНА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ШАРК КАПЫСЫ»

Фахраддин Джафаров, Яшар Рагимов

Расследуемая тема до сих пор не была предметом отдельного исследования. Поэтому он имеет большое значение с точки зрения релевантности. Основная цель написания статьи – подробное, с использованием научных методов, рассмотрение писем, написанных бойцами Нахчывана с фронта во время Второй мировой войны, на основе материалов газеты «Восточные ворота». Методологической основой статьи являются научные принципы исторического познания — историчность и объективность. В ходе исследования также использовался один из специфических методов исторического исследования — логический метод. Согласно полученным результатам, Великая Отечественная война, несмотря на принесенные ею боль и страдания, пробудила у воинов Нахчывана стремление проявить героизм и победить в войне, выдвинула патриотизм на первый план. Война завершилась победой, это великое историческое событие принесло радость народу и вдохновило наших воинов на созидание и творчество. Практическая значимость статьи определяется тем, что использованные в статье фактические материалы и полученные результаты могут быть использованы при чтении специализированных курсов на исторических факультетах высших учебных заведений, при написании обобщающих работ, при подготовке учебно-методических пособий. Кроме того, его можно использовать при проведении научных исследований и преподавании занятий по истории Нахчывана. Значение фронтовых писем особенно возрастает в период, когда народ жил мирной жизнью и занимался созидательным трудом. Это значение еще больше возрастает в дни войны, когда весь народ берет в руки оружие и встает на защиту своей Родины от врага.

Ключевые слова: *Нахичевань, Вторая мировая война, газета «Шарк Капысь», фронтовые письма, линия фронта*

SUMMARY

FRONT LETTERS WRITTEN BY NAKHCHIVANIS ON THE FRONT LINES OF WORLD WAR II ON THE PAGES OF THE “SHARQ KAPISI” NEWSPAPER

Fahrattin Cafarov, Yashar Rahimov

The topic under study has not been a separate object of investigation so far. Therefore, it is of great importance in terms of relevance. The main purpose of writing the article is to examine in detail, using scientific methods, the letters written by Nakhchivan fighters from the front lines during World War II, based on the materials of the “Sharq Kapsi” newspaper. The methodological basis of the article is the scientific principles of historical understanding - historicity and objectivity. The method of logic, which is one of the specific methods of historical research, was also used

during the research. According to the results obtained, along with the pain and suffering brought by the Great Patriotic War, the desire to show heroism and win the war in Nakhchivan fighters aroused enthusiasm, brought patriotism to the forefront. The war ended in victory, this great historical event caused the joy of the people and the inspiration of our fighters to build and create. The practical significance of the article is explained by the fact that the factual materials used in the article and the results obtained can be used in conducting specialized courses at the history faculties of universities, writing generalized works, and preparing teaching and learning materials. In addition, it is possible to use them in conducting scientific research on the history of Nakhchivan and teaching lessons. The importance of those front letters is as great as during the period when the people lived a peaceful life and were engaged in creative labor, but this importance increases even more during the days of war, when the whole people took up arms and rose to defend their homeland from the enemy.

Keywords: *Nakhchivan, World War II, “Sharq Kapisi” newspaper, front letters, front line*

ÇİNGİZ XANIN ŞİMALİ ÇİN ÜZƏRİNƏ YÜRÜŞÜ

Əsədli Tuqay

<https://orcid.org/0009-0000-8273-3715>

tuqay430@gmail.com

Müəssisə: Kayseri Ərciyes Universiteti, magistrant

XÜLASƏ

Tarixin bəzi dövrlərində böyük liderlər ortaya çıxır və xalqın taleyini dəyişir. Türklərlə adət-ənənələri, mədəniyyətləri, hətta bir çox əfsanəyə görə qohumluq əlaqələri olan monqolların taleyini dəyişən isə Çingiz xan oldu. Çingiz bir dünya fəthi idi. Makedoniyalı İsgəndər, Atilla kimi həmhərb, həm dövlət idarəçiliyi sahəsində tarixə keçmiş liderlər öz sələflərinin yaratdığı sistem üzərində uğur qazamışlardır. Çingiz isə bu sistemi özü yaratmış, qurduğu dövlətin həm ilk, həm də ən qüdrətli rəhbəri olmuşdur. Çingiz imperatorluğunun sistemini qədim türk dövlətçilik ənənələrinə əsasında yaratmışdı. Çingiz xanın səfərləri çox dağdıcı olmuş, milyonlarla insan bu yürüşlərdən əziyyət çəkmiş və öldürülmüş, onlarla dövlət və əmirliklər süqut etmiş, yüzlərlə mədəniyyət abidələri dağıdılmışdır. Lakin Çingizin tarixdəki bir çox liderə örnək ola biləcək davranışları da mövcud idi. Həbi yürüşləri zamanı istifadə etdiyi strategiyalar Çingizin dövrünün irəlində bir adam olduğunu nümayiş etdirir. Xüsusilə məqalənin mövzusu olan Şimali Çin yürüşü zamanı Çingiz xanın atdığı fərqli addımları və türk və monqol əfsanələrinin ortaq hədəfi olan “dünya fəthliyi” üçün lazımı xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Məqalədə Çingiz xanın ilk böyük səfəri olan Şimali Çin yürüşünə hazırlıq prosesi, yürüşün səbəbləri, Tanqut ölkəsinə və Tszin imperatorluğu ilə müharibə zamanı baş verən çətinliklər, yürüşlərin nəticələri haqqında o dövrə aid ilkin qaynaqlardan, avropalı və türk yazıçılar tərəfindən qələmə alınmış əsərlərdən faydalanaraq ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Şimali Çin, Çingiz xan, kidanlar, Tszin imperatorluğu, tanqut, yürüş, Türk-monqol imperatorluğu

Giriş

Monqollar XI-XII əsrlərdə dağınıq halda yaşayan, maldarlıqla məşğul olan, klassik çöl xalqı idi. Bu hal dövlət qurmadan öncəki türklərlə bənzərlik təşkil edirdi. Monqolların bu dövrə qədər heç dövlətləri olmamışdı, yəni dövlətçilik ənənələri yox idi. XII əsrin sonlarına doğru “Monqolların Metesi” deyə biləcəyimiz bir şəxs ortaya çıxdı. Onun adı Timuçin idi. Uşaqlıq illərindən bəri xeyli çətinliklərlə qarşılaşmış, ailəsi və özü bir neçə dəfə qonşu düşmən tayfaların hücumuna məruz qalmışlar. Uşaqlığından bu cür çətinliklərlə qarşılaşan Timuçin, ömrünün irəliləyən çağlarında da daim mübarizə aparmış, qarşısına çıxan “manələri” aşarkən etdiyi səhvlərdən sözün əsl mənasında dərslər çıxarmışdır. Elə buna görə ki, Çingiz o dövrün mövcud düşüncələrinin xaricindəki qərarları ilə tarixin ən fəqli xarakterli hökmdarlarından biri və bəlkə də, birincisidir. Çingizin 1206-cı ildə gördüyü işlər və dövləti necə qurması başqa bir araşdırmanın mövzusu ola bilər, amma bunu deyə bilərik ki, “şimalda monqol-türk qəbilələrini bir yerə toplamaq üçün etdiyi müharibələr ona əsgər, sürü və oğlaqlar gətirmişdi. İndi isə növbə əkinçilik və sənaye məhsullarında idi”. Köçəri tayfalar bu məhsullara, demək olar ki, malik olmurdu. Bu tayfaların yaşadığı iqlim əkinçilik üçün əlverişli deyildi. Amma köçərilərin də əkin və ticari məhsullara ehtiyacı vardı. Dövləti qurmadan əvvəl kiçik və dağınıq halda etdikləri basqınlar ilə özlərinin tələbatını ödəyə bilirdilər. Dövlət daxilində isə hadisələr fərqli cərəyan etməli idi. Bunu çox yaxşı qavrayan Çingiz atını, eyni dövlətlərini quran türklər kimi, zəngin Çin torpaqlarına yönləndirəcəkdə.

Çingizin Çin yürüşü astanasında Çində vəziyyət olduqca gərgin idi. Əslində bu gərginlik heç də yeni deyildi. Güclü Tan sülaləsinin hakimiyyətdən getməsi ilə dövlətdə dalbadal bir neçə gücsüz sülalə hakimiyyəti ələ almış, lakin tezliklə yerlərini başqa sülalələrə buraxmışdılar. X əsrin ilk yarısında şimalda “Beş xanədanlıq dövrü” ikən, cənub “qeyri-qanuni ailələr” tərəfindən idarə olunurdu. 960-cı ildə Çində Cao-Kanq liderliyində hakimiyyəti əlinə alan Sun sülaləsi ölkədə sakitçiliyi bərqərar etmişdi, lakin bu sabitlik uzunmüddətli olmamışdır. XI-XII əsrlərdə Çinin şimalı parçalanmış və yeni dövlətlər meydana çıxmışdır. Bunlardan biri Tanqutların qurduğu dövləti idi. “Hələ Tan sülaləsi dövründə onlara Ordos bölgəsində məskunlaşmaq üçün icazə verilmişdi”. [3,s.62] Tanqut dövlətinin qurucuları olan Ta-hianq adlı xalq 8. əsrdə Sarı çayı sahilində yerləşmişdirlər. Onları Tanqut deyərək adlandıranlar isə monqollar olmuşdur. Teokratik bir dövlət olduğu təxmin edilir, çünki dövlət rəhbərləri “burhan” ləqəbi ilə adlandırılan rahiblərdir. Adı çin dilində Şi-Hia, tibet dilində isə Minyakdır. Amma avropalı səyyahlar və hətta çinlilər monqolların verdiyi adı-Tanqut adını tibetlilər üçün istifadə edirdilər. 1038-ci ildə Çinin şimal-qərbində dövlətini qurmuş, buddizmi özlərinə rəsmi din kimi qəbul etmiş, öz yazı sistemləri olan (Onların yazı sistemləri tibet yox, çin dili əsillidir, daha ətraflı məlumat əldə edilə bilməmişdir), oturaq həyat tərzini sürən bir xalq olmuşdur. Dövlət dilləri tibet dili idi. [2,s.232-233] Qonşuları olan Leao, daha sonra qurulan Tszin imperatorluğu və cənubdakı Sun imperatorluğu ilə siyasi münasibətləri yaxşı deyildi.

Tszin dövləti XII əsrdə Çinin şimal-şərq bölgəsində qurulmuşdur. Qurucuları Leao xanədanlığı dövründə dövlətdə azlıq təşkil edən curcənlər idi. Bu dövlətin qurucusu kidanlar idi. Müharibəni çox da sevməyən Sun sülaləsinin idarəsindəki Çin curcənlərə dəstək vermiş, curcənlər də 1125-ci ildə Leao xanədanlığında hakim vəziyyətə keçmiş və onun yerində Tszin imperatorluğunu qurmuşdular. Sun imperiyasının yardımlarına baxmayaraq Tszin imperatorluğu Sun sülaləsinin şimal paytaxtı hesab olunan Kai-fenq şəhərini ələ keçirmişdir. [3,s.63] Ümumilikdə isə qurulan dövlət əvvəlcədən problemlər içində idi. Çünki, xalqın çoxu kidan xalqına mənsub idi və cür-cənləri sevmirdi. Lakin buna baxmayaraq dövlət bölgədə böyük siyasi güc təşkil edirdi. Hətta Çingiz bir müddət onların vassalı olmuş, “1198-ci ildə tatarlarla olan müharibədə Tszin imperatorluğuna köməklik etdiyi üçün imperator Vanq Xan ona “ja’utkuri”, yəni sərhəd gözetçisi rütbəsini vermişdi.” [4,s.211] Bu çox da qəribə-sənəcxək bir hadisə deyil, çünki bir az əvvəl dediyimiz kimi Tszin imperatorluğu daxilində “çatlaqlar” olan bir imperatorluq idi və bölgədə hakimiyyətini qorumaq üçün şimal tayfalarını bir-biri ilə düşmən edərək birləşmələrinə icazə vermir, zəif olan tayfaları dəstəkləyərək, güclü olanı da zəiflədirdi. Çingizin rəhbərlik etdiyi bəzi monqol tayfaları da bu oyunun qurbanlarından biri idi. Amma 1206-cı ildən etibarən vəziyyət dəyişmişdi, artıq güclü və zəif tayfaların hər biri Çingizə tabe idi.

Çingiz xanın Tanqut dövləti üzərinə yürüşü¹

¹ Rene Qrosset öz kitabında Çingizin Şimali Çində yürüş etdiyi ilk dövləti Shi-Hia deyərək adlandırmışdı. Elmi ədəbiyyatda Xi-Xia, Hsi-Hsia deyərək adlandırmalar da mövcuddur. Məqalədə Əbdülqadir Yuvalının “Çingiz xan” əsərində olduğu kimi Tanqut dövləti adından istifadə edilmişdir.

Əvvəl də bəhs etdiyimiz kimi, monqollar atlı-köçəri tayfa idilər. Buna görə də öz dövlətlərini qurmaq üçün apardıqları müharibələr açıq ərazilərdə, süvarilərin rahat hərəkət etməsilə çox rahat qazanılırdı. İndi isə vəziyyət fərqli idi. Qarşılarındakı rəqib xalq uzun müddət əvvəl oturaqlaşmış və şəhərləşmişdi.

Çingiz xanın Çin səfərindən əvvəl Çinin vahid bir ölkə olmadığını, lakin ərazisində 3 dövlətin olduğundan bəhs etmişdik. Çingiz xan isə ilk hədəf olaraq Tanqut dövlətini seçmişdi. Niyə? Bunun bir çox səbəbləri var:

1. İlk olaraq Tanqut dövləti Çindəki dövlətlərin içərisində ən zəif olan idi.

2. Atalarının qatili olan Kin dövlətinə qarşı nəzərdə tutduğu böyük səfər üçün Tanqut dövlətinin torpaqlarını ələ keçirmək və cürcənləri qərb tərəfdən blokadaya alaraq, şərqdə onları dənizə sıxışdırmaq [5, s. 222]

3. O dövrün ən böyük ticarət yolu olan Böyük İpək yolunun Tszin imperatorluğuna uzanan hissəsini nəzarətə götürmək

4. Çingizin ulu babablarının məskunlaşma yerini geri alma arzusu [6, s. 59]

Tanqutlara qarşı hücumlar 1205-ci ildən etibarən başladı. A. C. Dohsson "Monqol tarixi" adlı əsərində Timuçunin 1205-ci ildəki hücum zamanı Coşi vilayətinin ələ keçirildiyini, elə bu zaman anadan olan nəvəsinin (Ögedayn oğlu) adını Coşi qoyduğu, lakin uşağın erkən vəfatından sonra bölgəyə Tanqut adının verildiyi bildirmişdir. 1207-ci ildə başqa bir hücumla irəliləyən silsilədən böyük bir uğur əldə edilmədi. (Bu yürüşlə bağlı A. C. Dohssonun "Monqol tarixi" əsərində Çingizin bir qəbiləni qovalayaraq Tanqut torpaqlarına daxil olduğu və axtardığı qəbiləni tapa bilməsə də, ölkəsinə geri dönərkən yeni ərazilər ələ keçirdiyi ilə bağlı məlumatına rast gəlirik.) [1, s. 55-56] Qalaların mühasirəsində uğur qazanmaq üçün lazımi texnikaya və biliklərə sahib olmayan monqollar üçün "kəşfiyyat" xarakterli olaraq qalmışdı. Bunu demək üçün səbəbimiz onların torpaq ələ keçirə bilməməsi deyil. Çünki bəzi kiçikçaplı yürüşlər onların ərazilərini nisbətən olsa da, genişləndirmələrində uğurlu olmuşdur. Hətta ölkənin bir çox şəhərlərini dağıtmış, lakin ölkənin paytaxt şəhərlərindən Ninq-hia və Lu-çeu şəhərlərini zəbt edə bilməmişdirlər. [5, s. 223] Burdakı əsas problemi isə monqollar öz ölkələrinə qayıtdıqdan sonra bu ərazilərin Tanqut əsgərləri tərəfindən geri alınması idi. Biz buna səbəb olaraq monqolların şəhərləri əllərində saxlamaları üçün istənilən qədər döyüşçülərinin olmaması və şəhərləri ələ keçirdikdən sonra monqolların nə edəcəklərini bilmək üçün təcrübə əksikliklərinin mövcudluğunu göstərə bilirik.

1209-cu ildə Çingiz xan yürüşə 4 "külüg" və 4 "köpəyini" (ordu rəhbərləri sadıq olduqları üçün tarixdə belə tanınırlar) göndərdikdən sonra, 4 oğlu və daha sonra isə özü gəlmişdir. [6, s. 59] Bizim bir az öncə bəhs etdiyimiz yürüşlərə nə üçün "kəşfiyyat" deməyimizin səbəbi burada ortaya çıxır. Çünki keçmiş yürüşlərdə şəhərlərin mühasirəsi zamanı çətinliklər çəkdiklərini görən Çingiz xan hücumlarda etdikləri səhvləkləri düzəldərək yeni qala mühasirəsi taktikası kəşf etmişdir. Bu taktikaya görə, ilk əvvəl şəhərətrafi əraziləri ələ keçirərək qala ilə əhatə olunmuş şəhərin digər bölgələrlə əlaqələri kəsilməli və daha sonra qalanın ətrafı mühasirəyə alınmalı idi. Bu yürüşdə Ninq-hia şəhərinin mühasirəsi üçün bu taktikadan istifadə

etdiyi zaman Çingizin planları Sarı çayın qalaya tərəf istiqamətləndirilməsi fikrinin qəbul edilməsi ilə pozuldu. Çünki çay istənilən tərəfə yönləndirilə bilmədi, hətta monqolların qərargahı az qala su altında qalırdı. Bu zaman tanqutların da vəziyyəti heç yaxşı deyildi, üstəlik Tszin imperatorluğundan gözlənilən yardımın da gəlməyəcəyinə əminlik yaranmışdı. Belə vəziyyətdə Tanqut hökmdarı Li-An-Şüan (və ya Li-Nqan-Tsyüan) Çingiz xana sülh təklif etdi. Xan lazımi həmlələrin edilə bilmədiyini və belə gedərsə müharibənin uzun müddət davam edəcəyini anladı. Nəticə etibarilə, təklif qəbul edildi, Tanqut hökmdarı Çingiz xana bir Çin şəhzadəsi və başqa hədiyyələr verərək sülhə nail oldu. [4, s. 205-206] Elmi ədəbiyyatda bu yürüşün zamanı ilə bağlı fərqli düşüncələrə rast gələ bilərik. Məsələn, “Monqolların gizli tarixi” əsərində Çingizin Tanqut (əsərdə bu xalq “Haşın” deyə adlandırılmışdır) xalqı üzərinə yürüşünün 1211-ci ildə olduğunu və hətta yürüşün cürçen tayfaları ilə aparılan müharibədə əldə edilən qısamüddətli sülhün ardından baş verdiyi bildirilir. Eyni mənbədə hədiyyələrin əsas qisminin dəvə olduğu da qeyd olunur. [2, s. 170-171]

Tanqut hökmdarı Çingizin Çin səfərləri zamanı monqollara dəstək vermiş olsa da, daha sonra Çingizə sadıq olmamışdı. 1219-cu ildə Çingizin qərbdəki müsəlman dövlətlərinə qarşı yürüş üçün istədiyi dəstəyi Tanqut hökmdarının rədd etməsi bunun bariz nümunəsidir. Çingiz qərbə yürüşünü tamamladıqdan sonra Tanqut dövləti üzərinə səfər etməyi planlaşdırmış, lakin ömrü vəfa etməmişdir. [2, s. 181]

Çingiz xanın Tszin² səfəri

Çingiz Tanqut dövlətini özünə tabe etdikdən sonra istiqamətini Çinin şimal-şərqində yerləşən güclü Tszin imperatorluğuna tərəf yönəltdi. Çingiz xanın yürüşlərindən öncə bir çox ölkələrdə gördüyümüz problemləri Tszin imperatorluğunda da görə bilərik. İmperatorluq daxilində azlıq çoxluq üzərində hakim idi, azlıq cürçenlər, çoxluq kidanlar idi. Zəki Vəlid Toqan tszinlərin türklərə yaxın bir altay qövmü olduğunu bildirmişdir. [6, s. 60] Bu yaxınlıq isə siyasi səhnədə özünü doğrultmur, yalnız etnik kimlik üzərində qalırdı.

Çingiz xan bir zamanlar tatarlara qarşı keraitlərlə birlikdə savaşmış, beləliklə, Tszin imperatorluğuna xidmət etmiş və kiçik bir Çin rütbəsi almışdır. Lakin Çingiz güclənirdi və bu yarımasililik vəziyyəti onu narahat edirdi. Çingizin bu vəziyyəti dəyişdirmək üçün bir şansı ortaya çıxdı, 1189-1208-ci illərdə imperator olmuş Ma-ta-ku ölmüş, onun yerinə oğlu Çonq-hei gəlmişdi. O, yeni imperatorun taxta gəlməsini bildirən elçiyə hər il etdiyi xərəcə vermə və imperator üçün dizçökmə mərasimi həyata keçirməmiş və hətta bir uşağın hakimiyyətini qəbul etməyəcəyini bildirərək şərqə doğru tüpürmüşdür. [5, s. 223] Digər mənbələrdən fərqli olaraq A.C. Dohsson kitabında Çingiz xanın Tszin imperatorluğu elçisinə “Tszin imperatoru özünə “Tanrı oğluyam” deyir, o insan belə deyil.” dediyini nəql edir. [1, s. 65] Bu anı uzun zaman gözləyən Çingiz böyük bir yürüş təşkil edilməsi üçün hazırlıqların başlanması əmrini verdi. Əslində Çingizin bu məsələdə çox da haqsız olmadığını görə bilərik. Çünki imperator əlindəki gücün fərqi olmayan, qorxaq biri idi. Şimalda

² “Tszin” sözünü çin dilində “qızıl” mənasını verir. Elə buna görədir ki, “Monqolların gizli tarixi” əsərində Tszin imperatoruna “Altun xan” deyilir.

Çin səddi boyunca qüvvələrini bölməsi də Tszin imperatorluğunun güclü rəqibinə qarşı vəziyyətini pisləşdirirdi. Rene Qrosset əsərində bu vəziyyəti açıqlayan “Çingiz xanın şansı şışirdilmiş və qorxaq düşmənlərə sahib olmasında idi” fikrinə yer vermişdir.[5,s.223] Qeyd edək ki, yazıçının bu nəticəyə gəlməsində Çin yürüşündən sonra baş tutmuş Xarəzmşahlar üzərinə yürüşü zamanı Xarəzmşah Məhəmmədin addımlarının böyük rolu olmuşdur.

Çinə səfər hazırlıqları edən Çingiz isə dövrünün çox böyük dövlət rəhbəri idi. Böyük türk hökmdarlarının bir çoxunda gördüyümüz bir xarakterik xüsusiyyət Çingizdə də var idi, ətrafını diqqətlə dinləmək. Çingiz, demək olar ki, hər şeyi bilmədiyinə fərqləndirirdi. Bunu bir az əvvəl bəhs etdiyimiz Tanqut ölkəsi üzərinə etdiyi yürüşdə də hiss etmişdi. Lakin onun dövrün digər dövlət adamlarından fərqi bilmədiyini qəbul edərək ətrafını dinləməsi və yaşadıklarından təcrübə qazanması idi. Çingizin bir çox uyğur müşavirinin olması təsdiq olunan bir faktdır. Uyğurlar bəhs edilən dövrün ən mədəni dövlət adamları idi ki, bunun səbəbi çox dərin dövlətçilik tarixlərinin olması ilə bağlıdır. Onlar Ötükən mərkəzli türk dövlətinin son nümunəsini yaratmış bir xalq idilər. Uyğurlardan özünə müşavir təyin etməklə Çingiz özünə necə bir dövlət qurmaq istədiyini o dövrə nəzər saldıqda təxmin etmək mümkündür. Çingiz xan yalnız dostlarından yox, köhnə düşmənlərindən də faydalana bilən siyasətçi olmuşdur. Bu xüsusiyyətini biz bir də Hunların hökmdarlarının Çinli generallarını yenidən Çinə qarşı istifadə etməsində görə bilərik. Bu təkcə hunlarla əlaqəli deyil, türk dövlətlərinin bəzilərinə də olmuş bir hadisə idi. Çingiz dövründə buna ən böyük nümunə isə Cəbə ola bilər. (Timuçin Camuqa ilə döyüşü zamanı ağır yaralanmış, sevimli atı boynundan vurulmuşdur. Əsir alınanlara Timuçin atını dağın arxasından vuranın kim olduğunu soruşmuşdur, cavabında Camuqanın tərəfdarı olan Tayiçiut tayfasından Cihoadai atı vuranın o olduğunu açıq bir şəkildə etiraf etmişdir. Çingiz “Düşmənlərini gizlətməyən adamdan yaxşı dost olar” deyərək gəncə “silah” mənasını verən Cəbə ləqəbini vermişdir.[2,s.75]) Bundan başqa Çingiz xanın Çindən əsir aldığı mühəndislərin bilik və təcrübələrindən qərbə doğru etdiyi səfərlərdə istifadə etməsi, Pekinin fəthindən sonra Ye-Lui-Çu-Tsai adındakı kitan əsilli əsiri özünə müşavir olaraq təyin etməsi və başqa bənzər nümunələrdə Çingiz xanın fərqli xarakterik xüsusiyyətlərə malik olduğunu təsdiq edir. Çünki Çingiz üçün lazımı olan sədaqət idi. (Ye-Lui-Çu-Tsay Çində maliyyə və astrologiya sahəsində təhsil almış bir kitan idi. Monqollar onu əsir götürdükdən sonra Çingiz xanın hüsuruna çıxarılmış, söhbət zamanı “Əmir dəyişdirərkən sədaqət dəyişdirmədiyini” demiş, bu ifadəni Çingiz çox bəyənmişdi. Sözündə durmuş və ömrünün axırına kimi Çingiz xana sadıq qalmışdır) [4,s.209]

Çingiz xanın Tanuqların ölkəsini ələ keçirmək üçün plan qurduqda belə Tszin imperatorluğuna edəcəyi yürüşü düşünməsi, hərəkət etmədən öncə 4 gün dağda Göy tengriyə dua etməsi (bu hadisə bəzi mənbələrdə “3 gün dua etdi və dördüncü gün dağdan enərək “Tanrı mənə söz verdi” dedi” deyərək nəql edilir [3,s.67]. Bu səfərin əhəmiyyətini ortaya çıxarır [6,s.60]. Bəs Çingiz üçün bu ölkənin digərlərindən fərqi nə idi? Nə üçün bu qədər ciddi hazırlıqlar aparılırdı?

Bunun üçün ilk səbəb cürçenlər ilə Çingiz arasında nəslə bir ədavətin olması idi. Çingizin ulu babalarından olan Ambakay xan (Bu şəxsin kim olması ilə bağlı müxtəlif düşüncələr mövcuddur, Z.V.Toqan onun Çingizin ulu babalarından olduğunu bildirmişdir.[6,s.59] A.C,Dohsson və R.Qrosset kimi alimlər Çingizin Göy Tanrıya duasının daxilində “əmilərim” deyildiyi və adlarının “Ambakay” və “Orkin-barkak” (Dohssona görə Barkan və Hambukai) olduğu nəql edilmişdir.[1,s.224; 5,s.69]) cürçenlər tərəfindən əsir alınmış, Pekində aşağılanaraq öldürülmüşdür. Ambakayın ölmədən öncəki vəsiyyəti Çingiz üçün böyük bir səbəb ola bilərdi.[4,s.213]

Zəki Vəlid Toqana görə ikinci səbəb Tszin imperatorluğunun şimal tayfalarına qarşı həyata keçirdiyi “bir-birinə qırdırma” siyasəti idi. Bu siyasətə görə çöldəki tayfalardan zəif olan biri dəstəklənir və dəstəklənən tayfa qızıdırılaraq güclü tayfa ilə müharibə edir, əgər bu tayfa da dəstəklənmə nəticəsində güclənərsə eyni siyasət bu dəfə ona qarşı çevrilir.

Digər bir səbəb isə Tszin imperatorluğunun zənginliyi idi. Tarix boyu Çinin şimalındakı tayfalar Çinin zənginliyinə tamah salmış və ondan faydalanmaq istəmişlər.Dövrünün mühüm ticarət mərkəzlərindən olan Pekinin ticarətə xeyli önəm verən Çingizin planlarının başında yer alması çox da təəccüblü deyildir.

Başqa səbəb kidan tayfalarına yardım etmək idi. Dövlətdəki köhnə mövqelərinə qayıtmaq istəyən bu tayfa yürüş öncəsi Çingiz ilə ittifaq yaratmış və sonra Çingizin ən sadıq müttəfiqi olmuşdur [5,s.224].

Hələ səfərə çıxmamışdan əvvəl Çingiz Tanqut yürüşündəki təcrübələrinə əsaslanaraq, bu müharibənin uzun müddət davam edəcəyini bilirdi.Buna görə də 1211-ci ildə təşkil etdikləri qurultayda xalq bununla bağlı məlumatlandırılmışdır.[4,s.216] Bu fikirdə Çingiz yanlış olmuşdur, çünki Şimali Çin Çingizin ölümündən 7 il sonra-1234-cü ildə oğlu Ögeday tərəfindən tam hakimiyyət altına alınmışdı.Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bu yürüşün bu qədər uzanmasının səbəbi,bir daha qeyd etmək lazımdır ki, monqolların şəhər qalalarını aşmaq üçün texnika və təcrübələrinin olmaması, Çin kimi böyük bir bölgəni ələ keçirib, eyni zamanda möhkəmlənmək üçün qüvvələrinin azlığı idi.Belə ki, 1211-15-ci illər arasında monqollar şəhəri mühasirə edərək ələ keçirir, daha sonra başqa bir istiqamətdə irəliləmək üçün geri çəkildiklərində şəhəri yenidən Tszin imperatorluğunun orduları geri alırdı. (Rene Qrosset Çingiz xanın ordularının bu paradoksal vəziyyətdən çıxmaq üçün kütləvi halda əhalini öldürdüyünü və sürgün etdirdiyini, təslim olanları hərbi xidmətə cəlb edildiyini bildirir).Üstəlik çinli mühəndislər istehkamları ələ tikirdilər ki, onları aşmaq zaman və insan qüvvəsi baxımından olduqca çətin idi. Başqa bir səbəb isə Kin ordularının misilsiz qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirməsi idi.[5,s.224] Bu mənfi cəhətlər əsir alınmış çinli mühəndislərin təcrübələrindən faydalanmaq və işğallar nəticəsində ordunun genişlənməsi nəticəsində ortadan qalxdı.

Yürüş öncəsində Çingizin qüvvələrinə nəzər saldıqda ordunun nizamlı və sisteməlik hərəkət etdiyini görə bilərik.Bölgə ilə bağlı əsas kəşfiyyat məlumatları tacirlərdən, xüsusilə də müsəlman tacirlərdən alınır.[4,s.207] Qeyd edək ki, Çingiz Qərbə doğru etdiyi səfərlərdə də eyni taktikadan istifadə edirdi. Bu

uğurun əsas qaynaqlarından biri idi, çünki hücum edilən yerdə nə ilə qarşılaşacaqları əvvəlcədən bilinir və buna görə tədbir görülürdü.

Çingizin Tanqut ölkəsi ilə etdiyi müharibə tszinlər üzərinə yürüşü üçün ona çox təcrübə qazandırmışdı. Görünür ki, Tszin imperatorluğu Tanqutları sevməsə də, Çingizin buraya yürüşü ilə yaxından maraqlanmışdı. Monqollar Tszin əsgərləri üzərinə gəldikcə onlar açıq ərazilərdən qaçıb qalalara sığınmışdılar.

Çingiz 1211-1212 illərində şimaldan hücum edərək Tszin imperatorluğu ilə aralarında olan sərhəd zonalarına basqınlar etməklə yürüşə başladı. Çinin daxildəki bölgələrinə keçmək üçün Çin səddini aşmaq lazım idi. Cəbə səddi Ta'i-tonq istiqamətində keçməyə çalışdı. Bu bölgənin mühafizəsi Nəsturi xristianlarından Öngüt türklərinin dəstələrinə tapşırılmışdı. Bu türklər isə Çingizin qohum və müttəfiqi idi. Çingiz qızını tayfa rəhbəri Alaquş Tiginin oğluna vermişdi. Hətta Çingizin qızı Alaqa-beki bir müddətdən sonra ağıl və bacarığı ilə Öngüt türklərinin lideri olmuşdur. Edilən daha bir evlilik bu qohumluq bağlarını möhkəmlətməmişdi. Buna görə də yürüş zamanı bu dəstə Cəbənin rəhbərliyindəki monqol ordu hissələrinə qatıldı. [3, s.64] Çingiz isə ən kiçik oğlu ilə Çin səddinin Şan-tu istiqamətindən hərəkət edirdi. Digər 3 oğlu Peçeli istiqamətindən səddi aşaraq irəliləməyə başlamışdı. Çingizin hücum xəbərini eşidən kidan tayfaları 1212-ci ildə Ye-lui-ko rəhbərliyində Çinə sərhəd olan vilayətlərdə üsyan qaldırdılar. Çingiz xana bağlılığını bildirən kidan tayfalarından üsyançıların sayı təqribən 100.000 idi. İmperator bunu özünə və dövlətə qarrşı edilmiş xəyanət olaraq qəbul etmiş, Ye-Lui-Konun nəşini gətirənə yüksək məbləğdə pul vəd etmişdir. (Hətta sümükləri gətirilərsə, onların ağırlığında qızıl verəcəyinə söz vermişdir) Çingiz ən sadıq ordu rəhbərlərindən olan Cəbə liderliyində bir qrup monqol dəstəsini (təxminən 3 min nəfər) üsyana dəstək vermək üçün göndərdi. Çingizin nə üçün Cəbəni seçdiyi müharibənin irəliləyən günlərində anlaşıldı və Leo-yanq şəhərinin qala divarlarını aşmaq mümkün olmadıqda Cəbə hiyləyə əl atdı və geri çəkildi, hiyləyə düşən çinlilər qala divarlarının xaricinə çıxdı. Açıq ərazidə monqol və kidanlar düşməni məğlub edərək şəhəri ələ keçirdilər. (Şəhərin kim tərəfindən ələ keçirilməsi ilə bağlı fərqli bilgilər mövcuddur. Came ət-təvarix əsərində şəhərin fatehinin Cəbə olaraq göstərildiyi halda, Dohsson bu şəxsin ələ Ye-Lui-Ko olduğunu müdafiə etmişdir.) [1, s.71]. Bu hadisədən sonra Çingiz Ye-Lui-Ko-ya Liao xanı ünvanı verdi.

Bu zaman Çingiz Ta'i-tonq şəhərini ələ keçirtməyə çalışır, amma xeyli çətinliklərlə qarşılaşırdı. Ta i-tonq şəhəri monqollar üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki bu şəhərin Si-kinq, yəni "Qərb sarayı" ünvanı var idi. [5, s.225] Nəhayət, çoxsaylı cəhdlərin ardından şəhər alındı. Bu hadisəyə paralel olaraq Cəbə Leo-yanq şəhərini tutmuşdu. (Burada paralel olaraq ifadəsini işlətməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Çünki məbələrdə hadisələrin illəri ilə bağlı dəqiq bir məlumat əks olunmamışdır. Lakin hadisələrin gedişindən iki şəhərin fəthinin bir-birinə çox yaxın tarixlərdə baş veridiyini görmək olur) Pekinə irəliləyişin sürətləndirilməsi məqsədilə ordu 3 qrupa ayrıldı. Özü və kiçik oğlu mərkəz ordularına, oğulları Cuci, Ögeday və Çağatayı sağ, qardaşları Kasar və Temugenini isə sol ordularının rəhbəri təyin etdi. Bu 3 qrup öz

istiqlalçılıqlarında irəliləməli və Pekinin önündə yenidən birləşməli idi.(Dohsson Çingizin ordusunu 4 qrupa böldüyü fikrini irəli sürür.Bu ordu qrupu Pekin şəhərinin şimalında kəşfiyyat xarakterli işlər aparmalı idi.[1,s.72])

Çingiz xan tərəfindən vəziyyət belə olduğu halda, Tszin imperatorluğunda tam əksinə idi.Ölkədə xaos hökm sürürdü.Üst-üstə gələn məğlubiyyət xəbərləri və Çingizin sülh təklifini imperatorun qəbul etməməsi yüksək zümrələrin və xalqın ürəyinə qorxu salmışdı.Elə buna görə idi ki, general Hu-ça-hu imperator Vei-çao-vanqı devirdi, ətrafına öz adamlarını topladı və köhnə imperatorun yerinə qardaşı Hu-anı gətirdi.Hu ça hu Çin səddini keçən Çingizin ordularını paytaxt ətrafında geri oturtmuş, dəstək üçün çağırdığı Kauki 5 min nəfərlə vaxtında çatmadığı üçün imperatordan onun edam edilməsini istəmişdi.İmperator onu Çingizi məğlub etməsi şərtlə bağışladı, fəqət Kauki məğlub oldu.Belə olduqda, Kauki öz adamları ilə Hu-ça-hu-nu öldürüb başını imperatora təqdim etdi və özünün də edam üçün hazır olduğunu bildirdi.Hu-ça-hu kimi təhlükəli gücə sahib generalı öldürdüyü üçün Kauki bağışlandı və ordunun rəhbəri təyin olundu.[1,s.72] Göründüyü kimi general və imperator kimi müharibə dövründə dövlətin idarəedici heyətinin tez-tez dəyişməsi Tszin imperatorluğunun vəziyyətini daha da pisləşdirdi.Xalq Tszin imperatorluğu hərbi qüvvələrinin sırası məğlubiyyətlərini qəbul edə bilmir, Çingiz xanın himayəsi altında olmaq üçün fürsət axtarırdı.Dövlət idarəçiliyində etnik azlığın fəal rol oynaması və bölgənin əsas sahibləri olan kidanların onlar tərəfindən idarə edilməsi daxildəki narazılıqları qarşısalınmaz hala gətirirdi.Bu vəziyyət Çingizin işini xeyli asanlaşdırırdı.Çünki orduda xidmət edən kidanlar Çingizi bir xilaskar olaraq görür və qalaların müdafiəsini qəsdən zəif təşkil edərək düşməyə təslim edir, Tszin imperatorluğu tərəfindən kəşfiyyat üçün yollanan əsgərlər monqolların tərəfinə keçirdilər.Elə bunlardan biri Kiu-Kin və Uannu tərəfindən rəhbərlik edilən ordunun kəşfiyyatçı zabiti Minqan idi.Bütün bunlar bəs deyilmiş kimi, 80 il boyunca Çin dövlətləri ilə sülh içində olan Hialar Çingizin hücumu ilə ona tabe olmuş və fürsətdən istifadə edərək Çinə hücumlar etmişdilər. Çünki Çingiz bu tayfalar üzərinə hücum etdikdə Hiaların Tszin imperatorluğuna etdiyi kömək müraciəti cavabsız qalmış və onlar da məcburən monqollara tabe olmuşdular.Görünür ki, Hia tayfaları Tszin imperatorluğundan gördükləri pis münasibətin əvəzini çıxmaq istəmişdilər. [1,s.72]

Göründüyü kimi Tszin imperatorluğunun vəziyyəti faciəvi idi.Bütün bunlara baxmayaraq, Pekin şəhəri (Pekin sözünün çin dilindəki mənası “Şimal sarayı”-dır.Tszin imperatorluğundan öncə şəhərin adı “Yen-kinq”, yəni “məmləkət sarayı” idi.Mənbələrin bir çoxunda gördüyümüz “Cunq-du ”adı isə şəhərə Ögedayın üçüncü xələfi tərəfindən verilmişdir və mənası “Mərkəz şəhər” deməkdir.Bunu da qeyd edək ki, şəhərə Cunq-du adının verilməsi ilə bağlı məlumatı aldığımız mənbədə hadisənin ili 1153 olaraq göstərilmişdir.Məntiqi baxımdan bu ilin düzgünlüyünün qeyri-mümkünlüyü nəzərə alınaraq ilin 1253 olaraq qeyd edilmək istənildiyini, lakin çap zamanı texniki bir xəta baş verdiyini təxmin edirik [1,s.70])asanlıqla fəth edilə biləcək şəhər deyildi.Köklü bir xalqın paytaxtı mövqeyində olan bu şəhər böyük bir mədəniyyətə ev sahibliyi edirdi.Şübhəsiz ki, şəhər yadelli işgallarından qorunmaq üçün bütün imkanlardan

istifadə olunmuşdur. Tanqutlar üzərinə yürüşündə Çingizin mühasirə planından bəhs etmişdik. O, bu planı şəhərləri daha asan ələ keçirmək üçün hazılamışdı. Lakin Pekin Çingizin öncəki yürüşlərdə aldığı şəhərlərə bənzəmirdi. Çünki Çingizin möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmiş şəhəri mühasirədə saxlayıb, şəhər əhalisini aclıq, susuzluq və qala divarlarına aramsız hücumlarla yorması mümkün deyildi. Kəşfiyyat xəbərlərinə çox önəm verən bir ordu rəhbəri olan Çingiz Pekin kimi bir şəhərin bu məharətlərindən xəbərdar idi. Çingiz həyatında qazandığı təcrübələrlə inanmadığı addımı atmamağı özünə vəzifə etmişdi. [4, s. 221-222] Pekin qarşısında bunun bir nümunəsini də görə bilərik.

Şəhərə 3 dəfə edilən hücum heç bir nəticə vermədi. 1214-cü ilin yay aylarında vəba xəstəliyinin də yayılması Çingiz xanı vəzifəsini yerinə yetirməyə vadar etdi. Üç tərəfdən sürətli hücumdan çəkinən Tszin imperatorluğunun rəhbərliyində sülh təklifi müzakirə olunurdu. Xaotik bir vəziyyətdə qərar verməkdə çətinlik çəkən ordu rəhbərlərinin bəziləri Çingizin və ordusunun çox yorludugunu və şəhərdən ediləcək ani bir hücumla darmadağın edilə biləcəyini müdafiə etdiyi halda, digər bir qrup imperatoru sülh təklifi etməyin ən yaxşı yol olduğuna inandıрмаğa çalışırdı. Hücum fikrini müşavirlərin çoxu tərəfindən dəstəklənmirdi. Bunun səbəbi əsgərlərə olan inamsızlıq idi. Belə ki, əsgərlərin bir çoxunun hücum üçün qaladan çıxması ilə şəhərkənarındakı evlərinə qaçmalarından şübhə duyulurdu. [2, s. 170] Danışıqların hamısından xəbərdar olan Çingiz təmkinli davranaraq rəqibinin sülh təklifini gözləyirdi. Gözlənilən sülh təklifi gəldikdə Çingizin ordu rəhbərlərinin ısrarla mühasirəyə davam etmə təkliflərini rədd etməsi, onun vəzifəsini yerinə yetirməsini göstərir. Sülhə nail olundu və bunun qarşılığında Çingizə bir cür cən şəhzadəsi və cürbəcür hədiyyələr (xüsusilə ipək) verildi. (Bu sülh sazişinin 1211-ci ildə olması ilə bağlı "Moqolların gizli tarixi" əsərində verilmiş məlumat eyni əsərin qeydlər hissəsində düzəldilmişdir. Bəhs edilən ildə Tszin imperatorunun təklifi olsa da, bu Çingiz xan tərəfindən rədd edilmişdir. [2, s. 170] Z. V. Toqan öz əsərində bu ili 1212-ci il olaraq qeyd etmişdir. Bunun səbəbi yazıçının əsas qaynaq olaraq "Monqolların sirli tarixi" əsərini qəbul etməsi idi. [6, s. 61])

Çingizin Tszin imperatorluğu üzərinə yürüşü 3 il ardıcıl olaraq davam etmişdi. Ana vətəninə dönmək üçün ordusu ilə şimala doğru hərəkət edən Çingiz yay aylarında Qobi çölündən keçməyin təhlükəli ola biləcəyini düşünərək "çöl iqliminə xeyli uyğun olan Dolon-Nor vadisinə hərəkət etdi". [4, s. 223]

Təhlükənin keçdiyini hiss edən Kin imperatoru paytaxtı Nankin şəhərinə köçürmə qərarı aldı. (Şəhərin adı R. Qrossetin əsərində Kai-fonq-fu olaraq qeyd edilmişdir. Nankin şəhərinin adının mənası "Güney sarayı" deməkdir və Sarı çayı sahilində salınmışdır. Paytaxın köçürülməsi hadisəsi "Monqolların sirli tarixi" əsərində 1214-cü ildə Çingizin ikinci yürüşü zamanı baş verdiyi qeyd edilir.) Şəhərdə imperatorun vəliəhdi və 2 ordu rəhbəri şəhərdə qaldı, onun xaricindəki yüksək rütbəli dövlət məmurları Pekin şəhərini tərk etdi. Şəhəri tərk edərkən imperatoru qoruyan kidan dəstələri silahsızlaşdırıldıqları üçün imperator Çingizə şikayət etdilər. (Bu bilgi A. C. Dohssonun əsərindən alınmışdır. Əsərdə deyilir ki, "Tszin imperatorluğuna xidmət edən kidan tayaları Pekini müdafiə üçün saxlanılmış hərbiçilərin əlindən silahlarının və bagirlərinin (atlarının) alınmasına görə üsyan etmiş və üsyan yatırıldıqdan sonra Çingiz

köməyə çağırılmışdır.”Çingizin ikinci dəfə səfərə çıxmasının səbəbi bəzi mənbələrdə fərqli qeyd olunmuşdur.Məsələn, “Monqolların sirli tarixi” əsərində yürüşün səbəbi olaraq Cao-qonlara (Sun imperatorluğuna) göndərilmiş elçinin əsir alınması göstərilmişdir, digər bir mənbədə isə səbəb kimi paytaxtın koçürülməsinin aralarında olan sülhə zidd olması qəbul edilmişdir). Həmçinin Pekindəki ordu birləşmələri Çingizin yaxın müttəfiqi olan Leao dövlətinə məxsus olan torpaqları yenidən zəbt etməyə başladılar.Müharibənin gec-tez başlayacağını bilən Çingiz ordularını yenidən Pekinə doğru yönləndirdi.Leao xanına kömək üçün göndərilən ordunun başına Mukali, Pekinin fəthi vəzifəsinin yerinə yetirməsi üçün isə Samuqa təyin edildi.1215-ci ildə yenidən Pekini mühasirəyə alan monqollar Nankindən Pekinin müdafiə qüvvələrinə kömək üçün gələn dəstələr Hoçiendə məğlub etdilər.[3,s.73]Mukali isə ustalıqla hazırlanmış bir planla Liao dövlətinin torpaqlarını geri aldı.İlk əvvəl Mukali ordusunun zabitlərindən birini Kin imperatoru tərəfindən bölgəyə təyin edilmiş əmiri öldürmək üçün yolladı.Daha sonra həmin zabıt vilayətin yeni əmiri kimi şəhərə daxil oldu və artıq burada Kin imperatorluğunun hərbiçilərinə ehtiyac olmadığını və hər bir hərbiçinin evinə geri dönə biləcəyini dedi.Müdafiəsiz qalan şəhərə Mukali daxil oldu və bütünlükdə Leao dövlətinə aid torpaqlar geri qaytarıldı.[1,s.74]Mukalinin bu yola əl atması şübhəsiz ki, əmrində olan əsgərlərin azlığından qaynaqlanırdı.

Şəhərdə məğlubiyyət əhval-ruhiyyəsi mövcud idi.Xalq üsyan edir, Çingiz ordularının yenidən gəldiyini eşidən şəhər əsilzadələri Pekini tərk edirdi.İmperator öz oğlunu da şəhərdən təxliyə etməyi bacardı.[1,s.74] Xalqı monqolların şəhərdəki hər kəsi öldürəcəyi ilə qorxudur və bu vasitə ilə şəhəri müdafiə etməyə çalışırdılar.Monqol qüvvələri qarşısında şəhərin uzun müddət bu vəziyyətdə müdafiə edilməsi mümkün deyildi.Şəhər qubernatoru təzyiqə dayana bilmədi və intihar etdi.

1215-ci ildə şəhər Çingiz qüvvələrinə təslim oldu.Monqollar şəhər əhalisi arasında qırğınlar törətdi.Bu qırğınlar və yağmalar ilə bağlı əsas məlumatı bu hadisələrə özü şahid olan Xarəzm elçisi Bahaəddin Nasirin “Tabakat-ı Nasiri” əsərindən alırıq. Moqolların nə üçün bu qırğınları törətdiyi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur.Monqol qüvvələrinin azlığı səbəbilə bu qırğınları törədildiyi və nəticədə itaət altına alınan xalqların, xüsusilə də Çinlilər kimi “sonu olmayan” xalqı az bir qüvvə ilə idarə etmək üçün məcburi atılan bir addım olduğu fikri daha uyğun görünür.[5,s.226-227 ; s.224] Bəzi tarixçilər isə əslində Çingiz xanın zalım olmadığını müdafiə edir, Şimali Çin yürüşü zamanı kidan tayfalarının könüllü olaraq monqolların tərəfinə keçdiyini və onların Çingiz xanı xilaskar olaraq gördüyünü buna sübut kimi qəbul edirlər.Lakin bu sübut Leo de Hartoqa görə yanlışdır.O bildirir ki, hər bir xalq, hətta monqolları düşməni olan curcenlərin nümayəndələri belə qalib tərəfdə olmaq istəyirdi.Bu o dövrdə baş vermiş müharibələr zamanı rastlanan və yayılmış bir hadisə idi.[3,s.80] Rene Qrosset isə qırğınları əsərində köçəri bir xalq olan monqolların Pekin kimi bir şəhəri ələ keçirdikdən sonra nə edəcəklərini haqqında məlumatsızlıqları və təcrübəsizlikləri ilə əlaqələndirir və bəzi monqol başçıların Çingiz xanın qadağalarına riayət edərək yağma ilə məşğul olmadıqlarını qeyd edərək fikrini əsaslandırır.[5,s.226]

Pekinin fəthindən sonra Çingiz şəhərə gəlmədi və Monqolustana qayıtdı (bu hadisə ilə bağlı fərqli düşüncələr mövcuddur. Əsasən qəbul olunan fikir məqalədə qeyd olunan istiqamətdədir .Lakin Dohsson öz əsərində “Çingizin Minqan və Çapar adlı ordu rəhbərlərinin və əsgərlərinin alqış sədaları altında şəhərə daxil olduğunu və şəhərin fəthini bu iki komandirə borclu olduqlarını dediyini qeyd etmişdir), Kin imperatoruna “imperator” ünvanını aldığı, onan artıq Honan kralı olduğunu və bunu qəbul etməli olduğunu bildirən bir məktub yolladı. Bu təklifi imperator qəbul etmədi. (Çingizin bu təklifini hansı Kin imperatorunun qəbul etmədiyi ilə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Müraciət etdiyimiz elmi ədəbiyyatların bəzilərində Çingizin təklifini qəbul etməyən imperatorun Vu-tu-pu (Otubu), bəzilərində isə Siuan Tsongun olduğu bildirilmişdir. Türk yazar Əbdülqadir Yuvalı və Leo de Hartoq imperatorun Siuan Tsong olması haqqında həmfikirdirlər.)

Pekin şəhərinin ələ keçirilməsi ilə Çingiz xan Şimali Çinin əsas hissəsinin işğalını özü başa çatdırmış oldu. Şəhərin xəzinəsinin daşınması üçün Çingiz ən yaxın 3 zabiti şəhərə yolladı. Zabitlər Pekinə çatdıqda burada xəzinənin keşikçisi Hada (Kada) onlara xəzinədən hədiyyə təqdim edir. Digər iki zabit hədiyyələri qəbul etmək istədilər, lakin Şişi-Kutku adlı zabit buna cavab olaraq “Bundan əvvəl Kin imperatoruna məxsus olan Pekin şəhəri və xəzinəsi indi Çingiz xana məxsusdur. Sən onu necə hədiyyə edə bilərsən?”. Bu hadisə Çingiz xanın qulağına çatdıqda Şişi-Kutkunun sədaqəti yüksək qiymətləndirərək “Böyük qanuna sadıq qaldı, bundan sonra görən gözü, eşidən qulağım ol” demişdir. Digər iki zabiti isə sərt bir şəkildə tənbehləmişdi. Bu hadisə bizə həm Pekinin zəngin xəzinəsi, həm də Çingiz üçün sadıqlığın nə qədər vacib olduğunu bir daha göstərir.

Çingiz geri dönərkən Samuqa börgeyə Çinin işğalının başa çatdırılması təlimatını vermişdi. Samuqa 1216-1217-ci illərdə Ordos və Şensi əyalətləri üzərinə hücumlar etmiş, hətta Tszin imperatorluğunun yeni paytaxtı Nankin şəhərinə yürüş təşkil etsə də, uğurlu ola bilməmişdi. Çingiz xan çox çətinliklə ələ keçirdiyi bu bölgənin idarəsi üçün Mukali noyonu təyin etmişdi. Türkiyəli professor Əbdülqadir Yuvalı öz kitabında Mukalinin ilk başda Cəbə kimi döyüşkən bir cəngavər olmadığını, lakin idarəçilik bacarıqlarının çox yüksək səviyyədə olduğunu qeyd etmişdir. [4,s.227] Mukalinin Çini idarə etdiyi 1215-1223-cü illərdəki vəziyyətə baxdıqda Çingizin çox düzgün bir təyinat həyata keçirdiyinin şahidi oluruq. “Mukali Çində olduğu müddətdə bir dəfə də olsun məğlubiyyət üzü görmədi” ifadəsi onun 7 il ərzində buradakı uğurlarını anlamağımıza köməklik edir. Mukali nisbətən kiçik bir ordu ilə (təxmini 23.000 nəfərlik, bəzi yazıçılar 40-70 min nəfər olduğunu da söyləyir [3,s.77]) Tszin imperatorluğunu Honan əyaləti çevrəsinə sıxışdırmağı bacarmışdı. Mukalinin yürüşlərinin çox uğurlu olduğunu isbat edən bir digər fakt da Çingizin “Honan əmiri” ləqəbini təhqir hesab edib, geri çevirən Kin imperatoru 1220-ci ildə Huanq-ho vilayətinin şimalını və Çingizin vassalı olmağı təklif etmiş və sülh istəmişdi. İmperatorun yeganə istəyi isə ünvanının əlindən alınmaması idi. Çingiz xan sülh təklifinin bütün maddələrini qəbul etsə də, Siuan Tsoqun imperator ünvanının əlindən alınmaması şərtini qəti şəkildə rədd etdi. 1222-ci ildə Mukalinin dəhşətli hücumu qarşısında aciz qalan imperatorun digər təklifi isə bu ildə artıq Huanq-honun şimalını tamamilə əlində tutan

Çingiz tərəfindən geri çevrildi.[3,s.78] Çingizin “Çinin fəthini tamamlama” əmrini yerinə yetirmək üçün əlindən gələni əsirgəməmiş[1,s.78], fəthi özü tamamlaya bilməsə də, Şimali Çinin çox böyük bir qismini ələ keçirmişdir.Çingiz Mukaliyə atadan oğula irsən keçən “Quo Vanq” (Məmləkət şahzadəsi) titulu vermişdir.Mukali əhali arasında bu titul ilə tanınırdı.[1,s.78] Mukalinin ölümündən sonra onun yerinə oğlu Bol keçmiş və Çingizin oğlu Çağatay dönməsində Çində Monqol əmiri olaraq xidmət etmişdir.[4,s.228]

Nəticə

Çingiz xan şübhəsiz ki, tarixin ən güclü liderlərindən biridir. Bir çox nüfuzlu qəzet və jurnalların dəyərləndirməsində son min ilin ən böyük adamı olaraq yer alır.Bütün bunlara baxmayaraq Çingiz xan tarixin ən mübahisəli şəxslərindən hesab olunur.Fəth etdiyi yerlərdə həyata keçirdiyi qırğınlar və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması Çingizin tarixdə zalım və qana susamış kimi görünməsinə yol açmışdır.Xüsusilə müsəlman ölkələrinə etdiyi dağıdıcı yürüşlər və varislərinin 628 illik Ərəb Xilafətinə son qoyması İslam tarixçiliyində ona qarşı qeyri-obyektiv yanaşmalara səbəb olmuşdur.Bu düşüncələr tamamilə yanlış deyil.Çingiz xanın yürüşlərinin təxminən 40 milyon insanın ölümünə səbə olduğu məşhur bir faktdır.Lakin tarixi yanaşmalarda hər dövrün özünə uyğun qanunları olduğu da unudulmamalıdır.Bu dövrdə Çində pərakəndə vəziyyət, İslam aləmində məzhəb savaşları, Böyük Səlcuq dövlətinin parçalanması ilə yaranan siyasi boşluq, Xaç yürüşləri Çingiz xanın yürüş istiqamətində əhalinin narazılıqlarının artmasına, monqolların qarşısında dura biləcək vahid bir gücün olmamasına gətirib çıxarmışdı.Nəticədə Çingiz onun dövrünə qədər dövlətçilik keçmişləri olmayan bir millətə nəhəng bir imperiya bəxş etmişdir.Qırğınlar, dağıntılar olmuş olsa da, o, dünya tarixinə eyni zamanda çox böyük hərbi zəka və yüksək liderlik bacarığı ilə adını yazdırmışdır.

Çingiz ilə bağlı yeganə mübahisə onun tarixdəki yeri ilə bağlı deyildir.Çingizin türk olması ilə bağlı bir çox mülahizə mövcuddur.Dünya tarixçilərinin və türkoloqların böyük bir qismi Çingizin türk yox, monqol olduğunu qəbul edirlər.Çingiz xanın özü türk olmasa da, qurduğu imperiya türk dövlətçilik ənənələrinə uyğun idarə edilirdi.Çingizin ordusu və istifadə etdiyi hərbi taktikalar qədim türk dövlətlərininkilər ilə oxşarlıq təşkil edir.Bunun bir neçə səbəbi vardır.Bunlardan biri türklərin də, monqolların da çöl xalqı olmasıdır.Bu xalqların nümayəndələri öz həyatlarını demək olar ki, at belində keçirirdilər.Əsas peşələri maldarlıq, ovçuluq və dəmirçilik olduğu üçün qılınc ustası və mahir oxçu idilər. Məğuliyyət sahələri ilə əlaqədar olaraq bir yerdən başqa yerə hərəkət etdikləri üçün daim təhlükəli vəziyyətlərlə üz-üzə qalır və tez-tez digər tayfalarla mübarizə aparırdılar .Digər bir səbəb isə dövlət sistemlərinin türk törəsinə uyğun olması idi.Bu çox normaldır.Çünki eyni coğrafiyada yaşayan iki xalq çox oxşar mədəniyyətlərə sahib idi.Əfsanələri, inancları, həyat tərzləri və hətta hədəfləri belə eyni olan bu iki xalqın nümayəndələri qarşılarına çıxan problemlərə eyni reaksiyaları verirdilər.Üstəlik qeyd etdiyimiz kimi Çingiz xanın baş məsləhətçilərindən bir çoxu uyğur türkü idi.Monqolların əraziləri genişləndikdən sonra Çingiz xanın imperiyasını oğulları arasında bölməsi və daha sonra yaranmış idarəçilik sistemi buna ən yaxşı misal ola bilər.Çünki bölünən 4 ulus ayrı ayrılıqda dövlət kimi görünsə də, onlar bir çox məsələdə mərkəzlə

məsləhətləşməli olurdu, yəni bu dövlətlər bir növü mərkəzin uzaq bölgələrdəki “nümayəndəlikləri” idi. Biz bu sistemi Böyük Hun imperiyasından başlayaraq bir çox türk dövlətində görə bilərik. Elə buna görədir ki, bir çox tarixçi Çingiz xanın qurduğu dövləti Monqol-türk dövləti kimi adlandırır.

Həm dünya, həm də türk tarixi üçün çox önəmli şəxsiyyətlərdən olan Çingizin hərbi yürüşlərinin və idarəçiliyi araşdırılmağa möhtacdır. Çingiz xanın yaratdığı dövlət türk idarəçilik ənənələrinin davamı üçün keçid rolunu oynayır. Belə ki, IX əsrə kimi Mərkəzi Asiyada formalaşan və inkişaf edən türk idarəçilik mexanizmini XIII əsrdə yaranmış Monqol imperatorluğu. (və ya Türk-Monqol imperatorluğu) etdirmiş, bu mexanizmi əvvəlcə Elxanilər və Teymurilər dövlətinə, oradan da Azərbaycanda yaranmış türk dövlətlərinə - Qaraqoyunlulara, Ağqoyunlulara və Səfəvilərə ötürmüşdür. Üstəlik Sakit okeandan Avropaya qədər böyük bir ərazini qısa bir müddətdə hakimiyyəti altına alan monqolların bunu necə bacardıklarını analiz etmək tarixçilik naminə çox əhəmiyyətlidir. Çöl xalqlarının əzəli düşməni olan Çinə edilən ilk yürüşə baxdığımız zaman Çingiz xanın uğurunun sirrini açıq-aydın görə bilərik. Bəs Çin yürüşü ərzində Çingiz xanın ordusunu qələbəyə aparan faktorlar nələr oldu?

Çingiz xan qurduğu dövlət üçün ilk illərdə çox çətin bir hədəf müəyyənləşdirmiş, düşünülmüş addımlarla bu işi bacarmışdır. Təbii ki, bu dövrdə çinlilərin güclü olmaması, dövlət daxilində X əsrin əvvəllərindən bəri davam edən çəkişmələr, rəqibi zəif görmək və Çin hökmdarlarının özündən razılığı kimi səbəblərə baxdıqda Çingizin bir az da şanslı olduğunu görə bilərik.

Monqol qüvvələrinin şəhər qala divarlarına qarşı mühasirə təcrübələrinin və lazımi texnikalarının olmaması, dövlətin hələ yeni qurulmuş və ordunun yeni formalaşdırılmış olması, yaşadıkları iqlimə uyğun olmayan bir bölgədə, ailələrindən uzaq illərlə müharibə aparmaları, vəba kimi öldürücü xəstəliklərin yayılması monqolların zəif tərəfləri idi. Çünki ələ keçirdikləri yerlərdə nə edəcəklərini, necə davranacaqlarını bilmir, bir neçə hücumun təcrübəsilə şəhəri tuta bilir və şəhərdə möhkəmlənirdilər. Bu qədər mənfi cəhətlərin qarşısına isə Çingizin dahicəsinə addımları orataya çıxırdı. Hadisələri təhlil edərkən bəlli olur ki, Çingiz səhvlərindən dərs çıxarır və bir insan olaraq görmədiyi səhvləri, anlaya bilmədiyi məsələləri müşavirlərlə məsləhətləşərək həll edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Tanqut kimi Çinin 3 dövləti içində ən zəif hesab edilən dövləti yalnız 3 yürüşün ardından məğlub etməyi bacaran, digər Çin dövlətləri tərəfindən ciddi rəqib olaraq görülməyən, asılı bir rəhbər olaraq qəbul edilən dövlətin az müddət sonra Çinə diz çökdürdüyünün şahidi oluruq.

Çinin fəthi Çingiz üçün çox vacib idi. İlk olaraq, yeni qurulan dövlətin sağlam təməlləri olan iqtisadiyyata sahib olması həyati bir məsələ idi. Ticarət yollarının mərkəzi olan zəngin Çini ələ keçirmək Çingiz xanın atacağı sonrakı addım üçün ona lazım idi. Görünür ki, Çingiz xan ilk məqsədini uğurla həyata keçirmişdi. Leo de Hartoq əsərində Çindən çox böyük qənimətlə geri dönüldüyünü, hətta zənginlik səbəbilə monqol dövlətinin aristokrasiyasının köçəri olan həyat tərzlərinin nisbətən dəyişdiyini, lakin Çingizin onlara yaşam tərzlərinə və qanunlarına bağlı qalınmaqlarını tələb etdiyini qeyd etmişdir. [3, s. 79] İkinci olaraq qərbə doğru genişlənmə planı olan Çingizin orduya ehtiyacı var idi. Çinin fəthi ordunun ləvazimat

əksikliyi azaltmış, min illərdir oturmuş və çox ağıllı Çin mühəndislərini ordu sıralarına qatmışdı.Çinin fəthi Çingiz üçün böyük təcrübə olmuşdu.Çini məğlub edən fateh hər yeri ala bilərdi.Burada qazandığı təcrübələri qərbə etdiyi səfərlərdə istifadə etmiş, Xarəzmşahın 1219-cu ildəki yürüşdə qalalara doğru çəkilməsi heç bir işə yaramamışdır.

Çin Böyük İpək yolunun başlanğıcı idi və şimalda bir çox ehtiyacı mövcud olan monqollar üçün ticarət vacib olduğu üçün Çingiz ticarət yollarının təhlükəsizliyinə böyük önəm verirdi.

Çingiz xanın Çin ilə müharibədə qazandığı təcrübə onun qanunlarının formalaşdırmasına da kömək etmişdir.Belə ki, müharibə zamanı edilən səhvlər təhlil edilmiş, bunların digər hərbi səfərlərdə təkrarlanmaması üçün yeni qadağalar ortaya qoyulmuş, qanunlar verilmişdir.

Nəticə olaraq, Çingiz xanın Şimali Çinə yürüşü uğurla başa çatmış, bölgənin fəthi, əhəlinin öldürülməsi Qərb ölkələrini qorxuya salmış və hətta deyə bilərik ki, onlar monqollarla qarşılaşmadan məğlub olmuşlar.Pekinin ələ keçirilməsi və Şimali Çinin tabe edilməsi Çingizin rəqiblərinə monqol ordularının məğlubedilməz kimi görünməsinə yol açmışdır.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. D'Ohsson,A.C. , *Moğol tarihi*, İstanbul, 2008
- 2.*Moğolların gizli tarihi*, Ankara, 1986,s.169-176
3. Hartog, Leo, *Cengiz han*, Ankara, 2003, s.61-80
4. Yuvalı ,Abdülkadir, *Cengiz han*, Ankara, 2021, s.204-228
5. Grousset, Rene, *Bozkır imparatorluğu*, İstanbul, 1980, s.222-228
6. Togan, Zeki Velidi , *Cengiz han*, 1970 ,s.59-61
7. Roux, J.P. ,*Moğol İmparatorluğu*, İstanbul, 2001
8. Cüveyni ,A.Ata Melik,*Tarih- i Cihangüşa*, Ankara, 2013
- 9.Harold,L. , *Cengiz han*, İstanbul, 1987
10. Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı tarihi*, İstanbul, 2019
- 11.Weatherford, J. , *Cengiz han*, İstanbul, 2018

BOLQAR/BULQARLARDA QƏDİM TÜRK MİFİNİN NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Firudin Rzayev

<https://orcid.org/0009-0008-3291-791X>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

*Yazışılan müəllif: firudinrzayev@gmail.com; Tel.: +994 555778890

ÖZƏT

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan bolqarlarda qədim türk mifinin Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Tədqiqatlarda da adı keçən Bolqar mifinin tarixi m.ö. II-I minilliklərə söykənməklə, digər türklərdə də xatırlanmaqla, ərazi toponimik adlarında günümüzdə qədər qalmışdır. Bu qədim miflərin Naxçıvan toponimlərində izi indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmiş və onlarla bağlı Tanrı adının izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimik adlarda Bolqar mifik adları dil və tarixi faktlar əsasında təsdiq edilir. Bu mifi daşıyan tayfalar demək olar ki, Naxçıvanın bütün toponimik sistemi oykonim, oronim, hidronimlərində də ilkin bolqar mifi variantında təkrarlanır. Bolqar türk mifinin prototürklərlə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. İstər Naxçıvan, istərsə də digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Bolqar mifi, Azərbaycan, Naxçıvan, oykonim, oronim, hidronim.*

Azərbaycan və onun ayrılmaz torpağı olan Naxçıvan əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmuş tayfalardan biri də Bulqar prototürkləri olmuş və bu tayfalar da tarixi proseslərdə özlərinə məxsus mifoloji inancları məişətləri və adət ənənələrində daşımışlar. Qədim Naxçıvan ərazilərində öz adları ilə bağlı xeyli sayda məntəqə adlarında istər adları, istərsə də mifoloji inanclarını əbədləşdirən bu prototürklər, eləcə də onun Basil-Barsil, Çakır, Kuruqur, Qazan qollarının da tariximizdəki yeri, Naxçıvanla bağlılığı, inancları sistemli tədqiq edilməmişdir. Bununla bərabər bolqar/bulqarlar haqqında da xeyli sayda tədqiqatlar əsasən əcnəbi alimlərinə məxsus olmuş, bu araşdırmalarda onlar m.ö. II yüzillik və eramızın X əsrlərinə qədər olan tarixlə bağlanmaqla, son dövrlərə aid edilmişdir. Həmin dövrdə tarixi qaynaq və tədqiqatlarda Bolqar/Bulqar türkləri də müəlliflər tərəfindən fərqli tarixə, ada sahib tayfalar kimi təqdim edilmişlər. Burada onların göstərilən qolları olan prototürklər də qaynaqlarda yer almış, adları müxtəlif mənalara izah edilmiş, lakin, bu tayfaların məişətində onların daşdığı mifik inanclarla bağlı tam olaraq hər hansı bir qəti fikir söylənilməmişdir. Burada Bolqar türklərinin də özlərinə məxsus mifoloji inancları olduğu və onların məişətində yer aldığı faktlarla göstərilmişdir. Bununla bərabər biz, bu mifoloji inancların tədqiqat əsərlərində, ensiklopedik əsərlərdə də tam olaraq yer aldığına, burada müxtəlif mifoloji baxışlar olaraq qeyd edilməsinə də rast gəlirik.

İ.Şopen ərazilərimizdə ermənilərin məskunlaşması haqqında məlumat verməklə yanaşı, bunu 1820-30-cu illərə aid edib, Azərbaycan ərazilərində məskun olan Kəngərli tayfalarından birinin hələ XIX əsrin ortalarında “bolqarlı” adlandığını qeyd edərək, bu tayfaların Kəngər tayfalarına aid

olduğunu göstərir [16, c. 537-539]. Əsərdə ümumən əsas həqiqət kənara atılmaqla, erməni və gürcü amili önə çəkilir, qədim xalqımızın istər əraziləri, istərsə də mədəniyyəti, mifoloji inancı və tarixi arxa plana çəkilir, bunlar haqqında hər hansı bir fikir söylənilmir.

Biz M.Xorenlinin də yazılarında Bolqar/Bulqar türkləri haqda bir tarixi məlumatla qarşılaşırıq ki, burada onların ərazilərimizə gəlişləri m.ö. II əsrə aid edilməklə, onların Kol əyalətindən cənubda yerləşdiyi göstərilir. Bununla bərabər müəllif, onların hələ m.ö. II əsrdən əvvəl Arazın yuxarı axarlarında yerləşən Basian ölkəsinin və Böyük Qafqazın sakinləri olduqlarını qeyd edir, lakin onların taya miflərindən söz açılmaz [4, II 9; II 56; III 44].

Biz Y.Bequnovun bolqarlara dair yazılarında onların Xəzər dənizinin şimalına doğru Aral gölü ətrafı, Urala qədər xalq kimi formalaşması və dövlətçilik tarixinin elmi faktlarla Tunc dövrünə, m.ö. IV-II minilliklərə aid edildiyi məlumatı ilə rastlaşırıq. Burada Xəzər ətrafının bolqar/bulqarların və digər prototürklərin də ana yurdu olması xüsusi qeyd edilir [14, s. 23-36, 121-127, 142-144, 205]. Bu elmi faktlar Bolqar/Bulqar türklərinin ərazilərimizdə hələ m.ö. II minillikdən məskunluğunu, oğuz, skif, sak, sarmat birliklərində tarixi proseslərə qoşulduğunu bir daha təsdiq edir.

Bolqarların qədim Naxçıvan ərazisinə gəlişi bəzi qaynaqlarda m.ö. minilliklərə söykənir. Biz m.ö. VII əsrdə Sarmat sülaləsi dövrü Bolqar çarı Burtas dövründə onların Çinin şimalından Ön və Kiçik Asiyaya ərazilərinə yayıldıqlarını qeyd edilir. Dünya tarixinə dair yazılarda isə, Bolqar türkləri m.ö. III əsr Kiçik Asiyanın qərbində “Kazanlık” adında təqdim olunur, lakin burada da inanc məsələsi qeyd edilmir [18, s. 144-145]. Məlumatda göstərilən Ön və Kiçik Asiyaya əraziləri müasir Azərbaycan və Türkiyə əraziləridir ki, bu ərazilərdə Urmiya, Göyçə, Van gölləri arasındakı qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsinin ərazisi idi. Bu fakt onların bizim ərazilərimizdə m.ö. II yüz ildən də əvvəl məskun olduqlarını sübut edir. Biz bu fakta istinad etsək, bolqarlar ərazidə əskidən böyük gücdürlər, hakimiyyətə təsir edirlər və m.ö. III yüzillikdən də əvvəl Bolqar boyları özlərinin Basian ölkəsinə sahibdirlər.

Mənbələrdə bolqar/bulqarların m.ö. II minilliyin ortalarında (1512-ci ildə) özlərinin İdel dövləti yaratdıqlarından bəhs edən Y.K.Bequnov, çar Bulyar Tarqitayın Bulqar ərazilərinə hücumu yasaq qoyduğundan, m.ö. VII əsrdə Sarmat sülaləsi dövründə Bulqar çarı Burtas zamanında Çinin şimalından Kiçik Asiyaya qədər ərazidə məskun olduqlarına dair yetərli tarixi faktlar göstərir. O, bununla bərabər burada onların m.ö. II əsrdə “Çulman tolqay” dastanlarının mövcudluğu, kimmer-ckif sivilizasiyalarının formalaşmasında bolqarların rollarından da bəhs edərək yeni faktlar göstərir. Y.K.Bequnovun bu istiqamətdəki yazılarında Xəzər dənizinin şimalına doğru Aral gölü ətrafı Urala qədər bolqar/bulqarların xalq kimi formalaşması və dövlətçilik tarixi elmi faktlarla Tunc dövrünə, m.ö. IV-II minilliklərə aid edilir, Xəzər ətrafının digər prototürklərin də ana yurdu olmasına dair elmi sübutlar göstərilir [14, s. 23-36, 121-127, 142-144, 205]. Lakin biz burada Bolqarların m.ö. ən azı III

minilliklərdə tarix səhnəsində olması faktı ilə qarşılaşsaq da, mifologiyaya dair hər hansı bir məlumatla qarşılaşmırıq.

Digər mənbələrdə də Bolqar/bulqarların sak və massagetlərlə yanaşı göstərilməsi faktı onların m.ö. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində olduqlarını göstərir [17, s.529, 591; 19, s. 355-356].

Azərbaycanda bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar aparan görkəmli alim Q.Qeybullayev, N.Y.Merpertə istinadən onların türkdilli xalqlar qrupunda olduğuna dair maraqlı faktlar göstərmişdir. O, M.Xorenlinin bulqarlar haqqında yazısını təhrif edən sovet ideoloqlarına tarixi sübutlarla təkzib verib, onların Şimal Qafqaz ərazilərində də yayıldıqlarına dair elmi sübutlar göstərmişdir. Q.Qeybullayev bu ərazidəki Balqariya və bulqarların bulqar varisləri olduğunu qeyd edərək, qədim İrəvan və Cənub Azərbaycan torpaqlarında da onların məskun olmaqla Bulqar dağı, Bulqarçay və bulqar tayfalarından olan basi/barsil, eskil, kazan tayfalarıyla bağlı adlarda izlərinin qaldığını göstərmişdir [6, s.133-135, 355-356; 7, s.103]. Bu tarixi faktlara baxmayaraq o bolqar/bulqarların mifoloji inanclarına toxunmamışdır. Bəs hansı mənbələrdə bu tayfaların mifoloji inancı ilə bağlı məlumatlar mövcuddur?

Biz Bolqar sözünün etimoloji izahına toxunan A.P.Novoselçevin tədqiqat əsərlərində akademik F.Nurutdinovun yazılarına istinadən müəyyən mifoloji fikirlərlə qarşılaşırıq. Burada bu sözün “qara baş” və “qurd adamlar” mənasında mifoloji inanc daşması fikrinin izahına rast gəlinməyi göstərilir. Müəllif, bu tədqiqatında bul, bal, bolqar, balkar, bier, beqer və s. fonetik variantlı sözlərin əski bolqarların “Qurd” mifoloji inancına bağlılığı ilə əlaqələndirildiyini, Qurt-Sindiu kultuna istinad edildiyinə tarixi faktlar göstərir [11, s. 324 – 334].

Q.Afanasev, İ.İvanovun yazılarında isə, onlar qəbir nekrapollardan aşkarlanan nümunələrə əsasən əski bolqarların antropoloji quruluşlarına görə bu tayfaları sarmat, aziat tayfalar qrupuna daxil etmişlər. Qəbirlərdən çıxan əşyalar və Pliskdə aşkarlanan nümunələrə istinad edən müəlliflər, Bolqar türklərinin Zərdüştlük inancında olduğuna dair sübutlar göstərib, Plisk qalası içindəki od mərkəzi və əşyaların da Zərdüştlük inancı ilə eyni olduğunu təsdiqləmişlər [1, s. 43-55].

Akademik F.Q.Nurutdinovun yazılarında isə, biz bu sözün “qara baş” və ya “qurd adamlar” mənası ilə qarşılaşırıq ki, burada bul, bal, bolqar, balkar, bier, beqer və s. fonetik variantlı bu sözlər protobulqarların “Qurd” mifinə bağlılığı ilə əlaqələndirilmiş, onların Qurt-Sindiu kultuna aid mifoloji inanca bağlılığı göstərilmişdir [12, s 324 – 334]. Bu inanc əlamətlərini əsas götürərək biz Bolqar/bulqarların Basil-Barsil, Çakır, Kuruqur, Qazan tayfa qollarının ayrı ayrılıqda mifoloji inanclarına nəzər salmaq istərdik.

Bolqarların Basil-Barsil adı qaynaqlarda “basil”, “barsil”, “bazır” yazılışları ilə qeydə alınır. Əgər diqqət etsək, adın “barsil” yazılışı qədim türk mifində Böri-Qurd sözünü təkrarlayır. Barsil adının qədim türk Böri-Qurd mifindən gəlib, Böri+us+il yazılışında “Zəkali qurd yurdu” mənasında

olduğunu düşünürük ki, biz aşağıda oğuzların Qurd mifindən ayrıca danışacağıq. Bunları nəzərə almaqla biz adın Qurd mifindən gəlməklə Bars+il yazılışında “Qurt yurdu” mənasında olduğunu əsa qəbul edirik. Qeyd edək ki, qədim türk mifində başlanğıc-ana mənalı böri-“Qurd” leksik vahidi Oğuz və Uyğur “Oğuznamə” yazılarında böri olaraq dəfələrlə təkrarlanmışdır. Bu mif Börtə-çino kimi monqol türklərində “Boz, çallaşmış qurt” kimi yayılmışdır Türklərdə Böri Alp, Böri Sin [2, s. 118; 9, s. 183; 13, s. 383; 15, s. 37], “Dədə Qorqud” dastanında Bəy+bura, Bur+laxatun, eləcə də Börtə-Çinə kimi qədim və müasir şəxs adlarımızda bu mifin izi qalmaqdadır.

Bolqarların Basil-Barsil tayfa qolu ilə bağlı biz Naxçıvan ərazisində, Barz+ur- “Barsların qurduğu”, Bərzirgan/Bərzirkan- Basil+kan- “Basil kağanı, Qurt xaqan” mifoloji inanc mənalı məntəqə adlarına təsadüf edirik .Bununla bərabər Naxçıvan ərazisində bolqarların Çakar qolu ilə bağlı Sənkər, Canqur Caqərşin, Çaker, Çakarçı kimi məntəqə adlarına rast gəlirik [3, s. 42, 57, 61, 160, 169, 178; 10, s. 32] ki, bu adlarda da biz qədim mifoloji inanc əlamətlərini izləyirik. Adda ər-“kişi, igid” sözündən sonrakı “Sak” sözü tayfa adıdır və bu adın Sax tanrı adından yaranması haqda biz yuxarıda məlumat verdik. Bəlkə də, sakların bir qolu olub sənədlərə Subər, Kənpər, Xəzər tayfaları kimi “Sakar” formasında düşən bu tayfa, Bolqar ittifaqına sonradan qoşulmuşdur. Biz bu adlardan Caqərşin məntəqə adına diqqət etdikdə burada ada qoşulan Sin/Zuən türk mifoloji tanrı inancı ilə rastlaşırıq. Bu ad “Sin tanrısının çakarı” mənasında izah olunur ki, biz bu adların teofor-tanrı adından gəldiyini görürük [8, s. 51].

Mənbələrdə Naxçıvan oykonimlərində bolqarların Kuruqur qolu ilə bağlı qeydə alınan Kuruqur, Qaraqur, Ənqurik, Karacar, Karaqerun məntəqə adları da [3, s. 41, 67, 163, 173], özlərinə məxsus mifoloji inanclar daşıyırlar. Ümumilikdə Kuruqur tayfa adına diqqət etdikdə, Kur+uq+ur əski türk sözlərindən formalaşmış addır. Burada türk dillərinə məxsus k~q, u~a səsəvəzləmələri nəzərə alındıqda əski türk “Yaradılış” dastanımızda Kara sözü tanrı adıdır. Bu fakt nəzərə alındıqda Kuruqur tayfa adı Kara+kur və məntəqə adı Qara+qur sözləri ilə “Coşqun Tanrı” mənasındadırlar. Bu adlardan Ənqurik məntəqə adında An/Anu sözü yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi qədim türk mifində Anu tanrı adı ilə bağlı teofor addır. Addakı Qur/Kur-“coşqun”, ik/uk-“oğul” sözləri adı “Anunun coşqun oğulları” mənasında izah edir. Karacar adı sənəddə həm də Qarasur olaraq qeyd edilir ki, burada Kara sözü Tanrı və Sır/sur- “ışıq” mənasında adı “Tanrı işığı” kimi mifoloji inanclar olaraq göstərir. Karaqerun məntəqə adı isə Kara+kur+un/an, formasında “Coşqun Tanrıya mənsub” mənasında izah edir [2, s. 204; 5, s. 421]. Diqqət etsək, Naxçıvan ərazisində kuruqurlarla bağlı bu 5 məntəqə adlarının hamısı mifoloji inanca bağlı yaranmış qədim türk sözləri olmaqla etnooykonimlərdə yer almışlar ki, bu tayfa seçilən bir tayfa olmuşdur.

Bolqarlarda Qazan tayfa adının mənası da elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kas+an yazılışında Kas tayfa adı və qeyd etdiyimiz -un/an-“mənsubluq” şəkilçisi ilə ad “Kaslara məxsus” mənasında izah olunmaqla, bu tayfanın kaslardan gəldiyini sübut edir. Adın mənasına gəldikdə isə,

bu ad kaslarda Kaşşu qədim türk tanrı adından yaranmışdır. Naxçıvan ərazisində qədim arxiv və mənbə məlumatlarında Qazan qolu ilə bağlı 5 Qazançı (3 kənd), Qazançılı, Qazanlıqdərə məntəqə adı qeydə alınır [3, s. 37, 61, 66]. Bu adlar tayfa adı Kas+An sözlərindən yaranmaqla “Anu tanrısının kasları” mənasında mifoloji inancla formalaşmış adlardır. Onlara qoşulmuş çı-“tayfa”, lı-şəkilçi, “dərə” sözləri adlara sonrakı əlavələrdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Bolqar tayfa qolları ilə bağlı etnooykonimlərdə qeydə alınan kur-“coşqun”, böri-“qurt”, uk-“oğul, varis”, ur-“qurmaq, yaranmaq”, kan-“kağan”, çı-“tayfa”, si/zu-“müdrük, zəkali”, ər-“kişi, igid” qədim türk sözləri, un/an-“mənsubluq” şəkilçisi və s. dil elementləri m.ö. V-III minilliklərdə türk tayfa adlı etnooykonimlərdə də təkrarlanır. Bu isə Bolqar türkləri ilə bir ittifaqda olan göstərilən tayfaların eyni dilli olub, eyni mənşədən gəlməklə qədim türk mifoloji inanclarına sahib olduqlarını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Афанасьев Г.Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского каганата? // Российская археология. Москва: Наука 2001, № 2, с. 43-55
2. Древнетюркский словарь. -Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
4. Хоренский Моисей. История Армении. Пер. Н.О.Эмина, Москва: Яуза, СПб., 1893, 323.
5. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
6. Гейбуллаев, Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I. Баку: Элм, 1991, 548 с.
7. Qeybullayev, Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
8. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
10. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
11. Новосельцев А.П.. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.: Наука, 1990, 264 s.,
12. Нурутдинов Ф.Г. Булгары и мировая цивилизация / Бахши Иман. «Джагфар тарихы». Свод болгарских летописей. Т.1. Оренбург: Болгария, 1993, 393 с.
13. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıcı, 1993, 400 s.
14. Сокровища болгарского народа. Выпуск 1. Этногенез. История. Культура. Под ред. акад. Ю.К. Бегунова Санкт-Петербург: Санкт-Петербург, 2007, 304 s
15. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва: Наука, 1959, 320 с.
16. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1230 с. 10 акт
17. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
18. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.
19. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.

РЕЗЮМЕ

Следы имен древнетюркского Болгарского мифа в топонимах Нахчыванской территории

Фирудин Рзаев

В статье говорится о следах древнего Болгарского мифа на территории Нахчыванских топонимов, который занимает особое место в древнетюркской мифологии. В исследованиях история Тенгри Иммерия, Камир, Гамар киммеров которая относится к II-I тысячелетию до н.э. и вспоминается и в других тюрках, оставили свои следы в топонимах территории Нахчывана до нашего дня. Связи Нахчыванской земли с этими мифами, до тех пор не были исследованы азербайджанскими и тюркскими учеными и не анализированы значения имен Тенгри. В статье миф болгаров на территории Нахчыванских ойконимов подтверждены на основе исторических фактов. Племена носившие этих мифов повторяются вообще во всех топонимических системах, в ойконимах, оронимах, и гидронимах Нахчывана.

Существование топонимов с именем болгарских тюрков подтверждает древность верований этого мифа. Места этого имени в тюрках Азербайджана, Нахчывана, в том числе и в других тюрках обосновывается научными фактами.

Ключевые слова: Болгарский миф, Азербайджан, Нахчыван, ойконим, ороним, гидроним

SUMMARY

THE TRACES OF KIMMER ANCIENT TURKIC MYTH IN THE TOPONYMS OF NAKHCHIVAN TERRITORY

Firudin Rzayev

The article deals with the traces of Bolqar ancient Turkic myth which has a special place in the Turkic mythic thinking, in the toponymist of Nakhchivan territory. The history of the Bolqar myth, mentioned in the researches belongs to the II-I millennium BC and is kept in the territorial toponymist names till today. Azerbaijani and Turkish, scientists, have not investigated the trace of this ancient myth in Nakhchivani toponymist and the explanations of related names have not been given. In the article the Bolqar name in the oykonim, oronim, and hydronium of the ancient Nakhchivan territory toponymist is proved on the bases of linguistic and historical facts. This myth is almost repeated in the initial Bolqar variant of oykonim, oronym, hydroniums of the toponymist system.

The preservation of Bolqar name in the prototurkish names confirms the antiquity of this mythic belief. The place of this name both in Nakhchivan, and in other Turks is alleged on the basis of the scientific facts in the article.

Key words: Bolqar myth, Azerbaydjan, Nakhchivan, oykonym, oronym. Hidronym

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİNƏ MƏXSUS İCTİMAİ ƏMƏK PROSESİ, PEŞƏKARLIQ VƏ SƏNƏTKARLIQ ANLAYIŞLARI BİLDİRƏN REALİLƏR

Ləman Hacıhəsənova

<https://orcid.org/0009-0005-3156-7741>

Müəssisə: Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: lemanhacihasanova@gmail.com ,

XÜLASƏ

Realilərin bir dildən digərinə keçidi dillərarası qarşılıqlı əlaqə yaradılması üçün mühüm bir bünövrə təşkil edir. Artıq müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya şəraiti sayəsində elə bir əlverişli mühit formalaşmışdır ki, insanlar bir-biri ilə yaxınlaşma imkanı əldə edir, cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi və məişət həyatında qarşılıqlı mübadilə iştirakçısına çevrilə bilirlər. Artıq mədəniyyətlərarası əlaqələrin sərhəd tanımadığı qlobal dünyada elə bir mərhələ yetişmişdir ki, bir dildən başqa dilə söz keçidi bir mərhələli, biristiqamətli stereotiplərə sığışmır. Yəni indiki dünyada söz keçidi ilə əlaqədar hegemon dil anlayışı təsəvvürlərdən çıxmışdır. Bu prosesdə ancaq integrasiyadan, qarşılıqlı əlaqələrdən, ictimai və mədəni-məişətlə bağlı humanitar münasibətlərin yaxınlaşmasından söhbət gedə bilər. Azərbaycan dilinə ingilis dilinə məxsus realilərin axını burada təhlil edilən nümunələrlə yekunlaşmır. İctimai-siyasi, etnomədəni, iqtisadi və digər işgüzar kommunikasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar bu tipli alınmaların şəbəkəsinin genişlənəcəyi də istisnaqlı təşkil etmir. Mümkündür ki, xalqlararası integrasiyaların genişlənməsi ictimai təsəvvürdə və dünyagörüşdə yaxınlaşmaların artması şəraitində ana dilinə daxil olan əcnəbi realilərin populyarlaşmasına təsir göstərə bilsin. Bunun nəticəsində isə realilər artıq ümumişlək söz kimi işlənmə funksiyası qazanmaq imkanlarına malik ola bilər.

Açar sözlər: *reali, dominant, integrasiya, intensiv, qlobal*

GİRİŞ

Realilərin bir dildən digərinə keçidi dillərarası qarşılıqlı anlaşma yaradılması üçün mühüm bir bünövrə təşkil edir. Artıq müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya şəraiti sayəsində elə bir əlverişli mühit formalaşmışdır ki, insanlar bir-biri ilə yaxınlaşma imkanı əldə edir, cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi və məişət həyatında qarşılıqlı mübadilə iştirakçılıqlarına çevrilə bilirlər. Bununla da müasir dövr sözləmədə təkcə ingilis dilinin informasiya dominantlığının aparıcı olmasını yeganə üsul hesab etmir. Eyni zamanda başqa dillərdən bir-birinə, o cümlədən ingilis dilinə söz keçidi

də istisna sayılır. Bu mənada bir dildən başqa dilə leksik-terminoloji vahidlərin, o cümlədən realilərin keçidi mütəxəssislər tərəfindən rəğbətlə qarşılır, keçidlərin üsulları barədə maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülür. Həmin fikir və mülahizələri şərti olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Birincisi, mütəxəssislər hesab edir ki, ikidillilik şəraitində Azərbaycan dilinə ingilis mənşəli və ya digər mənbədən olan terminlər rus dili vasitəsi ilə daxil olurdusa artıq indiki mərhələdə dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa söz keçidinin baş verməsinə imkan yaradır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa müxtəlif ictimai-mədəni, iqtisadi, sosial, akademik və işgüzar kommunikasiyaların nəticəsində istər terminoloji xarakterli, istərsə də realilərin keçidi əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Məsələn, S.Sadıqovanın fikrincə *beynəlxalq əlaqələrin və integrasiya mühitinin genişlənməsi sayəsində Avropa dillərindən dilimizə birbaşa alınmaların sayı çoxalmışdır* [12, s.122-123]. Əlbəttə ki, burada bütün Avropa dillərinin hamısından Azərbaycan dilinə söz keçidi nəzərdə tutulmamışdır. Müasir söz keçidi mənbəyi kimi daha çox ingilis dili nəzərdə tutulur ki, keçən sözlərin hamısını da ilkin mənbə kimi bu dilə aid etmək mümkün deyildir. N.Məmmədli müasir dövrdə ingilis dilinin informasiya intensivliyi sayəsində Azərbaycan dilinə söz keçidinin dillərarası sistemlik mənzərəsini faktik materiallar əsasında diqqətə çatdırır. N.Məmmədlinin təhlil etdiyi materialdan aydın olur ki, həqiqətən ingilis dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin müəyyən qismi heç də birbaşa ingilis mənşəli olmayıb digər Avropa dillərinə məxsusdur. Lakin burada ingilis dilinin informasiya aktivliyi daha sürətli, daha intensiv olduğu üçün digər dillərə məxsus elementlər obrazlı desək, “ingilis dili qazanında qaynayıb” başqa dillərə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə daxil olur [9, s.268-271]. Bu məsələ ilə bağlı F.Veysəlli maraqlı bir məqama toxunaraq qeyd edir ki, *Azərbaycan dilinə əvvəllər, yəni rus-Azərbaycan ikidilliliyi şəraitində alınma sözlər daha çox rus dilindən daxil olurdu, hazırda isə ingilis dili qloballaşaraq hakim dilə çevrilmiş və ona görə də Azərbaycan dilinə alınma sözlər daha çox ingilis dilindən keçə bilər*. Burada o da istisna sayılır ki, *ingilis dilindən daxil olan sözlərin müəyyən qismi nə zamansa almanlardan, fransızlardan götürülüb, ingilisləşib və başqa dillərə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə keçib* [17]. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa keçidinin başqa tədqiqat işlərində də təqdir olunur. Məsələn, S.M.Alməmmədova alınmalarla bağlı apardığı tədqiqat işində keçid prosesində əvvəllər rus dilinin, müasir dövrdə isə ingilis dilinin dominant mövqə tutduğunu göstərir. Burada *dövlətlərarası ictimai-siyasi hadisələrin dil proseslərinə təsiri də istisna edilmir* [1, s.10].

Realilərin alınmasında dil təmasları ilə yanaşı mədəniyyətlərarası əlaqələrin rolu da mühüm yer tutur ki, bunun bir istiqaməti də tərcümə ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı tədqiqat işlərində məhz realilərin alınıb işlənməsində tərcümə ədəbiyyatının mühüm rol oynadığı barədə maraqlı fikir və mülahizələr

irəli sürülür. O realilərin lüğətlərə daxil olmasına zərurət baş verə bilər ki, onlar daxil olduğu dildə intensiv işlənmə keyfiyyəti qazanmaqla realilikdən ümumişlək sözlərə doğru inkişaf prosesi keçirə bilsin. Bu istiqamətdəki keçiddə milli-mədəni məişət integrasiyası ən mühüm yerlərdən birini tutur. M.Hüseynovanın qeyd etdiyi kimi, *“Xalqlar qloballaşan dünyaya öz milli kimliklərini təsdiq etməklə daxil etmək istəyirlər. Xalqların milli-mənəvi, maddi dəyərlərinin göstəricilərindən biri də onun zəngin süfrə mədəniyyətinə malik olmasıdır. Azərbaycan xalqı çox qədim və zəngin süfrə mədəniyyəti, qonaqpərvərliyi ilə daim insanları heyrat etmişdir”* [7, s.4]. Tərcümə prosesində hər hansı çətinliklərin baş verməsindən asılı olmayaraq realilərin keçidində bu üsul öz əhəmiyyətini heç də azaltmır. Xalqlararası, sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası tərcümə ədəbiyyatına da maraq artır və bunun nəticəsində tərcümə olunan dilə obyekt dildən yeni-yeni realilər daxil olmaqda davam edir. Bu prosesdə əlbəttə ki, informasiya aktivliyini özündə saxlayan ingilis dilinin xüsusi rolu və mövqeyi vardır. Bu sahədə tədqiqat aparan mütəxəssislərin də rəyi bu tezin isbatı, təsdiqi və təsbit olunması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa xalqlara aid yer, ofis, idarə, təşkilat adları, həmçinin, antropoloji, tarixi, coğrafi və s. adlar da reali kimi işləyə bilər. Odur ki, realilərin təsnifatı məsələləri ilə bağlı olan araşdırmalarda demək olar ki, fikir pərakəndəliyi müşahidə edilir. Fikir pərakəndəliyi əsas etibarilə o zaman meydana çıxır ki, təhlil olunan, araşdırılan məsələdə ya prinsipinin özü və ya motivi düzgün müəyyən edilməmiş olsun. Realilərin əsas motivi bütün tədqiqat işlərində bir qayda olaraq onların milli və etnik xarakter daşması ilə səciyyələndirilir. Prinsip isə realilərin başqa dillə tərcümə edilməməsi kimi qəbul edilir. Realilərə həsr olunmuş bir tədqiqat əsərində də onların müxtəlif sahələrə aid olması təsnifatda çətinliklər yaratdığı göstərilir. Bununla birlikdə realilərin aşağıdakı təsnifatda verilməsi qərarlaşdırılır: 1) *coğrafi realilər*; 2) *etnoqrafik realilər*; 3) *məişət realiləri*; 4) *əməklə bağlı realilər*; 5) *incəsənət və mədəniyyətlə bağlı realilər*; 6) *etnik obyekt realiləri*; 7) *ölçü və pul vahidi bildirən realilər*; 8) *ictimai-siyasi realilər*; 9) *administrativ ərazi quruluşu ilə bağlı realilər*; 10) *hakimiyyət orqanları bildirən realilər*; 11) *ictimai-siyasi həyat şəraiti ilə bağlı olan realilər*; 12) *hərbi realilər* [16, s.66]. Buradan göründüyü kimi, realilərin həddləri genişdir, çoxşaxəlidir və onların bir dildən başqasına keçidində həm informasiya aktivliyi çərçivəsindəki integrasiya mühitinin, qloballaşma mərhələsinə məxsus xalqlararası, mədəniyyətlərarası, sivilizasiyalararası yaxınlaşma proseslərinin, eləcə də tərcümə işinin çox böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Göstərilən motivlərlə bağlı olaraq Azərbaycan dilinə ictimai əmək prosesləri, peşəkarlıq və sənətkarlıq anlayışı ilə səciyyələnən bir sıra realilər də daxil olmuşdur. Onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sözlərin nümunəsində müşahidə etmək mümkündür: *jokey* (jockey), *skvatter* (squatter), *broker* (broker), *bukmeyker* (book-maker), *cobber* (jobber), *rieltor* (realtor), *biznesmen* (businessman), *menecer* (manager), *menecment* (management), *prodüser* (producer) və s. Bu sözlər ictimai əmək prosesi, peşəkarlıq və sənətkarlıq bildirir. Sözlərin ictimai anlayışı da məhz insanların zəhmətlə, həm fiziki və həm də intellektual əmək prosesi ilə məşğul olub cəmiyyətə,

insanlara xidmət göstərməsi ilə əlaqəlidir. Qeyd olunan sözlərin bəziləri Azərbaycan dilində ümumişlək leksikaya doğru inkişaf prosesi keçirə bilməklə lüğətlərə də daxil olmuşdur. Bir qism sözlər isə Azərbaycan cəmiyyətində tətbiq olunmadığından sırf reali çərçivəsində qalır və onların işlənmə mühiti də tərcümə ədəbiyyatı daxilində məhdudlaşır. Azərbaycan dilində öz anlayışına görə mənimsənilən və müəyyən ictimai iş, fəaliyyət, əmək və məşğuliyyət prosesində işlənen ingilis mənşəli müəyyən qrup realilər vardır. Bunlardan *jokey*, *biznes*, *biznesmen*, *menecer*, *menecment*, *prodüser*, *fermer*, *kovboy*, *barmen* sözləri Azərbaycan dilində müəyyən məqamlarda işlənə bilər. Məsələn, *jokey* sözü cıdır zamanı at yarışlarında iştirak edən peşəkar yarışçı mənasında işlədilir. *Jokey* sözünün peşəkar yarışçı mənası üzrə Azərbaycan dilində *minici* qarşılığını da işlətmək mümkündür. Bu sözün qarşılığı kimi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *minici* sözü də verilir. Lüğətdə *jokey* sözü aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Cıdırda çapışmada peşəkar sürücü, minici*” [3, s.624]. Lakin *jokey* sözünün işlənməsinə dair *minici* yox, məhz həmin sözün özünə aid nümunə verilir: “*İstəyir ki, belindəki yarışmalardan nəmər alan jokey deyil; Vuruşlarda zəfər çalan igid olsun!*” (B.Vahabzadə) [3, s.624]. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə isə *jokey* sözü *cıdırda at sürən; sirkdə at sürən artist* kimi mənalandırılır [8, s.113]. “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə də izahlı lüğətdə olduğu kimi *jokey* sözü *minici* qarşılığı ilə verilmişdir [13, s.201]. “İzahlı lüğətdə ayrıca olaraq *minici* sözü də verilmişdir. Həmçinin, *minici* sözünün mənası aşağıdakı nümunələrdə təsbit olunur: “*At minicisini tanıyar*” (Atalar sözü); *At naşı minicisini üstündə saxlamaq istəmirdi*. (M.İbrahimov); *Qara oğlan... özünü gələcəkdə böyük bir minici və atıcılardan hesab edirdi*. (S.Rəhimov) və s.” [4, s.372]. *Minici* sözü ilə əlaqədar olaraq burada *jokey* sözü xatırlanmır. Görünür bu ona görədir ki, *minici* sözü hər yerdə, hər məqamda və hər situasiyada *jokey* sözünü əvəz edə bilmir. Çünki *jokey* sözü onun vətəni olan İngiltərədə at yarışlarında iştirak edən peşəkar *minici* anlayışı üçün səciyyəvidir. Ona görə də *jokey* dedikdə at yarışlarının peşəkarı anlayışı yaranır. *Minici* sözü isə daha ümumi anlayış bildirir və at yarışlarında *jokey* sözünün lüğəvi mənasını bildirmək məqamında işlənə bilər. *Jokey* sözü “Azərbaycanca-rusca lüğətdə” də qeydə alınmışdır və mənası *at yarışlarında peşəkar minici* kimi verilir [5, s.636]. Ümumiyyətlə, *minici* sözü birbaşa *jokey* anlayışını bildirmədiyi kimi *jokey* sözü də *minici* sözünə məxsus anlayışları bütövlükdə əhatə etmir. Ona görə də ingilis dilinin peşəkarlıq anlayışını səciyyələndirən *jokey* sözü Azərbaycan dilində özünün reali səciyyəsinə saxlayır. *Jokey* sözü ümumişlək söz yerinə keçmiş reali kimi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.307]. *Jokey* sözü özünün reali səciyyəsinin saxladığı üçün sonuncu lüğətlərin hamısına, o cümlədən, “Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti”nə daxil edilməmişdir.

Menecer sözünün işgüzarlıq fəaliyyəti ilə bağlı anlaşılan mənası idarəni, müəssisəni, iş yerini, istehsal və ya alqı - satqı müəssisəsini və ya şirkəti idarə edən şəxs kimi başa düşülür. *Menecment*

sözü də özünün mənə xüsusiyyətlərinə görə *menecer* sözünə yaxındır. Fərq odur ki, *menecer* sözündə idarə edən, işləri nizamlayan, əlaqəyaradıcılıqla məşğul olan şəxs mənası bildirilir. *Menecment* sözündə isə idarəçiliyin təşkili, prinsipləri və metodları, onların mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi mənası aparıcı yer tutur. *Menecer* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmamışdır. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə *menecer* sözü “*Şirkətin fəaliyyətində idarəetməni həyata keçirən şəxs, müxtəlif sahələrdə idarəetmənin təşkili məsələləri üzrə mütəxəssis*” [8, s.151]. *Menecment* sözündə isə “istənilən sahədə məhsuldarlığa nail olmaq üçün *səmərəli idarəetmə*; idarəçiliyin forma, metod vasitə və prinsiplərinin məcmusu” [8, s.152] kimi mənalandırılır. “Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti”ndə *menecer* sözü işlədən, *yönəldən şəxs, idarəetmə məsələlərinə baxan mütəxəssis*; *menecment* sözü isə *bir işi yönəltmək, idarə etmək, rəhbərlik; idarəetmə üzrə təlim, kurs, elm kimi izah edilmişdir* [10, s.164]. *Menecer və menecment* sözləri “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə qeydə alınmamışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə *menecer* sözündən fərqli olaraq *menecment* sözü “*gəliri artırmaq üçün idarəetmə üsulları və prinsipləri mənasında təqdim olunur*” [4, s.305]. *Menecer* sözünün işlədilməsinə tərcümə ədəbiyyatında da rast gəlmək olur: “*Əla vaxt meneceri olmaq o demək deyildir ki, gecə-gündüz işləyəsən*” [15, s.116]. Azərbaycan dilinə ingilis dilindən daxil olan *prodüser* sözü də özünün anlayış xüsusiyyətlərinə görə real səciyyəsi daşıyır. *Prodüser* sözü “Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti”ndə qeydə alınmamışdır. Bu sözə “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə də təsadüf olunmur. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə *prodüser* sözü qeydə alınmışdır [6, s.518]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *prodüser* sözü “filmlərin quruluşunu verən kinostudiya rəhbəri” kimi göstərilir [4, s.622]. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə *prodüser* sözünə bir qədər geniş izah verilir. Sözün əmək prosesi, zəhmət və işgüzarlıqla bağlı olması lüğətdə belə izah edilir: “*Prodüser (yaratmaq) yaradıcılıq sahəsində hər hansı bir layihəni təşkilatı və maliyyə baxımından gerçəkləşdirən şəxs, kinokompaniyaların, müğənnilərin, aktyorun, hər hansı yaradıcı şəxsin etibarlı nümayəndəsi*” [8, s.183].

Azərbaycan dilinə tərcümə edilən bədii nümunələrdə və lüğətlərdə elə realilərin işlənməsində də rast gəlmək olur ki, onlar ancaq aid olduğu dil üçün səciyyəvidir və öz məkanına aid etnomədəni anlayışları bildirir. Belə sözlərə nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar: *skvatter, bukmeyker, cobber, broker, rieltor* və s. Bu tipli sözlər aid olduğu xalqın ictimai iş, əmək və peşəkarlıq məşğuliyyəti barədə təsəvvürə malik olması baxımından maraqlı hesab edilə bilər. *Skvatter* sözü ingilis dilində artıq demək olar ki, tarixizmə çevrilmiş leksik vahid səviyyəsindədir. Bu söz müstəqilçilik dövründə Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada və Yeni Zelandiya kimi ingilisdilli ölkələrdə boş torpaq sahələrini zəbt etmiş mülkədarlara aid olaraq işlədilmişdir. Daha sonralar *skvatterlər* torpaq mülkiyyəti sahibkarları kimi iri fermerlərə çevrilmişlər. *Skvatterlərin torpaq zəbt etmək fəaliyyəti XVII-XIX əsrlərdə Şimal-Qərbi Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Avstraliyada və Yeni*

Zelandiyada baş vermişdir [14]. *Skvatter* sözü Azərbaycan məkanında işlənmiş, ona görə də mənə etibarı ilə xalis reali səviyyəsində qalır. Bu söz Azərbaycan dilinin lüğətlərində də qeydə alınmamışdır. *Skvatter* sözünə peşəkarlıq mənasında tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “*Müqaviləni cəzasız olaraq pozmaq olmazdı və ən qoçaq skvatterlər də bunu bilirdilər*” [11, s.443]. Azərbaycan dilində mənə etibarı ilə populyarlaşa bilməyən ictimai əmək prosesi ilə bağlı olan realilər içərisində *bukmeyker* sözünü də qeyd etmək olar. *Skvatter* sözündən fərqli olaraq *bukmeyker* sözü son lüğətlərdə qeydə alınmışdır. *Bukmeyker* sözünün ictimai əmək prosesi ilə bağlı məsul şəxs mənası “Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti”ndə aşağıdakı kimi izah edilir: “*Cıdırda və başqa idman yarışlarında mərc bağlayanların banka atılan pullarını saxlayan şəxs*” [10, s.55]. Azərbaycan ictimai məişət həyatında *bukmeyker* fəaliyyəti mövcud deyildir. Odur ki, həmin söz özünün aid olduğu etnomədəni anlayışı üzrə Azərbaycan dilində reali kimi səciyyələnir. *Bukmeyker* sözü “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə aşağıdakı kimi izah olunur: “*Müxtəlif yarışlarla bağlı (cıdır, qaçış, boks, futbol və s.) totalizatoru həyata keçirən peşəkar; hər hansı bir oyunçu və ya komandaya qoyulan pulları qəbul edən, müvafiq qeydlər aparan şəxs*” [8, s.45]. *Bukmeyker* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.104]. İngilis dilinin informasiya aktivliyi əsasında Azərbaycan dilinə daxil olan və populyarlaşmayan realilər sırasında *cobber* sözünü də qeyd etmək olar. Bu sözə “Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti”ndə rast gəlmək olur. Lüğətdə *cobber* sözünün peşəkarlıq mənası aşağıdakı kimi izah olunur: “*Birja dəllalının əksinə öz hesabına fond birjasında qiymətli kağızlarla əməliyyat aparan şəxs. Cobber broker hüquqlarına malik deyil və bilavasitə birja üzvü olmayan müştərilərlə işləyir*” [10, s.56]. *Cobber* sözü Azərbaycan ictimai məişət həyatında populyar olmadığı üçün digər lüğətlərə düşməmişdir. Azərbaycan dilinə daxil olan ingilis mənşəli *broker* və *rieltor* sözləri də xalis reali səciyyəlidir, səviyyə etibarı ilə heç biri populyarlaşmamışdır. Hər iki söz anlayışa görə ictimai peşəkarlıq üzrə *vasitəçi, dəllal* kimi mənalandırılır. *Broker* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*Alıcı və satıcı arasında əlaqə yaradan şəxs*” [2, s.352] mənasında izah edilir. *Rieltor* sözü də *dəllal* mənası bildirir. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə *rieltor* sözünə belə mənə verilir: “*Daşınmaz əmlak satışında alqı-satqı işlərinə vasitəçilik edən şəxs; makler*” [10, s.226]. *Rieltor* sözü başqa lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. *Broker* sözü isə “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə [8, s.45] və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.102].

Azərbaycan dilinə ingilis mənşəli realilərin axını əlbəttə ki, haqqında bəhs olunan sözlərlə yekunlaşmır. İctimai-siyasi, etnomədəni, iqtisadi və digər işgüzar kommunikasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar bu tipli alınmaların şəbəkəsinin genişlənməyəyi də istisnaqlı təşkil etmir. Mümkündür ki, xalqlarası inteqrasiyaların genişlənməsi ictimai təsəvvürdə və dünyagörüşdə yaxınlaşmaların artması şəraitində ana dilinə daxil olan əcnəbi realilərin populyarlaşmasına da təsir göstərə bilsin.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Alməmmədova S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları. Fil.üzrə elmlər dokt.dis.avtoreferatı. Bakı, 2018, 52 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
5. Azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, 4 cildə, II c., Şərq-Qərb, 2006, 848 s; s.636.
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
7. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, ADPU nəşr; 2018, 196 s.
8. Məhərrəmli Q., İsmaylov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s; s.45.
9. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 487 s; s. 268-271.
10. Məmmədli İ. və başqaları. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 269 s; s.226.
11. Rid M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 760 s; s.443.
12. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2016, 396 s; s.122-123.
13. Seyidəliyev N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
14. Squatter, www.google.com/sarh.
15. Şarma R. Ferrarisini satan rahib: <https://hajinski.com/uploads/books/files/ferrarisini-satan-rahib-2021-01-07-130823407384.pdf>.
16. Валентеенко М.В., Таджибекова А.Н. Особенности перевода реалий с русского языка на английский язык на примере романа А.С.Пушкина "Евгений Онегин"//журн. Филология, сер.гуманитарные науки. №3; 2 март 2019, с.65-69.
17. Veysəlli F. Artıq Azərbaycan dilinə ingilis dilindən alınmalar daxil olmağa başlayıb. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2150534.html>, 15 may, 2013.

РЕЗЮМЕ

Реалии, обозначающие в азербайджанском языке процессы общественного труда, профессионализма и ремесленничества, относящиеся к английскому языку.

Гаджигасанова Ляман

Переход реалий с одного языка на другой является важной основой для создания межкультурного взаимодействия. Уже в современную эпоху, благодаря условиям

информационно-коммуникационной среды, сформировалась такая благоприятная обстановка, в которой люди получают возможность сближаться друг с другом, становятся участниками взаимного обмена в общественно-политической, культурно-массовой и бытовой жизни общества. В глобальном мире, где культурные связи не имеют границ, наступил такой этап, когда переход слова с одного языка на другой уже не укладывается в одномоментные, одномерные стереотипы. То есть в современном мире понятие гегемонизма языка в контексте перехода слова утратило свое значение. В этом процессе речь идет только о интеграции, взаимных связях, сближении гуманитарных отношений, связанных с общественной и культурно-бытовой сферами. Поток реалий, заимствованных с английского языка в азербайджанский, не исчерпывается примерами, рассмотренными здесь. В связи с расширением общественно-политических, этнокультурных, экономических и других деловых коммуникаций, расширение сети таких заимствований также не является исключением. Возможно, что расширение межнациональных интеграций и увеличение взаимных сближений в общественном сознании и мировоззрении могут повлиять на популяризацию иностранных реалий, входящих в родной язык. В результате этого реалии могут приобрести функцию употребления как общеупотребительные слова.

Ключевые слова: *реалия, доминант, интеграция, интенсивный, глобальный*

SUMMARY

Realias in the Azerbaijani language that refer to the concepts of public labor processes, professionalism, and craftsmanship in English.

Hajilasanova Laman

The transition of realias from one language to another constitutes an essential foundation for establishing interlingual interaction. In the contemporary era, due to the conditions of the information and communication environment, a favorable setting has emerged where people gain the opportunity to connect with one another, becoming participants in mutual exchange within the public-political, cultural-mass, and everyday life of society. In the global world, where intercultural connections have no boundaries, a stage has been reached where the transition of words from one language to another no longer fits into one-dimensional, one-way stereotypes. In other words, in today's world, the concept of a hegemonic language in relation to the transfer of words has been displaced from common perception. In this process, the focus is solely on integration, mutual relations, and the rapprochement of humanitarian interactions related to social and cultural-daily spheres. The flow of English language realias into Azerbaijani, as analyzed with the examples provided, is not exhaustive. Given the expansion of socio-political, ethnocultural, economic, and other business communications, the expansion of the network of such borrowings is also not excluded. It is possible that the broadening of intercultural integrations and the increase of rapprochements in public consciousness and worldview may influence the popularization of foreign realities entering the native language. As a result, these realias could acquire the function of being used as common words.

Key words: *realia, dominant, integration, intension, qlobal*

SOVET DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ QARABAĞ MÖVZUSUNUN ƏKS OLUNMASI (1924-1991)

Əliyeva Azadə

azade.aliyeva@ndu.edu.az

Orcid ID: 0009-0001-1689-4307

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Sovet dövründə (1924-1991) Naxçıvan ədəbi mühitində Qarabağ mövzusu mühüm yer tutmuşdur. Sovet ideologiyasının tətbiq etdiyi senzura səbəbindən yazıçılar və şairlər bu mövzunu birbaşa deyil, daha çox dolay yollarla əks etdirmişlər. Poeziya, nəsr və dramaturgiya sahələrində Qarabağın tarixi, təbiəti, qəhrəmanlıq ruhu və xalqın ona bağlılığı təsvir olunmuşdur. Məmməd Araz, İslam Səfərli, Hüseyn İbrahimov, Məmmədəğa Şirəliyev və Mirmehdi Seyidzadə kimi Naxçıvanlı ədiblər öz əsərlərində Qarabağ sevgisini ifadə etmişlər. Məmməd Arazın "Qarabağ şikəstəsi", İslam Səfərlinin "Qarabağım" şeiri, Hüseyn İbrahimovun "Zəfər yolu" romanı bu istiqamətdə yazılmış mühüm nümunələrdəndir. Dramaturgiya və publisistika sahələrində də Qarabağ məsələsinə toxunulmuş, vətənpərvərlik ruhunu gücləndirən əsərlər yazılmışdır. Məmməd Aslanın "Qarabağın səsi" və Hüseyn İbrahimovun "Sönməyən ocaqlar" pyesləri bu mövzuda diqqətəlayiq nümunələrdir. Bütün bu əsərlər Sovet ideologiyasının qoyduğu məhdudiyyətlərə baxmayaraq, Qarabağ sevgisini yaşatmış və xalqın milli ruhunu qorumağa xidmət etmişdir. 1980-ci illərdə milli ruhun yüksəlməsi ilə Qarabağ məsələsi daha açıq şəkildə ifadə olunmağa başlamış və bu dövrün ədəbiyyatı Qarabağın azadlıq mübarizəsində ideoloji əsas rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, Qarabağ mövzusu, sovet dövrü ədəbiyyatı, dramaturgiya və Qarabağ, Qarabağın azadlıq mübarizəsi*

Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm hissələrindən biri kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu dövrdə yazıçılar və şairlər vətənpərvərlik, milli kimlik, tarixi hadisələr və Qarabağ mövzularını ədəbiyyatda əks etdirməyə çalışmışlar. Lakin Sovet ideologiyası və senzura səbəbindən Qarabağ məsələsi birbaşa deyil, daha çox dolay yollarla ifadə olunmuşdur. Əsərlər əsasən Qarabağın tarixi, təbiəti, xalqın onunla olan ruhani bağlarını təsvir edərək bu mövzuya toxunmuşdur. Eyni zamanda, Qarabağın azadlığı və gələcəyi üçün ümid dolu fikirlər də müxtəlif bədii əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Naxçıvan ədəbi mühiti Sovet dövrünün ideoloji basqıları altında formalaşsa da, Qarabağ mövzusu burada daim yaşadılmışdır. Yazıçılar və şairlər müxtəlif bədii üsullarla Qarabağın tarixi, onun strateji əhəmiyyəti və xalq üçün mənəvi dəyərini vurğulamağa çalışmışlar. Bu mövzu həm poeziya, həm də nəsr və dramaturgiya sahələrində öz əksini tapmışdır. Bu məqalədə, Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qarabağ mövzusunun necə əks olunduğunu, hansı bədii əsərlərdə işləndiyini və yazıçıların bu istiqamətdə fəaliyyətini araşdıracağıq.

Sovet dövründə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən yazıçılar və şairlər Qarabağ mövzusunun milli kimlik və vətənpərvərlik kontekstində ədəbiyyata gətirmişlər. Bu baxımdan, İslam Səfərlinin poeziyasında Qarabağ sevgisi, eləcə də onun gözəlliklərinin tərənnümü geniş yer almışdır. İslam Səfərli, Qarabağ mövzusunun çox vaxt bu torpaqlara olan mənəvi bağlılıq və sevgidən yanaşır. Onun şeirlərində Qarabağ, bir torpaqdan daha çox, xalqın kimliyini, yaddaşını, tarixini və mədəniyyətini

təmsil edən müqəddəs bir yer olaraq çıxır. Şair, Qarabağın təkcə fiziki cəhətdən itirilməsini yox, həm də onun mədəniyyətinə, dəyərlərinə və milli ruhuna olan zərbəni də ifadə edir.

İslam Səfərli, Qarabağın keçmişinin və bu torpaqlarla bağlı xatirələrin önəmini vurğulayır. O, Qarabağın həm tarixində, həm də bu günündə Azərbaycanın milli kimliyinin ayrılmaz bir parçası olduğunu qeyd edir. Bu torpaqlar, şairin şeirlərində yalnız məkan deyil, həm də bir zaman kəsiyi, xalqın keçmişinin və gələcəyinin simvolu olaraq yer alır. O, Qarabağ müharibəsi və onun gətirdiyi acıları da poetik şəkildə təsvir etmişdir. Şair, müharibənin yaratdığı dağntıları, itkiləri və müharibənin psixoloji təsirlərini öz şeirlərində üzə çıxarır. Qarabağ torpaqlarının işğalı ilə bağlı yaşanan kədər, əzab və ümitsizlik, Səfərlinin şeirlərində həm şəxsi, həm də kollektiv bir travma kimi əks olunub. Qarabağın işğalı və bu torpaqlarda yaşayan insanların çəkdiyi ağrılar, onun şeirlərində çox təsirli şəkildə işlənmişdir. İslam Səfərli, bu acıların fonunda xalqın dirçəlişi, inamı və gələcəyə olan ümidini də qeyd edir. Onun şeirlərində Qarabağ yalnız itirilmiş bir yer kimi deyil, həm də xalqın yenidən ayağa qalxma əzmi ilə əlaqəli bir simvol olaraq görünür. Qarabağ mövzusunı işlədiyi şeirlərində, həmin torpaqların bir gün azad ediləcəyinə olan inamı da güclü bir şəkildə ifadə edir. Qarabağ, onun şeirlərində bir zəfər və azadlıq simvolu olaraq yer alır. Şairin yaratdığı poeziyada, Qarabağ uğrunda mübarizənin heç zaman bitməyəcəyinə, bu torpaqların azad ediləcəyinə və Azərbaycanın bütövlüyünün bərpa olunacağına dair ümidlər və arzular geniş yer tutur. Şeirlərində azadlıq və zəfər mövzusu, həm mənəvi, həm də real müstəvidə Qarabağ mövzusunun önəmli aspektlərindəndir. O, Qarabağ müharibəsində şəhid olan insanların ruhunun bir gün qələbə ilə şad olacağına inanıram. Qarabağ torpaqları, şairin fikrincə, yalnız fiziki cəhətdən deyil, həm də ruhən geri qaytarılacaq.

Məmməd Arazın şeirlərində Qarabağın təbiəti, dağları, çayları, meşələri və ən əsası insanların bu torpaqlara bağlılığı geniş şəkildə təsvir olunub. Şair bu gözəlliyi və bu torpaqlara olan məhəbbəti poetik dildə ifadə etmişdir. O, Qarabağla bağlı xatirələrini, bu torpaqların əzəmətini, xalqın bu torpağa olan sevgi və bağlılığını şeirlərinə həkk edib. Qarabağ müharibəsinin çətinliklərini və xalqın bu müharibə ilə bağlı yaşadığı dərin acıları da şeirlərində əks etdirmişdir. Ancaq, Məmməd Araz yalnız müharibənin acı tərəflərini deyil, həm də xalqın iradəsini, mübarizəsini, Qarabağ uğrunda apardığı mübarizənin əzmini də tərənnüm edib. O, Qarabağ zəfərinin yaxın olduğunu, bu torpaqların yenidən geri qaytarılacağına olan inamı ifadə edən şeirlər yazmışdır. Şeirlərində Qarabağ mövzusu həm də xalqın Qarabağla bağlı mənəvi bir bağlılığını əks etdirir. Şair, bu torpaqların əsl sahibinin yalnız Qarabağda yaşayan insanlar və bütövlükdə Azərbaycan xalqı olduğunu vurğulamışdır. Bu mənəvi bağlılıq və Qarabağa olan sonsuz sevgi onun şeirlərində əsas motivlərdən birinə çevrilmişdir. Şeirlərində Qarabağ mövzusu həm də xalqın Qarabağla bağlı mənəvi bir bağlılığını əks etdirir. Şair, bu torpaqların əsl sahibinin yalnız Qarabağda yaşayan insanlar və bütövlükdə Azərbaycan xalqı olduğunu vurğulamışdır. Bu mənəvi bağlılıq və Qarabağa olan sonsuz sevgi onun şeirlərində əsas motivlərdən birinə çevrilmişdir. Onun yaradıcılığında Qarabağ, yalnız bir coğrafi yer deyil, həm də bir simvolik məna daşıyır. Qarabağ, Azərbaycanın milli kimliyini, tarixi və mədəni irsini, əzəmətini və mübarizəsini təmsil edir. Məmməd Araz, Qarabağ mövzusunı yalnız fiziki və siyasi deyil, həm də mənəvi və simvolik səviyyədə işləmişdir. "Qarabağ" adlı məşhur şeirində, Qarabağ həm tarixi, həm də mədəni bir əhəmiyyət daşıyan bir yer olaraq ön plana çıxır. Bu şeir, Qarabağın yalnız bir torpaq parçası olmadığını, həm də bir millətin ruhunun bir hissəsi olduğunu vurğulayır. Qarabağ mövzusunda şeirləri, onun bu torpaqlara olan dərin sevgisini və bağlılığını göstərir. O, Qarabağın itirilməsini şəxsi bir itki kimi qəbul edir və bu mövzunu poetik şəkildə ifadə edir. Şair, həm də Qarabağın gələcəyinə ümid bəsləyir və bu torpaqların bir gün geri qaytarılacağına inanır.

Hüseyn İbrahimovun şeirlərində Qarabağ, onun gözəllikləri, təbiəti və təpələri ilə müsbət bir şəkildə təsvir olunub. Şair Qarabağ torpağının məğrur, müstəqil və gözəl bir yer olduğunu vurğulayır. O, Qarabağı yalnız coğrafi bir ərazi kimi deyil, həm də dərin tarixi və mədəni bir əhəmiyyətə sahib bir yer olaraq təqdim edir. Hüseyn İbrahimov Qarabağ haqqında yazdığı şeirlərdə, bu torpağın tarixən Azərbaycan xalqı üçün əhəmiyyətini və onun mübarizlər üçün müqəddəs olduğunu əks etdirir. Şeirlərində Qarabağ müharibəsi və xalqın bu müharibə qarşısında göstərdiyi fədakarlıq ön plana çıxır. Müharibənin ağır izləri, itkilər və Qarabağ torpaqlarının düşmən işğalına uğraması onun şeirlərində təsvir edilən əsas mövzulardan biridir. Eyni zamanda, şairin yaradıcılığında Qarabağ uğrunda

apardığı mübarizə və azadlıq sevgisi də böyük yer tutur. Şeirlərində Qarabağın işğal altında olan, amma heç vaxt unudulmayacaq və itirilməyəcək bir yer olaraq qaldığına dair bir inam vardır. Şair, bu torpaqların bir gün geri qaytarılacağına olan ümidini ifadə edərək, Qarabağ mövzusunun həm acı, həm də ümid dolu bir müstəvidə işləyir. Bu mövzu, onun yaradıcılığında həm bir məyusluq, həm də dirçəliş və qələbə zəfəri ilə bağlı müjdələr gətirən bir şeir simvolu kimi yer alır.

Məmmədəğa Şirəliyev kimi Naxçıvanlı yazıçılar da əsərlərində Qarabağın mədəni və tarixi irsinə toxunmuşlar. Xüsusilə də, xalqın keçmişi və bu keçmişin qorunmasının vacibliyi əsərlərdə önə çəkilmişdir. Onun "İtmiş izlər" əsərində Qarabağın qədim tarixi və qəhrəmanlıq salnaməsi öz əksini tapır. Şirəliyev Qarabağ münafişəsinin köklərini araşdırmaqla yanaşı, bu problemin xalqımızın taleyində doğurduğu ağır nəticələri, xüsusilə də köçkünlərin vəziyyətini, mədəni irsin dağıdılmasını, təbiətin və tarixi abidələrin məhv edilməsini sənədlərlə və emosional dillə ifadə edib. O, Qarabağın zəngin folklor ənənələrinin qorunmasına və təbliğinə də töhfə verib. Məmmədəğa Şirəliyev Qarabağ elatlarının yaşam tərzini, dastan və bayatılarında əks olunan milli ruhu tədqiq edib, bu dəyərlərin xalq yaddaşında necə yaşadığını göstərib. Onun yazılarında Qarabağ məsələsi yalnız torpaq itkisi kimi deyil, eyni zamanda milli oyanışın bir simvolu kimi təqdim olunur. Bu, oxucuda vətən sevgisini gücləndirmək, birliyə çağırış və azadlıq uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq məqsədi daşıyır. Məmmədəğa Şirəliyev Qarabağ mövzusunun həm alim kimi, həm də vətəndaş kimi yanaşır. Onun bu sahədəki əsərləri xalqın tarixi yaddaşını dirçəltmək, Qarabağın Azərbaycan üçün nə qədər önəmli olduğunu vurğulamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Mirmehdi Seyidzadə də öz əsərlərində Qarabağ motivlərinə toxunmuş, xüsusən "Qarabağın naləsi" adlı şeirində Qarabağın faciələri və xalqın acı taleyini vəsf etmişdir.

Şair İsa Hüseynovun "Qarabağda baharsız günlər" şeiri xalqın Qarabağ həsrətini əks etdirən təsirli nümunələrdən biridir.

Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiya və publisistika sahələrində də Qarabağ mövzusunun yer verilmişdir. Xüsusilə, 1970-80-ci illərdə Qarabağla bağlı pyeslər səhnələşdirilmiş, bu əsərlərdə vətənpərvərlik hissləri gücləndirilmişdir. Məsələn, Hüseyn İbrahimovun "Sönməyən ocaqlar" pyesi Qarabağın qəhrəman övladlarının mübarizəsini əks etdirən dramatik əsərlərdən biridir.

Naxçıvanlı dramaturq Məmməd Aslan da Qarabağ hadisələrinə həsr olunmuş əsərlər qələmə almışdır. Onun "Qarabağın səsi" pyesi Qarabağın taleyi ilə bağlı düşündürücü məqamlara toxunur. Əsərdə xarakterlərin psixologiyası, tarixi hadisələrin təsiri və Qarabağ həsrəti əsas motivlər kimi yer alır.

Bundan əlavə, Naxçıvan publisistləri Qarabağ haqqında məqalələr yazaraq xalqın milli kimliyini qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Onların yazılarında Qarabağın mədəni irsi və tarixinin qorunması çağırışları öz əksini tapırdı.

Sovet ideologiyası Qarabağ mövzusunun açıq şəkildə ifadəsinə mane olurdu. Sovet dövründə ideoloji nəzarət, senzura və rəsmi təbliğat Qarabağ məsələsinin açıq müzakirəsinə icazə vermirdi. Yazıçılar bu məhdudiyyətləri aşmaq üçün Qarabağ məsələsinə dolayısı ilə işləməyə üstünlük verirdilər. Tarixi romanlar, epik şeirlər və xalq dastanları vasitəsilə Qarabağın azadlığı, onun mühüm strateji və mədəni rolu ön plana çəkilirdi.

Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qarabağ mövzusu əsasən dolaylı yollarla əks olunmuşdur. Şairlər və yazıçılar tarixi, mədəni və folklor elementlərindən istifadə edərək Qarabağ məsələsinə gündəmdə saxlamağa çalışmışlar. 1980-ci illərdə milli ruhun güclənməsi ilə Qarabağ məsələsi daha açıq şəkildə ifadə olunmağa başlamışdır. Bu dövrün ədəbi nümunələri Azərbaycanın Qarabağ uğrunda apardığı mübarizənin ideoloji əsaslarını formalaşdırmağa kömək etmiş, xalqın milli kimliyinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, ədəbiyyat Qarabağın azadlıq mübarizəsində mühüm ideoloji silah rolunu oynamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Araz, Məmməd. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Yazıçı, 1987.
2. Aslan, Məmməd. *Qarabağın səsi (Dram əsərləri)*. Bakı: Yazıçı, 1991.
3. İbrahimov, Hüseyn. *Zəfər yolu*. Bakı: Gənclik, 1985.
4. Səfərli, İslam. *Şeirlər və poemalar*. Bakı: Yazıçı, 1982.

5. Şirəliyev, Məmmədağa. *İtmiş izlər*. Bakı: Elm və Təhsil, 1990.
6. Seyidzadə, Mirmehdi. *Qarabağın naləsi*. Bakı: Maarif, 1988.
7. Hüseynov, İsa. *Qarabağda baharsız günlər*. Naxçıvan: Naxçıvan nəşriyyatı, 1989.
8. Qasimov, Nizami. *Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı: Elm, 1986.
9. Hüseynov, Rza. *Azərbaycan publisistikası və Qarabağ mövzusu*. Bakı: Şərq-Qərb, 1992.
10. Məmmədov, Ənvər. *Naxçıvan ədəbi mühiti və Qarabağ problemi*. Naxçıvan: NDU Nəşriyyatı, 1993.

SUMMARY

REFLECTION OF THE KARABAKH THEME IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN IN THE SOVIET ERA (1924-1991)

During the Soviet period (1924-1991), the topic of Karabakh occupied an important place in the literary environment of Nakhchivan. Writers and poets who emerged as a result of the censorship imposed by the Soviet ideology reflected it not for this reason, but in many other ways. In the fields of poetry, prose and dramaturgy, the history, nature, heroic spirit of Karabakh and the people's attachment to it were described.

Nakhchivan writers such as Mammad Araz, Islam Safarli, Huseyn Ibrahimov, Mammadaga Shiraliyev and Mirmehdi Seyidzadeh expressed their love for Karabakh in their works. Mammad Araz's "Karabakh shikastesi", Islam Safarli's poem "Karabaghim", and Huseyn Ibrahimov's novel "Zafar yolu" are important examples of this program.

In the fields of dramaturgy and journalism, works were written that touched on the Karabakh issue and strengthened the spirit of patriotism. Mammad Aslan's "The Voice of Karabakh" and Huseyn Ibrahimov's "Unquenchable Hearths" are notable examples in this regard.

All these works, despite the blows inflicted by Soviet ideology, kept the love for Karabakh alive and served to protect the national spirit of the people. With the rise of the national spirit in the 1980s, the Karabakh issue began to be expressed more openly, and the literature of this period played an ideologically fundamental role in the struggle for freedom of Karabakh.

Keywords: Nakhchivan literary environment, Karabakh theme, Soviet-era literature, drama and Karabakh, Karabakh's struggle for liberation

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ КАРАБАХСКОЙ ТЕМЫ В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ (1924-1991)

В советский период (1924-1991 гг.) тема Карабаха занимала важное место в литературной среде Нахчывана. Из-за цензуры, навязанной советской идеологией, писатели и поэты отражали эту тему не напрямую, а косвенно. История, природа, героический дух и привязанность народа к Карабаху описаны в области поэзии, прозы и драматургии.

Свою любовь к Карабаху в своих произведениях выразили такие писатели Нахчывана, как Мамед Араз, Ислам Сафарли, Гусейн Ибрагимов, Мамедага Ширалиев и Мирмехти Сеидзаде. Важными примерами, написанными в этом направлении, являются «Встряска Карабаха» Мамеда Араза, поэма Ислама Сафарли «Карабахим», роман Гусейна Ибрагимова «Дорога к победе».

Карабахская проблема затронута в области драматургии и публицистики, написаны произведения, укрепляющие дух патриотизма. Яркими примерами в этом отношении являются пьесы Мамеда Аслана «Голос Карабаха» и Гусейна Ибрагимова «Сонмаян Оджагар».

Все эти работы, несмотря на ограничения, наложенные советской идеологией, Он сохранил свою любовь к Карабаху и служил защите национального духа народа. В 1980-е годы, с подъемом национального духа, карабахский вопрос стал выражаться более четко, а литература этого периода сыграла идеологическую роль в борьбе за освобождение Карабаха.

Ключевые слова: Литературная среда Нахчывана, Карабахская тема, литература советских времен, драматургия и Карабах, освободительная борьба Карабаха

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN KOMPONENTLƏRİ

Qasımov Əli

<https://orcid.org/0009-0003-9826-3553>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: aliisa666@yahoo.com; Tel.: +994 70 539 35 89

XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərdən bəhs edilir. Bu məqsədlə ingilis dilində bir sıra frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinə diqqət yetirilir. Dünyanın müxtəlif dillərində insanın nitq fəaliyyəti prosesində formalaşan ifadələrə rast gəlik. Maraqlıdır ki, əksər dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya ilə idiomatiklik eyniləşdirilir. Ekvivalent sözlər kimi idiomatik və frazeologiyadan istifadə olunur. Məqalədə bu məsələyə münasibət açıqlanır. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlər müxtəlif elmlərin obyektı hesab olunur. Lakin əksər alimlər bunu dilçilik elminə aid edirlər. Dilin ayrılmaz vahidləri sayılan frazeoloji vahidlər çoxsaylı etimoloji və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Məqalədə frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin həmin xüsusiyyətlərin təzahüründə iştirakı əsaslandırılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, frazeoloji mənənin əmələ gəlmə mexanizmi, semantik quruluşu və bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq olunsada, frazeoloji vahidin strukturunun hər bir komponentinin təsir problemi maraqlı və aktual məsələlərdən biri kimi öz araşdırmasını gözləyir. Bu, məqalədə aktual problem kimi təqdim olunur. Frazeoloji vahidlərin ümumi mənası ilə yanaşı, tərkibindəki hər bir komponentin ayrı-ayrı semantik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır və onların bu aspektdə öyrənilməsi vacibdir. Məqalədə, əsasən, cümlə formasında olan atalar sözləri və məsəllərin tərkibinə nəzər salınır. Əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan ifadələrin komponentləri təhlil edilir. Tədqiqatlar təsdiq edir ki, ingilis dilində frazeoloji vahidlər demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrini əhatə edir. Lakin onlar aktivliyinə görə bir-birindən fərqlənir.

Açar sözlər: *dil, söz, bağlayıcı, ifadə, komponent.*

GİRİŞ

İnsanın nitq fəaliyyəti prosesində bir sıra dil faktorları kimi frazeoloji vahidlər də yaranıb formalaşmışdır. İngilis dili frazeoloji baxımdan maraqlı və zəngin dünya dillərindən biridir. Bu dilin frazeologiyası haqqında bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri, təsnifatı, əhəmiyyətli cəhətləri və s. məsələlər işıqlandırılmışdır. Lakin frazeoloji vahidlərin strukturunu təşkil edən tərkib hissələri az öyrənilmişdir. Bu baxımdan, məqalə aktualıq kəsb edir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Araşdırma müqayisə, müşahidə, təhlil metodları əsasında aparılmış, material mənbə kimi ingilis dilindəki bəzi frazemlərə müraciət olunmuşdur.

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

İngilis dilinin frazeoloji vahidlərinin tərkib baxımından araşdırılması xalqın milli-mədəni səviyyəsini təyin etməkdə əhəmiyyətli faktlar verir.

Frazeoloji vahidlərin bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Frazeoloji vahidin strukturunun hər bir komponentinin onun məna və genişlənməsinə təsiri təsdiq edilmişdir.

Frazeoloji vahidlərin tərkibində hər bir komponentin ümumi mənanın üzə çıxarılmasına kömək etməkdən başqa, özünəxas lingvistik xüsusiyyətləri vardır.

Frazeologizmlər dilin üç vəzifəsindən biri olan təsir etmə funksiyasını yerinə yetirilməkdə aktiv vahidlərdəndir. Dilin ekspressivliyini təmin edən frazeologizmlər gündəlik danışq dilində işləklik səviyyəsinin yüksəkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsində frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrini təşkil edən nitq hissələrinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

MÜZAKİRƏ

Dünyanın müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə idiomatikliyin təzahür formaları ilə qarşılaşırıq. İdiomatiklik həmişə frazeologiya ilə bərabər işlənən sözdür. Daşdığı funksiyalara görə idiomatik ifadələrin xüsusiyyətləri müxtəlifdir. Sabit birləşmələrin tərkib baxımdan zənginliyini əsas cəhət kimi qəbul edən dilçilər onları bir-birinə yaxın elmlərin tədqiqat obyektı kimi dəyərləndirirlər (4). Lakin alimlərin əksəriyyəti frazeoloji vahidləri dilçiliyin obyektı hesab edir.

Dilin dəyişməz birləşmələr sayılan bütöv vahidləri işləndikcə çoxsaylı etimoloji keyfiyyətlər kəşb etmişdir. Frazeoloji birləşmələrdə əsas xarakterik cəhət onların sabitliyidir. Sabitlik məsələsi uzun zamandan bəri frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət sayılsa da, bu barədə mübahisələr mövcuddur. “Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi, qəbul edilmişdir. Nəticədə, bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənarda qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə, müstəqil bir şöbə kimi, təsbit olunmasına imkan verilməmişdir. Frazeoloji vahidlərin çox zaman sabit birləşmələr adı ilə verilməsi, əslində, onları həm forma, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur” (2, s. 32). Bu fikirlərə baxmayaraq, yenə də tərkib hissələrinin ayrılmazlığı frazeoloji vahidlərin mühüm meyarı hesab olunur. Bu həm də sintaktik ayrılmazlıq xüsusiyyəti kimi səciyyələnir. Bu baxımdan, mütəxəssislər nəinki sözlərin birləşməsini, hətta cümləni də sintaktik ayrılmazlıq keyfiyyətinə görə qiymətləndirir və atalar sözləri və məsəlləri fərqləndirirlər. Doğrudan da, atalar sözləri və məsəllər sabit ifadələrin ilk nümunəyi sayıla bilər. Hazırda bir çox dilçilərin

frazeologiya məsələləri üzərində araşdırmaları davam edir. Müasir frazeologiya təliminin inkişafı Ş.Ballinin adı ilə bağlı olsa da, bu sahədə bir çox dilçilərin əməyi vardır.

Frazeoloji vahidlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf xüsusiyyətlərini, milli-mədəni keyfiyyətini aydınlaşdırmağa kömək edir;
2. Hər hansı bir xalqın başqa xalqlarla siyasi, iqtisadi, ictimai-ədəbi əlaqələrini üzə çıxarır.
3. Xalqın məişətində, adət-ənənələrində olan səciyyəvi əlamətlərin müəyyənləşdirilməsində frazeoloji vahidlərin xüsusi rolu vardır.

Yuxarıda qeyd edilənlər baxımından, ingilis dilinin frazeoloji sistemi zənginliyi və məna bolluğu ilə diqqəti cəlb edir. Dünya dilçiliyində frazeoloji vahidlərin çox qədim tarixə malik olması haqqında fikirlər formalaşmışdır. Dilin bu maraqlı faktları ilə bağlı dilçilik elmində müxtəlif baxışlar vardır. Bu mənada, Boduin de Kurtenenin fikirləri diqqəti çəkir. O, frazeologiyaya adi statik dil materialı kimi deyil, linqvistik inkişafın dinamikası kimi yanaşmışdır. Bu mənada, onun morfoloji baxışları maraqlıdır. "Əslində, o, morfolojiyanı dil sisteminin "ruh"u hesab edirdi və sintaksisi "daha yüksək səviyyəli morfolojiya" kimi görürdü (5, s.14). Eynilə, o, təhlildə sabit birləşmələri dəqiq araşdırmanın başlanğıcı kimi müdafiə edirdi.

Frazeologizmlər öz quruluşu, leksik-semantik, funksional-üslub və sintaktik funksiyaları, həmçinin spesifik formalaşma xüsusiyyətləri ilə seçilən dil vahidləridir. Frazeologiyanı və stilistika elmi ilə birlikdə tədqiq edən tanınmış dilçi alim prof. . E.F.Polivonovdur. Bu fikri müdafiə edən digər alim isə V.V.Vinoqradovdur. O, elmi araşdırmalarında frazeoloji birləşmələri toplayır və onları semantik cəhətdən qruplara ayırır. E.D.Polivanov və V.V.Vinoqradovun frazeologiya haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu sahədə bir çox tədqiqatların yaranmasına stimül yaratmışdır. Araşdırmaların çoxluğuna baxmayaraq indiyə qədər frazeologiyanın elm kimi qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı fikirlər tam həllini tapmamışdır. İdiomatik frazeologiya, frazeoloji birləşmələr və statik ifadələr (atalar sözləri və cümlələrin digər frazeoloji ekvivalentləri) arasındakı bir neçə fərqlə əsaslanaraq bəzi alimlər frazeologiyanı dar və geniş mənada şərh edirlər. Geniş mənada başa düşüldükdə (L.P.Smit, V.P.Jukov, V.N.Teliya, N.M.Şanski) atalar sözləri və məsəllər, xalq yaradıcılığına aid ifadələr, bir sıra nitq formaları (salam, vida ifadələri) də frazeologiyaya daxil edilir. Amma geniş miqyasda frazeologiyanın başa düşülməsi probleminin hələ də öz həllini tapmadığını söyləmək olar. Frazeologiyanın dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi inkişafı çətin yollardan keçmiş, bəzən onun müstəqil elm sahəsi olmasına tərəddüdlü baxışlar yaranmışdır. İngilis dilinin məşhur tədqiqatçılarından olan A.İ. Smirnitski frazeologiyanın dilçiliyin ayrıca bir sahəsi olmasının tərəfdarı idi. O qeyd etmişdir ki, frazeologiyanı ayrıca bir sahə kimi tanıyırsınızsa, onu ayrıca elm adlandırma bilmərik (3). Leksikologiyanın bir qolu olan frazeoloji birləşmələrin, dilin sintaktik hissəsində öyrənilməli olması fikri də maraqlıdır.

Yaranma tarixinə görə, frazeoloji vahidlər fərqlidir. Onların bəziləri nağıl mənşəlidir, digərləri mifoloji hadisələrlə bağlıdır. Harada və necə yaranmasından asılı olmayaraq, frazeoloji vahidlərə hər zaman maraq olmuşdur və onlar xalq və ümumbəşər müdrikliyini zamandan-zamana, nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Bu cəhətdən frazeoloji vahidlər beynəlxalq xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, dillərdən, xüsusilə də ingilis dilindən başqa dillərə müxtəlif ədəbi əsərlərin tərcüməsi ilə yayılan və ya digər dillərdən ingilis dilinə tərcümə edilərək işlənən frazemlər xalqlar arasında ortaqlıq dil vahidlərinin formalaşdırma prosesinə zəmin yaradır. Mütəxəssislər bu prosesin tarixən həyata keçirildiyini və indi də aktual olduğunu qeyd edirlər. Frazeoloji vahidlər dövrün dəyərlərini mənimsəyir. Onların mənasını anlamaq həyat, cəmiyyət, dünya haqqında bilikləri artırmaq imkanı ilə bağlıdır. Bu mənada, dillə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nümayiş etdirməsinə görə frazeoloji tədqiqatların rolu böyükdür. Frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinin formalaşdırma prosesində xüsusi struktur kimi çox əhəmiyyətlidir.

Müasir dilçiliyin ən mühüm sahələrindən biri olan və bir çox dilçilərin getdikcə daha çox marağına səbəb olan frazeologiya sahəsi durmadan inkişaf edir. Təbii ki, bu sahədə aparılan tədqiqatların uğuru təkcə hər hansı bir dili yaxşı bilməkdən ibarət deyil, həm də tərcümə, tərcümə nəzəriyyəsi və onlarla bağlı olan, həll olunan və həll olunmayan problemlərdən asılıdır. Bundan əlavə, xalqın yaşayış şəraitini, inkişaf səviyyəsini, adət-ənənələrini bilmək, onların mahiyyətini anlamaq, hiss və dərk etmək də vacibdir.

İndiyə qədər frazeoloji mənanın əmələgəlmə mexanizmi, semantik quruluşu, frazeoloji vahidlərin bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Frazeoloji vahidin strukturunun bir komponentinin ona təsiri problemi maraqlı və aktual məsələlərdən biridir. Frazeoloji vahidlərin tərkibində hər bir komponentin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti vardır. Məsələn, aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Absence makes the heart grow fonder (6). (Yoxluq qəlbi daha çox sevir).

There's smoke, there's usually fire (6). (Tüstü olan yerdə od var).

Bu frazemlərin tərkibində işlənən nitq hissələrindən isim çoxluq təşkil edir. Lakin onların formalaşmasında feli rolunu inkar etmək olmaz.

A watched pot never boils (6). (Baxılan qazan heç vaxt qaynamaz).

Bu frazeoloji vahidin tərkibi feli sifət-isim-zərf və feildən ibarətdir.

Atalar sözləri və məsəllər səviyyəsində olan frazemlər, əsasən, cümlə şəklində olur və onların tərkibi, əsasən, əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan sözlərdən təşkil olunur. Frazeoloji vahidlərin tərkibində, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələri iştirak edir. Lakin işlənmə aktivliyinə görə nitq hissələri bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan, sifət və say da diqqətə dəyər nitq hissələrindəndir. Sifət nitqin ifadəsinin parlaq

səciyyəvi hissəsidir. O, təsvir olunan fenomenin müvafiq və konnotativ xüsusiyyətləri haqqında fikir formalaşdırır və nitqin forma və məzmununa gözəllik verir. Tərkibində sifət və sayın iştirak etdiyi frazemlərə nəzər salaq:

The squeaky wheel gets the grease (6). (Cırıltılı təkər yağ alır).

Two heads are better than one (6). (İki baş birdən yaxşıdır).

Two wrongs don't make a right (6). (İki səhv bir doğru yaratmır) və s.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki komponentlərin öyrənilməsi onların semantik cəhətini müəyyənləşdirən və təsvir edən xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə yollarının müəyyənləşdirilməsi, onların leksik-semantik aspektlərinin aydınlaşdırılması, nitq hissələrinin frazemik funksiyalarının təyin edilməsi baxımından da frazeoloji vahidlərin tərkibinin öyrənilməsi önəmlidir.

Müasir dilçilikdə frazeoloji tərkibin formalaşmasında semantik və qrammatik cəhətlərin açarı rolunda çıxış edən dil vahidlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Frazeoloji vahidin strukturuna daxil olan ayrı-ayrı sözlərin linqvistik materialda öyrənilməsi müxtəlif komponenti frazemlərin spesifikliyini, onlarda qrammatik kateqoriyaların fəaliyyət xüsusiyyətlərini yetərincə üzə çıxara bilər. Frazeoloji vahidlərin tərkibinin öyrənilməsi ilə müxtəlif komponentlərin fərqləndirilməsi, dilin frazeoloji sisteminin daha fəal hissəsinin müsbət semantikaya malikliyi, frazeoloji vahidlərin komponent tərkibinin nitq hissələri ilə genişlənməsi məsələlərinə aydınlıq gətirmək mümkündür.

İngilis dilinin frazeologiyası üzərində aparılan araşdırma göstərir ki, tərkibində isimləşən fəli sifətin işləndiyi frazemlər də vardır:

God helps those who help themselves (6). (Özünə kömək edənə Allah kömək edir).

İngilis dilindəki frazemik dil faktlarında felin üstünlük təşkil etdiyi nümunələr də az deyil:

If you play with fire, you'll get burned (6). (Odlə oynasan, yanacaqsan).

Frazeoloji vahidlərin tərkibinin genişlənməsi hadisəsini əks etdirən aşağıdakı nümunədə isimlər daha çox işlənmişdir:

People who live in glass houses should not throw Stones (6). (Şüşə evlərdə yaşayan insanlar daş atmamalıdır).

Dil sistemində müxtəlif komponentli frazeoloji vahidlər toplusunun mənasında həm konkret, həm fərdi, həm də yalnız verilmiş vahidə xas olan xarakteristikanın olması ilə müəyyən edilən semantik əlaqələr vardır. Hər bir komponentin semantikasi və bir sıra vahidlərdə mövcud olan ümumi inteqrasiya

elementlərin frazeoloji vahid mənasında əlaqəsi vahidin sistemdəki yerini və digər frazeoloji vahidlərlə əlaqələrinin xarakterini müəyyən edir.

Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələr məcazi-mənəvi xarakter daşıyan birdən çox müstəqil ləksemin birləşməsindən ibarət dil vahidləridir və ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi məsələsində, ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirərkən leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə müraciət edilir. Frazeologiya bu xüsusiyyətlərə dayanaraq müəyyən spesifik qanunlar əsasında inkişaf edir. Ona görə də obrazlı fikirləri əks etdirən frazeoloji vahidlərin tərkibinin tədqiqi dilin inkişafını, zənginləşmə yollarını şərtləndirən amillərdən biri kimi dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arsenteva E. Phraseology in Multilingual Society. Cambridge Scholars Publishing. Copyright, 2014, 12 p.
2. Bəşirova N. Müasir ingilis dilinin frazeoloji sisteminin spesifik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat, IX cild, №4, 2019, s. 32-38.
3. A.İ.Smirnitski "Лексикология английского языка / Под ред. В. В. Пассека. М.: ИЛ, 1956 (2-е изд.), 1998, 269 с.
4. Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка (опыт изучения фразеологических единиц по окружению). Баку: Маариф, 1966, 250 с.
5. Виноградов, В.В. 1963. Бодуэн де Куртене. Москва Издательство Академии Наук СССР, 1963, 384 с.
6. [50 Common Proverbs in English. https://www.engvid.com](https://www.engvid.com) >

ABSTRACT

COMPONENTS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH

Gasimov Ali

The article deals with phraseological units. For this purpose, attention is paid to the constituent parts of a number of phraseological units in English. In different languages of the world, we find expressions formed in the process of human speech activity. It is interesting that phraseology and idiomaticity are equated in most linguistics literature. Idiomatic and phraseology are used as equivalent words. The article explains the attitude to this issue. In addition, phraseological units are considered the object of various sciences. But most scientists attribute it to the science of linguistics.

Phraseological units, which are considered integral units of the language, have numerous etymological and lexical-grammatical features. In the article, the participation of the constituent parts of

phraseological units in the manifestation of those features is justified. The article shows that although the formation mechanism, semantic structure and a number of grammatical features of the phraseological meaning have been studied, the problem of the influence of each component of the structure of the phraseological unit awaits its investigation as one of the interesting and relevant issues. . This is presented as an actual problem in the article. In addition to the general meaning of phraseological units, each of its components has separate semantic and grammatical features, and it is important to study them in this aspect.

The article looks at the composition of proverbs and proverbs, which are mainly in the form of sentences. The components of expressions expressed by the main parts of speech are analyzed. Studies confirm that phraseological units in English cover almost all the main parts of speech. But they differ in their activity.

Key words: *language, word, conjunction, expression, component.*

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KEÇMİŞ ZAMANIN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HƏYAT ƏLİYEVƏ

ORCID ID 0009-0003-2035-4252

Naxçıvan Dövlət Universiteti
aliyevahayat2@gmail.com

Hər bir dilin əsasında əsas və köməkçi nitq hissələri durur. Bu nitq hissələrindən biri də feil və onun zamanlarıdır. Bu məqalədə Fransız və Azərbaycan dillərində keçmiş zaman formalarının struktur-qrammatik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılır. Fransız dilində keçmiş zaman formaları əsasən dörd qrupa ayrılır: passé composé, imparfait, plus-que-parfait, və passé simple. Bu zamanlar müxtəlif növ keçmiş hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Passé composé bitmiş və müəyyən nəticələr doğuran hadisələr üçün, imparfait təkrarlanan və davam edən hərəkətlər üçün, plus-que-parfait keçmişdən daha əvvəl baş verən hadisələri təsvir etmək üçün, passé simple isə əsasən yazılı mətnlərdə tarixi və ədəbi mətnlərdə istifadə edilir.

Azərbaycan dilində keçmiş zaman formaları isə iki əsas qrupa bölünür: şühudi keçmiş zaman və nəqli keçmiş zaman. Bu dillərin qrammatik quruluşu fərqli olsa da, keçmiş zamanın istifadəsi hər iki dildə geniş yayılmışdır və bu zamanlar ədəbi mətnlərdə, danışqda və digər formalarda tez-tez işlədilir.

Fransız dilində keçmiş zaman formaları köməkçi feillər (avoir və être) və feilin müxtəlif növ formaları ilə düzəldilir. Azərbaycan dilində isə kök və şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Məqalə eyni zamanda bu dillərdəki keçmiş zaman formalarının konkret ədəbi əsərlərdən gətirilmiş nümunələrlə daha dərinlən təhlilini təqdim edir.

Açar sözlər: Feilin keçmiş zaman formaları, feilin məna növləri, fransız dili, Azərbaycan dili, bədii əsərlər

Giriş. Fransız dilində keçmiş zaman formaları, müxtəlif kontekstlərdə hadisələrin təsvirində istifadə edilən bir neçə qrammatik zaman formalarına malikdir. Bu formalar əsasən dörd qrupa bölünür: *passé composé* (keçmiş bitmiş zaman), *imparfait* (keçmiş davamedici zaman), *plus-que-parfait* (keçmişdən əvvəlki keçmiş zaman) və *passé simple* (sadə keçmiş zaman). Hər birinin özünəməxsus qrammatik quruluşu və istifadəsi vardır.

Azərbaycan dilində isə keçmiş zaman şühudi keçmiş zaman və nəqli keçmiş zaman olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Bu dillərdə keçmiş zaman formalarının quruluşunda fərqli metodlardan istifadə olunur: Fransız dilində köməkçi feillər (avoir və être) və feilin müxtəlif formaları ilə düzəldilir, Azərbaycan dilində isə kök və şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Bu məqalə həmçinin ədəbi əsərlərdən götürülmüş nümunələr əsasında hər iki dildə keçmiş zaman formalarının konkret istifadə qaydalarını izah edir.

Həm Fransız, həm də Azərbaycan dillərində keçmiş zamanlar müxtəlif bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur və bu dillərdə keçmiş hadisələrin dəqiq və təfərrüatlı təsviri üçün əhəmiyyətlidir.

Passé Composé

Passé composé fransız dilində ən çox istifadə olunan zaman formasıdır və keçmişdə baş vermiş hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Benveniste-in fikrincə, passé composé tamamlanmış hadisələri və konkret zaman nöqtəsində baş vermiş hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunur [7, s.

21]. Bu zaman forması danışanın həmin hadisənin nəticələrinə və təsirlərinə diqqət yetirdiyini göstərir. Formaca mürəkkəb quruluşa malik olan bu zaman forması köməkçi feillərin (*avoir* və *être*) indiki zaman formalarından və feili sifətdən (*participe passé*) düzəlidir. *Par la suite, j'ai réfléchi et je n'ai pas approuvé ces prodiges*. [1, s. 11]. - *Sonradan bu möcüzələri düşündüm və bəyənmədim. Lliesse a déboulé dans la noce. Les mariés ont enfin eu l'air heureux. La danse s'est emparée d'eux, l'esprit du vin n'a épargné personne* [8, s. 11]. *Liesse toy məclisinə girdi. Bəy və gəlin nəhayət xoşbəxt göründülər. Rəqs onları tutdu, şərab ruhu heç kəsi əsirgəmədi*. Yuxarıdakı mətn parçasında verilmiş *j'ai réfléchi* (*mən fikirləşdim*) feili əsas feil olan *réfléchir* feilinin feili sifət formasıdır, II qrup feildir. Həmçinin quruluşca sadədir, təsriflənəndir. Bu feil təsdiq feildir, məlum növdədir və təsirlidir. Köməkçi feil olan “ai” *avoir* feilinin indiki zamanında I şəxsin təkində işlənib, sadə feildir. O, III qrup, yəni qaydasız feildir. Təsdiqdədir, təsirsizdir və məlum növdədir. *Approuvé* I qrup feil olan *approuver* feilinin feili sifət (*participe passé*) formasıdır. Quruluşca sadədir, təsirli feildir, təsdiq formadadır, təsriflənən feildir. *Déboulé* feili sifətinin məsdər forması *débouler* I qrup feildir, sadədir.

Fransız dilində feillərin əksəriyyəti *avoir* köməkçi feili ilə təsriflənir. Və bu feillər mübtəda ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. Məsələn, *J'ai regardé calmement mon accusateur dans les yeux. Il a soutenu mon regard, sûr de son bon droit* [8, s. 4]. *Sakitcə ittihamədən gözələrinin içinə baxdım. O, haqlı olduğuna əmin olaraq baxışlarımı tutdu*. Lakin istisnalar da var. Belə ki, *avoir* feilindən əvvəl cümlədə vasitəsiz tamamlıq, nisbi əvəzlilərdən biri (*qui, que, ou, dont*) və ya sual sifətləri (*quels, quelle, quelles*) varsa bu zaman uzlaşma baş verir. Məs : *Les miracles aussi je les ai obtenus par le corps* [8, s.13]. - *Möcüzələri də bədən vasitəsilə əldə etdim*. Verilmiş cümlədə *avoir* feilindən əvvəl vasitəsiz tamamlıq (COD) işlənib və *obtenir* feilinin feili sifət forması olan *obtenu* cinsə və kəmiyyətə görə həmin vasitəsiz tamamlıqla uzlaşıb.

Hərəkət feilləri (*aller, venir, arriver, partir* və s.) və müəyyən refleksiv feillər üçün *être* köməkçi feili istifadə olunur. Qeyd etdiyimiz feillər cinsə və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşmalıdır. 1) *Aujourd'hui, elle est rentrée plus tôt*. [12, s. 15] - *O bu gün evə tez gəldi*. 2) *Myriam et Paul sont débordés*. [12, s. 100] - *Miryam və Paul heyrətə gəldilər*. 1-ci nümunədə I qrup feil olan *rentrer* feilinin feili sifəti *rentré* cinsə görə mübtəda ilə uzlaşıb. Feil təsirsiz olub, məlum növdə və təsdiqdədir. Həmçinin təsriflənən feildir və xəbər şəklindədir. İkinci nümunədə isə I qrup feili olan *déborder* feilinin feili sifəti *débordé* cinsə və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşıb. Mənası *daşmaq* olsa da mətndə *heyretə gəlmək* mənasında işlənib. Feil təsdiq formada, təsirsiz, təsriflənən və məlum növdədir. Feilin xəbər şəklindədir.

Imparfait de l'indicatif

Passé composé keçmişdə baş vermiş konkret və tamamlanmış hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunarkən, *imparfait* keçmişdə davam edən və təkrar olunan hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu iki zaman forması keçmiş hadisələri daha dəqiq təsvir etmək üçün tez-tez birlikdə

istifadə olunur. Məsələn, *On l'a couché dans une housse grise et on a fait glisser la fermeture éclair sur le corps désarticulé qui flottait au milieu des jouets* [12, s. 13.] - Onu boz örtüyə qoyduq və fermuarı oynucaqlar arasında üzən bir-birindən ayrılmış gövdənin üzərinə sürüşdürdük.

Imparfait de l'indicatif Fransız dilində keçmişdəki hadisələri, hərəkətləri və şəraitləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman forması ilə tanış olmaq və ondan düzgün istifadə etmək, fransız dilində keçmiş hadisələri daha dəqiq və təsirli şəkildə təsvir etməyə kömək edir. Imparfait de l'indicatif zamanında hadisələr keçmişdə baş versə də, tamamlanmamış və təkrarlanan vəziyyətdə olur. Məsələn: *Et, à chaque départ, quand la machine se remettait en branle, les bobines, les deux immenses roues de cinq mètres de rayon, aux moyeux desquels les deux câbles d'acier s'enroulaient et se déroulaient en sens contraire, tournaient d'une telle vitesse, qu'elles n'étaient plus qu'une poussière grise* [18, s.14] - Və hər gedişdə maşın yenidən işə düşdükdə çarxlar, radiusda beş metr olan iki nəhəng təkər, iki polad kabelin əks istiqamətə sarılı və açıldığı bir istiqamətə çevrildi onlar boz tozdan başqa bir şey deyildi. Verilən cümlədə təkərlərin çevrilməsi bu hərəkətin təkrar olunduğunu göstərir. Məsələn: *Il faisait noir et très frais sur le balcon, qui leur sembla vide.* [17, s. 39] - Onlara boş görünən eyvan qaranlıq və çox sərin idi. Verilən cümlədən aydın olur ki, imparfait de l'indicatif bədii əsərlərdə hər hansısa bir şəraiti və ya vəziyyəti izah və ifadə edə bilər. Məsələn, *Quand elle donnait son fameux coup de hanche, l'orchestre s'allumait, une chaleur montait de galerie en galerie jusqu'au cintre. Aussi fut-ce un triomphe, lorsqu'elle mena le bastringue. Elle était là chez elle, le poing à la taille, asseyant Vénus dans le ruisseau, au bord du trottoir. Et la musique semblait faite pour sa voix faubourienne, une musique de mirliton, un retour de foire de Saint-Cloud, avec des éternuements de clarinette et des gambades de petite flûte.* [17, s. 39]. O, məşhur omba zərbəsini verəndə orkestr alovlandı, qalereyadan qalereyaya tağa qədər hərərət yüksəldi. Beləliklə, o, nümayişə rəhbərlik edəndə zəfər idi. O, evdə, yumruğu belində, axında oturmuş Venera, səkinin kənarında idi. Və musiqi onun şəhərətrafı səsi, mirliton musiqisi, Sent-Klud yarmarkasından qayıtması, klarnet asqırması və kiçik fleyta çalğıları üçün hazırlanmışdı. Bu parçada imparfait de l'indicatif zamanından hadisənin arxa planını və ya kontekstini təsvir etmək üçün istifadə olunub.

Plus-que-parfait

Plus-que-parfait keçmişdə baş vermiş və digər bir keçmiş hadisədən əvvəl tamamlanmış hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman formasının düzəltmək üçün avoir və ya être köməkçi feilinin imparfait forması və əsas feilin feili sifət (participe passé) formasından istifadə edilir. Fransız ədəbiyyatında "plus-que-parfait" zamanının istifadəsinə dair gözəl bir nümunə Gustave Flaubert-in məşhur romanı "**Madame Bovary**" əsərindən gətirilə bilər. Bu romanda "plus-que-parfait" zamanı müxtəlif keçmiş hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün tez-tez istifadə olunur. *Quand elle était arrivée à Tostes, Emma avait trouvé la maison pauvre et le mur sale.* - Emma Tostesə

çatanda, evi kasıb və divarı çirkli görmüşdü. [11, s. 60]. Bu cümlədə iki hadisə təsvir edilir: 1. Emma Tostesə çatması (keçmişdə baş verən hadisə); 2. Evi kasıb və divarı çirkli tapması (birinci hadisədən daha əvvəl baş verən hadisə). Bu cümlədə istifadə olunan "plus-que-parfait" zamanı (*avait trouvé*) Emma Tostesə çatdığı zaman evin vəziyyətini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman forması keçmişdə baş verən iki hadisəni fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, oxucu evi gördüyü zaman Emma-nın artıq bu vəziyyəti müşahidə etdiyini başa düşür. Bu struktur Flaubert-in stilinə uyğun olaraq daha zəngin və dərin təsvirlər təqdim edir. Hadisələrin xronoloji ardıcılığını göstərməklə yanaşı, personajın keçmiş təcrübələrini də əhatə edir. Bu, oxucunun personajın emosional vəziyyətini və yaşadığı mühiti daha yaxşı anlamağa kömək edir. Fransız ədəbiyyatında "plus-que-parfait" zamanının istifadəsinə dair digər bir nümunə Marcel Proustun "*À la recherche du temps perdu*" (İtirilmiş Zamanın Axtarışında) əsərindən götürülə bilər. Bu əsər mürəkkəb zaman strukturları ilə tanınır və keçmişlə bağlı xatirələri təsvir etmək üçün "plus-que-parfait" zamanından geniş istifadə edir.

Proustun "*Du côté de chez Swann*" ("Svanların Tərəfi") adlı ilk cildindən bir cümlə: *Longtemps, je me suis couché de bonne heure. Parfois, à peine ma bougie éteinte, mes yeux se fermaient si vite que je n'avais pas le temps de me dire: «Je m'endors.» Et, une demi-heure après, la pensée qu'il était temps de chercher le sommeil m'éveillait; je voulais poser le volume que je croyais avoir encore dans les mains et souffler ma lumière; je n'avais pas cessé en dormant de faire des réflexions sur ce que je venais de lire, mais ces réflexions avaient pris un tour un peu particulier; il me semblait que j'étais moi-même ce dont parlait le livre: une église, un quatuor, la rivalité de François Ier et de Charles-Quint.* - Uzun müddət erkən yatdım. Bəzən, şamı söndürər-söndürməz gözlərim elə tez bağlanırdı ki, "Yatmağa gedirəm" deməyə vaxtım olmurdu. Və yarım saat sonra yuxuya getmə vaxtı gəldiyini düşünərək oyanırdım; hələ də əlimdə tutduğumu düşündüyüm kitabı qoymaq və işığı söndürmək istəyirdim; oxuduqlarım haqqında yuxuda refleksiyalar etməkdən əl çəkməmişdim, lakin bu refleksiyalar bir az fərqli bir yön almışdı; mən özüm sanki kitabda danışılan şey idim: bir kilsə, bir kvartet, I Fransua və V Şarl arasında rəqabət."). Bu cümlədə *plus-que-parfait* zamanında işlənmiş fəllər var: *n'avais pas cessé* (dayandırmamışdım) və *avaient pris* (almışdılar).

1. **Uzaq keçmiş zaman:** Proust *plus-que-parfait* zamanı baş qəhrəmanın oxuduqdan sonra yuxuya getməsinə və yuxu müddətində davam edən refleksiyaları təsvir edir. Bu, oxucunun qəhrəmanın yuxusunu təsvir edən hissəsində dərinlik və keçmişlə bağlı bir perspektiv yaradır.
2. **Zamanın Subyektivliyi:** Prustun əsərində zaman çox subyektivdir və keçmiş, indiki və gələcək bir-birinə qarışır. *Plus-que-parfait* zamanının istifadəsi qəhrəmanın keçmiş təcrübələri ilə indiki düşüncələri arasındakı əlaqəni göstərir.

Passé Simple

Passé Simple Mütləq keçmiş zaman hesab olunur və əsasən yazılı ədəbiyyatda, formal dillərdə istifadə olunur, müəyyən bir keçmiş hadisəni qısa şəkildə təsvir edir. Ona danışiq dilində nadir hallarda rast gəlinir.

Xüsusilə ədəbiyyat mətnlərində, romanlarda və hekayələrdə geniş istifadə olunur. Bundan başqa tarixi mətnlərdə və rəsmi sənədlərdə də işlənir. Struktur baxımından sadə formada olması onun işləkliyinə imkan verir. Bundan başqa tarixi hadisələri və digər keçmişdə baş vermiş müəyyən hadisələri təsvir etmək üçün ondan istifadə edilir. Passé simple Fransız dilində keçmiş zamanda istifadə edilən, xüsusilə yazılı və rəsmi mətnlərdə rast gəlinən bir zamanıdır. Bu zaman formasını düzəltmək üçün feilin kökünə passé simple-in şəxslər üzrə müvafiq şəkilçiləri əlavə edilir. Lakin fransız dilində feillərin 3 qrupa bölünməsinə nəzərə alsaq, bu feillərdən passé simple zamanı düzəltmək üçün fərqli şəkilçilərdən istifadə edilməlidir. I qrup feillər isə "passé simple" zamanında feilin kökünə müvafiq olaraq –ai, -as, -a, -âmes, âtes, -èrent şəxs sonluqlarını əlavə olunmaqla düzəlir: tu achet-as, il chant-a. II qrup feillər isə -is, -is, -it, -îmes, -îtes, -irent şəkilçiləri ilə düzəlir: il applaud-it, nous fin-mes. Qaydasız feillər iki növ şəkilçi qəbul edir. 1) –ai, -as, -a, -âmes, âtes, -èrent: je pris; 2) –us, -us, -ûmes, -ûtes, -ûrent: je me tus, tu sus. Məs.: *Jean Valjean s'en alla; il marcha longtemps sans savoir où il allait.* (15, s. 52) – *Jean Valjean getdi; o hara getdiyini bilmədən uzun müddət yeridi.* Bu cümlədə iki dəfə passé simple zamanı istifadə edilmişdir: *s'en alla* (getdi) və *marcha* (yeridi). *Marcher* feili I qrup feildir. Təsirsizdir və təsdiq bildirir. Məlum növdədir. *S'en alla* (getdi) *s'en aller* feilin passé simple formasıdır. Bu feil (getmək) feili III qrup feildir. Təsirsizdir, təsdiqdədir. Məlum növdədir. Hər ikisi xəbər şəklində və üçüncü şəxsin təkindədir.

Les premiers employés arrivèrent à sept heures. Fubuki arriva une heure plus tard. Elle eut un bref regard sur le casier des notes de frais vérifiées et vit qu'il était toujours aussi vide. Elle hochait la tête [8, s. 36]. - *İlk işçilər saat yeddidə gəldilər. Fubuki bir saat sonra gəldi. O, təsdiqlənmiş xərc hesabatı qutusuna tez nəzər saldı və gördü ki, həmişəki kimi boşdur. O, başını tərpətdi.* Verilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi bədii əsərlərdə passé simple zamanı geniş istifadə edilir. Bu dörd əsas keçmiş zaman forması Fransız dilində hadisələrin müxtəlif kontekstlərdə təsvir edilməsi üçün istifadə olunur. Hər birinin özünəməxsus qrammatik quruluşu və istifadəsi var, bu da dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını artırır.

Azərbaycan dilində keçmiş zaman formaları və onların növləri

Forma və quruluşca zəngin bir dil olan Azərbaycan dili həm də özünün çoxşaxəli zaman formaları ilə seçilir. Bu zamanlardan biri olan keçmiş zaman daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Fransız dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində keçmiş zaman sadə yolla, kök və şəkilçilərlə düzəlir. Bunun səbəbi isə Azərbaycan dilinin iltisai, Fransız dilinin isə flektiv dil olmasıdır.

Şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyatda, mətbuatda və digər sahələrdə keçmiş zamandan geniş istifadə olunur. Bu zaman forması çox ümumi və geniş məfhumdur. Müəyyən hal və hərəkət danışiq

vaxtından bir saniyə əvvəl olduğu kimi milyon illər əvvəl də baş verə bilər. G.S.İmaməliyeva [5, s. 7]. Keçmiş zaman hal və ya hərəkətin danışq vaxtından əvvəl icra olduğunu göstərir. M.H.Hüseynzadə haqlı olaraq yazır ki, keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında indi xəbər verən zamandır [3, s. 170]. Hazırda keçmiş zamanın iki növü – şühudi keçmiş zaman və nəqli keçmiş zaman tədris olunur. M.H.Hüseynzadə [3, s. 171], A.A.Axundov [1, s. 45], Y.M.Seyidov [4, s. 331] və B.Ə.Xəlilov [3, s. 220] keçmiş zamanın növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar: 1) Şühudi keçmiş zaman -dı⁴ şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: yazdı, oxudu və s. 2) Nəqli keçmiş zaman -mış⁴, -ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: oxumuşam, gəlibsən, yazmış və s. Şühudi keçmiş zaman iş, hal və ya hərəkətin qəti icra edildiyini bildirir. Yəni iş, hal və ya hərəkətin icra olunub bitməsinə heç bir şübhə qalmır. Keçmiş zamanın bu növündə iş, hal və ya hərəkətin icrasında danışan ya bilavasitə iştirak edir, ya da icrası yəqin və şübhəsiz sayılan iş, hal və hərəkət haqqında məlumat verir [1, s. 10]. Dilimizdə nəqli keçmiş zamanı düzəltmək üçün iki növ şəkilçidən: -mış, -miş, -muş, -müş; habelə, -ib, -ib, -ub, -üb istifadə edilir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində eyni mənanı (nəqli keçmiş zaman mənası) əldə etmək üçün qrammatik cəhətdən iki yoldan istifadə edilir. Məsələn: danış+mışiq, düz+müşük, qal+mışsınız, yat+mışlar, oxu+yubsunuz, sat+ıbsınız və s. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi nəsr ilə yazılmış əsərlərdə çox az, nəzm ilə yazılmış əsərlərdə isə nəsrə nisbətən çox işlənmişdir. -mış⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi isə nəzm ilə yazılmış əsərlərdə daha geniş istifadə olunub.

Elxan Elatlının yaradıcılığında və əsərlərində keçmiş zamanın istifadəsi özünəməxsus yer tutur. O öz əsərlərində bu zamanın hər iki növündən geniş şəkildə istifadə edib. *Mehdixan kişi, adəti üzrə, səhər tezdən ayağa qalxmış, kəndi gəzib icra nümayəndəliyinə baş çəkərək, səhər yeməyini yemək üçün evə qayıtmışdı. O, yaşadığı Göydağ və qonşu Dərəçay kəndlərinin icra nümayəndəsi işləyirdi. Çoxdan işlədiyi bu işdə kənd camaatının hörmətini qazanmışdı* [6, s. 6].

Verilən mətn parçasında *ayağa qalxmış* tərkibi feildir, məsdər forması *ayağa qalxmaq* feili təsdiqdə və məlum növdədir, təsriflənən feildir. Sözü sonudakı –mış şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisidir (-mış⁴). *Kəndi gəzib icra nümayəndəliyinə baş çəkərək* məsdər tərkibidir. Məsdər feilin təsriflənməyən forması olsa da ətrafına söz toplamaq xüsusiyyəti var və bu da dilimizin imkanlarını genişləndirərək ona yeni məna çalarları qatır. Ümumiyyətlə bədii əsərlərdə tərkiblərdən geniş istifadə edilir. *Yemək* sözü həm feil, həm də isim kimi işlənsə də verilmiş əsərdə tərkib yaradaraq məqsəd zərfi kimi işlənmişdir. *Qayıtmışdı* feilinin məsdər forması *qayıtmaq* feildir. Zaman olaraq nəqli keçmiş zamandır. Sonda –dı şəkilçisi isə idi hissəciyinin ixtisar olunmuş formasıdır. Feil təsirsizdir və təsdiq formadadır. Həmçinin məlum növdədir. Veilmiş söz feilin xəbər şəklindədir. Məsdər forması *işləmək* olan *işləyirdi* feili təsirsiz feil olmaqla yanaşı təsdiqdədir. Mənaca məlum növdə və feilin xəbər şəklindədir. *Camaatının hörmətini qazanmışdı* tərkib hörmətini qazanmaq

mürəkkəb feildir və məcazi mənada işlənib. Həm də *hörmətini* sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyinə görə özündən əvvəl yiyəlik halda olan söz (*camaatın*) tələb edir.

Nəticə. Fransız dilində keçmiş zamanın dörd, Azərbaycan dilində isə iki növünün olması onlardan kontekstə uyğun istifadə olunmasına imkan verir. Və bu da bədii əsərlərdə rəngarəngliyə və mənə çalarlarının çoxluğuna imkan verir. Ümumiyyətlə istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə onlardan geniş istifadə olunur. Bu zamanlar həm quruluşca, həm də mənaca bir-birlərindən fərqlənsələr də hamısı keçmişdə olan hadisələri müxtəlif formalarda və mənalarda ifadə edir. Lakin bu zaman növlərinin bədii əsərlərdə ifadəsi daha dərindən araşdırılmalı və tədqiqatə cəlb olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 137 s.
2. Elatlı E. Pəncərədən Görünən Kölgə. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2015, 206 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
4. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı: Təhsil-elm istehsalat mərkəzi, 1998, 222 s.
5. İmaməliyeva G. "Oğuznamə" də Feilin Zaman Kateqoriyası. Sumqayıt: 2021, 130 s.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: BDU, 2000, 396 s.
7. Benveniste E. Problems in General Linguistics. University of Miami Press, 1971, 317 p.
8. Amélie N. "Soif", 2019, 205 p. Grevisse M. Le bon usage. 14e édition, De Boeck-Duculot, 2007, 46 p.
8. Riegel M., Jean-Christophe S., René R. Grammaire méthodique du français. Presses Universitaires de France, 2009, 241 p.
11. Gustave F. Madame Bovary. Paris: 1856, 773 p.
12. Slimani L. Chanson Douce. 2016,- 205 p.
15. Les misérables (archive.org)
17. ia800908.us.archive.org/29/items/nananana00zolarich/nananana00zolarich.pdf
18. dn720706.ca.archive.org/0/items/lesoeuvrescomplt15zola/lesoeuvrescomplt15zola.pdf

SOME NOTES ON STRUCTURAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE PAST TENSE IN FRENCH AND AZERBAIJANI LANGUAGES (Based on the materials of a number of artistic works)

Hayat Aliyeva

The foundation of every language consists of primary and auxiliary parts of speech. One of these parts of speech is the verb and its tenses. This article provides a comparative analysis of the structural-grammatical features of past tense forms in French and Azerbaijani. In French, past tense forms are mainly divided into four groups: *passé composé*, *imparfait*, *plus-que-parfait*, and *passé simple*. These tenses are used to describe different types of past events. *Passé composé* is used for completed actions that have produced specific results, *imparfait* is used for repeated or ongoing actions, *plus-que-parfait* describes actions that occurred before another past event, and *passé simple* is primarily used in written texts, particularly in historical and literary contexts.

In Azerbaijani, past tense forms are divided into two main groups: witnessed past tense (şühudi keçmiş zaman) and reported past tense (nəqli keçmiş zaman). While the grammatical structures of these two languages differ, the use of past tense is widespread in both languages, and these tenses are frequently employed in literary texts, spoken language, and other forms of communication.

In French, past tense forms are constructed with auxiliary verbs (*avoir* and *être*) along with various verb forms, whereas in Azerbaijani, they are formed through verb roots and suffixes. The

article also provides a deeper analysis of the past tense forms in these languages by offering examples from specific literary works.

Keywords: *Past tense forms of verbs, verb meanings, French language, Azerbaijani language, literary works.*

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

(По материалам ряда художественных произведений)

Хаят Алийева

Основу каждого языка составляют основные и вспомогательные части речи. Одной из таких частей речи является глагол и его времена. В данной статье проводится сравнительный анализ структурно-грамматических особенностей форм прошедшего времени во французском и азербайджанском языках. В французском языке формы прошедшего времени делятся на четыре основные группы: *passé composé*, *imparfait*, *plus-que-parfait* и *passé simple*. Эти времена используются для описания различных видов прошедших событий. *Passé composé* используется для завершённых действий, которые привели к конкретным результатам, *imparfait* — для повторяющихся или продолжающихся действий, *plus-que-parfait* описывает действия, произошедшие до другого прошедшего события, а *passé simple* используется преимущественно в письменных текстах, особенно в исторических и литературных контекстах.

В азербайджанском языке формы прошедшего времени делятся на две основные группы: свидетельное прошедшее время (*şühudi keçmiş zaman*) и косвенно-свидетельное прошедшее время (*nəqli keçmiş zaman*). Несмотря на различия в грамматической структуре этих языков, использование прошедшего времени широко распространено в обоих языках, и эти времена часто применяются в литературных текстах, устной речи и других формах общения.

Во французском языке формы прошедшего времени образуются с помощью вспомогательных глаголов (*avoir* и *être*) и различных форм глаголов, в то время как в азербайджанском языке они формируются посредством корней глаголов и суффиксов. В статье также представлен более глубокий анализ форм прошедшего времени на примерах из конкретных литературных произведений.

Ключевые слова: *Формы прошедшего времени глаголов, значения глаголов, французский язык, азербайджанский язык, литературные произведения.*

FRANSIZ DİLÇİLİYİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN AVTOMATİK İDENTİFİKASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəfa Seyid

<https://orcid.org/0000-0003-0725-0232>

Azərbaycan Dillər Universiteti, R. Behbudov küç., 134, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: vafaseidova@mail.ru; Tel.: +994 50 6804080

XÜLASƏ

Məqalə fransız dilçiliyində xüsusi isimlərin avtomatik tanınması xüsusiyyətlərini araşdırır, xüsusi isimləri ümumi isimlərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri tədqiq edir və xüsusi ismin ayrıca bir fərd və ya obyekt kimi mövcudluğu ilə bağlı müxtəlif dilçi alimlərin baxışlarını təhlil edir. Qeyd olunur ki, mətn daxilində xüsusi isimlərin tanınması bəzən dilçilər üçün çətinliklər yaradır. Avtomatik dil işlənməsi baxımından, xüsusi isimlərin tanınması üzrə aparılan işlər kompüter mütəxəssislərini kompüter işi üçün daha sadə tiplər və praktik həllər təklif etməyə vadar edir, eyni zamanda xüsusi isimlərin reallığını yetərincə nəzərə almağa çalışır. Xüsusi adların çıxarılması, tanınması və kateqoriyalasdırılması üçün üç tip obyektin fərqləndirilməsi təklif olunur: **ENAMEX**, **TIMEX** və **NUMEX**. Xüsusi isimləri ayırd etmək üçün üç əsas sistem tipi təqdim olunur: **qaydalara əsaslanan sistemlər**, **öyrənməyə əsaslanan sistemlər** və **hibrid sistemlər**. Məqalədə göstərilir ki, xüsusi isimlərin aşkarlanması və təsnifatı üçün ən etibarlı ipucu onların **sol və ya sağ konteksti** və **daxili quruluşudur**. Xüsusi isimlər cümlə quruluşunda epitet, təyin, mübtəda, tamamlıq və ya təsrifləyici kimi də çıxış edə bilər. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif tipli xüsusi isimlər identifikasiya baxımından bərabər deyil, çünki onların kontekstual görünüşü və qəzet məqalələrində rastgəlmə tezliyi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də, xüsusi isimlərin identifikasiyası üçün istifadə olunan alətlər bu fərqlərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: *avtomatik identifikasiya, hibrid sistemlər, delimitasiya, variasiya, daxili və xarici sübut, kontekst, kateqoriya.*

GİRİŞ

Xüsusi ismin ümumi isimdən fərqli cəhətlərinin tədqiq edilməsi, onun ayrıca bir fərd və ya obyekt kimi mövcud olması haqqında dilçi alimlər müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Tədqiqatlar zamanı biz hətta xüsusi isimlərin bəzi dilçilər tərəfindən əsl xüsusi isimlər (*Jean-Jaques Rousseau, Franche-Compté*) və qarışıq (xüsusi isim və ümumi ismin, hətta sifətin birləşməsi – *île de France, l'université de Sorbonne, la Nouvelle Calédonie*) xüsusi isimlər kimi növlərə ayrılmasının da şahidi olduq.

Lakin xüsusi isimlərin mətn daxilində tanınması bəzən dilçilər üçün çətinliklər yaradır. Avtomatik dil emalı cəhətdən, xüsusi adların tanınması üzərində iş kompüter alimlərini daha sadə tipologiyalar və kompüter işi üçün praktiki istifadəsi olan, lakin xüsusi adların reallığını kifayət qədər nəzərə alan təklif verməyə vadar etdi.

Oxucu xüsusi adı tanıdırsa, ümumi diskurs onlara bu adı tanımağa, həm də onun hansı növ olduğunu anlamağa kömək edəcək: yer, şəxs və ya başqa ad. Oxucu üçün xüsusi adın tanınmasının iki səviyyəsi var ki, bunlar bir-birini istisna etmir: ya xüsusi ad məlum olduğu üçün tanınır və o, ümumi kainat biliyinə aiddir (məsələn: Luara, Paris, Sartr), ya da xüsusi adın növünü yaradan və ya qeyri-müəyyənlik halında onu təyin edən predikatların yazılışı (böyük hərfin olması) və semantikasındır.

Əslində, 1987-ci ildə MUC6 (Message Understanding Conference, <<http://www.muc.saic.org>>) tədqiqat proqramının yaradılmasınadək kompüter elmində xüsusi isimlərə çox kiçik tədqiqatlar yönəldilmişdi. Bu proqramın məqsədi mətnin avtomatik başa düşülməsində tədqiqatı təşviq etməkdir. MUC, iştirakçı sistemlərin qiymətləndirildiyi müsabiqə formasını alır.

MUC tərəfindən təklif olunan əsas vəzifə suallara cavab vermək üçün mətnlərdə olan məlumatların çıxarılmasıdır: kim?, nə vaxt?, harada?, nə?, necə?

Adlandırılmış obyektlərin çıxarılması, tanınması və kateqoriyalara ayrılması üçün üç növ obyekt ayırmaq təklif olunur: ENAMEX, TIMEX və NUMEX. TIMEX vaxt və tarixi göstərən ifadələri, NUMEX rəqəmləri və faizləri, həmçinin pul kəmiyyətlərini bir araya gətirir, ENAMEX xüsusi adlar və akronimlərdən ibarətdir. Xüsusi isimləri çıxarmaq üçün üç əsas sistem növü var:

Qaydalara əsaslanan sistemlər: Sistemlərin əksəriyyəti bu yanaşmadan istifadə edir. Tipik qaydalara əsaslanan sistemlər xüsusi adları (böyük hərf, konkret sözün olması və s.), eləcə də artıq məlum olan xüsusi adların lüğətlərini müəyyən etmək üçün lingvistik təsvirlərdən və ipuçlarından istifadə edir. Qaydalar əl ilə yazılır. Bu sistemlər çox yaxşı nəticələr verir, lakin əhəmiyyətli dərəcədə insan sərmayəsi tələb edir. Bu tip strategiya ciddi redaksiya meyarlarına cavab verməyən mətnlər (məsələn, e-poçtlar) üçün ideal deyil.

Öyrənmə sistemləri: Təlim korpusunda öyrənməklə avtomatik olaraq xüsusi adlar haqqında bilikləri artırmaq olur. Bu sistemlər bütün növ mətnlərə tez uyğunlaşdırıla bilər, lakin qaydalara əsaslanan sistemlərdən dəqiqliyi daha az olur. Öyrənmə sistemləri təsvir işini minimuma endirir, lakin daha aşağı nəticələr verir.

Hibrid sistemlər: Onlar əl ilə yazılmış qaydalardan istifadə edir, eyni zamanda öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək təlim məlumatlarından götürülmüş sintaktik məlumat və diskurs məlumatlarından istifadə edərək öz qaydalarının bir hissəsini yaradırlar. Avtomatik xüsusi ad çıxarma sisteminin nəticələrini qiymətləndirmək üçün iki ölçüdən istifadə olunur. *Xatırlatma* sistemin ideal cavabların sayına nisbətə malik olduğu düzgün cavabların miqdarını ölçür. *Dəqiqlik* sistemin verdiyi bütün cavablar (düzgün və səhv) arasında düzgün cavabların miqdarıdır.

Müxtəlif MUC sistemləri tərəfindən göstərilən nəticələr çox yaxşıdır, lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, onlar kifayət qədər məhdud domenlə məhdudlaşan çox homojen mətnlərlə məşğul olurlar (məsələn: *des dépêches AFP* – AFP xəbərləri). Le Monde qəzetlərinin korpusunda sınaqdan keçirilmiş, Prolex layihəsi üçün yaradılmış ExtracNP sistemi fransız dilində bu an üçün ən yaxşı nəticələri əldə etmişdir: le Monde qəzetindəki xüsusi isimlərin 93,2%-i 94,4% dəqiqliklə təyin edilir. Bu, Intex sisteminin çevirici formalizmindən istifadə edən qayda-əsaslı sistemdir.

Qayda əsaslı sistemlə xüsusi isimləri necə tanımaq olar?

Xüsusi adların tanınması və yazılması kəşşən iki problemdir. Doğrudan da, xüsusi adı çıxarmaq üçün onu müəyyən etməyə imkan verən ipuçlarından istifadə etmək, həm də onu kateqoriyalara ayırmaq lazımdır. Yalnız sintaksisdən istifadə edən çıxarma sistemi xüsusi isimlə ümumi isim arasında fərq qoya bilməz və xüsusi ada kateqoriya təyin edə bilməyəcək. Xüsusi adların sistematik cəhəti və strukturu var ki, onu sintaktikdən daha çox leksik olan məlumatlardan istifadə etməklə təsvir etmək olar. Xüsusi isimləri çıxarmaq üçün ilk sadə ipucu böyük hərfin olmasıdır: bu, kifayət deyil, çünki xüsusi isim bir neçə sözdən ibarət ola bilər və onların bəziləri böyük hərflə yazılır. Bundan əlavə, cümlənin ilk sözündə yazılan böyük hərf birmənalı deyil: bu xüsusi isimdir, yoxsa sadəcə olaraq, cümlənin əvvəlində olduğu üçün böyük hərflə yazılmış bayağı sözdür?

Əslində, xüsusi isimləri aşkar etmək və təsnif etmək üçün ən etibarlı ipucu onların görünüşünün sağ və ya sol kontekstləri və daxili quruluşudur.

Daxili və xarici sübutlar

Xüsusi adın tanınması üçün əksər kompüter vasitələri bu sübutları belə adlandırmadan istifadə edir.

Daxili sübutlar xüsusi adın öz daxilində tapılır. Bunlar onu dəqiqliklə müəyyən etməyə və bəlkə də onu yazmağa imkan verən sözlərdir. Daxili sübut bir və ya bir neçə sözdən və ya xüsusi adın bir hissəsi olduğu bilinən abreviaturadan ibarət ola bilər (məs: *NATO=Organisation du traité de l'Atlantique nord* – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, *le Pont Neuf* – Yeni Körpü, *Nouveau Journal d'Onomastique* – Yeni Onomastika jurnalı). Belə sözlərə xüsusi isimlərin əvvəlində və ya sonunda rast gəlinir (xüsusilə təşkilat adlarında). İnsan adı da daxili sübut kimi istifadə edilə bilər (Məs: *Victor Hugo* Viktor Hüqo).

Xarici sübut xüsusi isimlərin cümlədə işlənmə kontekstidir. Xüsusi isimlər müəyyən bir növ fərdlərə müraciət etmək üsuludur. Müəllif nitqində, xüsusən də jurnalistikada istinad etdiyi insanlar, yerlər, təşkilatlar haqqında oxuculara əlavə məlumat verir: bu məlumatlar avtomatik tanıma prosesində xüsusi ismin növünü təyin etməyə kömək edə bilər. Xarici sübut həm də kontekstin cümlədəki xüsusi ismin sağında və ya solunda olub-olmamasından asılı olaraq sağ kontekst və ya sol kontekst adlandırılır: *la ville de Lion* Lyon şəhəri, *le groupe Gazelli* Qazelli qrupu, *brand Levis* Levis brendi, *la police française* fransız polisi və s.

Xüsusi adlar cümlədə konstruksiyaların tərkibində epitet, atribut, subyekt, obyekt, təyin funksiyasında da ola bilərlər. Xüsusi isimlər mürəkkəb konstruksiyaların kontekstində sadəcə olaraq sifət ola bilər (məsələn: *anglaise Margaret Thatcher* ingilis Margarita Tetçer) və ya daha mürəkkəb formada ola bilər (məsələn: *Le chef du gouvernement français Nicolas Sarkozy* Fransa hökumətinin başçısı Nikolay Sarkozi).

Xüsusi isimlərin variasiyası

Xüsusi adları tanımaq üçün onların Daille və Morin (2000) aşağıdakı kimi sadaladığı variasiyalarını nəzərə almaq lazımdır: qrafik variantlar (məs.: Kommunist Partiyası və ya kommunist Partiyası), akronimlər və ya abreviaturalar kimi variantlar, müəyyən koordinasiya lar (məsələn: *le grand bureau et le petit bureau* → *le grand et le petit bureaux* böyük idarə və kiçik idarə → böyük və kiçik idarə), ellipslər (məsələn: *école privée sup.* → *privée sup.* → *privée* özəl məktəb → özəl ali → özəl) [115, s.601-621].

Xüsusi isimlərin delimitasiyası

Jacquemin və Bush (2000) adlandırılmış obyektlərin zəif təsviri ilə bağlı səhvləri aşağıdakı kimi müəyyən etmişlər:

- Həddindən artıq tanınma: tanınan ardıcılıq adı çəkilən obyekti ehtiva edir, lakin çox uzundur.

- Yetərsiz tanınma, tanınan obyektin orijinal obyektə olması faktını təsvir edir. Məsələn, *L'ancien président George Pompidou a visité les pays africains* Keçmiş prezident Jorj Pompidu Afrika ölkələrinə səfər etdi cümləsində, əgər biz yalnız Jorj Pompiduya diqqət yetirsək, obyekt az tanınmışdır, çünki biz Jorj Pompidunu axtarmalı olarıq.

Həddindən artıq tanınma və zəif tanınma xüsusi isimlərin sağ hissəsində xüsusilə özünü büruzə verir. Biz xüsusi ismin başlanğıcını olduqca asanlıqla tapırıq (böyük hərfin olması), lakin ondan sonrakı sözlər baş hərflə yazılmaya bilər; deməli, düzgün həddi tapmaq çətindir (məsələn: *La Fédération nationale de la Mutualité française* Fransız Qarşılıqlı Milli Federasiyası) [150, s.181-189].

Volnski və başqaları (1995) bu problemi qrammatik markerlərdən (sözönlər, bağlayıcılar, vergüllər, nöqtələr) istifadə edərək xüsusi isimləri seqmentlərə ayıraraq qismən həll edir, lakin bu seqmentasiya qeyri-kafi olur, çünki xüsusi isimlər bağlayıcılar və ya ön sözönlərdən ibarət ola bilər [234, s.23-30].

Xüsusi ismin sağ hissədən genişlənməsi xüsusi ismin növündən asılı olan və mütləq isim və ya sifətlə bitən sifətlər, isimlər, ön sözlər, təyinedicilər ehtiva edə bilər. Sağa uzadılma imkanları nəzərdən keçirilən xüsusi ismin növündən asılıdır. Bununla belə, sifətin bu və ya digər növ xüsusi isimdən sonra işlədilməsi mümkün olsa belə, bu, problem yaradır: *L'Amérique centrale* Mərkəzi Amerika bir varlığı ifadə edir, lakin *Amérique riche* zəngin Amerika sözündə yalnız *Amérique* Amerika xüsusi ismidir və *zəngin* sözü onun bir hissəsi deyil.

Digər struktur qeyri-müəyyənliyi cümlənin əvvəlində və nöqtədən sonra baş hərfin olması ilə bağlıdır: Bu böyük hərf cümlənin başlanğıcını göstərirmi? Xüsusi ismidirmi? Hər ikisidirmi ya yoxsa heç biri? Buna görə də Silberzteyn və başqa tədqiqatçılar bildirirdilər ki, böyük hərfi və nöqtəni ayırd etmək və beləliklə, cümlənin əvvəlini və sonunu bilmək üçün mətnləri cümlələrə bölmək lazımdır [220, s.269-276].

Böyük hərflər və ya rəqəmlər olduqda nöqtə birmənalı deyil. Cümlə başlanğıclarından başqa, həm böyük hərflər, həm də nöqtələrdən ibarət nümunələr dörd növə ayrılır:

- Şəxs adları, onlardan əvvəl qısaldılmış fəxri adlar, sivil adlar (məsələn: **M. Dupont** cənab Düpon, **Mme Durand** xanım Düran) və ya onlardan əvvəl qısaldılmış ad (məsələn: **J. Dupont** J.

Düpon) olduqda.

- Akronimlər (məsələn: **S.N.C.F** (*Société nationale des chemins de fer français* – Fransa milli dəmiryol şirkəti).

- Böyük hərflə bitən mürəkkəb sözlər və simvollar (məsələn: ex.: Ce bijou coûte 30 F. Il a été acheté chez un bijoutier. Bu bəzək əşyasının qiyməti 30 frankdır. O, zərgərdən alınıb).

- Müxtəlif abreviaturalar (məsələn: éd. Clé international – Beynəlxalq Kle redaksiyası).

- Bir böyük hərfdən ibarət olan simvollar: ölçü vahidlərinin abreviaturaları (məsələn: V = volt, W = vatt və s.) və valyuta simvolları (məsələn: F = Frank və s.) cümlə daxilində heç bir problem yaratmır, çünki onlardan sonra nöqtə qoyulmur (məsələn: Luvr muzeyindən 50.000 F dəyərində portret oğurlanıb). Lakin onlar cümlənin sonunda olduqda, simvolların sonuna ardıcılığı qeyri-müəyyən edən bir nöqtə gəlir: ardınca nöqtə olan simvol adın başlanğıcı kimi və onun ardınca gələrək böyük hərflərlə yazılan söz, soyad kimi hesab edilə bilər (məsələn: *C'est un tableau de Monet de 50 000 F. Volé au Musée de Louvre, il ne sera sans doute jamais retrouvé* Bu, 50.000 F dəyərində olan rəsmdir. Luvr Muzeyindən oğurlanmışdır, yəqin ki, heç vaxt tapılmayacaq).

Dil ipuclarından istifadə edərək müəyyən edə və təsnif edə biləcəyimiz xüsusi isimlərin miqdarını daha yaxşı başa düşmək üçün bir araşdırma apardıq. Le Monde qəzetinin bir nömrəsində apardığımız araşdırmada biz xarici və daxili dəlilləri müşayiət etdikləri xüsusi isimlərin növünə görə saydıq. (Ce travail a été réalisé sur un journal *Le Monde* complet, daté du 12 janvier 1999 – Bu iş Mond qəzetinin 1999-cu il 12 yanvar tarixli nəşri üzərində həyata keçirilmişdir).

Aşağıdakı kateqoriyalardan dilçiliyə və xüsusi isimlərin avtomatik tanınmasına aid cəmi 3755 xüsusi isim tapdıq: insanlar (27%), yerlər (35,2%) və qəbilələr (8,4%), təşkilatlar (27%); obyektlər və markalar, hadisələr və fəlakətlər, nümayişlər və hadisələr qalan faizi təmsil edir.

Le Monde qəzetindən əldə edilən nəticələr göstərir ki, bu qəzetdəki bütün xüsusi isimlərin 50,4%-i sübutlarla müşayiət olunur: bu, kifayət qədər azdır. Şəxs adlarının 93%-i və təşkilat adlarının 65% -i sübut ilə müşayiət olunur. Yer adları çox nadir hallarda sübutla müşayiət olunur (onların yalnız 20%-i). Qalan xüsusi adlar (onları müəyyən etməyə imkan verən aydın ipucları olmadan) buna görə də təhlil edilərək və s. tapılmalı olacaq. Daha ətraflı, bu tip adları çəkilən qurumların hər birinin tanınması üçün hansı vasitələr olacağına nəzər yetirək (nəticələr Le Monde qəzetindən əldə edilmişdir).

Şəxs adları

Antroponimlər (ad və soyadlar) çoxsaylıdır. Buna baxmayaraq, şəxs adlarını müəyyən etmək çox asandır: onları aşkar etmək üçün ipucları çoxdur. Şəxs adlarının 19,4%-i sol kontekstdən istifadə etməklə aşkar edilə bilər (ən çox sivilər, funksiya və ya peşə – *président* prezident, *Mme* xanım, *l'architecte* memar və s.), lakin əksəriyyəti (60,1%) fransız dilində bir ad və ya birmənalı soyad hissəciyi olan daxili sübutla (məsələn: *von, di* və s.) müəyyən edilir. Qeyd edək ki, insanların adlarının 8,6%-i iqiqat sübutla müşayiət olunur: sol kontekst və daxili sübut (məsələn, modelyer Koko Şanel).

Şəxs adlarının 45%-də sivilik, vəzifə və ya peşə adı olan kontekstdən sonra soyad gəlir (*Ouest France* jurnalında bu proporsiya 33% təşkil edir). Buraya bir ad da əlavə edilə bilər (məsələn, *le président français Jacques Chirac* fransa prezidenti Jak Şirak).

Şəxs adlarının 45%-nin təsvir edilə bilən konteksti yoxdur, lakin ad və soyadla təmin edilən daxili sübutu ehtiva edir, məs., *Pierre Vincent*. Adlar morfoloji ipucları əsasında və lüğətlərdən istifadə etməklə tanınır. Biz adların çıxarılmasına xüsusi əhəmiyyət veririk, çünki adı soyaddan necə fərqləndirəcəyimizi bilsək, şəxs adlarının variantını yaratmaq daha asan olacaq. Tədqiqat işinin əvvəlki bəndlərində göstərdiyimiz kimi şəxs adları və soyadlar, əsasən, sadə və mürəkkəb formalara malik olur. Lakin bu formalardan başqa fransız dilində soyadların fransız formaları (məsələn: *L'Huillier, Le Falch'un*), hissəcikləri olan fransız soyadları (məsələn: *Dupont de Nemours, de Funès, de la Fontaine*).

Şəxs adlarının 5%-nin heç bir konteksti yoxdur, hətta mürəkkəbdirlər ki, bu da onları digər xüsusi isimlərdən mütləq fərqləndirə bilər. Kontekstsiz bu insan adları əsasən çox tanınmış insan adlarıdır ki, mətnin müəllifi məqalədə artıq istinad edilən bu şəxslərin nə adının, nə vəzifəsinin,

nə də peşəsinin qeyd edilməsinə ehtiyac olmadığını düşünür. Məs, *Salvador Dali n'est pas le premier à passer à la postérité commerciale* Salvador Dali kommersiya nəslinə keçən ilk şəxs deyil.

Təşkilat adları

Onomastik vahidlər içərisində çoxlu sayda təşkilat adları var və onlar bir çox variantlara malikdir (məsələn: *Organisation du traité de l'Atlantique Nord, traité de l'Atlantique*, OTAN – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı). Bu adlar iqtisadiyyatdan asılı olaraq yaranır və yox olur.

Təşkilat adlarının 51,2%-i daxili sübutla başlayır: təşkilatın adını bildiren böyük hərflə yazılmış ilk söz (məsələn: *Fonds Monétaire International* Beynəlxalq Valyuta Fondu). Onlar, əksər hallarda, təsvir əsası olan xüsusi isimlərdir. Onlar bir cəmiyyət (məsələn: *Société européenne des satellite* Avropa Peyk Cəmiyyəti), təşkilat (məsələn: *Organisation mondiale de la santé* – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı), bank (məsələn: *Banque d'Europe* Avropa Bankı) və ya digər (məsələn: *Front populaire français* Fransa Xalq Cəbhəsi, *Union cycliste internationale* Beynəlxalq Velosipedçilər İttifaqı) yerlər olduğunu təxmin etməyə imkan verən ümumi isimlərdən ibarətdir.

Daxili sübutları ehtiva edən təşkilatların adlarının 7%-i əslində xarici adlardır (məsələn, *Mellon Foundation* Melon Fondu, *Bank of Australia* Avstraliya Bankı), onları müəyyən etmək olduqca sadədir: onların hər sözünün əvvəlində böyük hərf var, onların tərkibində *of, and* kimi sözlər də ola bilər. Bu xüsusi isimlər sağ tərəfində çox vaxt Ltd, Research (Araşdırma) və s. kimi daxili sübuta malikdir.

1% adlar onların morfologiyası sayəsində tapıla bilər, məsələn, ampersandın (*and* işarəsinin olması) olması (məsələn: *AT&T – American Telephone and Telegraph*).

Sol xarici sübut təşkilat adlarının 12,7%-ni (məsələn: *filiale de Socar*- Sokarın filialı) və sağ kontekst yalnız 1,2%-ni təşkil edir. Xarici sübutla müşayiət olunan təşkilat adları xalis xüsusi isimlər formasını alır: onlar əsasən şirkət adlarıdır. Onların xarici sübutu ümumiyyətlə qrup, agentlik, şirkət və s. kimi bir sözdən və bəlkə də bir toponimik sifətdən (məsələn: *groupe britannique Cable & Wireless* Britaniya Cable & Wireless qrupu, *compagnie Airbus* Airbus şirkəti) ibarət olur.

Yer adları

Toponimlər nisbətən sabit xüsusi adlardır, yəni bu və ya digər toponimə verilən ad nadir hallarda dəyişir (Piton və Maurel 1997), lakin linqvistik dəyişikliklər və xüsusi adların avtomatik tanınması tarixə görə baş verir (*Châlons-sur-Marne* Şalon sür Marn son zamanlarda *Châlons-en-Champagne* Şalon an Şampan adlandırılır). Üstəlik, toponimlərin sayı kifayət qədər məhduddur.

Yer adlarının yalnız 20%-nin sol və bəzən sağ konteksti var (məsələn: *l'estuaire de la Loire* Luanın mənsəbi, *la mer Noire* Qara dəniz) və bir neçəsinin isə daxili sübutu var. Daxili sübuta malik olanlar əsasən şəhər və ya departament adları (məsələn: *Chaumont-sur-Loire* = tire və “sur (üstündə)” şəhər adları üçün tipikdir) və ya xarici yerlərin adlarıdır (məsələn, *High Street, London park*).

Bütün xüsusi isimlər

Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, kateqoriyalara bölünə bilməyən xüsusi isimlər ən azı sintaktik ipucları və böyük hərflərin olması ilə müəyyən edilə bilər. Onları təyin etmək üçün başqa vasitələrdən istifadə etmək lazım gələcək; məsələn, həmin mətndə olan omonimləri ilə eyni tipə aid etmək.

Nəticə. Korpus araşdırması bizə göstərir ki, müxtəlif növ xüsusi adlar müəyyən etmə baxımından bərabər deyildir, çünki onların görünmə kontekstləri və qəzet məqalələrində sayı çox fərqlidir. Buna görə də xüsusi adların müəyyənləşdirilməsi vasitələrini bu fərqlərə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Qaydalara əsaslanan üsullar xüsusi adların böyük bir hissəsini tapmağa imkan verir, lakin onların öz məhdudiyyətləri var: qrammatikanın qaçılmaz natamamlığı bəzi səhvlərin və ya çatışmayan cavabların əsas səbəbidir. Qeyri-müəyyənliklərin hamısı həll olunmur, xüsusi adlar ətrafında kontekstin olmaması onların müəyyənləşdirilməsinə və təsnifləşdirilməsinə mane olur.

Xüsusi isimlərin və onların növlərinin tanınması onun kontekstinin avtomatik və düzgün

tərcüməsini nəzərdən keçirmək üçün böyük maraq doğurur [133, s. 637–650; 280]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI :

1. Daille, B. Reconnaissance automatique des noms propres de la langue écrite: les récentes réalisations. Traitement Automatique des Langues / B.Daille, E. Morin. – Nantes: ATALA/Hermès Science Publications, – 2000. n°41/3. – p.601-621.
2. Friburger, N. Linguistique et reconnaissance automatique des noms propres/N. Friburger // Journal des traducteurs: Meta, Les Presses de l'Université de Montréal, – 2006. 51(4), – p. 637–650.
3. Jacquemin, C., Bush, C. Combining Lexical and Formatting Cues for Named Entity Acquisition from the Web // Dans Proc. Joint SIGDAT Conference on Empirical Methods in NLP and Very Large Corpora. – Hong Kong, – 2000. – p.181-189.
4. Shisha-Halevy, A. The Proper Name: Structural Prolegomena to Its Syntax – A Case Study in Coptic / A. Shisha-Halevy. – Vienne: VWGÖ, – 1989. – 143 p.
5. Wolinski, F., Vichot, F. et B. Dillet. Automatic Processing of Proper Names in Texts, Proceedings of the Seventh Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics (EACL'95) // – Dublin: University College of Dublin, – 1995. – p.23-30.
6. <https://doi.org/10.4000/corela.117>

SUMMARY

FEATURES OF AUTOMATIC RECOGNITION OF ONOMASTIC UNITS IN FRENCH LINGUISTICS

Vafa Seyid

The article explores the features of automatic recognition of proper nouns in French linguistics, examines the distinguishing characteristics of proper nouns from common nouns, and analyzes various linguistic scholars' views on the existence of a proper noun as a separate individual or object.

It is noted that the recognition of proper nouns within the text sometimes presents challenges for linguists. From the perspective of automatic language processing, the work on the recognition of proper nouns compels computer scientists to propose simpler typologies and practical solutions for computer work, while still adequately considering the reality of proper nouns.

It is proposed to distinguish three types of objects for the extraction, recognition, and categorization of named entities: ENAMEX, TIMEX, and NUMEX. Three main system types are presented for distinguishing proper nouns: rule-based systems, learning systems, and hybrid systems.

The article demonstrates that the most reliable clue for detecting and classifying proper nouns is their left or right context and internal structure. Proper nouns can also function as epithets, attributes, subjects, objects, or modifiers in sentence constructions.

The research shows that different types of proper nouns are not equal in terms of identification, as their contextual appearance and frequency in newspaper articles vary significantly. Therefore, the tools for identifying proper nouns must be adapted to these differences.

Keywords: *automatic identification, hybrid systems, delimitation, variation, internal and external evidence, context, category.*

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАСПОЗНАВАНИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Вафа Сейид

Статья исследует особенности автоматического распознавания собственных существительных в французском языкознании, рассматривает отличительные характеристики собственных существительных по сравнению с нарицательными и анализирует различные мнения

лингвистов о существовании собственного существительного как отдельного индивида или объекта.

Отмечается, что распознавание собственных существительных в тексте иногда вызывает трудности у лингвистов. С точки зрения автоматической обработки языка, работа по распознаванию собственных существительных заставляет специалистов по вычислениям предлагать более простые типологии и практичные решения для работы с компьютерами, при этом адекватно учитывая реальность собственных существительных.

Предлагается различать три типа объектов для извлечения, распознавания и категоризации именованных сущностей: ENAMEX, TIMEX и NUMEX. Три основных типа систем представлены для различения собственных существительных: системы на основе правил, системы обучения и гибридные системы.

Статья демонстрирует, что наиболее надежным признаком для обнаружения и классификации собственных существительных является их левый или правый контекст и внутренняя структура. Собственные существительные также могут функционировать как эпитеты, атрибуты, субъекты, объекты или модификаторы в конструкциях предложений.

Исследование показывает, что различные типы собственных существительных не равны с точки зрения идентификации, поскольку их контекстуальное появление и частота в газетных статьях значительно различаются. Поэтому инструменты для идентификации собственных существительных должны быть адаптированы к этим различиям.

Ключевые слова: *автоматическая идентификация, гибридные системы, делимитация, вариация, внутренние и внешние доказательства, контекст, категория.*

STRATEJİ PLANLAŞDIRMADA LİDERLİK VƏ RƏHBƏRLİK BACARIQLARININ ROLU

Taleh Xəlilov

<https://orcid.org/0000-0003-2350-743X>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

Yazışılan müəllif: x.taleh@gmail.com; Tel.: +994 50 6804080

XÜLASƏ

Strateji planlaşdırma təşkilatların uzunmüddətli inkişafını və dayanıqlı fəaliyyətini təmin edən mühüm idarəetmə alətidir. Bu proses, təşkilatın missiyası və vizionu əsasında müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün uzunmüddətli strategiyaların formalaşdırılmasını və icrasını nəzərdə tutur. Strateji planın hazırlanması, tətbiqi və qiymətləndirilməsi mərhələlərində liderlik və idarəetmə bacarıqları ayrılmaz rol oynayır. Liderlik prosesə vizyon qazandırır, komanda üzvlərini ilhamlandırır və dəyişiklikləri idarə edir. Digər tərəfdən, idarəetmə bacarıqları resursların səmərəli istifadəsi, əməliyyatların düzgün təşkili və planın gündəlik icrasını təmin edir. Bu iki anlayışın bir-birini tamamlaması strategiyanın yalnız kağız üzərində qalmasının qarşısını alır. Məqalədə liderlik və idarəetmə anlayışları arasında fərqlər izah olunur, strateji planlaşdırma prosesindəki funksiyaları təhlil edilir və Azərbaycan ali təhsil müəssisələrindən nümunələrlə yanaşı daha da konkretləşdirilir. Nəticə olaraq vurğulanır ki, təşkilatlar uğurlu strateji nəticələr əldə etmək üçün həm vizyoner liderliyə, həm də strukturlaşdırılmış idarəetmə bacarıqlarına malik olmalıdır. Bu balans, sürətlə dəyişən mühitə uyğunlaşmanı və təşkilati çevikliyi təmin edir.

Açar sözlər: *Strateji planlaşdırma, liderlik, idarəetmə, strateji idarəetmə, təşkilati uğur.*

GİRİŞ

Qloballaşma və sürətlə dəyişən müasir iqtisadi-mədəni mühitdə təşkilatlar üçün rəqabət qabiliyyətini qorumaq getdikcə daha çətin bir vəzifəyə çevrilir. Texnoloji inkişaf və artan qeyri-müəyyənliklər fonunda təşkilatların uzunmüddətli və davamlı uğur əldə etmələri təkcə cari vəziyyəti qorumaqla kifayətlənmir, eyni zamanda gələcəyi qabaqcadan proqnozlaşdırmaq və bu perspektivdə strateji yönəltmə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən asılıdır [1, s. 58]. Bu baxımdan, strateji planlama təşkilatların gələcək hədəflərini dəqiq müəyyənləşdirməsi, resurslardan səmərəli istifadə etməsi, ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə sürətlə uyğunlaşması və rəqabətdə üstünlük qazanması üçün əsas idarəetmə aləti kimi çıxış edir [2, s. 41].

Məsələn, Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti kimi qabaqcıl ali təhsil müəssisələri strateji planlama vasitəsilə təhsil keyfiyyətini artırmaq, beynəlxalq əməkdaşlıqları genişləndirmək və innovativ layihələri həyata keçirmək istiqamətində uğurlar qazanıblar. Belə müəssisələrdə strateji planlama yalnız sənədin hazırlanması ilə məhdudlaşmır, həmçinin bütün maraqlı

tərəflərin fəal iştirakını təmin edən, məqsədlərin həyata keçirilməsinə rəhbərlik edən və nəticələrin ölçülməsini mümkün edən canlı və çevik proses kimi təşkil olunur.

Bununla belə, tədqiqatlar göstərir ki, strateji planlama yalnız texniki sənəd hazırlamaqdan ibarət olmamalı, insan faktoru, idarəetmə bacarıqları və liderlik keyfiyyətlərini əhatə edən çoxşaxəli və sistemli yanaşmanı tələb edir. Strateji planların hazırlanmasında nəzəri əsaslar və elmi metodlar tətbiq edilsə də, onların uğurlu icrası üçün təşkilat səviyyəsində liderlik bacarıqları və təşəbbüskarlıq əsas rol oynayır. Əks halda, yalnız kağız üzərində qalan və praktikaya integrasiya edilməyən planlar strateji deyil, formal inzibati sənəd kimi qalır.

Azərbaycan Texniki Universiteti kimi institutlarda strateji planlama və idarəetmə sahəsində aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, təşkilat daxilində etibarlı liderlik və effektiv rəhbərlik olmadan, hətta ən dəqiq və elmi əsaslandırılmış planlar belə uğurla həyata keçirilə bilmir [4, s. 65]. Bu səbəbdən strateji planların reallaşması zamanı təşkilat daxilində müqavimətin idarə olunması və işçi heyətinin vahid məqsədlərə yönəldilməsi ən vacib çağırışlardan biridir. Burada liderlik vizyoner düşüncə, dəyişiklikləri idarə etmək və ilham vermə kimi funksiyaları ilə ön plana çıxır; rəhbərlik isə resursların təşkili və planın gündəlik işlərə çevrilməsi məsələlərində əsas rol oynayır [5, s. 139].

Nəticə etibarilə, strateji planlama prosesi təkcə planlaşdırma fəaliyyəti deyil, həm də təşkilatda güclü liderlik və səmərəli idarəetmə mühitinin yaradılması ilə müşayiət olunan kompleks mədəniyyətin formalaşmasını tələb edir [6, s. 87]. Məsələn, Sumqayıt Dövlət Universiteti öz strateji planında bu iki amilin balanslaşdırılmasının əhəmiyyətinə xüsusi yer verir və bunun nəticəsində təhsil və elmi fəaliyyətlərin keyfiyyətində davamlı artım müşahidə olunur. Bu məqalədə strateji planlamanın nəzəri aspektləri çərçivəsində liderlik və rəhbərlik bacarıqlarının təşkilatların uğuruna təsiri araşdırılır, hər iki anlayışın strategiya prosesində tamamlayıcı funksiyaları təhlil edilir. Məqsəd, strateji idarəetmədə liderlik və rəhbərliyin sinergetik istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

1. STRATEJİK PLANLAŞDIRMA VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Strateji planlaşdırma, təşkilatların missiyasını, vizyonunu və əsas dəyərlərini nəzərə alaraq, uzunmüddətli məqsədlərini müəyyənləşdirməsi və bu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri siyasət və strategiyaları formalaşdırması prosesidir [2, s. 112]. Bu proses təkcə yazılı plan sənədinin hazırlanması ilə məhdudlaşmır; həm də strategiyanın icrası, monitorinqi, qiymətləndirilməsi və ehtiyac yaranarsa yenilənməsini ehtiva edən kompleks və dövrü xarakterli bir idarəetmə sistemidir [3, s. 77].

Strategiya anlayışı müasir idarəetmə elminin əsas kateqoriyalarından biri olmaqla təşkilatların fəaliyyətinin uzunmüddətli istiqamətini və inkişaf yolunu müəyyən edən kompleks bir planlaşdırma çərçivəsini əhatə edir. Strategiya yalnız cari qərarların deyil, gələcək fəaliyyətlərin məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsi və koordinasiyasını təmin edən əsas alətdir. O, təşkilatın daxili potensialı ilə xarici mühitin imkan və təhdidlərini uzlaşdıraraq uzunmüddətli hədəflərə çatmaq üçün vahid və sistemli yanaşmanı formalaşdırır [10, s. 80].

Strateji planlaşdırmanın əsas üstünlüyü təşkilatların yalnız cari fəaliyyətlərini deyil, gələcək perspektivlərini də effektiv idarə etməsini təmin etməsidir. Qeyri-müəyyənliyin yüksək olduğu mühitlərdə strateji planlaşdırma təşkilatlara istiqamət verən, onları məqsədə doğru yönəldən etibarlı bir rəhbər kimi çıxış edir. Bu, təşkilatların ətraf mühitdəki təhdidlərə qarşı müqavimətini artırmaqla

yanaşı, mövcud imkanlardan maksimum istifadə etməklə rəqabət üstünlüyü qazanmasına şərait yaradır [4, s. 126].

Məsələn, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti öz strateji planlaşdırma sənədlərində davamlı inkişaf, beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi və təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi kimi uzunmüddətli məqsədləri uğurla həyata keçirərək bu yanaşmanın effektivliyini nümayiş etdirir. Həmçinin Bakı Mühəndislik Universiteti (BMU) tərəfindən həyata keçirilən strateji planlaşdırma prosesində bütün daxili və xarici maraqlı tərəflərin fəal iştirakı təmin edilir, bu isə planın təşkilat daxilində geniş mənimsənilməsinə zəmin yaradır.

Planlaşdırma mərhələsində istifadə edilən SWOT, PEST, GAP və SMART kimi analiz metodları təşkilatın daxili güclü və zəif tərəflərini, xarici mühitdə mövcud olan imkanları və təhlükələri elmi əsaslarla müəyyənləşdirir. Bu isə, qərarvermə prosesinə ciddi elmi zəmin yaradır və risklərin azaldılmasına yardım edir [5, s. 88].

Cədvəl 1. Strateji planlaşdırmada tətbiq olunan analiz növləri və onların funksional tətbiq sahələri

№	Analiz növü	Əsas funksiyası	Nümunə tətbiqi
1	SWOT	Daxili güclü və zəif tərəflərin təhlili	Təhsil keyfiyyətinin artırılması üzrə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi
2	PEST	Xarici siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji amillərin qiymətləndirilməsi	Texnoloji inkişafın tədrisə inteqrasiyası
3	GAP	Mövcud vəziyyətlə arzu olunan vəziyyət arasındakı fərqi ölçməsi	Infrastrukturun təkmilləşdirilməsi
4	SMART	Məqsədlərin konkret, ölçülə bilən və əlçatan olması	Yeni tədris proqramlarının hazırlanması

Tədqiqatçıların yekun fikrinə görə, strateji planlaşdırmanın yalnız sənəd hazırlamaqdan ibarət olmaması, əksinə planın təşkilatın gündəlik fəaliyyətlərinə inteqrasiya olunmasının zəruriliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər strateji sənəd konkret resurs bölgüsü, məsuliyyətlərin dəqiq təyin olunması və nəticələrin ölçülə bilən meyarlarla bağlı deyilsə, o zaman bu sənəd praktikadan çox formal bir inzibati tələb kimi qalır. Buna görə strateji plan yalnız rəhbərlik səviyyəsində deyil, təşkilatın bütün struktur vahidlərində düzgün anlaşılmalı və tətbiq olunmalıdır.

Bundan əlavə, strateji planlaşdırma təşkilatların hesabatlılığını artırır, idarəetmə proseslərində şəffaflıq yaradır və bu da ictimaiyyət və maraqlı tərəflərin etimadını yüksəldir. Strateji hədəflər əsasında müəyyən edilmiş performans göstəriciləri (KPI) təşkilatın irəliləyişini izləmək və rəhbərliyin

fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün effektiv vasitədir [6, s. 58]. Bu yanaşma, qərarların intuisiya deyil, faktiki verilənlərə əsaslanmasını təmin edir və təşkilatın fəaliyyətinin ölçülməsini mümkün edir.

Nəticə olaraq, strateji planlaşdırma təşkilatların davamlı uğur qazanması üçün həyati bir idarəetmə mexanizmidir. Bunun səmərəliliyi isə birbaşa təşkilatın daxili potensialına, liderlik modelinə və strateji düşüncə mədəniyyətinə bağlıdır. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində aparılan təcrübələr göstərir ki, strateji planların uğurla həyata keçirilməsi üçün bu üç komponentin kompleks şəkildə tətbiqi vacibdir.

2. LİDERLİK VƏ STRATEJİK PLANLAŞDIRMA

Liderlik, təşkilat daxilində qrup üzvlərinin ortaq məqsədlərə doğru motivasiya olunması, istiqamətləndirilməsi və vahid bir vizyon ətrafında birləşdirilməsi bacarığıdır. Effektiv liderlik sadəcə istiqamət göstərməkdən ibarət olmayıb, həmçinin etimad yaratmaq, əməkdaşları ruhlandırmaq və dəyişiklikləri uğurla idarə etmək funksiyalarını da özündə birləşdirir [4, s. 65]. Strateji liderlər isə təşkilatın gələcəyini formalaşdırən, innovativ qərarlar verən, yenilikləri təşviq edən və dəyişikliklərin uğurlu tətbiqinə rəhbərlik edən şəxslərdir.

Strateji planlaşdırma prosesində liderliyin əsas töhfələri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Vizyonun müəyyənləşdirilməsi və paylaşılması: Liderlər təşkilatın gələcəkdə çatmaq istədiyi məqsədləri aydın şəkildə formalaşdırır və bu vizyonu bütün işçilərlə bölüşərək təşkilatı ortaq məqsədlərə yönəldirlər. Bu mərhələ strateji planlaşdırmanın təməlini təşkil edir və digər fəaliyyətlərin bu vizyona uyğun şəkildə aparılmasına zəmin yaradır. Məsələn, Bakı Dövlət Universiteti strateji planında təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq əlaqələrin gücləndirilməsi kimi uzunmüddətli vizyonu bütün fakültələr arasında vahid məqsəd kimi paylaşır.

2. İlham vermə və motivasiya: Liderlər əməkdaşların strateji planın hazırlanması və həyata keçirilməsində fəal iştirakını təmin edir, onların təşkilata bağlılığını artırır. Bu baxımdan liderin davranışları əməkdaşların motivasiyasına birbaşa təsir edir və strateji məqsədlərə nail olunmasında əsas rol oynayır [5, s. 139].

3. Dəyişikliklərin idarə olunması: Strateji yeniliklər tətbiq edilərkən təşkilat daxilində müqavimət müşahidə olunur. Liderlər bu müqaviməti aradan qaldırmaq, dəyişiklik prosesini effektiv şəkildə idarə etmək və əməkdaşların adaptasiyasını asanlaşdırmaq məsuliyyətini daşıyırlar. Bu funksiyalar xüsusilə dəyişikliklərin ilkin mərhələlərində həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Strateji liderlik yalnız mövcud vəziyyəti idarə etmək deyil, eyni zamanda gələcəyi proqnozlaşdırmaq və ona uyğun strategiyalar qurmaq bacarığıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, strateji liderlik təşkilatın uzunmüddətli dayanıqlığını və innovativ inkişafını təmin edən ən vacib amillərdəndir. Yalnız cari problemləri həll edən rəhbərlik, strateji planların effektiv həyata keçirilməsində əhəmiyyətsiz qalır. Tədqiqatçıların fikrincə, liderin strateji prosesdə rolu həm nə edəcəyin müəyyənləşdirilməsi, həm də necə həyata keçiriləcəyin planlaşdırılması səviyyəsində olmalıdır.

Mənbələrdə aparılan araşdırmalar dönüşümcü liderliyin (transformasion liderlik) strateji planların uğurlu icrasında önəmli rolə sahib olduğunu göstərir. Dönüşümcü liderlər təşkilatda yeniliyə açıqdırlar, əməkdaşları dəyişikliklərə hazırladırlar və vizyonerləri ilə təşkilatın gələcəyini formalaşdırırlar [6, s. 101]. Məsələn, Azərbaycan Texniki Universitetində bu cür liderlik tərzinin tətbiqi nəticəsində tədris proqramlarında innovativ yanaşmaların tətbiqi və tələbə məmnuniyyətinin artması müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 2. Liderliyin strateji planlaşdırmadakı funksiyaları cədvəli

№	Funksiya	Təsviri	Azərbaycan ali təhsil nümunəsi
1	Uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və paylaşılması	Bakı Dövlət Universitetində strateji planın qurulması	Uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və paylaşılması
2	İşçilərin aktiv iştirakı və bağlılığının artırılması	ADA Universitetində tələbə və müəllim heyətinin fəallığının təşviqi	İşçilərin aktiv iştirakı və bağlılığının artırılması
3	Müqavimətin azaldılması və yeni strategiyaların tətbiqi	Azərbaycan Texniki Universitetində innovasiya layihələrinin idarə olunması	Müqavimətin azaldılması və yeni strategiyaların tətbiqi

Strateji planlaşdırma prosesində liderliyin rolu sadəcə idarəetmə funksiyalarından kənara çıxaraq, təşkilatın gələcək inkişafını istiqamətləndirən, əməkdaşları ruhlandıran və innovasiya mədəniyyətini formalaşdıran əsas amilə çevrilir. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində aparılan təcrübələr göstərir ki, güclü və vizyoner liderlik olmadan strateji planların uğurlu tətbiqi mümkün deyil. Bu səbəbdən, strateji liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və tətbiqi təşkilatların davamlı uğur qazanması üçün vacib şərtidir.

3. İDARƏETMƏ BACARIQLARI VƏ STRATEJİK TƏTBİQ

İdarəetmə, təşkilatın müəyyənləşdirdiyi məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud resursların planlı, səmərəli və effektiv şəkildə idarə edilməsini təmin edən texniki, inzibati və operativ bacarıqların kompleksidir. Strateji planların yalnız sənəd kimi hazırlanması kifayət etməyib, onların sistemli şəkildə həyata keçirilməsi və məqsədlərə çatdırılması üçün yüksək səviyyəli idarəetmə bacarıqları zəruridir. Bu bacarıqlar olmadan strategiya sadəcə nəzəri bir plan kimi qalır və real fəaliyyətə çevrilmir [1, s. 161].

Strateji planların icrası zamanı idarəçilərin əsas bacarıq sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Resursların effektiv idarə olunması: İnsan kapitalı, vaxt, maliyyə və informasiya kimi resursların strateji məqsədlərə uyğun bölüşdürülməsi və idarə edilməsi idarəçilik prosesinin əsas tərkib hissəsidir. Səmərəli idarəçilər mövcud resurslardan maksimum fayda əldə edərək planlaşdırılan nəticələrin reallaşmasını təmin edirlər [2, s. 203]. Məsələn, Naxçıvan Dövlət Universitetində resursların idarə olunması sahəsində müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin artması tədris prosesinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir.

2. Performansın ölçülməsi və monitoring: Strateji planların həyata keçirilməsini izləmək üçün konkret performans göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və mütəmadi monitoringin

aparılması zəruridir. İdarəçilər bu mərhələdə irəliləyişləri qiymətləndirir, lazım gəldikdə düzəlişlər edirlər və bununla da strateji məqsədlərə vaxtında çatılmasını təmin edirlər [1, s. 161].

3. Kommunikasiya və bölmələrarası koordinasiya: Müxtəlif şöbələr strateji məqsədlərə uyğun fəaliyyət göstərməsi, eləcə də bölmələr arasında effektiv əlaqə və əməkdaşlığın qurulması idarəetmənin mühüm elementlərindəndir. Əks halda, planların uğurlu icrası mümkün olmayacaqdır [3, s. 118]. Məsələn, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində fakültələrarası koordinasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, strateji hədəflərin vaxtında həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İdarəçilər, həmçinin strateji planın dinamikliyini qoruyub saxlamaq üçün daimi olaraq geri bildiriş mexanizmləri yaratmalı və planı ətraf mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşdırmalıdırlar [4, s. 87]. Bu dövrü tənzimləmə strateji idarəetmənin realıqla ayaqlaşmasına və planların aktual qalmasına imkan yaradır.

Cədvəl 3. Strateji tətbiqdə idarəetmə bacarıqları

Nö	Bacarıq Sahəsi	Funksiyası	Azərbaycan ali təhsil nümunəsi
1	Resursların idarə olunması	İnsan, vaxt, maliyyə və informasiya resurslarının təşkili və optimallaşdırılması	Naxçıvan Dövlət Universitetində müasir texnologiyaların tətbiqi
2	Performansın ölçülməsi	Strateji hədəflərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi	Bakı Dövlət Universitetində göstəricilərin sistemli təhlili
3	Kommunikasiya və koordinasiya	Fəaliyyətlər arasında əlaqənin qurulması və bölmələrarası əməkdaşlığın təminatı	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində fakültələrarası əlaqə

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, strateji planların uğurla həyata keçirilməsi yalnız liderliyin vizyonundan deyil, həm də idarəçilərin yüksək səviyyəli idarəetmə bacarıqlarından asılıdır. Johnson və McCauley kimi tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, rəhbərliyin strategiyayı təqdim etməsi önəmlidir, lakin idarəçilərin həmin strategiyayı real işə çevirməsi daha böyük əhəmiyyətə malikdir. İdarəçilərin planlaşdırma, icra, nəzarət və çevik adaptasiya bacarıqları strateji məqsədlərə nail olunmasında həlledici faktordur.

Bundan əlavə, müasir idarəetmə yanaşmaları yalnız əməllərin verilməsi ilə kifayətlənmir. Onlar dəyərlərə əsaslanan idarəetmə, əməkdaşların proseslərə cəlb edilməsi, məlumatların analizi əsasında qərarvermə, eləcə də təhlükəsiz və şəffaf iş mühitinin yaradılmasını da önə çəkir [5, s. 44]. Məsələn, ADA Universitetində tətbiq olunan idarəetmə sistemi bu prinsiplərə əsaslanır və tələbələr, müəllim heyəti arasında şəffaflığın və qarşılıqlı inamın artmasına səbəb olmuşdur.

4. LİDERLİK VƏ İDARƏETMƏ ARASINDA DƏNQƏ

Strateji uğurun əldə olunması yalnız güclü liderlik və ya təsirli idarəetmə bacarıqlarından asılı olmur. Hər iki qabiliyyət kompleksi təşkilatların uzunmüddətli məqsədlərinə çatmasında bir-birini tamamlayır və qarşılıqlı dəstək verir. Liderlik əsasən “nə edilməlidir” və “niyə edilməlidir” suallarına fokuslanaraq strateji istiqaməti müəyyənləşdirir, idarəetmə isə “necə və nə vaxt edilməlidir” suallarını cavablandıraraq əməli fəaliyyətlərin təşkilini həyata keçirir [7, s. 53]. Bu fərqli, lakin qarşılıqlı tamamlayıcı funksiyalar, strateji planlaşdırmanın müxtəlif mərhələlərində özünü göstərir.

İlkin mərhələdə liderlik ön plana çıxaraq təşkilatın gələcək vizyonunun formalaşması və məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi ilə məşğul olur. Sonrakı mərhələlərdə isə idarəetmə bacarıqları planın tətbiqində, resursların effektiv bölüşdürülməsində və nəzarət mexanizmlərinin qurulmasında əsas rol oynayır [8, s. 6229]. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetində strategiyanın ilkin mərhələsində rəhbərlik heyətinin vizyonu müəyyənləşdirməsi, icra mərhələsində isə fakültələrin resursların idarə olunması üzrə dəqiq koordinasiya bu prinsiplərin uğurlu tətbiqinə nümunədir.

Müasir idarəetmə nəzəriyyələrində “lider-menecer” anlayışı ideal model kimi qəbul edilir. Bu tip rəhbərlər həm inspirasiya verən vizyon yaradır, həm də onu əməli addımlarla həyata keçirə bilirlər [9, s. 12149]. ADA Universitetində formalaşan idarəetmə modeli bu konsepsiyayı uğurla əks etdirir və vizyonun əməliyyat səviyyəsində reallaşdırılmasını təmin edir.

Cədvəl 4. Liderlik və idarəetmə tarazlığı

№	Funksiya	Liderlikdə rolu	İdarəetmədə rolu	Azərbaycan ali təhsil nümunəsi
1	Vizyonun müəyyənləşdirilməsi	Gələcəyə dair strateji istiqaməti formalaşdırır	Vizyonu konkret hədəflərə və fəaliyyət planına çevirir	Bakı Dövlət Universitetində strateji planlaşdırma
2	Dəyişikliklərin idarə olunması	Yenilikçi fikirlərlə motivasiya edir və ilham verir	Dəyişikliklərin icrasını təşkil edir və nəzarət edir	ADA Universitetində tədris proqramlarının yenilənməsi
3	Resursların koordinasiyası	İnsan resurslarını ruhlandırır və birləşdirir	Maliyyə, vaxt və digər resursları effektiv idarə edir	Naxçıvan Dövlət Universitetində layihə idarəetməsi

Tədqiqatçılar, o cümlədən Kotter və Yukl, qeyd edirlər ki, bu iki konseptin – liderlik və idarəetmənin – bir-birindən ayrılmaz şəkildə işləməsi təşkilatın çevikliyi və davamlı inkişafı üçün əsas şərtidir. Yalnız liderlik edən, lakin idarəetmə bacarıqları zəif olan şəxs strategiyanın reallaşmasını

təmin edə bilməz; eyni zamanda yalnız idarəçilik edən şəxs də innovasiya və dəyişiklik proseslərini idarə edə bilməz [9, s. 12147]. Buna görə də strateji idarəetmədə uğur yalnız liderlik və idarəetmənin balanslaşdırılmış və sinxron işləməsi nəticəsində mümkün olur.

Strateji planlaşdırma prosesində effektiv yanaşma, liderliyin ilham verən və istiqamət göstərən tərəfi ilə idarəetmənin strukturlaşmış və sistematik funksiyalarının birləşməsidir. Bu, həm əməkdaşların motivasiyasını yüksəldir, həm də planların həyata keçirilməsinin səmərəliliyini artırır. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində aparılan araşdırmalar da göstərir ki, liderlik və idarəetmə arasında sağlam tarazlıq təşkilatın davamlı uğuru üçün vacibdir və hər iki bacarığın qarşılıqlı inteqrasiyası strateji məqsədlərə çatmaq üçün əsas amildir.

NƏTİCƏ

Strateji planlaşdırmada liderlik və idarəetmə bacarıqları bir-birini tamamlayan və balanslı şəkildə istifadə olunması zəruri olan iki əsas amildir. Liderlik, təşkilatın gələcəyə yönəlik vizyonunun formalaşdırılmasında, strateji düşüncənin inkişaf etdirilməsində və dəyişiklik proseslərinin idarə olunmasında kritik rol oynayır. Bu prosesdə liderlər əməkdaşları ortaq məqsədlər istiqamətində motivasiya edir, yenilikçi yanaşmalar gətirir və təşkilat mədəniyyətini strateji hədəflərlə uyğunlaşdırırlar.

Digər tərəfdən, idarəetmə formalaşdırılmış strateji vizyonun gündəlik əməliyyatlara effektiv çevrilməsini təmin edir. İdarəçilər resursların planlaşdırılması və bölgüsü, performansın izlənməsi, kommunikasiya və koordinasiyanın təmin edilməsi kimi funksiyalar vasitəsilə strateji planların uğurla icra edilməsində iştirak edirlər. Bu iki bacarıq toplusu arasındakı uyğunluq, strateji proseslərin həm çevik, həm də hesabatlı şəkildə aparılmasına imkan verir.

Təşkilatların davamlı uğuru üçün liderlik və idarəetmənin strateji planlaşdırma prosesində eyni zamanda və səmərəli şəkildə tətbiqi qaçılmazdır. Yalnız güclü vizyon və liderlik bacarıqları strateji hədəflərin real tətbiqi olmadan həyata keçməsinə mane olur, yalnız güclü idarəetmə bacarıqları isə innovasiya və dəyişiklik ehtiyacını qarşılamaqda kifayət etməyə bilər. Buna görə hər iki amilin balanslı inteqrasiyası təşkilatların dinamik və rəqabətçi iş mühitində uzunmüddətli üstünlük qazanması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatlar və praktik təcrübələr göstərir ki, liderlik və idarəetmə bacarıqlarının inkişafı və bu bacarıqların strateji planlaşdırma proseslərinə tətbiqi təşkilatların ətraf mühitdəki dəyişikliklərə adaptasiyasını sürətləndirir, rəqabət qabiliyyətini artırır və performanslarını yüksəldir. Nəticə olaraq, strateji planlaşdırma prosesində liderlik və idarəetmə funksiyalarının effektiv inteqrasiyası təşkilatların həm bu günkü tələblərə cavab verməsini, həm də gələcəyə inamla baxmasını təmin edən əvəzsiz uğur faktorudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes. Boston: Harvard Business School Press, 2004, 288 p.
2. Bryson, J. M. Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations. San Francisco: Jossey-Bass, 2011, 400 p.
3. Mintzberg, H., Ahlstrand, B. W., & Lampel, J. Strategy Safari: A Guided Tour Through the Wilds of Strategic Management. New York: Free Press, 2005, 406 p.

4. Yukl, G. A. Leadership in Organizations. Upper Saddle River: Pearson Education, 2012, 520 p.
5. Kotter, J. P. Leading Change. Boston: Harvard Business Review Press, 2012, 208 p.
6. Drucker, P. F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices. New York: HarperBusiness, 2007, 864 p.
7. Bennis, W., & Nanus, B. Leaders: Strategies for Taking Charge. New York: Harper & Row, 1985, 244 p.
8. Khalilov, T., Adilzade, I., Rzayev, O., Guliyev, N., & Yusifova, N. The role of strategic planning in the organization of management systems in higher education institutions: insights from international practice. Edelweiss Applied Science and Technology, 2024, Vol. 8, No. 6, p.6227-6235
9. Khalilov, T., Aliyev, V., Guliyeva, M., & Babayeva, M. Strategic management mechanisms, directions, and functions in higher education. Pak. j. life soc. Sci, 22(2), 2024, p.12146-12162.
10. Khalilov T. Strategy and strategic management in education. Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Volume: 92, Number: 3, 2025, s. 78-83

АННОТАЦИЯ

РОЛЬ ЛИДЕРСКИХ И УПРАВЛЕНЧЕСКИХ НАВЫКОВ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ

Талех Фарман оглы Халилов

Кандидат педагогических наук, доцент

Нахичеванский государственный университет

Стратегическое планирование представляет собой важный инструмент управления, обеспечивающий долгосрочное развитие и устойчивую деятельность организаций. Этот процесс предполагает формирование и реализацию стратегий, направленных на достижение целей, основанных на миссии и видении организации. На всех этапах — от разработки до внедрения — ключевую роль играют лидерские и управленческие навыки. Лидерство обеспечивает видение, вдохновляет сотрудников и направляет процессы изменений. Управленческие навыки способствуют рациональному использованию ресурсов, эффективной организации операций и выполнению планов. В статье рассматриваются различия между понятиями лидерства и управления, а также анализируются их функции в стратегическом процессе. Подчеркивается, что для успешной реализации стратегии необходима интеграция этих двух компонентов. Приведены примеры из азербайджанских вузов, иллюстрирующие практическое применение теории. В заключение делается вывод, что устойчивый успех в условиях стремительно меняющейся среды возможен только при наличии как стратегического лидерства, так и эффективного управления.

Ключевые слова: *Стратегическое планирование, лидерство, управление, стратегическое управление, организационный успех.*

ABSTRACT

THE ROLE OF LEADERSHIP AND MANAGEMENT SKILLS IN STRATEGIC PLANNING

Taleh Farman oglu Khalilov

PhD in Pedagogy, Associate Professor

Nakhchivan State University

Strategic planning is a critical management tool that ensures the long-term development and sustainable functioning of organizations. It involves the formulation and implementation of strategies aimed at achieving goals based on the organization's mission and vision. Throughout all stages—from planning to execution—leadership and managerial competencies play a pivotal role. Leadership brings vision, inspires stakeholders, and guides change, while management ensures the efficient use of resources, coordination of operations, and execution of strategic objectives. This article explores the conceptual distinctions between leadership and management, analyzes their complementary roles in strategic processes, and supports the analysis with examples from higher education institutions in Azerbaijan. The study emphasizes that without the integration of visionary leadership and structured managerial capabilities, strategic plans risk remaining theoretical. The combination of these skill sets not only enhances strategic outcomes but also strengthens organizational adaptability and resilience in rapidly evolving environments. In conclusion, achieving strategic success requires a balance between inspiring direction and operational precision.

Keywords: *Strategic planning, leadership, management, strategic management, organizational success.*

AZƏRBAYCANDA ALİ HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ

p.ü.f.d. Müjkan Məmmədzaadə

<https://orcid.org/0000-0001-5693-3748>

mujkan@mail.ru

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan.

mujkan@mail.ru1; Tel.: (+994) 50 2072672

XÜLASƏ

Azərbaycanda ali hərbi təhsil sistemi milli təhlükəsizlik strategiyasının vacib sütunlarından biridir. Peşəkar, yüksək intellektual hazırlığa malik və strateji düşüncə qabiliyyəti olan zabit kadrların hazırlanması, yalnız texniki və taktiki təlimlərlə deyil, müasir pedaqoji yanaşmalarla qurulan sistemli tədris modeli ilə mümkündür. XX əsrin sonlarından etibarən ölkəmizdə hərbi təhsil sahəsində mühüm islahatlar həyata keçirilmiş, sovet mirası olan mərkəzləşdirilmiş və standartlaşdırılmış sistemdən tədricən milli məzmunu və çevik pedaqoji yanaşmalara keçid baş vermişdir. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda ali hərbi təhsil müəssisələrinin inkişaf mərhələlərini pedaqoji aspektlərdən təhlil etmək, tədris metodlarının dəyişməsi, kurikulum islahatları və liderlik təlimləri fonunda hərbi təhsilin müasir durumunu qiymətləndirməkdir. Həmçinin NATO və Türkiyə kimi tərəfdaş ölkələrin təcrübəsinin yerli sistemə inteqrasiyası da xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: *ali hərbi təhsil, pedaqoji islahatlar, zabit hazırlığı, müasir təlim metodları, NATO standartları*

Giriş

Azərbaycan tarixində hərbi təhsil mühüm əhəmiyyətə malik olmuş, müxtəlif dövrlərdə ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin olunmasında vacib rol oynamışdır. Ali hərbi təhsilin təşkili və inkişafı Azərbaycan ordusunun peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində, milli zabit kadrlarının yetişdirilməsində mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur.

Müasir dövrdə dövlətlərin milli təhlükəsizlik konsepsiyaları yalnız texniki silahlanma və müdafiə strategiyalarından ibarət deyil, həm də keyfiyyətli insan kapitalına — yəni yüksək ixtisaslı, etik və strateji düşüncə qabiliyyətinə malik hərbi kadrların hazırlanmasına əsaslanır. Xüsusilə də geosiyasi cəhətdən həssas regionda yerləşən Azərbaycan üçün güclü ordu və onun əsasını təşkil edən effektiv ali hərbi təhsil sistemi həyati əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, ali hərbi təhsil müəssisələrinin təşkilatlanması,

inkışaf mərhələləri və tətbiq edilən pedaqoji modellər dövlətin təhlükəsizlik arxitekturasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Pedaqoji aspekt baxımından ali hərbi təhsil müəssisələrinin inkışafı müxtəlif mərhələlər üzrə fərqli metodoloji yanaşmaları ehtiva etmişdir. Ənənəvi əmrlərə əsaslanan, sərt nizam-intizam mərkəzli tədris sistemindən müasir dövrdə problem əsaslı öyrənmə, simulyasiya texnologiyaları, liderlik bacarıqlarının inkışafı və reflektiv təlim kimi aktiv öyrənmə metodlarına keçid müşahidə olunur. Bu isə təhsilalanların yalnız hərbi biliklərə deyil, eyni zamanda analitik düşüncə, strateji planlama və etik qərarvermə bacarıqlarına yiyələnməsini hədəfləyir.

Əsas hissə

Azərbaycan ərazisində təşkil olunmuş ilk hərbi təhsil ocaqları XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Çar Rusiyası dövründə Zaqafqaziya hərbi məktəblərində azərbaycanlı gənclər də təhsil alırdı. Lakin milli kadrların hazırlanması əsasən yerli təşəbbüs və şəxsi təşəbbüslərlə məhdudlaşdı.

1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa müddət ərzində milli ordu quruculuğuna və zabit kadrlarının hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Daha öncə qeyd edilən 1918-ci ildə Gəncədə Cümhuriyyət Hərbi Məktəbinin yaradılması Azərbaycanın hərbi təhsil tarixində mühüm hadisə olmuşdur. Lakin Cümhuriyyətin süqutundan sonra bu proses yarımçıq qalmışdır (1, s. 238).

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan gəncləri əsasən SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində yerləşən ali hərbi məktəblərdə təhsil alırdı. Bakı Ali Birləşmiş Komandirlər Məktəbi (BABKM) bu dövrdə respublikada yeganə ali hərbi təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərmiş və uzun illər ərzində minlərlə zabit hazırlamışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ordu quruculuğu sahəsində geniş islahatlar aparılmış, milli hərbi təhsil sisteminin yaradılması prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. 1992-ci ildə Bakı Ali Birləşmiş Komandirlər Məktəbi əsasında Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi təşkil edilmişdir. Bu məktəb ölkənin ilk milli ali hərbi təhsil müəssisəsi kimi müasir Azərbaycan Ordusunun peşəkar zabit kadrları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır (7).

Sonrakı illərdə hərbi təhsil sistemi daha da inkişaf etdirilmiş, müxtəlif ixtisaslar üzrə tədris proqramları genişləndirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində ali hərbi təhsil müəssisələri müasir maddi-texniki baza ilə təmin olunmuş, beynəlxalq standartlara uyğun tədris mühitinin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Hazırda Azərbaycanda ali hərbi təhsil sistemi ordu quruculuğunun əsas sütunlarından biri kimi fəaliyyət göstərir. Zabitlərin peşəkar hazırlığı ilə yanaşı, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, liderlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi də prioritet istiqamətlərdəndir. Eyni zamanda, xarici ölkələrin qabaqcıl hərbi təhsil ocaqları ilə əməkdaşlıq genişləndirilir, müasir döyüş taktikaları, yeni texnologiyalar və beynəlxalq təcrübə tədris prosesinə inteqrasiya olunur. Ali hərbi təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də ordunun tələbatına uyğun ixtisaslı kadr hazırlığını təmin etmək, zabit heyətinin müasir döyüş şəraitinə uyğun bilik və bacarıqlarla təchiz edilməsidir.

Azərbaycanda ali hərbi təhsilin formalaşması milli dövlətçilik və ordu quruculuğu prosesinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğunda əsas məqsəd milli zabit heyətinin hazırlanması idi. Bu istiqamətdə atılan ilk addımlardan biri 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə türk zabitlərinin köməyi ilə gizirlər üçün hərbi məktəbin açılması olmuşdur. Həmin məktəbə ibtidai təhsildən yuxarı təhsili olan vətəndaşlar qəbul edilirdi və sürətləndirilmiş təlim kurslarının ilk buraxılışı 1918-ci ilin oktyabrında baş tutmuşdur. 1918-ci ilin oktyabrında Daxili İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Bakıda da hərbi məktəbin açılması üçün 50 min manat məbləğində vəsait ayrılmışdır (4, s. 23). 1919-cu ilin noyabr ayından etibarən Gəncədəki gizirlər məktəbi tam hüquqlu hərbi məktəbə çevrilmiş, burada ümumqoşun, artilleriya və mühəndis bölmələrində 250 nəfərədək dinləyici təhsil almışdır. 1920-ci ilin əvvəllərində isə Bakıda yunker məktəbi təşkil edilmişdir. 1919-cu ilin sonlarında isə aviasiya, artilleriya, snayper, pulemyot-qrenad, hərbi dəmir yolu və hərbi-feldşer məktəbləri yaradılmışdır. Lakin milli zabit kadrlarının formalaşdırılması üçün kifayət qədər vaxt lazım idi. Buna görə Azərbaycan hökuməti dövrün tanınmış zabit və mütəxəssislərini xidmətə cəlb etməyə məcbur olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda ümumilikdə 300-ə yaxın zabit mövcud idi ki, onların yalnız 30 nəfəri qərargah zabiti idi. 1919-cu ildə general

S.Mehmandarovun təşəbbüsü ilə azərbaycanlı zabitlərin mülki vəzifələrə qəbul edilməməsi haqqında xüsusi qərar qəbul edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə 1920-ci ildən sonra, Azərbaycanın milli hərbi kadrlarının inkişafı məqsədli şəkildə məhdudlaşdırılmışdır (6, s. 82-83).

Ümumilikdə hərbi təhsil fəaliyyətində ən uğurlu sahələrdən biri dənizçilik təhsili üzrə olmuş, SSRİ-də və dünyada sayıb seçilən təhsil sistemlərindən biri olmuşdur. Məlumatla görə, 1921-ci ilin sentyabrına qədər Xəzər donanmasında 1737 nəfər şəxsi heyət xidmət edirdi ki, onlardan cəmi 69 nəfəri azərbaycanlı idi. Bu heyətin yalnız 10 nəfəri döyüş gəmilərində, 59 nəfəri isə sahil hərbi hissələrində xidmət edirdi. 1930-cu ildən etibarən Sovet hakimiyyəti hərbi-dəniz təhsilinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Xəzər dənizçilik məktəbi, ali və orta hərbi-dənizçilik məktəbləri fəaliyyət göstərmişdir (2). 1928–1937-ci illərdə SSRİ-də orta hərbi-dəniz məktəblərinin sayı 7-yə çatdırılmış, 1939-cu ilə qədər isə SSRİ-də 14 ali və orta hərbi-dənizçilik məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Donanma kadrlarının hazırlanmasında Bakı zavodları və neft sənayesi müəssisələrindən gənc kadrlar cəlb edilərək “Göytəpə” hərbi gəmisində təlimlər keçirilmişdir.

1936–1937-ci illərdə Bakıda yaradılmış “Bakı Uşaq Dəniz Donanmasının Müvəqqəti Əsasnaməsi” əsasında uşaqlar üçün xüsusi təlim kursları təşkil olunmuşdur. Uşaq Dəniz Donanmasının kontingenti ümumilikdə 2000 nəfərdən ibarət idi. Tədris-tərbiyə heyətinin sayı isə 200 nəfərdən çox olmamışdır. 1939-cu ildə Uşaq Dəniz Donanmasında 147 nəfər “Gənc Dənizçi”, 3374 nəfər üzgüçülük, 2735 nəfər avarçəkən, 15 nəfər isə “Əməyə və müdafiəyə hazıram” nişanları üzrə hazırlanmışdır. 1940-cı ildə Bakıda 7 sayılı xüsusi hərbi-dənizçilik orta məktəbi yaradılmış, burada VIII sinifdən başlayaraq hər il 200 nəfər, IX və X siniflər üçün isə hərəsində 150 nəfər şagird qəbul edilmişdir. Bu məktəblərin fəaliyyəti gənclərin hərbi biliklərlə silahlanmasına, milli zabit ehtiyatının möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir (2).

XX əsrin ortalarından etibarən Sovet İttifaqı çərçivəsində Hərbi-Dəniz qüvvələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması məsələsi strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu çərçivədə, Xəzər Ali Hərbi-Dəniz Məktəbi (XAHDM) mühüm rol oynamışdır. Məktəb SSRİ Silahlı Qüvvələrinin ehtiyaclarını qarşılayan kompleks bir təhsil müəssisəsi kimi formalaşmış, elmi-texniki və döyüş hazırlığı sahələrində önəmli nailiyyətlər əldə etmişdir. XAHDM

1943-cü ildən etibarən fəaliyyətə başlamış və əsasən 7-9-cu sinifləri əla qiymətlərlə başa vurmuş ümumtəhsil məktəbi məzunları arasından seçilən şagirdləri qəbul etmişdir. Təhsil müddəti əvvəlcə 3 il, daha sonra isə 4 ilə qədər uzadılmışdır. Təhsil proqramları SSRİ Hərbi Dəniz Donanmasının təlim-tərbiyə planlarına uyğun şəkildə tərtib olunmuş, tədris dili isə rus dili olmuşdur. Məktəbdə riyaziyyat, tarix, fizika və kimya kimi fundamental fənlərlə yanaşı, hərbi-dəniz nizamnaməsi, hərbi rəhbərlik, taktika və texniki hazırlıq üzrə kurslar keçirilmişdir. Müxtəlif hərbi-tibb və hərbi mühəndislik fakültələri də tədris prosesinə daxil edilmişdir. 1951-ci ildən etibarən məktəbdə dəniz naviqasiyası, mina-torpedo və artilleriya fakültələri formalaşdırılmışdır. XAHDM məzunları döyüş şəraitində tətbiq edilə biləcək praktiki bacarıqlara malik olmaq üçün sahə təcrübələrinə cəlb olunurdular. Bu baxımdan, təcrübəli zabitlərin dərs dediyi kurslar və dənizdə təlimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1944-cü ildən etibarən XAHDM məzunlarının SSRİ-nin müxtəlif hərbi məktəblərinə yönləndirilməsi də məktəbin geniş strateji əhatə dairəsini göstərir. 1952-ci ildəki məlumatlara əsasən, məktəbdə 1500-dən çox şəxsi heyət xidmət etmiş, onlardan bir hissəsi dənizçilik üzrə xüsusi fakültələrdə – naviqasiya, mina-torpedo, artilleriya və s. – təhsil almışdır. 1957-ci ildən sonra tədris sistemi müasir hərbi tələblərə uyğun yenilənmiş və fakültələşmə prosesi sürətlənmişdir.

XAHDM-də tədrislə yanaşı elmi-tədqiqat fəaliyyəti də geniş yer tutmuşdur. Müəllim və müdavimlər tərəfindən müntəzəm olaraq elmi məqalələr yazılmış, diplom və namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Müdavimlərin iştirakı ilə hərbi elmi cəmiyyətlər, tədris metodikası üzrə konfranslar təşkil olunmuş, 1950–60-cı illərdə bu sahədəki fəaliyyət genişlənmişdir. Məktəbin elmi cəmiyyətləri 1957-ci ildə artıq 160-dan çox müdavimi əhatə etmiş, bu dərnəklərdə 180-dən çox mövzu üzrə tədqiqat aparılmışdır. Hazırlanan didaktik vasitələr – maketlər, modellər və imitatörler – dərs prosesində effektiv şəkildə istifadə olunmuşdur (3, s. 662).

XAHDM-in fəaliyyəti yalnız Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə SSRİ Hərbi Dəniz Donanmasının zabit ehtiyacının ödənilməsində həlledici rol oynamışdır. 1943–1958-ci illər ərzində məktəb 5 mindən artıq ixtisaslı hərbi-dəniz kadri hazırlamış, bu kadrlar müharibə illərində və sonrakı dövrdə hərbi donanmanın əsas dayaqlarından biri olmuşdur. 1970–1980-ci illərdə bu məktəbdə ümumilikdə 14 ixtisas üzrə kadr hazırlığı

aparılırdı ki, bunlardan 4-ü Hərbi Dəniz Donanmasının əsas ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmişdi. Gəmi şturmanlığı və hidroqrafiya üzrə ixtisaslar üzrə hazırlıq alan zabitlər donanmanın naviqasiya və təhlükəsiz hərəkətinə cavabdeh sahə rəsiləri və gəmi komandirləri kimi fəaliyyət göstərirdilər. Kimyəvi mühafizə sahəsində ixtisaslaşmış kursantlar isə sualtı və suüstü gəmilərdə kimyəvi silahlarla mübarizə, laboratoriya nəzarəti və mühafizə sistemlərinin tətbiqi üzrə mütəxəssis kimi yetişdirilirdi. Eyni zamanda, radioelektron mübarizə və rabitə üzrə təlim keçən kursantlar suüstü və sahil hissələrində informasiya təhlükəsizliyi və əlaqə təminatı funksiyalarını yerinə yetirməyə hazırlanırdı. Artilneriya və torpedo silahları üzrə ixtisaslaşan zabitlər isə döyüş hissələrinin silahlanma təminatı və istifadə üzrə biliklərə yiyələnirdilər. Bu mərhələdə kursantlar həm nəzəri biliklər, həm də praktik bacarıqlarla silahlandırılır, son mərhələdə isə ixtisaslar üzrə təyinatlar verilir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra hərbi təhsil sisteminin milli prinsiplər əsasında yenidən qurulması zərurəti meydana çıxdı. 1994-cü ildə Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin təsis olunması ilə milli zabit heyətinin hazırlanmasına başlandı. İlk buraxılışda 37 kursant ali hərbi təhsilini başa vurmuş və onlardan 15-i Azərbaycan vətəndaşı olmuşdur. Həmin dövrdə ixtisas sahələrinin sayı artırılmış, zabit hazırlığı proqramına gəmi şturmanlığı, gəmi mühəndisliyi, hərbi hidroqrafiya, kimyəvi mühafizə, radioelektron mübarizə və rabitə, hərbi tərcüməçilik, hərbi psixologiya və hərbi iqtisadiyyat sahələri daxil edilmişdir. Kursantlar müvafiq ixtisas üzrə ali təhsilə bərabər biliklər əldə etmiş, dövlət imtahanları nəticəsində 1995–1996-cı illərdə orta qiymət göstəricisi 4.1 bal təşkil etmişdir. Bu, həmin dövr üçün Azərbaycan hərbi təhsil sisteminin keyfiyyət göstəriciləri baxımından əhəmiyyətli bir göstərici idi (2).

1996-cı ildən etibarən hərbi-dəniz zabitlərinin hazırlanmasında yeni, dörd pilləli sistemə keçilmişdir. Bu model beynəlxalq hərbi təhsil standartlarına uyğunlaşdırılaraq, birinci pillədə ümumi hərbi hazırlıq və nəzəri biliklərin tədrisini, ikinci pillədə isə konkret ixtisaslaşma sahələrinə yönəlik fənlərin tədrisini nəzərdə tuturdu. Üçüncü pillə müvafiq zabit ixtisası üzrə 10 aylıq xüsusi kursları əhatə edirdi. Dördüncü pillə isə daha çox elmi-nəzəri təhlil və strateji komandanlıq biliklərinə əsaslanan hərbi-dəniz

akademiyası səviyyəsində təhsil idi ki, bu da zabitlərin beynəlxalq hərbi əməliyyatlarda iştirak və planlaşdırma qabiliyyətlərini artırırdı. Bu modelin tətbiqi ilə Azərbaycan Hərbi Dəniz Qüvvələrinin zabit heyətinin keyfiyyət göstəriciləri nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlmişdir.

1998-ci ildən etibarən BAHDM-də ixtisaslaşdırılmış qısa müddətli zabit kursları, 2004-cü ildən isə artıq müstəqil şəkildə aparılan leytenant hazırlığı kursları təşkil olunmağa başlanmışdır. 2008-ci ilə qədər bu istiqamətdə ümumilikdə 15 ixtisas üzrə 194 zabit hazırlanmışdır. Bundan əlavə, müxtəlif təlim kurslarında 140 leytenant iştirak etmişdir. Bu zabitlər Xəzər hövzəsi və daha geniş beynəlxalq dəniz əməliyyatları çərçivəsində fəaliyyət göstərə biləcək bilik və bacarıqlara yiyələnmişlər (2). Tədris proqramlarında beynəlxalq dəniz hüququ, dənizdə axtarış və xilasetmə əməliyyatları, elektron müharibə, mina əleyhinə tədbirlər və strateji planlaşdırma modulları öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, zabitlərin psixoloji hazırlığı, dil bilikləri və diplomatik münasibətlərin qurulması üzrə bacarıqları da təkmilləşdirilmişdir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan hərbi-dəniz zabit hazırlığı sistemi keçmiş sovet modelindən ayrılaraq, müstəqil, çevik və beynəlxalq standartlara cavab verən akademik baza üzərində formalaşmışdır. Bu proses təkcə hərbi təhsil sahəsində deyil, ümumilikdə ölkənin milli təhlükəsizlik strategiyasında əhəmiyyətli dönüş nöqtələrindən birini təşkil edir. Hazırda Azərbaycanın Hərbi Dəniz Qüvvələri regional təhlükəsizlik sistemində fəal iştirak etməyə qadir yüksək ixtisaslı zabit heyəti ilə təchiz olunmuşdur və bu istiqamətdə davam edən islahatlar ölkənin müdafiə qabiliyyətinin daha da gücləndirilməsinə yönəlib.

Azərbaycan Respublikasında ali hərbi təhsil sistemi müasir dövrdə yalnız kadr hazırlığı istiqamətində deyil, həm də strateji təhlükəsizlik və milli hərbi intellektin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müstəqillik dövründə bu sistemin təşkili və məzmun strukturunda aparılan islahatlar, eləcə də NATO ilə integrasiya prosesləri ali hərbi təhsil müəssisələrinin tədris və tərbiyə mexanizmlərinin yeni tələblərə uyğun şəkildə yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan, ali hərbi təhsil müəssisələrinin tədris proqramları kompleks və modul əsaslı modelə keçmiş, fənn strukturlaşdırması və pedaqoji metodlar sistemli şəkildə təkmilləşdirilmişdir.

Müasir Azərbaycan hərbi təhsil sistemində tədris proqramları tematik və funksional prinsip üzrə bölünür. Tədris kursları ümumi-hərbi, ixtisaslaşdırılmış texniki, idarəetmə və liderlik, beynəlxalq hüquq və diplomatiya, eləcə də fundamental elmi və sosial fənləri əhatə edir. Ümumi-hərbi və taktiki fənlər çərçivəsində kursantlara müharibə nəzəriyyəsi, taktik planlaşdırma, hərbi logistika və sahə navigasiyası üzrə biliklər verilir. Texniki ixtisaslaşma fənləri çərçivəsində isə zirehli texnika, hava hücumundan müdafiə sistemləri, dəniz navigasiyası, elektron mübarizə və hərbi kəşfiyyat modulları tətbiq olunur. Eyni zamanda, idarəetmə və komandanlıq fənləri – liderlik psixologiyası, stres şəraitində qərarvermə, etika və komanda idarəsi – kursantlarda analitik və emosional bacarıqların inkişafını hədəfləyir. Beynəlxalq hüquq, NATO standartları, regional hərbi-siyasi münasibətlər və hərbi diplomatiya üzrə fənlər isə zabitlərin çoxşaxəli hərbi biliklərə sahib olmasını təmin edir. Bu struktur çərçivəsində fundamental elmi və humanitar fənlərin – hərbi tarix, strateji təhlil, xarici dillər, hərbi jurnalistika – tədrisi isə şəxsi inkişaf və beynəlxalq təmsilçilik baxımından vacib bilik və bacarıqlar formalaşdırır (5).

Tədris prosesinin təşkilində müasir pedaqoji yanaşmalar və interaktiv metodlar tətbiq olunur. Ənənəvi mühazirə üsulları ilə yanaşı, fəal təlim texnologiyalarına – problem əsaslı öyrənmə, qrup müzakirələri, senari analizləri və stolüstü taktiki təlimlər – üstünlük verilir. Kursantların təlim fəaliyyətində real əməliyyat senariləri əsasında simulyasiya texnologiyalarından istifadə olunur. Bu isə nəzəri biliklərin praktik fəaliyyətə integrasiyasını təmin etməklə yanaşı, qərarvermə və vəziyyətin qiymətləndirilməsi bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Pedagoji proses həm fərdi öyrənmə, həm də qrup şəklində əməkdaşlıq prinsipi əsasında qurulur ki, bu da komandada işləmə və liderlik vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edir. Fənlərin tədrisi zamanı müasir hərbi təlim-tədris bazasından – o cümlədən elektron lövhələr, multimedia platformaları və rəqəmsal resurslardan – geniş istifadə olunur. Eyni zamanda, təlimin sahə komponenti də gücləndirilmişdir: kursantlar illik tədris dövründə bir neçə dəfə sahə poliqonlarında praktiki təlimlərə cəlb edilir.

Qiymətləndirmə sistemi isə mərhələli və çoxşaxəli quruluşa malikdir. Formativ qiymətləndirmə üsulları vasitəsilə kursantların gündəlik dərslər fəaliyyətləri izlənilir, yazılı

və şifahi yoxlamalarla davamlı inkişaf səviyyələri müəyyən olunur. Modulların sonunda summativ qiymətləndirmə tətbiq edilərək testlər, taktiki layihə təqdimatları və analitik hesabatlar vasitəsilə yekun biliklər ölçülür. Bununla yanaşı, zabıt hazırlığında psixoloji hazırlıq və fiziki dözümlülük də qiymətləndirmə sisteminə daxil edildiyi üçün ümumi nəticə təkcə nəzəri deyil, həm də praktiki və şəxsiyyətə dair göstəricilərlə formalaşır. Müasir yanaşmalardan biri kimi kompetensiyaya əsaslanan qiymətləndirmə modeli tətbiq olunur ki, burada kursantın strateji təfəkkür, stressə dözümlülük, liderlik qabiliyyəti və etik davranışı ayrıca meyarlar əsasında ölçülür.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda ali hərbi təhsil sisteminin tədris proqramları və pedaqoji yanaşmaları çağdaş hərbi təhdidlərə cavab verə biləcək, çoxşaxəli, analitik və texniki cəhətdən hazırlıqlı zabıtlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu sistem özündə həm milli təhlükəsizlik maraqlarını qorumağa, həm də beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq sisteminə inteqrasiya olunmağa yönəlmiş rəasional və məqsədyönlü struktur daşıyır. Əldə edilmiş təcrübə göstərir ki, müasir təlim və qiymətləndirmə texnologiyalarının tətbiqi ali hərbi təhsilin keyfiyyət göstəricilərini artırmaqla yanaşı, zabıtlərin qərarvermə və idarəetmə bacarıqlarını da keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəltməkdədir. Azərbaycanda ali hərbi təhsilin formalaşması XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mərhələlərdə dövlətin ordu quruculuğu siyasəti ilə sıx bağlı şəkildə inkişaf etmişdir. Müstəqillik dövründə isə bu ənənə müasir hərbi təhsil sistemi ilə davam etdirilərək Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin peşəkar kadr təminatını yüksək səviyyədə təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: "Lider". 2004. 440 səh.
2. Əliyev N. Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi-Donanmanın xidmətində 70. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000099431>
3. Əliyev N. Azərbaycanın hərbi tarixi: ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər: monoqrafiya / N. A. Əliyev, S. Ə. Əhmədov, N. Əmirbəyova. Milli

Müdafiə Universiteti, Hərbi-Elmi Tədqiqat İnstitutu.- Bakı: Afpoliqraf, 2024.- 880 s.

4. Əliyev N. Azərbaycanın hərbi tarixi. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası. I hissə: Azərbaycanda qədim dövrdə hərbi tarixi hadisələr.- Bakı, 2016.- 144 s.

5. <https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/>

6. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi: II cild. Firuzan. - 2014. -694 s

7. Süleymanov M. Azərbaycanda hərbi təhsilin əsası 101 il əvvəl qoyulub. Azərbaycan ordusu. - 2019.- 16 oktyabr. - № 80.

ABSTRACT

PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER MILITARY EDUCATION INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN

Mujkan Mammadzada

The system of higher military education in Azerbaijan constitutes one of the key pillars of the national security strategy. The preparation of professional officer personnel with high intellectual capacity and strategic thinking skills requires not only technical and tactical training but also a systematically structured educational model grounded in modern pedagogical approaches. Since the late 20th century, significant reforms have been implemented in the field of military education in Azerbaijan. These reforms have gradually replaced the centralized and standardized system inherited from the Soviet era with a more nationally oriented and flexible pedagogical framework.

The purpose of this article is to analyze the developmental stages of higher military education institutions in Azerbaijan from a pedagogical perspective. It evaluates the evolution of teaching methods, curriculum reforms, and leadership training in the context of the modern condition of military education. In addition, special emphasis is placed on the integration of international experience, particularly from NATO and Türkiye, into the local military education system.

Keywords: *higher military education, pedagogical reforms, officer training, modern training methods, NATO standards*

АННОТАЦИЯ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШИХ ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мужжан Мамедзаде

Система высшего военного образования в Азербайджане является одним из ключевых столпов национальной стратегии безопасности. Подготовка профессиональных офицерских кадров с высоким интеллектуальным потенциалом и стратегическим мышлением возможна не только посредством технической и тактической подготовки, но и благодаря системно выстроенной образовательной модели, основанной на современных педагогических подходах. Начиная с конца XX века, в Азербайджане были реализованы важные реформы в области военного образования. Постепенно централизованная и стандартизированная система, унаследованная от советского периода, уступила место национально ориентированной и гибкой педагогической структуре.

Цель данной статьи — проанализировать этапы развития высших военных учебных заведений Азербайджана с педагогической точки зрения. Рассматриваются изменения в методах преподавания, реформы учебных программ, а также внедрение курсов по лидерству в контексте современного состояния военного образования. Отдельное внимание уделяется интеграции международного опыта, особенно сотрудничеству с НАТО и Турцией, в национальную систему военного образования.

Ключевые слова: *высшее военное образование, педагогические реформы, подготовка офицеров, современные методы обучения, стандарты НАТО*

SOSİO-EMOSİONAL KOMPETESİYALARIN AKADEMİK GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİRİ

Xavər xanım Bakıxanova

<https://orcid.org/0000-0002-3031-5770>

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Yazılan müəllif: khaverbakikhanova@bsu.edu.az, Tel; +994 555429774

XÜLASƏ

Məlumdur ki, akademik göstəricilər təhsilə bilik səviyyəsini müəyyən edir. Lakin araşdırmalar sübut edir ki, akademik göstəricilərə təsir edən müəyyən amillər təhsilə bilik səviyyəsini təyin etməkdə ziddiyyətli məqamları ortaya çıxarır. Bildiyimiz kimi təhsil sistemimizdə daha çox konkret biliklərin təhsilə mənimsədiməsi əsas yeri tutur. Dəqiq elmlərin tədrisinə daha çox vaxt ayıraraq təhsilənlərin maariflənməsinə daha çox yatırım olunur. Buna baxmayaraq bəzi təhsilənlər verilən informasiyaları daha uğurlu dərk etsə də, bir çox təhsilənlər tapşırıqların mənimsənilməsinə daha çox vaxt ayırmasına baxmayaraq daha aşağı nəticə göstərə bilər. Digər bir misal olaraq qeyd edə bilərik ki, bəzən özü ev şəraitində imtahanlarına hazırlaşan təhsilənlər bir neçə müəllim yanında hazırlaşan təhsilənlərdən daha yüksək akademik nəticəyə sahib olur. Belə hallarda təsadüfi deyil ki, akademik göstəricilərinin çox yuxarı olmasına baxmayaraq bir çox məzunlar iş həyatlarında onlardan gözlənilən mövqeyə çata bilmirlər. Bəzən ümumiyyətlə iş tapa bilmirlər. Bu kimi bir neçə ziddiyyətli məqamlar təhsil işçilərini, pedaqoq və psixoloqları düşünməyə vadar edir. Təhsilənlərin tədris proqramını nə dərəcədə mənimsədiyini təyin etmək üçün əsas vasitə akademik göstəricilərdir. Akademik göstərici təhsilənlərin bilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün vacib və əsas sübutdur. Akademik göstəricilərə bir çox amillər təsir edir. Nümunə olaraq şəxsiyyət quruluşu, öyrənmə vərdisləri, motivasiya, valideynlərin münasibəti, sosial-iqtisadi vəziyyəti və s. qeyd edə bilərik. Araşdırmalar sübut edir ki, akademik göstəricilərə təsir edən ən güclü amillərdən biri sosio-emosional kompetensiyalardır. Məqalənin əsas məqsədi sosio-emosional kompetensiyalar ilə akademik göstəricilər arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *sosio-emosional kompetensiyalar, sosio-emosional öyrənmə, akademik göstəricilər, emosional intellekt, emosiya*

GİRİŞ

Valideynlər hər zaman, bacarıqları qədər övladlarına daha yüksək səviyyədə təhsil verməyə çalışırlar. Təbii ki, təhsil demək olar ki, bir çox uğurun açarıdır. İnsanlar həyatlarının çox uzun dövrünü təhsil müəssisələrində keçirirlər. İlk öncə məktəbəqədər təhsil, sonra orta məktəb, daha sonra ali təhsil müəssisələri təhsilənlərin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün lazım olan bilik, bacarıq və vərdisləri mənimsətməyə çalışırlar.

Təəssüflər olsun ki, təhsil sistemimizdə daha çox konkret biliklərin təhsilənlə mənimsədiməsi əsas yeri tutur. Dəqiq elmlərin tədrisinə daha çox vaxt ayıraraq təhsilənlərin maariflənməsinə daha çox yatırım olunur. Buna baxmayaraq bəzi təhsilənlər verilən informasiyaları daha uğurlu dərk etsə də, bir çox təhsilənlər tapşırıqların mənimsənilməsinə daha çox vaxt ayırmasına baxmayaraq daha aşağı nəticə göstərə bilər. Digər bir lissal olaraq qeyd edə bilərik ki, bəzən özü ev şəraitində imtahanlarına hazırlaşan təhsilənlər bir neçə müəllim yanında hazırlaşan təhsilənlərdən daha yüksək akademik nəticəyə sahib olur. Belə hallarda təsadüfi deyil ki, akademik göstəricilərinin çox yuxarı olmasına baxmayaraq bir çox məzunlar iş həyatlarında onlardan gözlənilən mövqeyə çata bilmirlər. Bəzən ümumiyyətlə iş tapa bilmirlər. Bu kimi bir neçə ziddiyyətli məqamlar təhsil işçilərini, pedaqoq və psixoloqları düşünməyə vadar edir.

Bildiyimiz kimi təhsilalanların tədris proqramını nə dərəcədə mənimsədiyini təyin etmək üçün əsas vasitə akademik göstəricilərdir. Akademik göstərici təhsilalanın bilik səviyyəsinin müəyyən etmək üçün vacib və əsaslı sübutdur. Akademik göstəricilərə bir çox amillər təsir edir. Nümunə olaraq şəxsiyyət quruluşu, öyrənmə vərdisləri, motivasiya, valideynlərin münasibəti, sosial-iqtisadi vəziyyəti və s. qeyd edə bilərik. Araşdırmalar sübut edir ki, akademik göstəricələrə təsir edən ən güclü amillərdən biri sosio-emosional kompetensiyalardır.

Akademik göstəricilər təhsilalanın sosio-emosional vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ailədə sağlam mühit mövcud olmayan, tələş içərisində təhsil almağa çalışan, valideynləri vəfat edən, sosial-iqtisadi çətinliklərdən əziyyət çəkən və s. təhsilalanlarda tədris prosesinə daha çox vaxt ayırsa belə akademik göstəricisinin gözlənilən qədər yüksək olmadığı müşahidə olunur. Bu cür təhsilalanların sosio-emosional kompetensiyalara yiyələnməyə daha çox ehtiyacı var. Sosio-emosional kompetensiyalara yiyələnmiş təhsilalanların isə təhsil həyatları boyunca uğur əldə etmə potensiallarının daha yüksək olduğu müşahidə olunur.

Çox zaman sosio-emosional kompetensiyaları yalnız olaraq psixoterapiya üsulu zənn edirlər. Sosio-emosional kompetensiyalar sadəcə insanlara özlərini tanıma, problem həll etmə, emosiyalarını idarəetmə və s. bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tətbiq olunur.

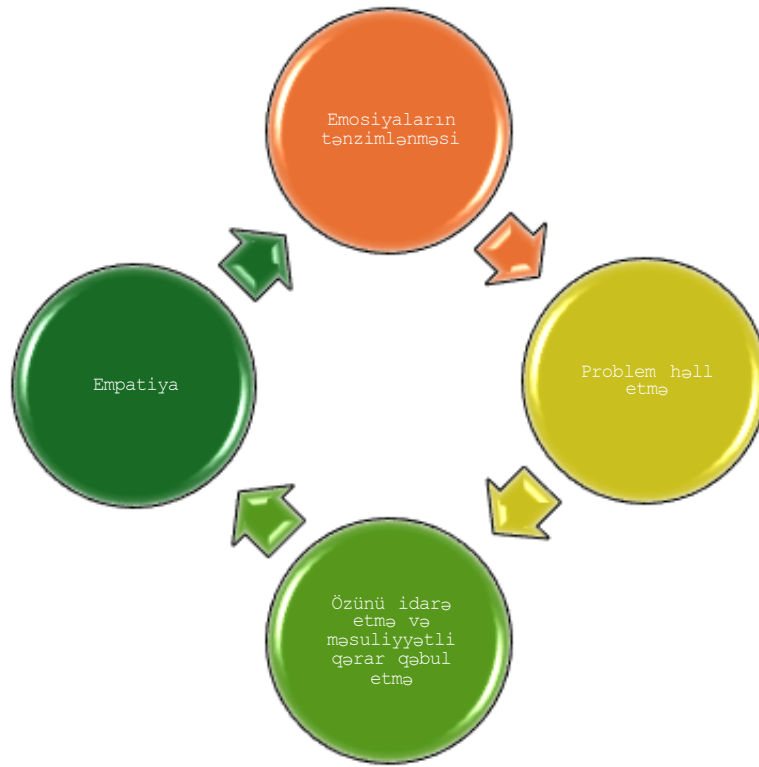
Sosio-emosional kompetensiyalar XX əsrin 90-cı illərindən elmi tədqiqat mövzusu olmasına baxmayaraq hələ də araşdırılır və müəyyən faktlar ortaya çıxır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, sosio-emosional kompetensiyalar ilə akademik göstəricilər arasında dərin əlaqə mövcuddur. Sosio-emosional kompetensiyaların tədris prosesində mənimsədilməsi nəticəsində təhsilalanlarda müxtəlif situasiyalarda problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına, təhsilalanın öz hisslərinin fərqləndirilməsində daha məntiqli qərarlar qəbul etməsində aparıcı rol oynayır[5].

Sosio-emosional kompetensiyalar şəxsiyyətlərarası və qruplararası sağlam və faydalı əlaqələr qurmaq, aydın ünsiyyət, dinləmək, başqaları ilə əməkdaşlıq etmək, yersiz sosial təzyiqlərə qarşı durmaq, konfliktli situasiyalarda konstruktiv danışıqlar aparmaq, lazım olduqda kömək axtarmaq və kömək təklif etmək bacarığı hesab olunur. Bir sözlə, sosio-emosional kompetensiyalar təhsilalanların təhsil mühitində, iş yerində və daha geniş icmalarda uğur qazanması üçün inkişaf etdirməli olduğu vacib bacarıqlardır.

Araşdırmalar sübut edir ki, bir çox sosio-emosional kompetensiyalara yiyələnmiş təhsilalanların akademik göstəriciləri yüksək olur. Akademik uğur bir insanın təhsil sahəsində hədəflərinə nə ölçüdə çatdığını təmsil edir. Akademik uğur təhsilalanın təhsil müəssisəsinə adaptasiya olmasının da bir göstəricisidir.

Uğur anlayışı “istənilən bir nəticəyə nail olmaq” olaraq ifadə edilməkdədir. Uğur insanın anadangəlmə bir axtarışını təmsil etməkdədir. Hər bir insan bu həyatda uğur qazanmaq istəyir. Məqsədlərimizə nail olmadığımız halda isə müəyyən daxili məyusluq müşahidə olunur. Sinir sisteminin tipindən asılı olaraq hər bir şəxs uğursuzluğa fərqli cür reaksiya nümayiş etdirir. Gənclərimizin gələcəkdə rastlaşacaqları uğursuzluqlara qarşı daha tolerantlıq olma bilmələri üçün sosio-emosional kompetensiyalara yiyələnmələri vacib məsələdir. Sosio-emosional kompetensiyalar daha sağlam və daha ədalətli cəmiyyət üçün gəncləri gücləndirə bilər[1].

Sosio-emosional kompetensiyaların əsasını 4 bacarıq təşkil edir:

Şəkil 1.1. Sosio-emosional kompetensiyaların əsasını təşkil edən 4 bacarıq

Sosio-emosional kompetensiyalar insan həyatında vacib bir yerə sahibdir. Sosio-emosional kompetensiyalar həm insanlararası münasibətləri, həm də şəxsin öz hisslərini idarəetmə bacarığını formalaşdırır. Nəşildən-nəşilə bilgi ötürən təhsil müəssisələri təhsiləlanların akademik göstəriciləri ilə birlikdə onların sosio-emosional vəziyyətlərinə də hər zaman nəzər yetirməlidirlər.

Sosio-emosional kompetensiyaların tədris mühitində təhsiləlanlara mənimsədilməsi üçün müxtəlif proqramlar irəli sürülsə də ən effektivlisi sosio-emosional öyrənmə (SEL) proqramı hesab olunur. Bildiyimiz kimi insanların həyatlarında daim mövcud olan problemlər, çətinlikləri tamamilə aradan qaldırmaq mümkünsüzdür. Təhsiləlanların həyatında mövcud olan problemlər təhsil həyatına birbaşa təsir göstərir. Sosio-emosional öyrənmə proqramı vasitəsilə təhsiləlanlara çətinliklərlə mübarizə aparmaq və ən optimal şəkildə həll etmək bacarığı öyrədilir. Sosio-emosional öyrənmə tətbiq olunan müəssisələrdə təhsiləlanların akademik uğurlarının artırdığı müşahidə olunur.

Araşdırmalar sübut edir ki, sosio-emosional öyrənmə akademik uğuru təxmin edə bilər. Digər bir ifadəylə sosio-emosional öyrənmə akademik uğurun göstəricisi ola bilər. Sosio-emosional öyrənmə ilə akademik göstəricilər arasında vəhdət mövcuddur. Buna görə də bir çox araşdırma akademik bacarıqların inkişafı ilə sosio-emosional öyrənmə arasındakı münasibəti təhlil etməyə yönəlmişdir.

Sosio-emosional öyrənmə tətbiq olunan təhsiləlanlarda aşağıdakı hallar müşahidə olunur[1]:

Bacarıqlar	Davranışlar	Məhsuldarlıq
• Demokratik dəyərlərə daha güclü sadiqlik • Məktəbə və öyrənməyə daha müsbət münasibət • İnkişaf etmiş etik münasibətlər və dəyərlər • Daha yüksək akademik motivasiya və təhsil gözləntiləri • Müəllimlərə daha çox inam və hörmət • Davranışın nəticələrinin daha yaxşı başa düşülməsi	• Daha az narkotik, maddə asılılığı və cinayət davranış • İntihar hallarının azalması • Müsbət fəaliyyətlərdə daha çox iştirak (idman, rəsm, musiqi və s.) • Daha az məzuniyyət və fasilələr • Aqressiyanın, şəxsiyyətlərarası zorakılığın azalması • Daha çox dərstdə iştirak və daha yüksək davamiyyət	• Zamanla daha yüksək nailiyyətlər • Öyrənməyi öyrənmək bacarığı • Problemin daha yaxşı həlli və planlaşdırılması

Şəkil 2. Sosio-emosional öyrənmə tətbiqi olunan təhsilalanlarda müşahidə olunan hallar

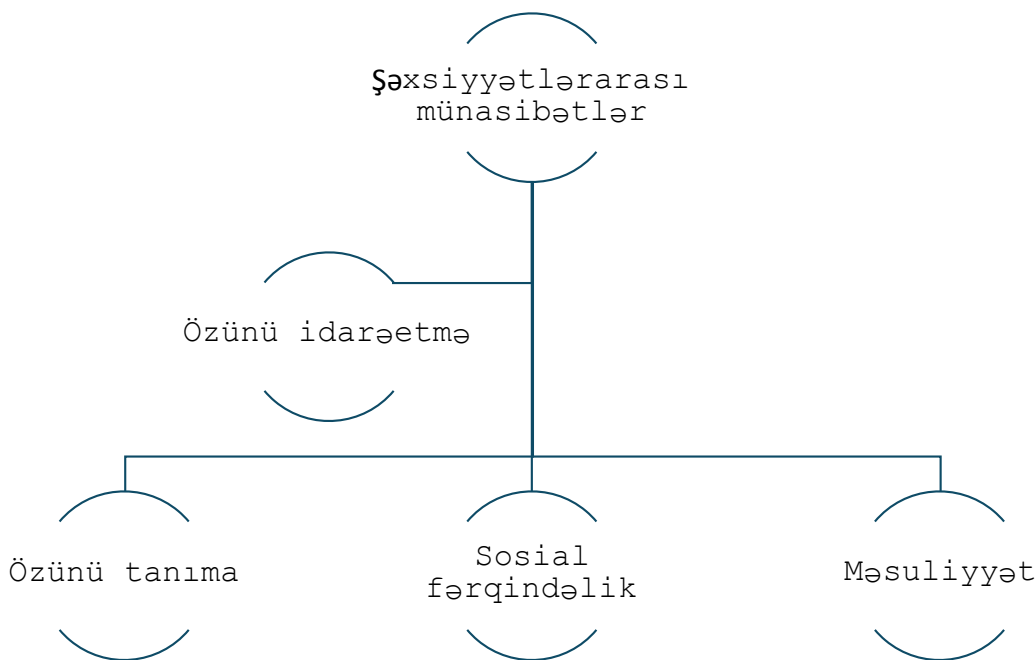
Sosio-emosional öyrənmə təhsil həyatında nəzəri biliklərin praktikada icrası üçün plan təqdim edir. Təhsilalanın həyatında problemlərin olması tədris prosesində müxtəlif çətinliklərə səbəb olur. Buradan da belə nəticəyə gəlik ki, tək cə biliklərin öyrənilməsi arzulanan nəticəni vermir. Mütləq sosio-emosional bacarıqları da inkişaf etdirmək lazımdır.

Bəzi araşdırmalara görə təhsilalanın akademik göstəricisinə müəllim, həmyaşıdlar, valideynlər arasındakı münasibətlər birbaşa təsir göstərir. Bu münasibətlər sosio-emosional öyrənmənin də əsas tədqiqat sahəsidir. Sosio-emosional öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etməsində ailə, mühit və şəxsi amillər vacib rol oynayır.

Orta təhsil müəssisələrində akademik uğur aşağı emosional zəka ilə əlaqələndirilir. Aşağı emosional zəkaya sahib təhsilalanların məktəb gözləntilərini təsirli bir şəkildə yerinə yetirmədiyi düşünülür. Sosio-emosional bacarıqları mənimsəmədən məktəbəqədər təhsil müəssisəsindən orta təhsilə keçən uşaqlarda özlərini ifadə etmək, əsəblərini idarə etməkdə, əşyalarını paylaşmaqda və s. çətinlik çəkə bilirlər. Bu vəziyyət də təbii ki, akademik və sosial nəticələrin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Sosio-emosional kompetensiyalar ilə akademik uğur arasındakı münasibətin əsasını emosional intellekt təşkil edir. Sosio-emosional kompetensiyalar ilə akademik uğur arasındakı münasibətləri ələ alan çalışmalarda daha yüksək emosional intellektin daha az stresslə əlaqəli olduğu göstəriləlməkdir. Eyni zamanda sinifin emosional iqlimi də akademik uğura təsir göstərir.

Sosio-emosional öyrənmənin əsasını 5 komponent təşkil edir:

Şəkil 3. Sosio-emosional öyrənmənin əsasını təşkil edən komponentlər

Özünü tanıma təhsilalanının hislərini tanıması və ifadə edə bilməsi üçün vacib komponentdir. Eyni zamanda təhsilalanının öz güclü yönlərinin fərqiində olması nəticəsində daha özgüvənli olmasının şahidi olur. Təhsilalanlar üçün xüsusilə ibtidai sinif dövründən etibarən özünü tanımanın mənimsədilməsi akademik göstəricilərinə birbaşa təsir göstərir.

Sosial fərqiindəlik vasitəsilə təhsilalanlar empatiya qurmağı, ətrafdakı şəxslərə hörmət qoymağı öyrənir. Sosio-emosional öyrənmənin bu aspekti başqaların hislərini anlama, eynilik və fərqlilikləri təqdir etməyi aşılır. Xüsusilə uşaqlar daim özlərini və başqalarını başa düşməyə çalışırlar ki, bu komponent vasitəsilə təhsilalanlar situasiyaları düzgün qiymətləndirə bilərlər.

Məsuliyyət hissi ən vacib komponentlərdən biridir. Məsuliyyət hissinin vasitəsilə təhsilalanlar tapşırıqlarına, dəvəranışlarına qarşı daha məsuliyyətli olurlar ki, bu da akademik göstəricilərin təyin olunmasının əsasını təşkil edir.

Özünü idarəetmənin əsasını qıcıqlandırıcıların və stressin təsirinə nəzarət etmə, motivasiya və hədəf təyin etmək təşkil edir. Adından da göründüyü kimi akademik uğurun əsasını təşkil edən nüanslar bu komponentdə toplanmışdır.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər təhsilalanlarda mütləq inkişaf etdirilməlidir. Söhbətə başlamaq və onu davam etdirmək, dinləmək, tərifləmək, tənqid etmək, kömək etmək, kömək istəməyi bacarmaq və s. mütləq şəkildə təhsilalanlara bu bacarıqlar mənimsədilməlidir ki, qruplara daha tez adaptasiya ola bilsinlər.

Sosio-emosional öyrənmə təhsilalanların akademik performansları ilə birlikdə həyat boyu öyrənmə texnikası inkişaf etdirməkdə əhəmiyyətli rola sahibdir. Zins tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif tədqiqatlarda sosio-emosional öyrənmənin təhsilalanlarda sosio-emosional inkişafı ilə bərabər ruh sağlığını da yaxşılaşdırdığı və akademik uğura yol açdığı məlum olur. Sosio-emosional öyrənmənin tətbiq olunması ilə təhsilalanlarda akademik uğurlarının artması ilə yanaşı şəxsi həyatlarında da daha müsbət hadisələrin baş verməsi müşahidə olunur[3].

Araşdırmalar göstərir ki, sosio-emosional öyrənmə yalnız təhsilalanlara deyil, müəllimlərə və ya müəllimlik ixtisasında təhsilalan son kurs tələbələrinə də mütləq tətbiq olunmalıdır. Müəllimlik ən stressli peşələrdən biri hesab olunur. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, stressli müəllimlər stressli təhsilalanlara sahib olurlar. Təhsil mühitində stress sirayət edir. Məlum olur ki, müəllimlər təhsilalanların

sosio-emosional tələblərini nəzərə almadıqlarında, müəllim-təhsilalan arasında qızıl orta xətt qorunmaqla mehriban, səmimi münasibət olmadığı təqdirdə də akademik göstəricilərinin aşağı olması müşahidə olunur.

Sosio-emosional kompetensiyaları təhsilalanlara mənimsətmək üçün bir neçə üsuldən istifadə etmək mümkündür:

- İfadələr, rəsmlər, video və səs yazılarından istifadə etməklə
- Debatlar, qrup tapşırıqları ilə
- Hər həftə bir və ya bir neçə sosio-emosional kompetensiya üzərində təhlillər aparmaq
- Təhsilalanlara evdə valideynləri ilə birlikdə həyata keçirmək üçün müəyyən tapşırıqlar vermək
- Müəllimlər anlayışların daha yaxşı mənimsədildiyindən əmin olmaq üçün təhsilalanlarla yoxlanış keçirmək
- Fərsətlər tanımaq və müsbət davranışlar nəzərə alınaraq mükafatlandırma həyata keçirmək

Təbii ki, hər şey ailədə başlayır. Sosio-emosional kompetensiyaların mənimsədilməsində valideynlərin rolu əvəzsizdir. Sosio-emosional kompetensiyaları təhsilalanların gündəlik həyatlarında icra edə bilməsi üçün müəyyən zaman lazımdır. Təhsil müəssisələrində öyrədilən anlayışlar mütləq şəkildə valideynlərlə də təhlil olunmalı və tapşırıqlar icra olunmalıdır. Lakin bəzi ailələrdə bunu icra etmək mümkün olmur. Valideynlərin fərqli dünyagörüşləri, həyata baxışları, övladları ilə münasibətləri, emosional amillərə yanaşmaları sosio-emosional kompetensiyaları təhsilalana mənimsətməkdə müxtəlif ziddiyyətləri ortaya çıxarır.

Qeyd olunanlardan da məlum olduğu kimi akademik göstəricilər təhsilalanların bilik, bacarıqları haqqında müəyyən qədər informasiya versə də müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində reallığı tam əks etdirmir. Təhsilalanların hər biri fərqli ailə tərbiyəsinə, ailə mühitinə, sosial-iqtisadi vəziyyətə sahibdir. Məlumdur ki, hər bir ehtiyacı təmin olunan təhsilalanla ailənin yükü çiyinlərinə düşmüş təhsilalanın akademik göstəricilərini müqayisə etmək düzgün nəticə verməyəcək. Bu kimi amillər nəzərə alınmaqla təhsil müəssisələrində sosio-emosional kompetensiyaların mənimsədilməsi ilə təhsilalanlara mövcud problemlərini doğru qiymətləndirməklə müəyyən uğurlar əldə etməyə çalışılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydoğan, R.(2023). Sosial Duygusal Ögənme ve Akademik Başarı. *Sosyal ve Duyuşsal Ögənme (Kuramdan Uygulama)*, Efe Akademi, 329-348.
2. Elias, M. (1997). Promoting social and emotional learning: Guidelines for educators. *Chicago, IL: Association for Supervision and Curriculum Development*
3. Zins, J.(2007). Social and emotional learning: Promoting the development of all students. *Journal of Educational and Psychological consultation*, 17(2-3), 233-255.
4. <https://theeducationhub.org.nz/what-is-social-and-emotional-competence/>
<https://tophat.com/glossary/s/social-emotional-competencies>

ORİJİNAL ÖYRƏNMƏ MÜHİTİNDƏ TEXNOLOGİYANIN VƏ ORİJİNAL
ÖYRƏNMƏ PROQRAMLARININ ROLU
THE ROLE OF TECHNOLOGY AND AUTHENTIC LEARNING PROGRAMS IN
AUTHENTIC LEARNING ENVIRONMENT
РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ И АУТЕНТИЧНЫХ ПРОГРАММ ОБУЧЕНИЯ В
АУТЕНТИЧНОЙ СРЕДЕ ОБУЧЕНИЯ

Rübabə Məmmədova
<https://orcid.org/0000-0003-2892-2974>

rubabamammadova@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: rubabamammadova@ndu.edu.az; Tel.: +994 60 327 81 84

XÜLASƏ

Xarici dilin tədrisində orijinal materiallardan istifadə çox vacibdir və bu materiallar tələbələrin tədrisdə müvəffəqiyyətini artırır. İnkişaf edən texnologiya sayəsində təlim prosesində istifadə olunan materialların növündə və keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər var. Texnologiya orijinal mühitlər üçün əvvəllər mövcud olmayan böyük üstünlüklər təklif edir və araşdırmalar göstərir ki, texnologiyadan istifadə orijinal öyrənmənin effektivliyinə müsbət təsir göstərir. Bu məqalədə orijinal öyrənmə mühitindən, orijinal öyrənmə fəaliyyətlərindən və təcrübələrindən bəhs edilir və xarici dilin tədrisində inkişaf edən tədris texnologiyaları sayəsində real həyatla formal təlim arasındakı boşluğun getdikcə azalması ilə bağlı əsas məqamlar qeyd olunur.

Orijinal dil öyrənmə mühitində texnologiyadan istifadə tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, danışma, düşünmə bacarıqları və strategiyalarını daha da inkişaf etdirmək və bu bacarıqlardan səmərəli istifadə etmək imkanları yaradır. Müasir rəqəmsal dövrdə texnologiyadan istifadənin reallaşması tələbələri gələcəyə hazırlayır və tənqidi düşünən, yüksək motivasiyalı, effektiv ünsiyyət quran və problemləri həll etmə bacarıqlarına malik şəxslər yetişir. Bundan əlavə, orijinal dil öyrənmə mühitində texnologiyadan istifadə tələbələrə bir-biri ilə əlaqə yaratmağa və öz nailiyyətlərini sinifdən kənarda yaymağa imkanı verir.

Açar sözlər: xarici dil, orijinal öyrənmə mühiti, orijinal öyrənmə, simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə, tələbə tərəfindən yaradılan media, sorğu əsaslı öyrənmə

GİRİŞ

Orijinal öyrənmədə texnologiya dəstəyi nədir? Öyrənmə cari təcrübələri əks etdirməli və bu tələbələrin həyatı ilə əlaqələndirilməlidir. Tələbələrin öz vəzifələrini sərbəst yerinə yetirə bilməsi və

onların yeni inkişaf səviyyələrinə çatması və müəllimlərin refleksiyaya dəstək verməsi üçün orijinal təlim mühiti təmin edilməlidir. Texnologiya, orijinal mühitlər üçün əvvəllər mövcud olmayan böyük üstünlüklər təklif edir. Herrington və Kervin öz araşdırmalarında bu nəticəyə gəlmişlər ki, tələbələrin təlimində texnologiyadan istifadə orijinal öyrənmənin effektivliyini dəstəkləyir [3].

İnternet əsaslı dərslər real həyat tərzinə uyğun olaraq həqiqi şəkildə tərtib edilməli və orijinal fəaliyyətləri dəstəkləməlidir. Onlayn dərslər verən kurslar tələbələrə resurslar arasında sərbəst hərəkət etməyə imkan verir [1]. O, həmçinin distant tələbələrə davamlı dəstək, məsləhət və əməkdaşlıq təklif edir. Reeves, Herrington və Oliverin fikrincə, onlayn öyrənmə mühiti birgə qrup işi, həmyaşıdların rəyləri və nəticələrin müxtəlifliyi baxımından öyrənmə prosesləri üçün əvəzolunmazdır.

ƏSAS HİSSƏ

Etməklə öyrənmək ən təsirli öyrənmə formasıdır. İnternet, kommunikasiya, vizuallaşdırma və simulyasiya texnologiyalarının inkişafı tələbələrə orijinal öyrənmə imkanları təqdim etməklə real dünya problemlərini həll etmək üçün lazımi təcrübələr əldə etməyə imkan verir [3]. Yeni texnoloji alətlər sayəsində tələbələrə eksperimentlər və hərəkətlərə əsaslanan orijinal öyrənmə təcrübələri təklif oluna bilər. Bu texnologiyalar sayəsində keçmiş yenidən qurmaq, müxtəlif simulyasiyalarla təhlükəli və çətin əməliyyatlar həyata keçirmək, müşahidə etmək, çox vacib və qiymətli resurslara daxil olmaq, dünya ilə əlaqə yaratmaq olar. Tələbələr onlayn olaraq daxil olduqları icmaların mədəniyyətlərinə əsaslanaraq dünyanı şərh etmək bacarıqları əldə edə və cəmiyyətdə gündəlik həyatda şəxsiyyətlərarası yazılmamış məlumatları qavraya bilərlər.

Orijinal öyrənmə mühiti tələbələrin mənalı məlumat əldə etməsinə şərait yaradır və onların bu mənalı biliklərə yiyələnməsinə və problemləri həll etməsinə kömək edir [2]. Belə ki, orijinal öyrənmə mühiti tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, düşünmə bacarıqlarından və strategiyalarından öz işlərində istifadə etməyə imkan verən materiallarla təchiz edilməlidir. Öyrənmə cari təcrübəni əks etdirməlidir. Bu, tələbələrin həyatı ilə əlaqələndirilməlidir. Fəaliyyət, konsepsiya və mədəniyyət bir-biri ilə bağlıdır. Orijinal öyrənmə mühiti eyni strukturda olmalıdır ki, tələbələr öz tapşırıqlarını sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilsinlər. Texnologiya əvvəllər mövcud olmayan orijinal mühitlər üçün böyük üstünlüklər təklif edir. Tələbələrin təlimdə texnologiyadan istifadəsi orijinal öyrənmənin effektivliyini dəstəkləyir.

Söz emal, hipermediya, qrafika, veb saytın qurulması və dizaynı, rəqəmsal texnologiyalar, internet, fayl ötürülməsi, məlumatların təşkili və manipulyasiyası, əsas dizayn prinsipləri ilə bağlı texnoloji bacarıqların inkişafını təmin edir, onları sinif mühitində tətbiq etmək bacarığını inkişaf etdirir. Tələbələrin təlim müddətində öyrəndiyi bilik və bacarıqları təlimdən kənar həyatlarına gətirə bilmək bacarığı texnologiyanın ən böyük nailiyyətidir. Beləliklə, sinif mühitində xarici dünya ilə əlaqə müəllimlər üçün orijinal təlimdə müxtəlif imkanlar yaradır [5]. Texnologiyanın tələbələrin fəal olmasında, məlumat əldə etməsində və paylaşmasında, öyrənmə mühiti seçimində və qarşılıqlı əlaqədə mühüm yeri vardır [4].

Veb-əsaslı dərslər real həyat şəraitlərinə uyğun olaraq real şəkildə tərtib edilməli və orijinal fəaliyyətləri dəstəkləməlidir. Onlayn dəstəyi olan kurslar tələbələrə resurslar arasında sərbəst hərəkət etməyə imkan verir. Mövcud problemlər tələbələrin tapşırığı yerinə yetirmək üçün motivasiyasını və məqsədlərinə çatmaq üçün səylərini dəstəkləyən videolar, mətn bağlantıları və şəkillərlə tələbələrə təqdim olunur. O, həmçinin distant tələbələrə davamlı dəstək, konsultasiya və təhsil əməkdaşlığını təklif edir. Müzakirə lövhələri, sosial şəbəkələr, söhbət otaqları problemlərin birgə həllini və qruplar arasında paylaşmağı asanlaşdırır. Onlayn mühitlər birgə qrup işi, həmyaşıdların qiymətləndirilməsi və nəticələrin müxtəlifliyi baxımından öyrənmə prosesləri üçün əvəzolunmazdır [5].

Orijinal mənbələr, təcrübələr və paylaşımalar kimi real həyat mənbələri tədris fəaliyyətlərində istifadə edilə bilər. İnternet məktublar, gündəliklər, jurnallar, məlumatlar, sənədlər, çıxışlar və videolar böyük bir məlumat bazası təqdim edir. Tələbələr həmçinin sorğular, araşdırmalar aparmaqla və şifahi məlumat toplamaqla həqiqi informasiya toplaya bilərlər. Orijinal paylaşım tələbələrə öz işləri üçün auditoriya tapmaqda kömək edir. Sınıfənkənar fəaliyyətlərdə real dünyada istifadə olunan şüar və loqolara istinad edilə bilər.

Orijinal öyrənmə tələbənin öyrənməsinin real həyata keçirilməsini təmin edir. Tələbə öyrəndiyindən daha çox düşünməyə yönəldilir. Orijinal öyrənmə zamanı tələbə tədrisin mərkəzində olur, öz biliyini inkişaf etdirir və bilik tələbənin şüurunda mənalı şəkildə formalaşır. Mimsin fikrincə orijinal öyrənmənin əsl gücü tələbələrə tədris prosesinə aktiv şəkildə daxil etmək və onların daxili motivasiyasına toxunmaq bacarığıdır [4].

Orijinal öyrənmə təcrübələri nədir? Məktəblər və universitetlər tələbələrin orijinal öyrənmə təcrübələri vasitəsilə məlumatı mənimsəmək, saxlamaq və ötürmək bacarıqlarını təkmilləşdirməyə yönəlib. Lombardinə görə bəzi orijinal öyrənmə təcrübələrinə aşağıdakılar daxildir: Simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə, tələbə tərəfindən yaradılmış media, sorğuya əsaslanan öyrənmə (açıq öyrənmə təşəbbüsü), həmyaşıdlara əsaslanan öyrənmə, alətlərlə uzaqdan işləmək, tədqiqat məlumatları ilə işləmək, əks olunmuş və sənədləşdirilmiş nailiyyətlər. Orijinal öyrənmə və orijinal öyrənmə mühitləri üçün müxtəlif elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar ümumiyyətlə tətbiq olunan tədqiqatlardır.

Öyrənmə xarici dünya ilə əlaqəli məlumatların yenidən təhlili, yenidən şərh edilməsi və qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Buna görə də uğurlu nəticəyə nail olmaq üçün təhsil real və ya realığa yaxın mühitlərdə aparılmalıdır [6].

Orijinal fəaliyyətlər öyrənənləri real dünyadakı koqnitiv problemləri əks etdirən vəziyyətlərə hazırlayır. Bu strategiyanın üstünlüklərinə öyrənənlər üçün çox zəngin təcrübələr təqdim etmək, bacarıqların real dünya tapşırıqlarına daha asan ötürülməsi və güclü performans nəticələri daxildir [4]. Dərslərdə orijinal fəaliyyət qurmaq üçün aşağıdakı prinsipləri sadalaya bilərik:

- Orijinal fəaliyyətlər problem yönümlüdür,
- Orijinal fəaliyyətlər müxtəlif rolları oynayan öyrənciləri əhatə edir,

- Orijinal fəaliyyətlər biznes vəziyyətlərini əks etdirir,
- Orijinal fəaliyyətlər əsas məzmunla integrasiya olunur,
- Orijinal fəaliyyətlər orijinal iş məhsulları vasitəsilə performansın qiymətləndirilməsinə məruz qalır.

Orijinal fəaliyyətlərin xüsusiyyətlərini və onların təcrübəsinin mahiyyətini əks etdirən bir sıra dizayn xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Hesab edilir ki, bu funksiyalar veb-əsaslı kursların əsas komponenti kimi orijinal fəaliyyətlərdən istifadə etmək istəyən müəllimlər və təlim dizaynerləri üçün faydalı yoxlama siyahısı təmin edə bilər [3].

- Orijinal fəaliyyətlərdə söhbət real həyatdan gedir. Tələbələr fəaliyyətləri tamamlamaq üçün lazımı tapşırıqları və alt tapşırıqları müəyyənləşdirirlər.

- Orijinal fəaliyyətlərə tələbələrin daim tədqiq edəcəyi mürəkkəb tapşırıqlar daxildir.

- Orijinal fəaliyyətlər tələbələrə tapşırıqları müxtəlif perspektivlərdən və mənbələrdən araşdırmaq imkanı verir.

- Orijinal fəaliyyətlər tələbələrə əməkdaşlıq etmək imkanı verir.

- Orijinal fəaliyyətlər şagirdlərin inanc və dəyərlərini daxil etmək və əks etdirmək imkanlarını təmin edir.

- Orijinal fəaliyyətlər müxtəlif mövzu sahələrinə integrasiya oluna, tətbiq oluna və domenə xas nəticələrdən kənara çıxa bilər.

- Orijinal fəaliyyətlərdə qüsursuz qiymətləndirmə integrasiya olunur.

- Orijinal fəaliyyətlərdə tələbələrin özləri istehsal etdikləri qiymətlidir və vahid istehsal baş verir.

- Orijinal fəaliyyətlər rəqabətli həllər və nəticələrin müxtəlifliyinə imkan verir .

Təlimdə multidisiplinar orijinal öyrənmə istifadə etməyi düşünən müəllimlər:

- Onlar özlərini “məşqçi” hesab etməlidirlər. Orijinal tədrisdə müəllimlərə ənənəvi tədris metodlarının tələb etdiyindən çox fərqli rollar verilir.

- Sınıf mühitini kəskin şəkildə dəyişdirəcək fərqlər yaradılmalıdır. Onlar tələbələrə fəal şəkildə öyrənməyə, müzakirələrdə iştirak etməyə, məlumat axtarmağa və bütün prosesdən həzz almağa imkan verəcək. Stollar hərəkət edə bilməlidir və tələbələr sinifdə sərbəst hərəkət etməlidirlər.

- İlk müraciətlər asan olmaya bilər, ona görə də prosesi asanlaşdıracaq yollar müəyyən edilməlidir.

- Orijinal tədris dizaynına kömək etmək üçün internetdən və kitablardan mənbələr və nümunələr götürülməlidir.

- Bunu özləri öyrənməlidirlər. Bu, sinifdə orijinal tədrisi təmin etmək üçün ilk cəhd kimi qəbul edilməlidir. Müəllimlər xarici dünyanı və sinfi bir araya gətirməklə tələbələrin real dünya ilə əlaqə qurmalarına şərait yaradır, eyni zamanda əldə etdikləri bilik və bacarıqların real dünyadan olmasını təmin edir və öyrənmələrini mənalı edir [3]. Bundan əlavə, tələbələr əldə etdikləri nailiyyətləri

həyatlarının hansı sahələrində istifadə edə biləcəklərini kəşf edirlər. Müəllimlər bu rolları ən yaxşı şəkildə yerinə yetirmək və tələbələrin öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün hazırlıq səviyyəsinə malik olmalıdırlar.

Orijinal öyrənmə ilə tələbənin real öyrənməsi həyata keçirilir. Qaydaya nəzərən tələbə öyrəndiyindən daha çox düşünməyə yönəldilir. Orijinal öyrənmədə tələbə tədrisin mərkəzində olur, öz biliyini inkişaf etdirir və zehnin formalaşdırır [7]

Tələbələr, orijinal öyrənmə fəaliyyətlərində aşağıdakıları mənimsəyə bilirlər:

- Etibarsız məlumatı etibarlı məlumatdan fərqləndirən mühakimə;
- Uzun mövzuları izləmək üçün səbr,
- Xarici vəziyyətlərə aid nümunələri müəyyən etmək üçün süni qabiliyyət;
- Onlar innovativ həllər istehsal etmək üçün fənlər və mədəni sərhədlərlə işləmək üçün çeviklik

qazanır. Tələbələr mənsub olduqları cəmiyyətdə problemlərə qarşı durmaq, motivasiya və şəxsi maraqlarını müqayisə etmək cəsarətinə malik olur. Onlar öz nailiyyətlərini sinif divarlarından kənara yaymağı bacarırlar. Məktəblər və universitetlər tələbələrin orijinal öyrənmə təcrübələri vasitəsilə bilikləri mənimsəmək, saxlamaq və ötürmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə diqqət yetiriblər. Lombardinin araşdırmalarına görə bəzi orijinal öyrənmə təcrübələri və faydaları aşağıdakılardır:

- Simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə: (Simulation-Based Learning) Bu, tələbələrə öz sahələrində uğurlu olmağa imkan verən ünsiyyət, əməkdaşlıq və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etmək üçün rol oynama və simulyasiyadan istifadə edən onlayn öyrənmə mühitidir (Mekong e-Sim layihəsi).

- Tələbə tərəfindən yaradılan media (Student-Created Media): etməklə öyrənmə

- Sorğu Əsaslı Öyrənmə (Açıq Öyrənmə Təşəbbüsü) (Inquiry-Based Learning (Open Learning Initiative)): Koqnitiv məzmunlu veb əsaslı kurslar dizayn edilir və inkişafın hər mərhələsində tələbənin tələb etdiyi strukturlar təmin edilərək real dünya problemləri araşdırılır. Tələbələr əsas anlayışlar və məqsədyönlü tətbiq bacarıqları, tələbələrin ümumi yanlış təsəvvürləri barədə məlumatla, anlamaya nəzarət və əks əlaqə ilə tanış olurlar. Müəllimlər “nə etməli” suallarını verməklə tələbələrə əldə etdikləri bacarıqları digər vəziyyətlərdə tətbiq etmək üçün çeviklik əldə etməyə kömək edirlər.

- Həmyaşd əsaslı öyrənmə (Peer-Based Learning): CPR (Calibrated Peer Review) veb-əsaslı proqramdan istifadə edərək, kursun yükünü artırmadan, sinif ölçüsündən asılı olmayaraq tələbələrə yazı tapşırıqları verilir. Rəy, sinif yoldaşlarının onları daha sonra şərh etməsi ilə əldə edilir [8]. Müəllimlər bütün sinfi elektron şəkildə izləyə və tələbələrin fəaliyyətini bu yolla qiymətləndirə bilirlər.

- Uzaqdan alətlərlə işləmək: Tələbələr üçün əlçatan olmayan və bahalı avadanlıqları əhatə edən proseslər üçün proqram təminatının istifadəsidir.

- Tədqiqat məlumatları ilə işləmək: Əldə edilə bilməyən məlumatlar müəyyən rəqəmsal kitabxanalardan toplanır və bu məlumatlar üzərində tətbiqlər edilir.

- Yansıtılmış və sənədləşdirilmiş nailiyyətlər: Əvvəlki işlərin yeni qruplar üzərində sınaqdan keçirilməsi [5].

NƏTİCƏ

Real mühitlərdə tələbələr konsepsiyaları, bacarıqları və strategiyaları ən yaxşı şəkildə inkişaf etdirir və öyrənirlər. Bununla belə, onlar birbaşa təlimat və kəşfləri əhatə edən orijinal öyrənmə təcrübələrini də kəşf edirlər. Orijinal öyrənmə təcrübələri tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, danışma, düşünmə bacarıqları və strategiyalarını inkişaf etdirmək və istifadə etmək imkanları yaradır. Bundan əlavə, yaşadığımız rəqəmsal dövrdə texnologiyadan istifadənin reallaşması tələbələri gələcəyə hazırlayır. Onlar internet və digər onlayn sistemlərdə təcrübələrini artırır. Tənqidi düşünən, yüksək motivasiyalı, effektiv ünsiyyət quran, düşünmə bacarıqlarını, strategiyaları inkişaf etdirən və problem həll etmə bacarıqlarına malik şəxslər yetişdirilir. Bundan əlavə, orijinal öyrənmə təcrübələri tələbələrə bir-biri ilə əlaqə yaratmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayev, J. (2022). Online versus offline learning. ZNANSTVENA MISEL Учредители: Global Science Center LP,(66), 24-25.
2. Babayev, J. (2021). The role of instructional materials in language learning. ELMİ XƏBƏRLƏR, Humanitar elmlər seriyası, 2, 29-35.
3. Herrington, J., & Oliver, R. (2000). An instructional design framework for authentic learning environments. Educational Technology Research and Development, 48(3), 23-48. <https://doi.org/10.1007/BF02319856>
4. Javid, B., & Sayyara, S. (2024). The Most Ideal L2 Teaching Method. International Journal of Religion, 5(7), 367-378.
5. Lombardi, M. M. (2007). Authentic learning for the 21st century: An overview. Educause Learning Initiative (Ed. D. G. Oblinger). <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI3009.pdf> Erişim Tarihi: 30.01.2010.
6. Marra, T. (2019). Authentic learning environments. University of Michigan. <http://www-personal.umich.edu/~tmarra/authenticity/page3.html> Erişim Tarihi: 02.10.2019.
7. Mims, C. (2003). Authentic Learning: A practical introduction & guide for implementation. Meridian: A Middle School Computer Technologies Journal, 6(1), 1-12.
8. Reeves, T. C., Herrington, J., & Oliver, R. (2002a, April). Authentic activity as a model for web-based learning. In Annual Meeting of the American Educational Research Association, 1 - 5 April 2002, New Orleans, LA, U.S.A.

SUMMARY

R. Mammadova

The use of authentic materials in foreign language teaching is very important and these materials increase the students' success in learning. Thanks to developing technology, there are significant improvements in the type and quality of materials used in the learning process. Technology offers great advantages for authentic environments that were not available before, and research shows that the use of technology has a positive effect on the effectiveness of authentic learning. This article discusses authentic learning environments, authentic learning activities and experiences and in foreign language teaching, the gap between real life and formal learning is gradually decreasing due to the development of teaching technologies.

Using technology in an authentic language learning environment provides opportunities for students to develop and effectively use their reading, writing, listening, speaking, and thinking skills

and strategies. The realization of the use of technology in the modern digital age prepares students for the future and produces individuals with critical thinking, highly motivated, effective communication and problem-solving skills. In addition, using technology in an authentic language learning environment allows students to connect with each other and share their achievements outside the classroom.

Keywords: *foreign language, authentic learning environment, authentic learning, simulation-based learning, student-created media, inquiry-based learning.*

РЕЗЮМЕ

Р. Маммадова

Использование аутентичных материалов при обучении иностранному языку очень важно, и эти материалы повышают успех студентов в обучении. Благодаря развитию технологий происходят значительные улучшения в типе и качестве материалов, используемых в процессе обучения. Технологии предлагают большие преимущества для аутентичной среды, которые ранее были недоступны, и исследования показывают, что использование технологий положительно влияет на эффективность аутентичного обучения. В этой статье обсуждается аутентичная учебная среда, аутентичная учебная деятельность и опыт, а также подчеркивается тот факт, что разрыв между реальной жизнью и формальным обучением сокращается в преподавании иностранного языка благодаря развитию учебных технологий.

Использование технологий в аутентичной среде изучения языка предоставляет учащимся возможности для дальнейшего развития и эффективного использования навыков и стратегий чтения, письма, аудирования, говорения, мышления. Реализация использования технологий в современную цифровую эпоху готовит студентов к будущему и воспитывает людей с критическим мышлением, высокой мотивацией, эффективными навыками общения и решения проблем. Кроме того, использование технологий в аутентичной среде изучения языка позволяет учащимся общаться друг с другом и делиться своими достижениями за пределами класса..

Ключевые слова: *иностраннный язык, аутентичная среда обучения, аутентичная обучения, симуляционное обучение, созданные студентами медиа.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏŞKİLİNİN AKTUAL-STRATEJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Emin Əlirzayev

<https://orcid.org/0000-0001-8622-6905>

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan.

Yazılan müəllif: alirzayev@gmail.com, +994 3373355

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aktual problem istiqamətlərinin strateji prizmadan elmi təhlili şəraitində sosial müdafiənin əsasını təşkil edən spesifik sahələr üzrə aktual aspektlər və meyarlar müstəvisində təkmilləşmə üçün həlledici məsələlərin elmi əsaslandırılmış şəkildə əks etdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – müvafiq milli normativ baza, sahə üzrə beynəlxalq hesabatlılıq göstəriciləri və məlumatları, beynəlxalq səviyyədə nəzəri-elmi baxışlar və rəsmi statistik göstəricilər üzərində kəmiyyət metodlarının da zəruri tətbiqlə ümumi elmi təhlil metodlarından istifadə olunmasına əsaslanır.

Tədqiqatın nəticələri – müasir şəraitdə Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin əsas mexanizmləri üzərində təkmilləşdirilmələr aparılması zəruri hesab edilən istiqamətləri əks etdirməkdədir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqat çərçivəsində gəlinən nəticələrin Azərbaycanda sosial müdafiə islahatlarının növbəti perspektivdə ən vacib istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsinin aparılması üçün aktual idarəetmə konturlarını nəzərdə tutmasıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə modeli nümunəsində sosial müdafiənin növbəti effektiv inkişafı üçün onun təşkili ilə bağlı aktual problemlərin və aspektlərin nəzərə əsaslara söykənməklə, təcrübədə də özünü göstərmiş əsas istiqamətlərinin, təkmilləşdirilmə üçün başlıca meyarların müəyyənəşdirilməsinin və bu məqsədlə yerli şəraitdə sosial müdafiənin islahat obyektinə alınması zəruri hesab etdiyimiz tənzimləmə elementlərinin strateji yanaşmada xəritəsinin verilməsidir.

Açar sözlər: *sosial müdafiə, sosial müdafiənin təşkili, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi, sosial müdafiə mexanizmləri, sosial müdafiədə prioritetlər.*

GİRİŞ

Milli səviyyələrdə istənilən sosial müdafiə modelinin məqsədyönlü inkişafı fəaliyyətin səmərəli təşkili şəraitində baş verə bilər. Bu məqsədlərlə hər bir ölkədə sosial müdafiə sistemində təsir edəcək yerli xüsusiyyətlərin, onların əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə konkret təsirlərinin öyrənilməsi idarəetmə əhəmiyyətli mühüm məsələlərdəndir ki, bu istiqamətdə real vəziyyətin dəyərləndirilməsi və optimal çıxış yollarının tapılması üçün elmi əsaslara söykənən təhlillərin aparılması və bu zaman elmi-metodoloji yanaşmaların vəziyyətə uyğun düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda sosial müdafiə sistemi ötən onilliklər ərzində ümumən genişlənən maliyyə imkanları və artan xidmət səviyyəsi ilə inkişaf göstərmişdir. Sığorta-pensiya sistemi dövlət idarəçiliyində quruculuğun ilk illərindən ölkənin sosial siyasətinin profilindən də irəli gəlməklə əhalinin ən vacib iqtisadi və sosial ehtiyaclarının qarşılınması və yoxsulluqla mübarizədə əsas vasitə

kimi on plana çıxmışdır. Bu isə eyni zamanda dövlət sosial sığortası sisteminin (sığorta-pensiya sisteminin) sosial müdafiə mexanizmi olaraq sosial müdafiənin digər qolları (mexanizmləri) ilə müqayisədə daha mütərəqqi əsaslar üzərində formalaşmasını təmin etmişdir. Bu isə, hesab etmək olar ki, nəticə etibarilə sosial müdafiənin digər istiqamətlərinin ilk növbədə komparativ yanaşmada sığorta-pensiya sisteminə nəzərən, bir növ, sonrakı planda inkişaf yolu keçməsinə də müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla belə, pensiya təminatının da sistem olaraq formalaşması istiqamətində müəyyən təkmilləşdirilmələrin aparılması ilə bağlı aktual əhəmiyyətli hədəflər (pensiya təminatının yalnız məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanmaqla birpilləli quruluşda fəaliyyət göstərməsi, əmək pensiyalarının yığım elementinin aktivləşdirilməsi, sığorta vəsaitlərinin dividendliyinə təmin edilməsi və s. kimi) qalmaqdadır.

Hazırda sığorta-pensiya sistemi üzrə sosial transfertlərin istər əhali gəlirlərində payı, dövlətin icmal büdcəsinin tərkibində büdcədənkenar fond qismində maliyyə tutumu baxımından dinamik mövqe və potensiala malik olmaqla, sahə üzrə yenə də beynəlxalq və dəyişən yerli-sosial tələblər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilmə ilə bağlı qarşıda dayanan hədəflər mövcuddur.

Bununla belə, qeyd etdiyimiz kimi, digər sosial müdafiə mexanizmlərinin inkişafı ilə bağlı məsələlər isə daha çoxdur: burada ilk növbədə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində sosial əhatəliliyin gücləndirilməsi baxımından məsələlərə səmərəli yanaşmalar ehtiva edən məqamlar (aspektlər) üzərindən təhlillər aparılmasına diqqət yetirilməsini vacib hesab etməkdəyik.

Bu çərçivədə yazıda sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı aktual olmaqla, eyni zamanda ən strateji məsələlərə toxunulmaqla, əsas problemlərin müəyyən edilərək göstərilməsi və həll yolları üçün əsas elementlərin aydınlaşdırılmasına imkan verən elmi təhlilin aparılması Azərbaycanda sosial müdafiənin inkişafının davamlılığı nöqteyi-nəzərdən də elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qəbul edilməklə mövzu məqsədlərinə uyğun zəruri hesab edilən qanunvericilik sənədləri, sosial müdafiə sahəsi ilə bağlı ixtisaslaşmış fəaliyyətləri olan müxtəlif beynəlxalq təşkilatların açıqladığı informasiyalar və müxtəlif hesabat məlumatları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) müvafiq sosial müdafiə istiqamətləri ilə bağlı rəsmi internet resursları vasitəsilə açıqladığı göstəricilər tədqiqatın təhlillər üçün əsas məlumat bazasını formalaşdırmışdır. Mövzu xəttinin işlənilməsində ümumi elmi təhlil metodologiyasına əsaslanılmaqla, mövzunun makro və strateji əhəmiyyətli olması da nəzərə alınaraq mülahizələrin elmi əsaslandırılmasının möhkəmləndirilməsi üçün müəyyən məqamlarda kəmiyyət metodlarına müraciət edilərək daha çox əldə olunması mümkün olan makromiqyaslı statistik göstəricilər üzrə müqayisələrdən istifadə olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bu istiqamətdə təhlillərin aparılması zamanı əldə olunması mümkün, eyni zamanda zəruri hesab edilmiş rəsmi dövlət statistikasının məlumatlarından yararlanılsa da, mövcud praktikada müəyyən sosial müdafiə mexanizmləri üzrə statistik verilənlərin nomenklaturasının məhdud olması həmin istiqamətlərdə daha şaxələndirilmiş təhlillərin aparılmasına münasibətdə çətinliklər yaratması ilə müşayiət olunmuşdur.

Bu səbəbdən sosial müdafiənin başqa müxtəlif digər istiqamətlərdə islahatlılıq məqsədləri ilə məsələlərinə yenidən ayrıca tədqiqatlarla baxılması da fayda kəsb etməkdədir.

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

Məqalə çərçivəsində toxunulmuş sosial müdafiə istiqamətləri üzrə sosial müdafiənin problemləri ilə bağlı aparılmış təhlillər Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin formalaşmasının cari mərhələsində retrospektiv baxışda planlaşdırılmasına baxmayaraq hazırkı dövrdəki yerinə yetirilməsində natamamlıqlar qalmış müvafiq sosial müdafiə mexanizmləri və onların xüsusi komponentlərinin, eləcə də sosial müdafiədə prioritet-zəruri islahatlılıq istiqamətləri və onların xüsusiyyətlərinin bəzi konkret nümunələrdə (pensiya və müavinətlərlə təminat, sosial yardım, əlillərin sosial müdafiəsi sahələri bazasında) tədqiq olunmasının əsas nəticələrini göstərməklə, sosial müdafiənin perspektiv

təkmilləşdirilməsinin aktual strateji-məsələlərini əks etdirir. Eyni zamanda Azərbaycanda sosial müdafiə ilə əhatə olunma baxımından sosial müdafiənin üç mühüm mexanizmi kimi, daha yaxşı nəticələrin pensiya təminatı sahəsi ilə bağlı olduğu, sosial yardım və əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi ilə bağlı isə əhatə dairəsinin xeyli genişləndirilməsinə ehtiyac olduğu müəyyənləşdirilməklə, bu məqsədlə optimal həll yolu olaraq maliyyə və təşkilati rıçaqlar arasında imkanların optimal əsaslarla genişləndirilməsinin strateji tərəfləri göstərilmişdir.

MÜZAKİRƏ

1. Azərbaycanda sosial müdafiənin aktual-strateji problemləri

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanda sosial müdafiə mexanizmlərinin yerli tələblər, eyni zamanda global inkişaf tendensiyaları da nəzərə alınaraq müasir sosial və iqtisadi tələblərə uyğunluq mühitində daha da təkmilləşdirilməsi üçün qarşıda növbəti təşəbbüslərin atılmasına ehtiyac olduğunu hesab etmək lazımdır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasında ötən dövrə dair ən yaxın strateji sənəd olaraq sığorta-pensiya sisteminin inkişafı ilə bağlı 2009-2015-ci illər üzrə dövlət proqramının, həmçinin onun davamı olaraq, 2014-2020-ci illərə dair müvafiq dövlət konsepsiyasının, demək olar ki, hələ də, bəzi istiqamətləri üzrə müəyyənləşdirilmiş hədəflərin icrasına nail oluna bilinməmişdir: bu çərçivədə əmək pensiyalarının könüllü yığım komponentinin real praktikada tətbiqi və qeyri-dövlət pensiya institutlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün aktuar təhlillərə əsaslanan mexanizmlərin formalaşdırılması hələ ki təmin edilə bilinməmişdir. Sığorta prinsiplərinin daha da gücləndirilməsi istiqamətində pensiya təminatı sistemində mövcud normativ əsaslardan irəli gəlməklə və sığorta əsası olmamaqla mövcud pensiya sisteminin uzunmüddətli maliyyə dayanıqlılığına mənfi təsirli xərclər formalaşdıran öhdəliklər tam tənzimlənilməklə məhdudlaşdırılmamışdır. Təsadüfi deyil ki, ölkədə ali dövlət nəzarət orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən də dövlət sosial müdafiə fondunun 2025-ci il büdcəsinə dair verilmiş rəydə bu məqamlara diqqət yetirilməklə, son illərdə pensiya qanunvericiliyində həyata keçirilmiş dəyişikliklərin sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanmayan əmək pensiyalarının, o cümlədən əmək pensiyaları üzrə təyinatların minimum pensiya məbləğlərində təyinatların çoxalması tendensiyasının ilə müşayiət olunduğu, aparılmış təhlillərin nəticəsi olaraq gələcək illərdə əmək pensiyalarının sosial sığorta əsaslılığının möhkəmləndirilməsi istiqamətində islahatlar aparılmasının sığorta-pensiya sisteminin dayanıqlılığının əsas prinsiplərini təşkil edəcəyi qənaətinə gəlinmişdir (Dövlət sosial müdafiə fondunun 2025-ci il üçün büdcə Layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, 2024, s. 54; Universal Social Protection, s. 4).

Sığorta prinsipinə əsaslanmayan pensiya xərclərinin artması ilbəl aparılan indeksləşdirilmələrlə daha da çoxalmaqla, nəticədə cari sığorta ehtiyatlarından daha çox istifadəyə şərait yaratmaqdadır ki, bu da özlüyündə uzunmüddətli perspektiv üçün maliyyələşmə riskləri formalaşdırmaqdadır.

Azərbaycanda postpandemiya və postkonflikt dövründə keyfiyyətə yeni olan və 2022–2030-cu illəri əhatə edən strateji inkişaf mərhələsinə dair fundamental strateji inkişaf hədəflərini müəyyən edən - “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” da növbəti ərəfədə özəl pensiya institutlarının fəaliyyəti üçün hüquqi mühitin formalaşmasını, pensiya təminatı sistemində dövlət öhdəliklərinin dəqiq çərçivəsinin müəyyən edilməsini, bütün pensiyaların vahid indeksasiya metodu ilə artmasına keçilməsini pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pensiyaçıların dövlət təminatının əhatəliliyinin genişləndirilməsi, həmçinin pensiya təminatı sisteminin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları olaraq görməkdədir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət sosial müdafiə fondunun sərbəst vəsaitinin investisiyaya yönəldilməsi və investisiya gəlirlərindən istifadə edilməsi Qaydası”nın təsdiq

edilməsi haqqında” 2023-cü il 17 aprel tarixli 2105 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət sosial müdafiə fondunun sərbəst vəsaitinin investisiyaya yönəldilməsi və investisiya gəlirlərindən istifadə edilməsi Qaydası”na müvafiq olaraq yarımillik və illik dövr üzrə dövlət sosial müdafiə fondunun gəlir və xərcləri arasında yaranan profisiti əks etdirən sərbəst vəsaitdən müəyyən hissənin investisiyaya yönəldilməsi həyata keçirilə bilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək pensiyalarının (əvvəllər tətbiq edilməsi nəzərdə tutulsa da) faktiki olaraq reallaşdırılması mümkün olmamış – yığım hissəsinin aktivləşdirilməsi (müvafiq əlaqədar normativ sənədlərə nəzərən könüllü əsaslarla tətbiqi daha çox düşünülməklə), eləcə də əlavə (könüllü) sosial sığorta mexanizmləri çərçivəsində pensiya təminatı sistemində investisiya əhəmiyyətli idarəetmə profilinin işlək vəziyyətə gətirilməsinin bu günədək reallaşmadığı baxımından fondun sərbəst vəsaitlərinin sözügedən qayda ilə müəyyən edilmiş istiqamətlərdə investisiyaya yönəldilməsi olduqca mütərəqqi nailiyyət hesab olunmalıdır. Belə ki, bu təşəbbüslər maliyyə idarəetməsi yanaşması olaraq sığorta-pensiya sistemində maliyyə resurslarının real dəyərinin qorunmasına xidmət etməklə, eyni vaxtda vəsaitlərin müəyyənləşdirildiyi kimi, bank fəaliyyəti çərçivəsində az riskli və ya risksiz hesab edə biləcək maliyyə alətlərinə yönəldilməsi mütərəqqi islahat tədbiri hesab edilə bilər. Bununla həmin vəsaitlərin saxlanılması və ya sosial sığorta məqsədləri və pensiya təminatının özünün genişləndirilməsi üçün istifadə edilməsi ilə bağlı imkanlar, eyni zamanda məsuliyyətlər də ortaya çıxır ki, bu da həmin vəsaitlərdən maksimum səmərəli istifadə edilməsi zərurətini formalaşdırır.

Sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı zəruri prinsiplərin gözlənilməsi də onun əsas təşkilati problemlərindəndir. Qeyd etmək olar ki, bu çərçivədə daha çox diqqət tələb edəcək sahəni – yenə də pensiya təminatı hesab etmək lazımdır. Hazırda pensiya təminatı üzrə, belə demək mümkünsə, sosial ədalət prinsipi, belə demək mümkünsə, daha çox “gərilmə” ehtimalı ilə üzüzədir.

2023-cü ilin əvvəlindən pensiyaların vahid indeksləşdirilməsi metoduna keçilmişdir (*İndeksləşdirmə əsasında artım gələn ilin əvvəlindən bütün pensiyalara şamil olunacaq*, 2022).

Bu addım pensiya təminatının idarə olunmasında sistemliliyin gücləndirilməsi, vahid yanaşma əsasında idarəetmə (hesablama) mexanizmlərinin sadələşdirilməsi kimi qəbul olunur. Qeyd olunmalıdır ki, bu, eyni zamanda xüsusən bəzi hallarda daha böyük pensiya məbləğləri ilə ifadə olunan güzəştli və ya xüsusi şərtlərlə təyinata əsaslanan pensiyaların minimum pensiya və ya median pensiya məbləğlərinə münasibətdə mütləq ifadədə daha böyük məbləğ fərqlərilə artımına da gətirib çıxarması ehtimallarının da artmasını qaçılmaz edir ki, bu məsələlər də sistemdə sosial ədalət, bəzən isə müəyyən mənada sığorta prinsiplərinin gözlənilməməsi kimi də ictimai rəy formalaşdırmasına gətirib çıxara bilər. Bu kimi hallar, fikrimizcə, istənilən halda qanunvericilik bazasının pensiya gəlirlərinin paylanmasında müəyyən mənada tarazlaşmaya gətirib çıxaracaq müvafiq elementlərlə dəyişikliklər hesabına tənzimlənilməsinin diqqətdə saxlanılmasını da zərurətə çevirəcəkdir.

Mövcud qanunvericilik bazasına dayanaraq büdcədən kənar dövlət fondu kimi, dövlət sosial müdafiə fondu qarşısında pensiya sisteminin gələcək öhdəliklərinin getdikcə artmasına əhalinin nominal (muzdlu) gəlirlərinin təbii artımına paralel olaraq, hər il sığortaolunanların fərdi hesablarında toplanılan pensiya kapitallarının ilbəil istehlak qiymətləri indeksinin illik artım tempinə (inflyasiya) uyğun olaraq, pensiyaların isə orta aylıq nominal əməkhaqlarının illik artım tempinə müvafiq inzibati qaydada tətbiq edilən artımlar kimi amillər təsirini göstərməkdədir.

Hazırda baş verməkdə olan demoqrafik səbəblərdən irəli gələrək əməkqabiliyyətli yaşda olan aktiv əhalinin sayının azalacağı, eyni zamanda ömür uzunluğunun artması ilə bərabər pensiya sisteminə daxil olacaq sığortaolunlara (yeni pensiyaçılara) münasibətdə əhalinin muzdlu fəaliyyətdən gəlirlərinin ilbəil artımı fonunda sonrakı illərdə getdikcə daha böyük pensiya kapitalları ilə pensiya təyinatlarının aparılmasının şərtləndirildiyi bir şəraitdə pensiya sisteminin maliyyə defisitliyi problemi ilə də üzləşməsinin daha da aktuallaşacağı ən azından nəzərə olaraq gözlənilən hesab edilir.

Bu baxımdan sosial müdafiənin təşkilində qarşıdakı məqsədlərin müəyyənliyinə münasibətdə müxtəlif qütblü dəyərləndirilmə prinsipi əsasında, başqa bir ifadədə - “konkret müddətdə sosial müdafiənin ekstensiv (sosial kontingent) əhatəliliyinin artırılması – pensiya təminatı sisteminin özünün

maliyyə dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi – sosial müdafiə xərclərinin artırılması” kimi üçlü seçim qarşısında qərar qəbulu proseslərində optimallığın saxlanılması üçün maliyyə resurslarından qənaətlə və səmərəli istifadə edilməsinə daha da ciddiliklə əməl edilməsi gətirdicə daha çox aktualıq kəsb edəcəkdir. Belə olan bir şəraitdə, təbiidir ki, pensiya sistemində uzunmüddətli hədəfin - hazırda qiymətləndirilməmiş potensial maliyyə resurslarının və imkanlarının müəyyən edilərək onların sığorta-pensiya sisteminin maliyyə idarəetməsi dövryyəsinə cəlb edilməsinə, formalaşan maliyyə resurslarının “son zərurət” prinsipilə xərclənməsinə və bu çərçivədə zəruri olmayan xərclərin mümkünlük təqdirində maksimum məhdudlaşdırılmasına, yaxud tamamilə aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaq yanaşmada idarəetmənin təşkilinə uyğunlaşılmasının zəruri və ən mümkün təşəbbüslər olaraq mənimsənilməsi milli sosial müdafiə sistemi çərçivəsində pensiya təminatı ilə bağlı müsbət inkişaf meyilləri formalaşdırı bilər.

Bu işin bir tərəfində sosial sığorta haqları üzrə yığım potensialının dayandığı kimi, digər tərəfində toplanan maliyyə resursları üzrə cari xərclənmələrlə yanaşı, rezervlərin də yaradılması və həmin rezervlərin investisiya əhəmiyyətli dividendliyinə təmin olunması ilə iqtisadi dəyərinin qorunub saxlanılması dayanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sığorta vəsaitlərinin investisiya əhəmiyyətli istifadəsi ilə bağlı işlərə başlanılsa da, onun sistemli idarə edilməsi ilə bağlı dövlət sosial müdafiə fondu vəsaitlərinin idarəedicisi kimi çıxış edən - Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən məsələyə fundamental və ən əsas institsusional olaraq yanaşılmasını vacib hesab etmək lazımdır. Digər bir tərəfdən, bu çərçivədə dövlət sosial müdafiə fondunun məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolma portfelində kənd təsərrüfatında göstərilən fəaliyyətə görə, eləcə də sahibkarlıq üzrə yığım potensialının fondun gəlirləri arasında payının yüksəldilməsi yollarının axtarılması həlli vacib məsələlərdəndir.

Hazırda sosial müdafiənin əsas sütunu kimi, ölkədə pensiya təminatında sosial müdafiənin mahiyyət baxımından əsas mütərəqqi cəhətini – pensiya təminatında əhatəliliyin təmin olunması ilə əlaqələndirmək olar. Bunu müqayisəli statistika təhlili ilə də görmək olar:

Sosial müdafiə sahəsində global miqyasda ixtisaslaşmış əsas beynəlxalq təşkilat kimi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2024-cü ildə dərc etdirdiyi sosial müdafiəyə dair hesabatda Azərbaycanla bağlı hissədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş pensiya yaşına çatmış şəxslər arasında 2023-cü ildə sosial müdafiə ilə əhatə olunan şəxslərin (bu məqsədlə ödəniş alan) 97 faiz təşkil etdiyini, onun 81,9 faizinin – sığorta-pensiya sistemi çərçivəsində, 15,1 faizinin isə dövlət büdcəsi (vergi daxilolmaları mənbələri hesabına maliyyələşdirilməklə) çərçivəsində maliyyələşdirildiyinin əks etdirildiyini görmək olar. Eyni zamanda sığorta-pensiya sistemində (mövcud pensiya təminatı sxeminə (proqramına)) aktiv olaraq sığorta haqları ödəyənlərin sayının işçi qüvvəsinin (15 yaşdan yuxarı şəxslər üzrə) sayında payı 33,1 faiz, əmək qabiliyyətli əhəlidə payı isə, təbii olaraq, daha az – 19,8 faiz təşkil etdiyi barədə məlumat əldə edə bilirik (“World Social Protection Report”, s. 303).

Bu isə növbəti islahatların istiqamətinin və prioritetlərinin müəyyən edilməsi baxımından mühüm göstərici əhəmiyyətindədir

2. Növbəti mərhələdə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı prioritet meyarlar

Müasir şəraitdə Azərbaycanda sosial müdafiənin ilk növbədə aşağıdakı prioritet aspektlərdən təkmilləşdirilməsinin vacib olduğunu qeyd edə bilirik:

- **Maliyyə aspektindən:** Pensiya sisteminin özündə pensiya gəlirlərinin pensiyaçıların müxtəlif sosial qruplarına münasibətdə bölgüsü ilə bağlı sığorta prinsipinə əsaslanma əsas götürülməklə tarazlı və ədalətli (fərd üzrə ən azından sığorta kapitalının tam şəkildə onun təminatına yönəldilməsi zəmanətilə) yaxınlaşmada tənzimləmələrin vaxt keçmədən tətbiqi zəruri əhəmiyyətlidir. Əlbəttə, qəbul ediləndir ki, müvafiq dövlət proqramları və strateji-normativ aktlarda sığorta prinsipinin gücləndirilməsi ilə bağlı müddəalarla da əhəmiyyəti vurğulanmasına baxmayaraq, hazırda Azərbaycanda pensiya təminatının tam sığorta prinsipləri üzərində fəaliyyətinin qurulması hələ ki mümkün deyildir. Belə ki, ötən bütün illərdə sığorta haqları üzrə yığım əmsali yüksələn xətlə inkişaf etsə də, formalaşan vəsaitlər

maliyyələşmə mənbəyi olaraq ödənişdə olan pensiya xərclərini tam qarşılamağa imkan verməməkdədir. Eyni zamanda təyin edilmiş pensiyalar, eləcə də əhəmiyyətli sayda perspektiv pensiyaçıların (cari sığortaolunanların) formalaşdırdığı və istənilən gələcək üçün real pensiya öhdəliyinə çevriləcək olan sığorta-pensiya kapitallarının bir hissəsi də ölkədə həssas əhali təbəqəsi kimi pensiyaçıların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədi əsas götürülərək sığorta prinsipi ilə əslində (ideal yanaşdıqda) uzlaşmamaktadır (belə ki, kiçik və fərqli əməkhaqları və əmək ödənişi sistemlərinin olduğu – sovet və 1992-ci ilə qədərki dövrlər üzrə şərti hesablama əsasında müəyyənləşdirilməklə və növbəti illər üçün indeksləşdirilmələr tətbiq edilməklə formalaşdırılan kapital məbləğlərini əhatə etməkdədir). Bu qəbildən təbəqəyə bir çox hallarda minimum pensiya məbləğlərinə yaxın da olsa belə, pensiya verilməsi həyata keçirilməkdədir, yaxud digər bir yanaşmada buna bənzər bir problem olaraq, onu da qeyd etmək olur ki, 1992-ci illərdən sonrakı dövrlərdə (bəzi hallarda bugünədək) özlərindən asılı olmayan səbəblərdən, yəni dövlət büdcəsindən maliyyələşən, lakin geniş iş qüvvəsi (məşğulluq sayı) ilə müşayiət olunan müəyyən əmək fəaliyyəti sahələrində (məsələn, o cümlədən tibb, təhsil, mədəniyyət kimi) tətbiq olunan əməkhaqqı sistemlərindən irəli gələrək xeyli sayda sığortaolunanın və ya gələcək pensiyaçının fərdi hesablarında minimum pensiya məbləğinin hesablanmasına imkan verməyəcək qədər aşağı həddə kapital məbləğlərinin formalaşması da baş verir ki, bu da həm həmin şəxslərin gələcəkdə yüksək pensiya məbləğləri ilə təmin olunmasına imkan yaratmamaqla, qaldırılan mənada həmçinin sığorta əsası olmadan - digər sığorta olunanların cari olaraq ödədikləri sığorta haqları hesabına və ya formalaşdırılmış sığorta ehtiyatlarından xərclənmə hesabına onlara sistemdən pensiya ödənişlərinin aparılmasına gətirib çıxarması ilə də nəticələnir. Müvafiq rəsmi statistikanın nəzərdən keçirməklə, qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda 2023-cü ildə məşğul əhəlinin təqribən 50 faizindən çox olan əhəmiyyətli bir hissəsinin kənd təsərrüfatı və xidmət kimi sahələrin (o cümlədən 35,8 faizlə - kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 7,8 faizinin - təhsil, 3,8 faizinin - əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi kateqoriyaları üzrə) payına düşməsinə baxmayaraq, xüsusilə kənd təsərrüfatı üzrə gəlirlərin səviyyəsi ölkədə dövlət və qeyri-dövlət sektoru üzrə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı göstəricisi olaraq hesablanıla bilən - 1258,5 manatdan 2,2 dəfə aşağı olmaqla 538,8 manat təşkil etməkdədir. Təbiidir ki, bu kimi məsələlər də bu sahədə əmək fəaliyyətinin qurulmasında da stimulların azalmasına təsir etmə imkanlarını ehtiva etməkdədir, eyni zamanda sosial müdafiənin gələcəkdə inkişafına da mənfi təsir göstərmək effektlərini özündə daşımaqdadır.

Vətəndaş müraciətlərinin həlli aspektindən: Hazırda sosial müdafiə sisteminin fəaliyyəti barədə məlumatların cəmiyyətə operativ və iqtisadi cəhətdən daha səmərəli (az xərclərlə) çatdırılması üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə mərkəzləşdirilmiş elektron məlumat bazalarının təşkili və idarə olunması sistemində idarəçiliyin inkişafı üçün əlavə imkanlar açmış və ölkəmizdə də bu istiqamətdə nəticələr hiss olunmaqdadır. Sosial müdafiə sistemini formalaşdıran dövlət orqanı və qurumlarda ictimaiyyətlə əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət verilməklə, bilavasitə vətəndaş müraciətlərinin təşkili və idarə olunması, regionlarda ictimai dinləmələrin həyata keçirilməsi, müxtəlif ənənəvi kütləvi informasiya vasitələri ilə ictimai məlumatlandırmanın artırılmasına geniş yer verilir. Bu çərçivədə xüsusən internet şəbəkəsi vasitəsilə müxtəlif platformalarda olan sosial media kanalları vasitəsi ilə ən son məlumat və yeniliklərin müvafiq sosial kontingentə çatdırılması üçün davamlı (kəsintisiz) işlər aparıldığı daha çox önə çıxır. Müvafiq qurumlar tərəfindən müəyyən vaxt aralıqlarında onlar tərəfindən qəbul edilmiş vətəndaş sayları, müraciətlərin məzmunu və motivi barədə məlumatlarla birgə məmnunluq səviyyəsi barədə konkret, eyni zamanda çox vaxt yuxarı həddə göstəricilərin açıqlanılması müşahidə edilir. Bu kontekstdə, hesab etmək olar ki, daha keyfiyyətli xidmətin təşviq edilməsi üçün bu qiymətləndirilmələrin və monitorinqlərin kənar subyektlər tərəflər aparılması üçün zəruri əsasların yaradılması məsələlərinə də baxılması sosial müdafiə ilə bağlı mübahisələrin də effektiv həlli üçün əlavə və yeni mexanizmlər formalaşdırıla bilər.

Sosial müdafiənin əhatəliliyi aspektindən: Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində də, onlar tərəfindən hazırlanan hesabat icmallarında və digər tədqiqat məlumatlarında bu məsələyə sosial

müdafiənin müasir inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət verilir. Hazırda BMT səviyyəsində qəbul edilən Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) də 1.3.1-ci hədəf indikatoru - effektiv sosial müdafiə ilə əhatə olunmadır.

Qeyd etmək olar ki, sosial müdafiədə əhatəlilik iki aspektdə təzahür edir – sistem daxili əhatəlilik və sosial əhatəlilik. Sistem daxili əhatəliliyi sosial müdafiənin əsaslandığı sosial müdafiə proqramlarının (sosial müdafiə istiqamətləri və ya mexanizmlərinin) çərçivəsi formalaşdırır. Sosial əhatəlilik isə daha geniş diapazonda sosial həssas əhali qruplarına müdafiə mexanizmlərinin şamil edilməsi səviyyəsini nəzərdə tutur. Sosial müdafiənin effektivliyi baxımından qeyd edilən hər iki şəxsin mümkün imkanlara uyğun genişləndirilməsi vacib əhəmiyyətlidir.

Beynəlxalq yanaşmalarda sosial müdafiənin konkret əhatə sərhədlərinin göstərilməsi mürəkkəb bir məsələ olmasına baxmayaraq, sosial müdafiə sistemlərinin əsasən üç – sosial yardım, sosial sığorta və əmək bazarı proqramlarını özündə ehtiva etməsi tipik hesab edilir (Kangasniemi və b., 2025).

Bu mənada Azərbaycanda da sosial müdafiənin əhəmiyyətli problemlərindən biri olaraq sosial müdafiənin əhatəliliyinin ümumi yanaşmada təmin edilməsini aktual hesab etmək olar. Sosial dövlət quruculuğu və sosial siyasətin prioritetlərindən qaynaqlanmaqla izlənilən idarəetmə kursu və həyata keçirilmiş islahatların məqsəd və hədəflərinə uyğun olmaqla faktiki olaraq sığorta-pensiya sistemi daha çox inkişaf etməklə Azərbaycanda sosial müdafiənin ən qabaqcıl mexanizminə çevrilmişdir ki, həmçinin bu cəhətdən sadaladığımız digər iki sosial müdafiə proqramı nisbətən, bir növ, sonrakı planda inkişaf etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hədəf indikatoru çərçivəsində Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərəfindən 2015-ci və 2023-cü illərə dair əhali qruplarına münasibətdə qlobal, regional, gəlir səviyyələrinə görə təsnifatlaşdırılmış məlumatlara nəzər yetirdikdə bütün sosial müdafiə istiqamətləri üzrə qeyd edilən illərdə ümumən qlobal irəliləyişin baş verməsi aydın görünür, ən yüksək əhatəlilik göstəriciləri isə Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrinə xasdır: 2023-cü ildə dünya üzrə sosial müdafiə ilə əhatə olunma dərəcəsi yaşlı əhali üzrə (1) - 79,6 faiz, ən azından bir sosial müdafiə ödənişi ilə əhatə olunma üzrə (2) - 52,4 faiz, müxtəlif əlilliyi olan şəxslər üzrə (3) - 38,9 faiz, əmək zədəsi ilə bağlı (4) – 37,4 faiz, sosial həssas əhalinin sosial yardımlarla əhatə olunması üzrə (5) – 37,3, yeni doğum keçirən analar üzrə (6) - 36,4 faiz, uşaqlar üzrə (7) - 28,2 faiz, işsizlik üzrə (8) - 16,7 faiz təşkil etməkdədir. Azərbaycanın aid edildiyi yuxarı-orta gəlirli-ölkələr kateqoriyası üzrə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq – (1) - 90,4 faiz, (2) – 71,2 faiz, (3) – 50,0 faiz, (4) - 40,5 faiz, (5) - 45,0 faiz, (6) – 32,6 faiz, (7) – 27,8, (8) – 17 faiz təşkil etməkdədir (World Social Protection Report 2024-26, s.21).

Göründüyü kimi, əksər indikatorlar üzrə (xüsusən yaşlı əhali, ən azından bir sosial müdafiə ödənişi ilə əhatə olunma, əlilliyi olan şəxslər, əmək zədəsi üzrə əhatəyə münasibətdə) yuxarı-orta-gəlirli ölkələr qrupunda qlobal orta göstəricilərlə müqayisədə daha əhatəli sosial müdafiə səviyyəsi mövcuddur.

Hesab edirik ki, ölkədə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi baxımından sosial əhatəlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün baza meyarları olaraq Azərbaycanda da müvafiq əhali qrupları üzrə yuxarıda qeyd edilmiş qlobal göstəriciləri ilə müqayisəli təhlilin aparılması məqsədəuyğun olar. Bu zaman tədqiqat məhdudiyyəti olaraq bəzi hallarda müqayisə üçün lazımi statistik göstəricilərin əldə olunması çətinliyinin mövcudluğu da gözlənilən məqamlardandır.

İlk növbədə ölkədə sosial müdafiənin əsas mexanizmi kimi, sığorta-pensiya sisteminin çıxış etdiyini nəzərə alaraq məsələyə yaşlı əhali yanaşmasında baxaq. Rəsmi statistikanı nəzərdən keçirdikdə 2024-cü ildə Azərbaycanda 65 və daha yuxarı yaşda olan əhalinin sayının 930,3 min nəfər təşkil etdiyini müəyyən edə bilərik. Eyni zamanda ölkə qanunvericiliyinə əsasən pensiya təyinatı üçün müvafiq yaş həddinə çatmasına baxmayaraq müvafiq şərtlərə uyğunluğu olmayan şəxslərin yaşa görə sosial müavinət alması baxımından müvafiq statistikaya baxmaqla həmin istiqamət üzrə də 442 mindən artıq şəxsin yaşa görə sosial müavinət aldığını, yaşa görə pensiyaçıların sayının 701,6 min nəfər, əlilliyə görə pensiyaçıların – 258,1 min nəfər, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaçılarından isə 136,2 min nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bu zaman pensiya təminatı prizmasından Azərbaycanda 65

yaşdan yuxarı əhalinin sosial müdafiə ilə əhatə olunmasının sistemlilik baxımından təmin oluna bilindiğini qeyd edə bilərik.

Bununla yanaşı, əhəmiyyətli məqamlardan biri kimi, son dövrlərdə əmək pensiyası üzrə təyinatların sayındakı azalmalar və eyni vaxtda yaşa görə sosial müavinət alan şəxslərin sayı dəyişməsi arasında asılılıq əlaqəsinin formalaşdığını ehtimal etmək olar. Belə ki, bu məqam, əhatəlilik baxımından sosial müdafiənin effektivliyinə münasibətdə problematik mahiyyət kəsb etməsə də, dəqiq müəyyənləşdirilməmə təqdirində nisbətən yaşlı əhali təbəqəsinin rifah halının zəifləməsi mahiyyətli təsirlər də formalaşmasını qaçılmaz edəcəyi hesab edilir.

UNICEF təşkilatının Azərbaycanla bağlı 2023-cü il üçün büdcə zərfi məlumatında da Azərbaycanda uşaqların sosial müdafiə ilə əhatə olunması məsələsinə toxunulmaqla, ən azı bir sosial müavinət növü ilə əhatə olunan uşaqların payının 2020-ci ildə 16,9 faiz təşkil etdiyi və bu göstəricinin uyğun olkələrlə müqayisədə aşağı olduğu qeyd edilmişdir (UNICEF, s. 2).

Sosial yardımın uşaqlar, pensiyaçılar və işləyən əhali üçün dövlət ərəfindən müəyyən olunan adambaşına ehtiyac meyarı məbləğinə əsasən təyin edildiyini nəzərə almaqla ölkədə ailələrin ayrılıqda gəlirləri, ehtiyac meyarına münasibətdə ehtiyac həddində hesab edilən ailələrin sayı, ailə üzvlərinin sayı, yaş və sosial statusu barədə göstəricilərinə əlçatanlığın məhdud olması baxımından sosial yardım proqramı üzrə əhatəliliyin dərəcəsi barədə mülahizələrin verilməsi üçün beynəlxalq müqayisələrdən istifadə olunması əlverişli metodlardan biri kimi istifadə oluna bilər.

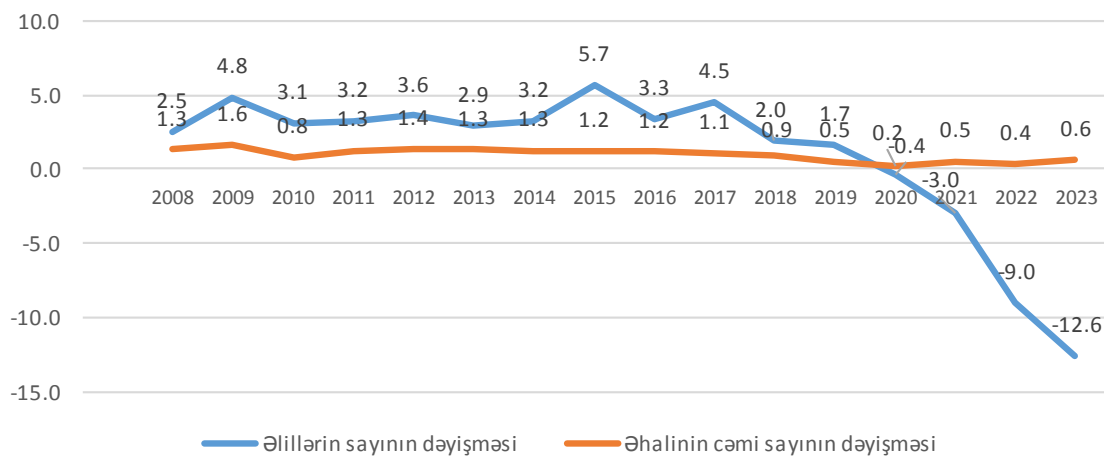
BƏT-in 2024-cü ildə dərc etdirdiyi sosial müdafiə hesabatından əldə etdiyimiz məlumata əsasən Azərbaycan Respublikasında DİM-in 1.3.1-ci hədəf indikatoruna uyğun olmaqla müxtəlif sosial müdafiə mexanizmləri üzrə sosial müdafiə ilə əhatə olunma ilə bağlı göstəricilər açıqlanılmışdır:

Həmin mənbə vasitəsilə müəyyən etmək olur ki, ölkədə sosial müdafiə çərçivəsində əhatə olunma dərəcəsi ən azından bir sosial müdafiə ödənişi (səhiyyə istisna olmaqla) üzrə – 35,2 faiz, müxtəlif əlilliyi olanlar üzrə - 100 faiz, əmək zədəsi ilə bağlı - 33,1 faiz (2022-ci il), yaşlı əhali üçün – 97 faiz, yeni doğum keçirmiş analar üzrə - 28,5 faiz (2022-ci il), sosial yardım müavinətləri üzrə - 10,6 faiz, 15 yaşadək uşaqlar üzrə - 10,3 faiz, 18 yaşadək uşaqlar üzrə - 8,6 faiz, işsizlik üzrə isə - cəmi 1,6 faiz (habelə Dünya Səhiyyə Təşkilatına əsasən universal sağlamlıq əhatəliliyi – 65,7 faiz olmaqla) təşkil etməkdədir (World Social Protection Report, s. 291).

Bu istiqamətdə qeyd etdiyimiz göstəricilərə nəzərən ölkədə uşaqların sosial müavinətlərlə əhatə olunması ilə bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsinin aktualıq kəsb etməsi ilə bağlı baxışımızı möhkəmləndirə bilərik. Həmçinin sosial yardımla bağlı göstəricilərin də dimakinasında yaxşılaşmaların ilbəil müşahidə edilməsinə baxmayaraq, bu istiqamətdə idarəetmə səviyyəsində təkmilləşdirici səylərin artırılmasının olduqca vacib olduğunu qeyd edə bilərik.

Eyni zamanda əlilliyi olan şəxslərin əhatə olunması ilə bağlı müvafiq göstəricinin isə statistik olaraq əlverişli səviyyədə olmasına baxmayaraq, müraciət halına bağlı olması və ya təşkilati çatışmazlıq ehtimallarından irəli gələrək aşkarlanmamış əlilliklərin də mövcudluğu ehtimal olunmaqla bu istiqamət üzrə də səylərin xüsusən davamlı şəkildə gücləndirilməsinə ehtiyac olduğunu hesab etmək olar.

Nəzərə alıqda ki, ölkəmizdə əlilliyi olan şəxslərin sayı ümumi əhalinin payında kifayət qədər kiçik göstəricilərlə müşayiət olunmaqdadır, beləliklə sosial müdafiənin fəlsəfəsinə uyğun olaraq bu istiqamətdə maddi və təşkilati resursların daha çox ayrılmasını ehtiva edən tədbirlərin görülməsinə məqsədəuyğun əhəmiyyətdə baxıla bilər. Əhali və əlilliklə bağlı rəsmi statistika üzərində təhlillərimiz göstərir ki, son 15 il ərzində Azərbaycanda əhali sayının artımı azalan templərlə baş versə də, müsbət tendensiyalı olmuşdur. Bunun müqabilində isə 2008-2017-ci illərə münasibətdə pensiya və əlilliyi olan müavinət alan şəxslərin sayının dəyişməsi tendensiyası ilə ölkə əhalisinin sayının dəyişmə tendensiyası arasında ümumi yanaşdıqda bir uyğunluq müşahidə edilə bilsə də, sonrakı illərdə bu say üzrə kəskin azalmaların olduğunu müşahidə etmək olur (şəkil 1):

Şəkil 1. Azərbaycanda pensiya və ya əlilliyi olan müavinət alan şəxslərin sayının dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən (faizlə) artım templəri ilə verilməklə)

Mənbə: ARDSK məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hesablamalarla hazırlanmışdır.

2024-cü ilin əvvəlinə olan rəsmi statistikaya əsasən Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sayı 503 685 nəfər olaraq açıqlanılmışdır. 2023-cü ildə pensiya və ya müavinət alan əlilliyi olan şəxslərin sayının isə 488 774 olaraq qeyd edilməsi baxımından sosial müdafiə ilə əhatə olunma dərəcəsini 97,03 faiz olaraq hesablaya bilərik ki, bu da BƏT-in açıqladığı göstəriciyə yaxın olmaqla metodoloji yanaşmanın doğru olduğunu və bu yanaşmanın həmçinin idarəetmə səviyyəsində növbəti təhlillərin aparılması üçün də imkanlar mahiyyəti kəsb etdiyini deməyə əsas verir.

Doğrudur, əlillik göstəricilərinin azalması ilə bağlı digər bir tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, 2007-2019-cu illərdə ilk dəfə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin sayında 18 yaşmadək şəxslər üzrə orta illik göstərici 7,7 min nəfər, 18 yaşdan yuxarı şəxslər üzrə isə təqribən 23,7 min nəfər olmuş, 2020-ci illərdə bu göstəricilərin ən aşağı səviyyə düşməsinə (müvafiq olaraq – 3,8 min nəfər və 9,7 min nəfər) baxmayaraq, sonrakı dövrdə dinamik şəkildə artmaqla 2023-cü ildə müvafiq olaraq 4,8 min nəfərə və 20,3 min nəfərədək yüksəlmişdir. Bu isə belə bir mülahizə ilə sürməyə əsas verir ki, məlum olduğu kimi, son yaxın illərdə əlillik təyinatlarının yoxlanılması ilə bağlı intensiv işlər aparılmışdır ki, bunun da təsirini müəyyən müddətli olaraq qeyd edilən göstəricilərdə göstərdiyi ehtimal olunur.

Qlobal miqyasda əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarında iştirakının və bu qəbildən sosial həssas əhalinin sosial inklüzivliyinin təmin olunması müasir sosial müdafiə sistemləri qarşısında həlli baxımından mürəkkəb və aktual əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Bu, özünü ilk növbədə daha çox həmin şəxslərin məşğulluqda daha aşağı payında göstərir. Eyni zamanda sözügedən şəxslərin müxtəlif sosial müavinətlərlə əhatə olunması belə onların ev təsərrüfatında aşağı gəlirlə yaşayışının qarşısını ala bilməməkdədir. Xeyli sayda böyük iqtisadiyyatları üzvlüyündə birləşdirən - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT/ing. OECD) son 15 ildə göstərdiyi səylərin də əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq və yoxsulluq problemlərinin önünə keçə bilməmişdir. İƏİT üzrə əlilliyi olan şəxslərin yalnız 40 faizinin işlə təmin oluna bildiyi qeyd olunur (Disability, work and inclusion, 2022, s.30).

Bu reallıq məsələnin ölkəmizin sosial müdafiə modeli çərçivəsində də xüsusi olaraq diqqətə alınmasının əhəmiyyətinə işarə edir. Eyni zamanda adıçəkilən təşkilat səviyyəsində əlilliyi olan şəxslərlə bağlı sosial müdafiənin problemlərinin araşdırıldığı hesabatda verilən məlumatlar ölkəmiz kontekstindən xüsusi təcrübə mənbəyi olaraq bu sahədə beynəlxalq səviyyədə aktual problemləri və mübarizə tədbirlərinin mənzərəsini formalaşdırmaqda istifadə baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin məlumatda əlilliyi olan şəxslərin əmək fəaliyyəti ilə bağlı təhlil edilən istiqamətlər və açıqlanılan statistik məsələlər Azərbaycan timsalında da daha geniş təhlillər üçün mənbə əhəmiyyətlidir. Bununla

belə, ölkədə əlilliyi olan şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı statistika çeşidliyinin əhatəli olmaması sahənin tədqiqi ilə bağlı çətinlik yaradan məsələlərin digər bir tərəfini əks etdirir.

Bu mənada əlilliyi olan şəxslərlə bağlı sosial müdafiənin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə yanaşdıqda qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sayının ümumi əhalinin sayında payı göstəricisi dünyanın müxtəlif arealları üzrə orta göstəricilərlə müqayisədə kifayət qədər kiçik olması ilə diqqəti cəlb edir.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən, 2020-ci ildə global miqyasda əlilliyi olan şəxslərin sayı dünya əhalisinin təqribən 16 faizini təşkil etmişdir (World Health Organization, 2010).

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən hesablamaq olur ki, 2024-cü ilin əvvəlinə Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sayı təqribən 4,95 faiz (503 685/10 180 800*100) təşkil etmişdir ki (Səhiyyə, sosial müdafiə, idman; Əhali-Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri). Bu isə global orta göstərici ilə müqayisədə xeyli aşağıdır.

Belə ki, 2016-2019-cü illərdə İƏİT üzrə müxtəlif ölkələrdə 15-69 yaş aralığında olan əlilliyi olan şəxslərin əhalinin ümumi sayında payı üzrə orta göstərici 15 faizdən yuxarıdır. Bu çərçivədə ən yuxarı göstərici olaraq, Latviyada – 25 faizdən yuxarı, əksər ölkələr üzrə - orta göstəricidən (15 faiz) çox olmaqla 25 faizədək, qalan daha az sayda ölkə üzrə isə 15 faizədək dəyişən göstəricilər, yalnız bir halda 5 faizədək göstərici müşahidə edilməkdədir (Disability, work and inclusion, 2022, s.33).

Bu kimi səbəblərdən irəli gəlməklə nəticə etibarilə ən azından bir sosial müdafiə ödənişi (səhiyyə istisna olmaqla) ilə əhatə olunma baxımından ilk növbədə bir çox postsovet ölkələri ilə müqayisədə arzuolunan səviyyədə göstərici (yuxarıda qeyd edildiyi kimi, BƏT tərəfindən bu göstərici - 35,2 faiz qeyd olunmaqla) əldə oluna bilinməməkdədir.

Beləliklə, mövzu çərçivəsində təhlil obyektinə alınan istiqamətlər üzrə əldə olunan ilkin çıxarışlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycanda sosial müdafiənin mühüm mexanizmlərindən biri kimi, əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təhlillərin dərinləşdirilməsi kifayət qədər aktual məsələlərdəndir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin tərəfimizdən qeyd olunan aspektləri üzərində, hesab edirik ki, sosial müdafiənin nəticəliliyi baxımından əhəmiyyətli hesab etdiyimiz resurs-xərc və sosial əhatəlilik dairəsinin daha da genişləndirilməsi istiqamətlərində fəaliyyətin gücləndirilməsi müsbət sistemli nəticələr verə bilər. Sosial müdafiədə əhatəliliyin təmin olunması - məsələnin əsas tərəfi olsa da, bu zaman əhaliyə transfert edilən sosial ödənişlərin əhalinin rifahında əhəmiyyəti baxımından iqtisadi dəyərinin təmin olunması üçün əlverişli məbləğlərlə ifadə edilməsi də digər problemin digər bir idarəetmə istiqamətini təşkil etməkdədir.

Bu baxımdan Azərbaycanda müasir şəraitdə ölkədə növbəti inkişaf dövrünə münasibətdə sosial müdafiənin gücləndirilməsi üçün idarəetmə səviyyəsində “zəif” həlqələrin və ya boşluqların müəyyən edildiyi istiqamətlərə yönəldilməklə maliyyə-resurs və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinin komplekslik və nəticəlilik prinsiplə proqnozlaşdırılmaqla optimal əsaslar üzərində işlənilməsinin strateji meyarlar olaraq rəhbər tutulması prospektiv olaraq şərtləndirilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Disability, work and inclusion. (2022). <https://doi.org/10.1787/1eaa5e9c-en> (Müraciət tarixi: 05.03.2025)

Dövlət sosial müdafiə fondunun 2025-ci il üçün büdcə layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi. (2024). *AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HESABLAMA PALATASI*. 20.02 2025, https://sai.gov.az/files/DSMF_Rey_2025_-568171727.pdf

Əhali-Azərbaycanın demografik göstəriciləri: Əhəlinin sayının dəyişməsi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 15.03.2025,

<https://www.stat.gov.az/source/demography/>

İndeksleşdirmə əsasında artım gələn ilin əvvəlindən bütün pensiyalara şamil olunacaq.

(16.12.2022). Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. (Müraciət tarixi: 05.03.2025, from https://sosial.gov.az/media/xeberler/Indeksleshdirme-esasinda-artimgelen-ilin-evvelinden-butun-pensiyalara-shamil-olunacaq_638218?hl=az

Kangasniemi, M., Bhalla, G., Knowles, M., Pereira, K. C., & Gentilini, U. (2025). The role of social protection in achieving resilient and inclusive rural transformation. *Global Food Security*, 44, 100836. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2025.100836> (SCOPUS bazası).

Səhiyyə, sosial müdafiə, idman: Sosial müdafiə - Əhəli arasında əlillik- Əlilliyi olan şəxslərin sayı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 17.03.2025,

<https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

UNICEF. <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/4316/file/2023%20Budget%20Brief%20.pdf> (Müraciət tarixi: 14.03.2025)

Universal Social Protection: Universal pensions in Azerbaijan. In <https://www.social-protection.org/gimi/ShowMainPage.action>. International Labour Organization.

https://www.social-protection.org/gimi/gess/Media.action;jsessionid=56GEXRFDpz1LYid1AoHKFaUnYXNRq2yp45riyCgMkpNul4dbBO_R!-1949509354?id=15663

World Health Organization: WHO. (2020, January 27). *Disability*. https://www.who.int/health-topics/disability#tab=tab_1 (Müraciət tarixi: 14.03.2025)

World Health Organization: WHO. (2020, January 27). *Disability*. https://www.who.int/health-topics/disability#tab=tab_1 (Müraciət tarixi: 14.03.2025)

World Social Protection Report 2024-26: Universal social protection for climate action and a just transition. (2024). In International Labour Organization. Publications Production and Publishing Management Unit (PRODOC) of the ILO. (Müraciət tarixi: 13.03.2025), https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-09/WSPR_2024_EN_WEB_1.pdf

ABSTRACT

ACTUAL-STRATEGIC ISSUES OF THE ORGANIZATION OF THE POPULATION'S SOCIAL PROTECTION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Emin Alirzayev

The purpose of the study is to scientifically substantiate the key issues for improvement in the specific areas that form the basis of social protection in the context of scientific analysis of the current problem areas related to the improvement of social protection in the Republic of Azerbaijan from a strategic perspective, reflecting the current aspects and criteria for improvement in specific areas that form the basis of social protection.

The methodology of the study is based on the use of general scientific analysis methods with the necessary application of quantitative methods on the relevant national regulatory framework, international reporting indicators and data in the field, theoretical and scientific views at the international level and official statistical indicators.

The results of the study reflect the directions considered necessary to improve the main mechanisms of the social protection system in Azerbaijan in modern conditions.

The applied significance of the study is that the results obtained within the framework of the study provide current management contours for improving social protection reforms in Azerbaijan in the most important directions in the next perspective.

The originality and scientific novelty of the research is the consideration of the current problems and aspects related to the organization of social protection for the further effective development of the social protection model of the Republic of Azerbaijan, based on the principles, the determination of the main

directions that have been demonstrated in practice, the main criteria for improvement, and the provision of a strategic approach map of the regulatory elements that we consider necessary to include social protection as an object of reform in local conditions.

Keywords: *social protection, organization of social protection, improvement of social protection, social protection mechanisms, priorities in social protection.*

АННОТАЦИЯ

АКТУАЛЬНО-СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Эмин Ализраев.

Целью исследования является научное обоснование ключевых вопросов совершенствования с точки зрения современных аспектов и критериев в конкретных областях, составляющих основу социальной защиты, в контексте научного анализа современных проблемных областей, связанных с совершенствованием социальной защиты в Азербайджанской Республике со стратегической точки зрения.

Методология исследования основана на использовании общенаучных методов анализа с обязательным применением количественных методов на соответствующей национальной нормативной базе, международных отчетных показателях и данных в данной области, теоретических и научных взглядах на международном уровне, официальных статистических показателях.

Результаты исследования отражают направления, считающиеся необходимыми для совершенствования основных механизмов системы социальной защиты в Азербайджане в современных условиях.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что полученные в рамках исследования результаты дают актуальные управленческие контуры для совершенствования реформ социальной защиты в Азербайджане по наиболее важным направлениям в будущем.

Оригинальность и научная новизна исследования основана на обосновании актуальных проблем и аспектах, связанных с ее организацией для дальнейшего эффективного развития модели социальной защиты на примере модели социальной защиты Азербайджанской Республики, основных направлений, проявивших себя на практике, выявлении основных критериев совершенствования, а также с этой целью в стратегическом подходе дано отображение регуляторных элементов, которые мы считаем необходимыми для реформирования социальной защиты в местных условиях.

Ключевые слова: социальная защита, организация социальной защиты, совершенствование социальной защиты, механизмы социальной защиты, приоритеты в социальной защите.

LOGİSTİKA FƏALİYYƏTİNİN TARİXİ FORMALAŞMASI

Günəl İsayeva

<https://orcid.org/0009-0003-5640-6106>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: gunelisayeva@ndu.edu.az

XÜLASƏ

Logistika fəaliyyəti qədim dövrlərdən bugünə qədər insan cəmiyyətinin sosial və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. İlk mərhələlərdə daha çox hərbi məqsədlərə xidmət edən logistika, zamanla iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və texnoloji inkişaflarla paralel şəkildə dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Bu proses ərzində logistika tədarük, daşıma və ehtiyatların idarə olunması kimi funksiyalarla başlayaraq, son nəticədə integrasiya olunmuş təchizat zənciri idarəetməsi, strateji planlaşdırma və rəqəmsal əlaqələndirmə kimi kompleks funksiyaları özündə birləşdirən fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Bu məqalədə logistika fəaliyyətinin tarixi inkişaf yolu, onun ilkin hərbi kontekstdə formalaşmasından müasir iqtisadi sistemlərdəki strateji roluna qədər keçdiyi mərhələlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: *logistika; logistikanın tarixi; logistikanın formalaşması*

GİRİŞ

Logistika fəaliyyəti insan cəmiyyətinin inkişaf tarixi ilə sıx bağlı olmuş, zaman keçdikcə dəyişərək və təkmilləşərək müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Əsrlər boyu ticarət yollarının genişlənməsi, müharibələrin təşkili, əmtəə və resursların daşınması kimi proseslər logistikanın ilkin formalarının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Ənənəvi dövrlərdə karvan yolları, liman şəhərləri və anbar sistemləri bu fəaliyyətin əsas elementləri olmuşdur. Sənaye inqilabından sonra isə texnologiyanın sürətli inkişafı ilə logistikanın rolu daha da artmış, tədarük zəncirinin idarə olunması, nəqliyyat sistemlərinin əlaqələndirilməsi və ehtiyatların optimallaşdırılması kimi yeni istiqamətlər meydana çıxmışdır. Bu kontekstdə, logistikanın tarixi inkişaf mərhələlərini təhlil etmək, onun keçmişdən bu günə qədər keçdiyi yolu və qarşısında duran çağırışları anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Logistika fəaliyyətinin ilkin formada yaranması

Logistikanın tarixi başlanğıcı qədim sivilizasiyalara — xüsusilə Roma, Yunan və Bizans imperiyalarına gedib çıxır (1). Bu dövrlərdə logistika anlayışı hərbi ehtiyaclardan irəli gəlmiş və əsasən orduların qida, silah və digər ləvazimatlarla təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Roma imperiyasında “logista” vəzifəsi daşıyan şəxslər hərbi resursların toplanması və səmərəli bölüşdürülməsi ilə məşğul olurdu. Bu sistemlər ehtiyatların düzgün planlaşdırılması və coğrafi məkan üzrə rəqəmsal şəkildə yönləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Orta əsrlərdə karvan yollarının, ticarət limanlarının və şəhərlərarası əlaqələrin formalaşması ilə logistikanın tətbiq sahəsi genişlənməyə başladı. Ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlərdə resursların bölgüsü və daşınması üzrə təcrübələr toplanmış, bu isə logistikanın mülki sektor üçün də vacib olmağa başladığını göstərmişdir.

Sənaye inqilabından sonra logistikanın iqtisadi sistemlərdə rolu

XVIII əsrin sonlarından etibarən baş verən sənaye inqilabı logistika fəaliyyətinin yeni mərhələyə keçidində səbəb olmuşdur. Kütləvi istehsalın artması, xammal və hazır məhsul axınlarının intensivləşməsi, yeni nəqliyyat vasitələrinin (buxarlı qatar, gəmi, avtomobil) meydana çıxması logistik əməliyyatların miqyasını və mürəkkəbliyini artırdı. Bu dövrdə logistika artıq yalnız fiziki daşıma ilə məhdudlaşmır, həm də istehsalat və satış proseslərinin koordinasiyası baxımından əsas rol oynamağa başlayır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən informasiya texnologiyalarının tətbiqi logistika fəaliyyətlərinin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsinə zəmin yaratdı. Belə ki, Just-in-time (JIT) 1980-ci illərin əvvəllərindən geniş şəkildə tanınan alternativ istehsal fəlsəfəsindən istifadə olunmuşdur. JIT prinsipləri və texnikaları bir çox istehsal firmaları tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Bu yaxınlarda tədarük zəncirinin idarə edilməsi ilkin xammal hazır məhsulun son istehlakı ilə əlaqələndirən proseslərin dizaynı, planlaşdırılması və nəzarətinə yönəlmiş bir intizam kimi inkişaf etmişdir (7).

Bu yanaşmalardan digəri isə "Lean Logistics" anlayışdır ki, Azərbaycan dilində "Səmərəli logistika" mənasını verir. Burada əsas məqsəd lazım olandan artıq məhsul saxlamaqdan qaçmaq, daha az marşrut, daha az məsrəf, məhsul və xidmətin daha tez çatdırılması, daha az əl əməyinə ehtiyac, tələbat dəyişdikdə sürətli uyğunlaşmaq kimi istehsal prosesindən satışa qədərki mərhələdəki xərcləri minimum endirməkdir (5).

"Lean Logistics" nəyi əhatə edir?	
Stokların minimuma endirilməsi	Əməliyyatların avtomatlaşdırılması
Daşınma proseslərinin optimallaşdırılması	Vaxt itkisini azaltmaq
Əməliyyatların sadələşdirilməsi	Təchizat zəncirində çeviklik və çevik reaksiya

Cədvəl №1 [müəllif tərəfindən hazırlanmışdır]

Müasir dövrdə logistika sahəsində yeni yanaşmalardan biri də "Supply Chain Logistics" ifadəsi azərbaycanca "Təchizat zəncirinin logistikası" deməkdir. Burada əsas məqsəd məhsulun və ya xidmətin ilkin xammal mərhələsindən son istehlakçıya qədər olan bütün hərəkətini və əlaqəli proseslərini yaratmaqdır. Yəni, materialların və xammalın tədarükü, anbarlaşdırma, nəqliyyat və daşınma, ehtiyatların idarə olunması, sifarişlərin yerinə yetirilməsi, qablaşdırma və çeşidləmə, müştəriyə çatdırılma və son olaraq, geri qaytarmalar və tullantıların idarə olunması kimi mərhələlər Təchizat zəncirinin logistikasında təhlil edilir (2). Başqa sözlə desək, məhsulun harada və necə istehsal olunmasından tutmuş, necə daşınması və müştəriyə necə çatdırılmasına qədər olan bütün logistik fəaliyyətləri özündə birləşdirir.

Beləliklə, qloballaşma tendensiyaları beynəlxalq təchizat zəncirlərinin formalaşmasını sürətləndirdi və logistik qərarların daha çox strateji əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb oldu. Müasir dövrdə şirkətlər yalnız yerli bazarlarla kifayətlənməyərək, xammal, yarımfabrikat və hazır məhsulları müxtəlif ölkələrdən tədarük edir, istehsal proseslərini isə coğrafi və iqtisadi baxımdan sərfəli regionlarda həyata keçirirlər. Bu isə təchizat zəncirinin daha mürəkkəb və çoxpilləli bir sistemə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Belə şəraitdə logistika artıq sadəcə daşınma və anbarlaşdırma fəaliyyəti kimi deyil, bütün biznes strategiyasının ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Şirkətlər logistikanı düzgün və effektiv şəkildə idarə etməklə, həm xərcləri azalda, həm də bazar çevikliyini və müştəri məmnuniyyətini artırabilir. Bu səbəbdən, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün logistik qərarların strateji planlamada xüsusi yeri vardır.

Eyni zamanda, turizm sektorunda olan sahibkarların turizm və logistikanın integrasiyalı şəkildə dəyərləndirilməsi onların fəaliyyətində müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, turizm xidmətlərə əsaslanan bir sahə olsa da, onun uğurlu fəaliyyəti arxasında güclü və effektiv logistika sisteminin dayanması şərtidir. Turistlərin rahat şəkildə hərəkət etməsi, vaxtında yerləşdirilməsi, qida, bələdçilik və əyləncə kimi xidmətlərin koordinasiyalı şəkildə təqdim olunması məhz logistikanın düzgün planlaşdırılması və idarə olunması ilə mümkün olur. Bu kontekstdə logistika yalnız fiziki daşımaları deyil, həm də resursların optimal bölüşdürülməsi, xidmət təminatçıları arasında əlaqənin qurulması və turist təcrübəsinin fasiləsiz şəkildə təmin edilməsini əhatə edir. Beləliklə, turizmdə logistika – görünməz, lakin həyati əhəmiyyət daşıyan bir dayaq kimi çıxış edir, sektorun rəqabət qabiliyyətinə və müştəri məmnuniyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Müasir dövrdə isə bu təsirin miqyası daha da genişlənmiş, logistikanın idarə olunması daha mürəkkəb və çevik yanaşmalar tələb edən bir sahəyə çevrilmişdir. Xüsusilə beynəlxalq turizmin inkişafı ilə logistika fəaliyyətləri

sərhədlərarası əlaqələrə və global təchizat zəncirlərinə daha çox bağlı hala gəlmişdir. Qloballaşma ilə bağlı olan geosiyasi risklər, iqlim dəyişiklikləri, ticarət məhdudiyyətləri və pandemiya kimi global hadisələr də logistikanın planlanmasında mühüm amillərə çevrilmişdir. Bu risklərin idarə olunması və davamlı təchizatın təmin edilməsi məqsədilə müəssisələr rəqəmsal texnologiyalara, real vaxt izləmə sistemlərinə və alternativ logistik modellərə yönəliirlər.

Nəticə

Logistika fəaliyyətinin tarixi inkişaf mərhələləri göstərir ki, bu sahə hərbi və ticarət ehtiyaclarından doğaraq zamanla mürəkkəb idarəetmə və informasiya sistemlərinə inteqrasiya olunmuşdur. Əvvəlcə sadə resurs bölgüsü və daşınması kimi funksiyaları yerinə yetirən logistika, bu gün müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artıran, xərclərin optimallaşdırılmasına və müştəri məmnuniyyətinin təmininə yönələn strateji fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma və süni intellektin tətbiqi ilə logistika daha çevik, proqnozlaşdırıla bilən və inteqrasiya olunmuş sistemə çevrilməkdədir. Tarixi baxış logistikaya təkə praktik fəaliyyət deyil, eyni zamanda strateji planlaşdırma və iqtisadi inkişafın mühüm elementi kimi yanaşmanı zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları. (teminoloji aparatı, konsepsiyası və metodoloji əsasları) (474 səh) Bakı- 2005, səh 28
2. Christopher, M. *Logistics and Supply Chain Management*. Pearson Education Limited 2005 (ISBN 0 273 68176 1) (317p.)
3. Ghiani, G., Laporte, G., & Musmanno, R. (2004). *Introduction to Logistics Systems Planning and Control*. Wiley. ISBN: 9780470849163
https://www.researchgate.net/publication/236110407_Introduction_to_logistics_systems_planning_and_control
4. Rodrigue, J. P. Comtois C., Slack B. (2020). *The Geography of Transport Systems*. DOI: 10.4324/9781315618159 ISBN: 9781315618159 (December 2016)
https://www.researchgate.net/publication/318837359_The_Geography_of_Transport_Systems
5. Sutherland J. Logistics from a Historical Perspective DOI: 10.1201/9781420088571.ch1 (December2008)
https://www.researchgate.net/publication/299637052_Logistics_from_a_Historical_Perspective
6. Wronka A. LEAN LOGISTICS May 2017 Journal of Positive Management 7(2):55 DOI: 10.12775/JPM.2016.012
https://www.researchgate.net/publication/320222420_LEAN_LOGISTICS
7. Ozaļp Ī., Suvacı B., Tonus H.Z. A NEW APPROACH IN LOGISTICS MANAGEMENT: JUST IN TIME-LOGISTICS (JIT-L) (2010) <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijbms/issue/26070/274755>

ABSTRACT

HISTORICAL DEVELOPMENT OF LOGISTICS ACTIVITIES

Gunel Isayeva

Logistics has historically played a crucial role in shaping the social and economic structures of human societies. Originating as a function primarily associated with military operations, it gradually transformed in response to the growing complexity of economic systems and technological advancements. Over time, logistics evolved beyond basic tasks such as supply, transportation, and inventory management to become an integrated discipline encompassing supply chain management, strategic planning, and digital coordination. This paper examines the historical evolution of logistics, highlighting its transition from early military applications to its current strategic significance within modern global economies.

Keywords: *logistics, historical development, evolution of logistics, supply chain management*

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ

Гюнель Исаева

Логистика на протяжении всей истории играла важную роль в социальной и экономической жизни человеческого общества. На начальных этапах логистика в основном служила военным целям, но со временем она изменилась и развилась в параллели с усложнением экономических отношений и технологическими достижениями. В этом процессе логистика, начиная с функций, таких как снабжение, транспортировка и управление запасами, в конечном итоге превратилась в комплексную область, охватывающую интегрированное управление цепочками поставок, стратегическое планирование и цифровую координацию. В данной статье рассматривается историческое развитие логистических процессов, начиная с их первоначальных военных контекстов и заканчивая стратегической ролью в современных экономических системах.

Ключевые слова: *логистика; история логистики; развитие логистики*

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASINA TƏSİRİ

Hüseyn Bağırsoylu

<https://orcid.org/0009-0009-1007-9414>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: huseyn30@yahoo.com; Tel: +994 55 555 25 20

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi diversifikasiya prosesinin zəruriliyi və ona təsir edən amillər şərh olunmuşdur. Həmin amillərdən biri olan biznes fəaliyyətinin məzmun və mahiyyəti açıqlanmış, iqtisadi dinamikaya təsiri izah olunmuşdur. Biznes siyasətinin, biznes mühitinin və ümumiyyətlə biznes fəaliyyətinin iqtisadi ədəbiyyatlarda rast gəlinən müxtəlif izahları ümumiləşdirilmiş, onların iqtisadi xarakteristikası verilmişdir.

2017-2024-ci illəri əhatə edən dövr ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında biznes fəaliyyətinin həyata keçirilən diversifikasiya proseslərinə təsiri bir sıra iqtisadi göstəricilər əsasında təhlil edilmişdir. Muxtar Respublikada biznes mühitini şərtləndirən amillər izah olunmuş, nəticələr əsasında gələcəkdə iqtisadi dinamikanın təsiri altında diversifikasiyanın genişləndirilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *diversifikasiya, biznes siyasəti, biznes mühiti, biznes fəaliyyəti.*

GİRİŞ

Araşdırmalar göstərir ki, istənilən ölkədə həyata keçirilən iqtisadi diversifikasiya prosesləri çoxsaylı amillərin təsiri altında formalaşır. Bu bir qayda olaraq ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin hədəf və prioritetləri ilə, həyata keçirilən iqtisadi yenidənqurmanın təşkilati, idarəetmə mexanizmləri ilə, bu prosesin metodoloji xüsusiyyətləri ilə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsi ilə, azad rəqabətin səviyyəsi ilə, ayrı-ayrı sektor və sahələrin inkişaf səviyyəsi ilə, investisiya mühiti ilə, maliyyə əlçatanlığı ilə və s. çoxsaylı amillərlə əlaqədardır. Bu amillər içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edənlərdən biri də ölkədə mövcud olan biznes mühitidir.

İstənilən ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində biznes mühitinin rolu əvəzsiz və danılmazdır. Çünki bu mühit özündə çoxsaylı elə parametrləri birləşdirir ki, onlar mövcud olmadan normal iqtisadi inkişafı təmin etmək olmaz. Bu baxımdan da biznes mühitinin düzgün təşkil olunması ümumi iqtisadi siyasətin təmin edilməsində, diversifikasiya proseslərinin reallaşdırılmasında, dinamik, davamlı inkişafa nail olunmasında, ümumiyyətlə zəruri hədəf və prioritetlərin həll olunmasında xüsusi rola malikdir (6, səh 4).

2. Biznesin məzmun və mahiyyəti. Onun iqtisadi inkişafdakı rolu.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində bütün ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik və orta biznes xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Biznes strukturları yaratmadan, onlara dəstək vermədən, onların fəaliyyətinin zəruri səviyyəsinə nail olmadan iqtisadi dinamikanı təşkil etmək çox çətin olur. Buna görə də bazar iqtisadiyyatının mövcud olduğu bütün ölkələrdə sahibkarlıq müəssisələrinin, o cümlədən kiçik və orta biznes strukturlarının fəaliyyətinin təşkili idarəetmənin prioritetinə çevrilir (5, səh17).

İqtisadi ədəbiyyatlarda və tədqiqat əsərlərində biznesin məzmun və mahiyyətinə yanaşmada müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur.

Azərbaycanlı alimlər tərəfindən hazırlanmış olan II cildlik “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti”nin I cildində biznesin izahı belə verilir: “Biznes “business” ingilis sözündəndir, iş, sahibkarlıq, əmlak saxlayan deməkdir. Özünün xüsusi və cəlbəedilmiş vəsaitləri hesabına, öz təşəbbüsü, öz riski və məsuliyyəti əsasında, mənfəət əldə etmək və öz xüsusi işini inkişaf etdirmək məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətdir. Kiçik miqyasda və kiçik firmalarda həyata keçirilən biznes kiçik biznes adlanır”. (1, səh 31).

Digər bir mənbədə, yəni rus alimi M.J.Aqafonovanın rəhbərliyi altında buraxılan “Böyük iqtisadi lüğət”də biznes iqtisadi fəaliyyətin mənfəət gətirən forması kimi şərh edilir. Gəlir gətirən və müxtəlif formada səmərə verən istənilən fəaliyyət növü biznesdir (2, səh 56).

Biznes fəaliyyətini şərtləndirən ən birinci amil biznes mühitidir. İstənilən ölkədə dinamik, sabit, davamlı inkişafa nail olmaq üçün əlverişli biznes mühiti yaradılmalı və onun bütün parametrləri sahibkarlar üçün əlçatan olmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri biznesi inkişaf etdirməklə ən yüksək nəticələr əldə edə bilmişlər. Bu baxımdan da həmin ölkələr daimi olaraq biznes mühitini təkmilləşdirir, onun bütün parametrlərini biznesmenlər üçün səmərəli istifadə şəraitində saxlayırlar. Səmərəli fəaliyyət üçün əlverişli biznes mühiti bir sıra vacib məsələlərin həll olunmasına şərait yaradır. Bu məsələlərə biznesin genişləndirilməsi və sürətləndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun artırılması, işsizliyin azaldılması, əhalinin zəruri tələbatlarının vaxtında ödənilməsini, iqtisadiyyatda işgüzar aktivliyin sürətlə artmasını, iqtisadiyyatda yaradılan yeni dəyərin həcmnin çoxalmasını və sairəni aid etmək olar. Qeyd olunanların vacibliyini nəzərə alaraq bütün ölkələr bizneslə bağlı bütün məsələləri daimi olaraq təkmilləşdirir, onun beynəlxalq tələblər və standartlara uyğunlaşdırılması üçün mütəmadi islahatlar reallaşdırırlar.

İstənilən ölkədə biznes sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi bu fəaliyyətin növünü daha da genişləndirməkdən, onun mexanizmini sadələşdirməkdən, bu fəaliyyətin hamı üçün əlçatanlığını təmin etməkdən, xarici investisiyaların bu sahəyə cəlb olunması şəraiti və şərtlərini yaxşılaşdırmaqdan və s. bu kimi müsbət meyillərin yaradılmasından ibarətdir.

Dünyanın müxtəlif regionlarının fərqli sürətdə inkişaf etmələrinin mühüm səbəblərindən biri məhz həmin regionlarda biznes mühitinin yaxşılaşması, biznesin sürətlənməsi və s. olmuşdur. Bunu Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin timsalında aydın görmək olar. Bu ölkələr işçi qüvvəsinin ucuz olmasından istifadə edərək, xeyli vergi güzəştləri tətbiq etmiş, ucuz yerli valyuta mexanizmindən istifadə edərək küllü miqdarda xarici investisiyalar cəlb edərək iqtisadiyyatın sürətli inkişafını biznes vasitəsilə təmin edə bilmişlər.

İstənilən ölkədə, istənilən sahədə, istənilən istiqamətdə biznesin qurulması və onun səmərəli təşkili məhz biznes mühitindən asılıdır. Bu mühiti yaradan amillər məlum olduğu kimi biznes mühitini yaradan amillər hesab edilir və siyasi, iqtisadi, sosial və təşkilati amillərə bölünürlər (3, səh 16).

Siyasi amillərə ölkədə mövcud olan siyasi sabitlik, biznes strukturlarına cəlb olunmuş xarici investisiyalarla bağlı dövlətin apardığı siyasət, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, tərəfdaşlıq əlaqələrində etibarlıq səviyyəsi, biznes aləmində dövlətin idarəçilik mexanizminin səmərəlilik səviyyəsi, dövlətin iqtisadi və biznes siyasətində mövqe sabitliyinin səviyyəsi və s. aid edilə bilər.

Biznes mühitini formalaşdıran ən mühüm amillərdən biri iqtisadi amillərdir. Həmin amillərə ölkədə ümumi vəziyyəti xarakterizə edən mühüm makroiqtisadi göstəricilər olan ümumi daxili məhsulun artım tempi səviyyəsi, əhəlinin əmək qabiliyyətli hissəsinin məşğulluq səviyyəsi, daimi volotol vəziyyətdə olan inflyasiyanın səviyyəsi, bunlarla yanaşı digər mühüm amillər, yəni ölkədə iş qüvvəsinin ödəniş səviyyəsi, vergi ödənişləri üzrə tətbiq edilən güzəşt və azadolmaların səviyyəsi, gömrük ödənişlərinin səviyyəsi, biznes strukturlarında fəaliyyətə cəlb olunmuş strukturlar üzrə güzəşt və imtiyazların səviyyəsi, biznes əmtəələrinə olan tələb və təklifin səviyyəsi, cari dövrdə ölkədə tətbiq edilən uçot faiz dərəcələrinin səviyyəsi və s. aid oluna bilər.

Biznes mühitinin formalaşdırılmasına təsir edən üçüncü qrup amillərə sosial amillər aid edilir. Bu amillərə dövlətin apardığı sosial siyasətin hədəf və prioritetləri, cəmiyyət üzvlərinin biznes fəaliyyətinə münasibəti, cəmiyyət üzvlərinin sahibkarlıq yanaşma səviyyəsi, cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi bilik səviyyəsi, ölkədə mövcud olan sosial vəziyyətin səviyyəsi və s. aid oluna bilər.

Biznes mühitinin formalaşmasına təsir edən digər qrup amillərə təşkilati amillər aid edilir. Bu amillərə ölkədə biznes fəaliyyətinin təşkili səviyyəsi, biznesin təşkilatçıların idarəetmə səviyyəsi, biznes strukturlarında fəaliyyət göstərəcək kadrların hazırlıq səviyyəsi, fəaliyyətdə olan kadrların yenidən hazırlanma səviyyəsi, biznes əməkdaşlığının təşkili və tənzimlənməsi səviyyəsi, biznes strukturlarının fəaliyyətində yeniliklərin, innovasiyaların tətbiq olunma səviyyəsi və s. aid oluna bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, istənilən ölkədə biznes fəaliyyəti biznes plan əsasında həyata keçirilir. Bu biznes fəaliyyətini reallaşdırmaq üçün bütün səviyyələrdə tələb edilən ən vacib sənəddir. Biznes plan biznes strukturları tərəfindən biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsini, biznes strukturunun fəaliyyətini, struktur haqqında məlumatları, fəaliyyətlə bağlı istehsalı, əmtəəsi, satış bazarı, marketinqi, əməliyyatların təşkili xarakteri, fəaliyyətin səmərəliliyi səviyyəsini, əks etdirən plan və proqramdır. Bu proqram biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektinin fəaliyyət istiqamətlərini bütün parametrləri üzrə proqnozlaşdıran və perspektivdə onun inkişafından gözlənilən əsas maliyyə nəticələrini müəyyən edən sənəddir. Bu sənəddə, yəni, biznes planda yaxın dövr üçün planlaşdırılan satış həcmi, satışdan daxilolmalar, istehsal xərcləri, plan maya dəyəri, istehsal maya dəyəri, ümumi mənfəət, səmərəlilik səviyyəsi, kredit resurslarından istifadə, xüsusi vəsaitlərdən istifadə, cəlb olunmuş vəsaitlərin qaytarılması müddətləri haqda məlumatlar və digər zəruri göstəricilər öz əksini tapır (1, səh 132).

Beynəlxalq təcrübədən məlum olduğu kimi biznes planın hazırlanması və həyata keçirilməsi mühüm bir prinsip əsasında reallaşdırılır. Bu prinsip “birinci rəhbər” prinsipidir. Yəni bu prosesdə mütləq biznes strukturun rəhbəri və ya sahibkar özü iştirak edir. Biznes plana aşağıdakı bölmələr daxil edilir. Yəni biznes planın strukturu aşağıdakılardan ibarət olur: 1)biznes planın həyata keçirilməsindən gözlənilən maliyyə nəticələrini və eləcə də layihənin üstünlüklərini əks etdirən xülasə; 2)konfidensial memorandum; 3)biznesin, müəssisənin, sahənin , istiqamətin xarakteristikası; 4)biznes planın əsas hissəsi. Bir qayda olaraq biznes planın əsas hissəsi 15-20 bölmədən ibarət olur.

Biznes mühitinin cəlbədiciliyi aşağı səviyyədə olduqda bu sahəyə nə yerli, nə də ki xarici investorlar maraq göstərmirlər. Həm də belə olduqda bazarlar ümumi inkişafdan geri qalır, qloballaşma, integrasiya proseslərinə qoşula bilmirlər. Bu səbəbdən də bütün ölkələrdə biznes mühitinin normal səviyyəyə gətirilməsi, eləcə də biznes mühitinin sahibkarlıq üçün uyğun parametrlərdə qurulması ölkə iqtisadiyyatında mühüm vəzifəyə çevrilir.

3.Naxçıvan Muxtar Respublikasında biznesin inkişafının diversifikasiyaya təsirinin təhlili

Muxtar Respublikanın uzun müddətdir ki, blokada şəraitində yaşamasına baxmayaraq sahibkarlığın əsasında biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi qarşıda duran ən mühüm və zəruri məsələlərin həllinə yol açmışdır. Bu məsələlərə iqtisadiyyatın sahə və sektorlarında normal inkişaf dinamikasının təmin edilməsini, yeni iş yerlərinin yaradılmasını, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasını, əhəlinin ən zəruri, gündəlik tələbat mallarına olan tələbatının ödənilməsini, kənd təsərrüfatında biznes strukturlarının fəaliyyətə cəlb olunması yolu ilə əhəlinin ərzaq məhsulları ilə vaxtında təmin edilməsini və s. aid etmək olar.

Muxtar Respublikada biznes strukturlarının sayı son illərdə artaraq 01.01.2022-ci il tarixə 1052-yə çatmışdır. Onların fəaliyyəti nəticəsində Muxtar Respublikanın mövcud resurslar bazası genişləndirilmiş, iqtisadi potensial güclənmiş, səmərəli iqtisadi nəticələr əldə olunmuşdur. Qeyd edilən tarixə Muxtar Respublikada müxtəlif hüquqi təşkilati formada biznes strukturları fəaliyyət göstərmişlər. (Cədvəl 1)

01.01.2022-ci il tarixə Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən biznes strukturları haqqında məlumat

Cədvəl 1.

№	Fəaliyyət istiqaməti, məhsul növləri istehsalı	Biznes strukturlarının hüquqi-təşkilati forması	Sayı
1	Qida məhsulu istehsalı	Publik hüquqi şəxs	4
2	Elektrik enerjisi istehsalı	Su elektrik stansiyaları	9
3	Günəş enerjisi	Naxçıvan Günəş Elektrik Stansiyası	1
4	Arıçılıq, bal emalı və qablaşdırılması	Fiziki şəxslər	166
5	Tərəvəz məhsulları istehsalı	«--»	41
6	Un məmulatları və məhsulları	«--»	9
7	Çörək istehsalı	«--»	127
8	Süd məhsulları istehsalı	«--»	9
9	Limonçuluq təsərrüfatları	«--»	33
10	Üzümlük təsərrüfatı	«--»	25
11	Gül və göbək yetişdirilməsi	«--»	5
12	Quşçuluq təsərrüfatı	«--»	32
13	Bağçılıq təsərrüfatı	«--»	53
14	Balıqçılıq	«--»	31
15	Heyvandarlıq	«--»	245
16	Soyuducu anbar	«--»	18
17	Kərpic istehsalı	«--»	21
18	Qapı-pəncərə istehsalı	«--»	6
19	Mebel istehsalı	«--»	23
20	Minik və yük avtomobili istehsalı	Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət	1
21	Topdan satış anbarı	«--»	4
22	İstixana kompleksi, şitil yetişdirilməsi, tərəvəz məhsulları istehsalı	«--»	3
23	Ərzaq və qida məhsulları istehsalı	«--»	76
24	Tikinti quraşdırma işləri, tikinti materialları	«--»	39
25	Minik və yük avtomobili istehsalı	«--»	1
26	Tibbi ləvazimatlar, eləcə də təmizləyici, yuyucu maddələr	«--»	2
27	Soyuducu anbarlar	«--»	19
28	Rabitə avadanlıqları	«--»	1
29	Geyim vasitələri	«--»	11
30	Texniki avadanlıqlar və məişət əşyaları istehsalı	«--»	20
31	Taxıl istehsalı, toxum emalı	«--»	17
	CƏMİ	-	1052

Mənbə: Cədvəl Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl göstəricilərindən görünür ki, 01.01.2023-ci il tarixə Muxtar Respublikada fəaliyyətdə olan 1052 biznes strukturu müxtəlif hüquqi-təşkilati formaya malik olmuşlar. Belə ki, onlardan 10 müəssisə dövlətə (o cümlədən 1 günəş enerjisi istehsalı müəssisəsi olan Naxçıvan Günəş Elektrik Stansiyası və 9 Su Elektrik Stansiyaları), 4 müəssisə publik hüquqi şəxslərə, 844 müəssisə fiziki şəxslərə, 194 müəssisə isə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərə aid olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Muxtar Respublikada biznesin inkişaf etdirilməsi nəticəsində bu sahəyə aid olan strukturların sayı sürətlə artmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi bu iqtisadi subyektlər iqtisadiyyatın ən müxtəlif təyinatlı sahələrində fəaliyyət göstərərək diversifikasiya proseslərinin həm geniş vüsət almasını, həm sürətlənməsini təmin etmiş, iqtisadi potensialın artırılmasında, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsində, səmərəli nəticələrin əldə edilməsində baza rolunu oynamışlar. Məhz bu bazanın səmərəli istifadəsi nəticəsində regionda sahibkarlıq fəaliyyətinə yüksək dəstək göstərilmiş, iqtisadiyyatda işgüzar fəaliyyət yeni impuls almış, yeni müəssisələrin yaradılması nəticəsində məşğulluğun səviyyəsi yüksəlmiş, əhalinin real gəlirlərinin artım dinamikası davam etmiş, real iqtisadiyyatın dinamikliyi yüksəlmiş, qarşıya qoyulan mühüm hədəflər üzrə səmərəli fəaliyyət təmin olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında biznes fəaliyyətinin diversifikasiya proseslərinə təsirini təhlil etmək üçün bir sıra makroiqtisadi göstəriciləri təhlil etmək lazımdır. (Cədvəl 2)

Cədvəl 2-nin göstəricilərindən aydın olur ki, 2017-2024-ci illər ərzində Muxtar Respublikada biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi nəticəsində əsas iqtisadi göstəricilərin artımla müşahidə edilən dinamikası təmin olunmuşdur. Belə ki, həmin dövr ərzində ÜDM-in həcmi 2021-ci ildə 2017-ci ilə nəzərən 314 mln manat və ya 11,62% artaraq rekord həddə, yəni 3,016 mln manata çatmışdır. Təhlil edilən illərn ərzində bu göstərici hər il artmışdır. Əvvəlki il ilə müqayisədə bu göstərici 2017-ci ildə 89 mln manat və ya 4,6%, 2018-ci ildə 71 mln manat və ya 2,62%, 2019-cu ildə 67 mln manat və ya 2,4%, 2020-ci ildə 68 mln manat və ya 2,39%, 2021-ci ildə isə 108 mln manat və ya 3,71% artmışdır.

2017-2021-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında bəzi iqtisadi göstəricilərin dinamikası

Cədvəl 2.

№	Göstəricilər	2017	2018	2019	2020	2021
1	İl ərzində istehsal olunmuş ÜDM-in həcmi (mln manatla)	2.702	2.773	2.840	2.908	3.016
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) mln manatla	+89	+71	+67	+68	+108

	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) %-lə	+4.6	+2.62	+2.4	+2.39	+3.71
2	Biznes strukturları tərəfindən istehsal edilən ÜDM-in həcmi (mln man)	2.362	2.409	2.471	2.510	2.598
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) mln manatla	+115	+47	+62	+39	+88
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) %-lə	+5.12	+1.98	+2.57	+1.57	+3.1
3	Adambaşına düşən ÜDM (manatla)	5990.4	6101.3	6201.5	6310.4	6544.5
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) mln manatla	+381.8	+110.9	+100.2	+108.9	+234.1
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) %-lə	+6.8	+1.8	+1.6	+1.75	+3.7
4	İstehsal olunmuş sənaye məhsulu (mln man)	967060.0	990067.0	1014971.5	1040475.9	1067528.3
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) mln manatla	+24.1	+23.0	+24.9	+25.5	+27.05
	əvvəlki il ilə müqayisədə dəyişmə (+;-) %-lə	+2.5	+2.4	+2.5	+2.2	+2.6

Mənbə: Cədvəl Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Təhlil edillən illər ərzində daha bir mühüm göstərici olan biznes strukturları tərəfindən istehsal edilən ÜDM-in həcmi də artımla müşahidə edilən dinamikaya malik olmuşdur. Belə ki, bu göstərici 2021-ci ildə 2017-ci ilə nəzərən 236 mln manat və ya 9,9% artmışdır. Əvvəlki il ilə müqayisədə bu göstərici 2017-ci ildə 115 mln manat və ya 5,12%, 2018-ci ildə 47 mln manat və ya 1,98%, 2019-cu ildə 62 mln manat və ya 2,57%, 2020-ci ildə 39 mln manat və ya 1,57%, 2021-ci ildə isə 88 mln manat və ya 3,1% artmışdır.

Biznes fəaliyyətinin təsiri nəticəsində diversifikasiya proseslərinin genişlənməsi və sürətlənməsi səbəbindən Muxtar Respublikada daha bir göstərici, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi də artmışdır. Belə ki, bu göstərici 2021-ci ildə 2017-ci ilə nəzərən 554,1 manat və ya 9,3% artmışdır. İllər üzrə təhlil etdikdə görürük ki, əvvəlki ilə nəzərən bu göstərici 2017-ci ildə 381,8 manat və ya 6,8%, 2018-ci ildə 110,9 manat və ya 1,8%, 2019-cu ildə 100,2 manat və ya 1,6%, 2020-ci ildə 108,9 manat və ya 1,75%, 2021-ci ildə isə 234,1 manat və ya 3,7% artmışdır.

Biznes strukturlarının sahələr üzrə fəaliyyəti və onun diversifikasiyaya təsiri nəticəsində Muxtar Respublika iqtisadiyyatında aparıcı sahələrdən biri olan sənayi məhsulu istehsalı sahəsində də artımla müşahidə edilən dinamika mövcud olmuşdur. Belə ki, bu göstərici 2021-ci ildə 2017-ci il ilə müqayisədə 100468,3 mln manat və ya 10,4% artmışdır. Bu göstərici üzrə artım illər üzrə 2017-ci ildə 24,1 min manat və ya 2,5%, 2018-ci ildə 23,0 min manat və ya

2,4%, 2019-cu ildə 24,9 min manat və ya 2,5%, 2020-ci ildə 25,5 min manat və ya 2,2%, 2021-ci ildə isə 27,05 min manat və ya 2,6% təşkil etmişdir.

NƏTİCƏ

Tərəfimizdən aparılan araşdırmalar vasitəsi ilə sübut olunmuşdur ki, istənilən ölkədə biznes strukturlarının fəaliyyəti, ölkə iqtisadiyyatında bazar tipli modelin qüvvədə olduğu halda, iqtisadiyyat üçün, dinamika üçün həlledici qüvvəyə çevrilir. Çünki kiçik və orta biznesin inkişafı vasitəsi ilə iqtisadiyyatın istənilən sahə və sektorunun inkişafına, eləcə də strateji layihələrin icra olunmasına nail olmaq olar. Kiçik və orta biznes strukturları iqtisadiyyatda daha çox manevr etmək imkanlarına malik olduqlarından, eləcə də onlara daimi dövlət dəstəyinin mövcud olduğundan onların vasitəsi ilə ölkə üçün zəruri olan bütün layihələri reallaşdırmaq olar.

Təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında biznes mühitinin yaxşılaşması yeni biznes strukturlarının yaranmasına, onların sayının çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Onların fəaliyyəti nəticəsində iqtisadiyyatın sahələrində diversifikasiya prosesləri güclənmiş, genişlənmiş, nəticədə ən vacib makroiqtisadi göstəricilərin dinamik vəziyyəti təmin olunmuşdur. Biznes strukturlarının diversifikasiyaya təsirini daha da gücləndirmək üçün gələcəkdə balanslaşdırılmış dinamikası təmin olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Akademik Ə.M.Abbasov, i.e.d.M.M.Bağirov, i.e.d.D.A.Bağirov, i.e.d.C.H.Pürhani. Bakı, I cild, Nurlan, 2005, 536 səh.
- 2.Большой экономический словарь./под редакцией М.Ю.Агафонова. 2-ое изд.доп. и перераб. М.:Институт новой экономики. 1997, 864 стр.
- 3.Bağirov Firdovsi Damət oğlu “Azərbaycanda xarici investisiyaların formalaşması və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi”. 5301.01- “Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi” ixtisasında iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı 2015, 142 səh.
- 4.Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, 2022 il.
- 5.Bağirov O.M.“İqtisadiyyatın diversifikasiyası və onun maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi”. 5301.01- “Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi” ixtisasında iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı 2021, 145 səh.
6. Azərbaycan 2030: sosial iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2021, 10 səh.

SUMMARY

THE IMPACT OF BUSINESS ACTIVITY ON ECONOMIC DIVERSIFICATION

Hüseyn Bağırsoylu

The article discusses the necessity of the economic diversification process and the factors affecting it. One of these factors—business activity—is explained in terms of its content and essence, and its impact on economic dynamics is analyzed. Various definitions of business policy, business environment, and overall business activity found in economic literature are summarized and their economic characteristics are presented.

The impact of business activity on the diversification processes carried out in the Nakhchivan Autonomous Republic during the period of 2017–2024 is analyzed based on a number of economic indicators. The factors influencing the business environment in the Autonomous Republic are examined, and proposals are made to expand diversification in the future under the influence of economic dynamics based on the findings.

Key words: *diversification, business policy, business environment, business activity.*

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ДИВЕРСИФИКАЦИЮ ЭКОНОМИКИ.

Гусейн Багырсойлу.

В статье рассматривается необходимость процесса экономической диверсификации и факторы, влияющие на него. Один из таких факторов — предпринимательская деятельность — раскрывается с точки зрения содержания и сущности, а также объясняется её влияние на экономическую динамику. Обобщены различные трактовки бизнес-политики, бизнес-среды и предпринимательской деятельности, встречающиеся в экономической литературе, и дана их экономическая характеристика.

Воздействие предпринимательской деятельности на процессы диверсификации, реализованные в Нахичеванской Автономной Республике в период с 2017 по 2024 годы, проанализировано на основе ряда экономических показателей. Рассмотрены факторы, формирующие бизнес-среду в Автономной Республике, и на основе результатов предложены направления по расширению диверсификации в будущем под воздействием экономической динамики.

Ключевые слова: *диверсификация, деловая политика, деловая среда, деловая активность.*

MÜASİR CƏMİYYƏTLƏRDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Mehriban Babaxanova

<https://orcid.org/0009-0004-9298-0815>

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: mehribanbabakhan@adu.edu.az ; Tel +994503630090

XÜLASƏ

Müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi rifah və demokratik inkişaf arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Son iki əsrin təcrübəsi sübut edir ki, sərbəst bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələr daha fərvan yaşayırlar. Demokratik ölkələrdə mövcud olan vətəndaş cəmiyyəti mühiti elmi-texniki tərəqqi üçün daha əlverişli şərait yaradır, məhkəmələrin müstəqilliyini və mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını təmin edir. Bundan əlavə, demokratik cəmiyyətlərdə informasiya mübadiləsi daha effektiv aparılır və iqtisadi proseslərə siyasi müdaxilə azalır. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, bazar iqtisadiyyatı əmlak bərabərsizliyi yaradır, bu isə siyasi bərabərliyin təmin olunmasını çətinləşdirə bilər. Lakin, vətəndaş cəmiyyətinin verdiyi geniş hüquq və azadlıqlar, müstəqil şəxsi inkişaf və siyasi bərabərlik bu çatışmazlıqları kompensasiya edir.

Açar sözlər: *vətəndaş cəmiyyəti, konstitusion hüquqlar, bazar iqtisadiyyatı, demokratiya, iqtisadi inkişaf, siyasi bərabərlik*

GİRİŞ

Cəmiyyət və dövlətlərin inkişaf tarixi təsdiq edir ki, son 200 il ərzində bazar iqtisadiyyatı digər iqtisadiyyat formalarının hər hansı birindən qat-qat çox fərvanlıq gətirib. Beləliklə, qədim bir müdrik kəlamı başqa şəkildə ifadə etməklə söyləməkdə haqlı olaraq: bir halda ki, inkişaf etmiş bütün ölkələr bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdir, bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələr bir qayda olaraq, fərvan yaşayırlar, deməli, müasir inkişaf etmiş ölkə - varlı ölkədir. Göründüyü kimi, kəlam formal məntiqin sillogizminə tam uyğundur.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyasından doğan mənaya görə, demokratik quruluşa malik olan ölkələrin qeyri-demokratik sistemlərlə müqayisədə adətən, digər iqtisadi üstünlükləri də olur. Vətəndaş cəmiyyəti ideyası ilk növbədə mövcud olduğu olduğu ölkədə elə bir mühit formalaşdırır ki, bu mühitdə dövlət öz vətəndaşlarının təhsilə olan meylini həvəsləndirir, bilikli fərdlər isə elmi-texniki tərəqqiyə və deməli, sosial-iqtisadi və mədəni yüksəlişə kömək edir. Bundan savayı, vətəndaş cəmiyyəti ideyasından faydalanan demokratik ölkələrdə dövlətin qanunlarına daha çox riayət olunur, məhkəmələr daha müstəqil fəaliyyət göstərir, vətəndaşların mülkiyyət hüquqları daha müdafiə və mühafizə olunur, müqavilə öhdəlikləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirilir. Ən başlıca olanlardan biri isə budur ki, iqtisadi proseslərə hökumətin və ya özbaşına hərəkət edə biləcək siyasətçilərin müdaxiləsi inandırıcı görünmür. Nəhayət, müasir iqtisadiyyatın yüksək səmərəliliyi bir çox cəhətdən informasiya mübadiləsindən asılıdır, demokratik əsaslara söykənən cəmiyyətlərdə isə, kommunikasiya “sədləri” qat - qat aşağıdır. İnformasiyanı axtarmaq və vermək, informasiya mübadiləsi aparmaq qeyri-demokratik cəmiyyətlərin əksəriyyətində olduğundan asan və xeyli təhlükəsizdir.

Nəticədə, ümumi qaydadan bəzi istisnalara baxmayaraq, müasir demokratik cəmiyyətlərdə sərbəst bazar iqtisadiyyatının üstünlüklərindən yararlanmaq və iqtisadi artıma nail olmaq üçün daha əlverişli şərait yaradılır. Vətəndaş fəallığı da öz növbəsində buna təkan verir. Bununla da iqtisadi artımla vətəndaş fəallığının qarşılıqlı vəhdəti yaranır.

Qeyd etmək zəruridir ki, müasir demokratik sistem və sərbəst bazar iqtisadiyyatı arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə hər ikisinə eyni dərəcədə üstünlük versə də, bazar iqtisadiyyatı vətəndaş cəmiyyəti üçün xeyli baha başa gəlir. Çünki o, əmlak bərabərsizliyi yaradır, bu isə ona gətirib çıxara bilər ki, demokratik dövlətin bütün vətəndaşlarının tam siyasi bərabərliyinin dərqərar olması çətinləşir.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyasından irəli gələn bir tələb də vardır: hər hansı sosial-iqtisadi və siyasi quruluşa həddən artıq yüksək tələblərlə yanaşmaq düzgün, yaxud ədalətli hesab oluna bilməz. Heç bir yüksək inkişaf səviyyəli cəmiyyət və onun mövcud olduğu mühit təminat verə bilməz ki, onun bütün vətəndaşları xoşbəxt, varlı, sağlam, sülhsevər, qanunsevər və vətənpərvər olacaqlar. Bu dəyərlərin (məqsədli nemətlərin) tam əldə edilməsi istənilən hökumətin, o cümlədən vətəndaş cəmiyyəti ideyasının bərqərar olacağına möhkəm əmin olan hökumətin imkanları xaricindədir. Üstəlik, təcrübə göstərir ki, tam həcmdə bərqərar olmuş vətəndaş cəmiyyəti öz ideyalarından çox uzaqdır. Müasir vətəndaş ideyasının doğurduğu bəşəri dəyərlərin əvvəlki fərziyyələri kimi, müasir vətəndaş ideyasının da hələ nəzərə çarpan xeyli qüsurları vardır. Bununla yanaşı, biz cəmiyyətin xoşbəxt quruluşunun digər formaları ilə müqaisədə vətəndaş cəmiyyətinin üstünlüklərini unutmamalıyıq. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- vətəndaş cəmiyyəti qəddar və müstəbidi dövlət hakimiyyətinə yiyələnməyə imkan vermir, ona hər cür vəhclə mane olmağa çalışır;
- vətəndaş cəmiyyəti özünün bütün sağlam düşüncəli üzvləri üçün qeyri-demokratik sistemlərin vermədiyi (verə bilmədiyi, yaxud vermək istəmədiyi) və ya heç vaxt verə bilməyəcəyi hüquq və azadlıqlara təminat verir;
- vətəndaş cəmiyyəti öz üzvləri üçün digər hər hansı siyasi sistemin verə biləcəyindən daha geniş şəxsi azadlıqlar təmin edir;
- vətəndaş cəmiyyəti insanlara öz təməlli mənafe və maraqlarını müdafiə etmək imkanı verir;
- yalnız vətəndaş cəmiyyətinin sarsılmaz dəyərlərinə qayğı ilə yanaşan demokratik hakimiyyət şəxsiyyətə öz müqəddəratını təyin etməsi, yəni onun özünün seçdiyi qanunlar üzrə yaşaması üçün maksimum şərait yaradır;
- yalnız vətəndaş cəmiyyətinin mənəvi və maddi sərvətlərinə sonsuz qayğı ilə yanaşan demokratik hakimiyyət mənəvi məsuliyyətin üzə çıxması üçün maksimum imkanlar açır;
- vətəndaş cəmiyyəti şəxsiyyətin formalaşması və inkişafını istənilən digər cəmiyyətlərdən daha çox stimullaşdırır;
- yalnız vətəndaş cəmiyyəti ideyasının dönməz ideallarından güc alan demokratik hakimiyyət siyasi bərabərliyin nisbətən yüksək səviyyəsini təmin etməyə qadirdir;
- vətəndaş cəmiyyətinin yüksək ideallarından faydalanan müasir cəmiyyətlər bir-biri ilə silahlı münaqişəyə girmirlər;
- vətəndaş cəmiyyəti ideyasının ən müasir müddəalarını lazımınca qiymətləndirən demokratik dövlətlər qeyri-demokratik dövlətlərlə müqayisədə firavanlığa daha çox meyllidir.

Göstərilən bütün bu üstünlükləri nəzərə almaqla, insanların böyük əksəriyyəti üçün vətəndaş cəmiyyəti özünün alternativisi olan istənilən cəmiyyətlə müqayisədə daha münasib və əlverişli variantdır.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyası özündə siyasi bərabərliyin ən optimal nümunələri ehtiva edir. Bəzi tədqiqatçıların mülahizəsinə görə siyasi bərabərlik vətəndaş cəmiyyəti ideyasına tarixən xas olan başlıca müddəa olmuşdur. [6,63]

Vətəndaş cəmiyyəti ideyasında özünə möhkəm yer etmiş siyasi bərabərlik öz həqiqi reallığını yalnız bu cəmiyyətdə tapa bilər.[5,45] Siyasi bərabərlik vətəndaş cəmiyyəti ideyasında olduğu qədər digər sosial ideyalarda özünü parlaq əks etdirməmişdir. [1, 91] Vətəndaş cəmiyyəti ideyasının bətnindən doğan bu bərabərliyi, fikrimizcə, siyasi hüquq bərabərliyi də adlandırmaq olar. Çünki siyasi hüquq bərabərliyi anadangəlmə bərabərlikdir və insanın təbii hüquqları sistemində mərkəzi yeri tutur.

1776-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının “İstiqlal Bəyannaməsi”nin yaradıcılarının söylədiyi sözlər bütün dünyada əks-səda doğurdu: “Biz belə bir həqiqəti tam aşkar hesab edirik ki, bütün insanlar anadan bərabər doğulur və bu zaman Tanrı onlara müəyyən ayrılmaz hüquqlar bəxş edir ki, bunların

içərisində yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtliyə çatmaq hüququ da vardır”. Deməli, hüquq bərabərliyi aşkar həqiqətdir və vətəndaş cəmiyyəti ideyasını irəli sürən filosof-mütəfəkkirlər bu həqiqətin mahiyyətini dərindən dərk etmişlər. Əgər belədirsə, bunun üçün xüsusi heç bir sübuta və ya izaha ehtiyac yoxdur.

ABŞ-ın “İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” ndə də belə sübut və izahlar yoxdur. Tanrının kişi ilə qadını da bərabərhüquqlu varlıqlar kimi yaratmasını sübut etməyə ehtiyac qalmır. Həm maraqlı, həm də bir qədər təəcüblüdür ki, bərabərliyi bütün planet sakinlərinin diqqətinə çatdıran Amerika ziyalıların XVIII əsrdə yaşamış nümayəndələri “kişi ilə qadın hüquqca bərabərdir” ifadəsini ABŞ-n 1787-ci il Konstitusiyasında təsbit etməmişlər. Yəgin ki, buna heç bir ehtiyacın olmadığını dərindən anlamışlar və fikrimizcə, belə hesab etmişlər ki, Tanrının verdiyi bərabərliyi rəsmiləşdirməyə heç bir lüzum yoxdur. Allahın Yazısı bütün yazılardan yüksəkdə durur və beyinlərə əbədi həkk olur.

Tədqiqatçılar “İstiqlal Bəyannaməsi”ndəki bərabərlik tezisini döənə-döənə tənqid edərək göstərirdilər ki, bunlar gəlişi gözəl sözlərdən, boş ritorikadan başqa bir şey deyil. Onların fikrincə, əgər bu müddədə insanların cəmiyyətdəki faktiki vəziyyəti təsvir edilsə, o halda bu, ağ yalandır. [4,134]

Bu qəbildən olan ittihamlara bən “riyakarlıq etmə” adlı ittiham da deyilirdi. Buna misal olaraq göstərilir ki, Bəyannamənin müəllifləri xoşagəlməz bir faktın üzərindən sükutla keçməyi üstün tutmuşlar. Həmin dövrdə özünü müstəqil demokratik dövlət elan etmiş yeni ölkədə vətəndaşların böyük əksəriyyəti toxunulmaz və özgəninkiləşdirilə bilməyən hüquqlardan faydalanmaq imkanından məhrum edilmişdilər. O vaxtlar və çox-çox illər sonra da qadınlar, kölələr, azad zəncilər, qitənin yerli sakinləri-hindular nəinki siyasi hüquqlardan, hətta ən adi bəşəri hüquqlardan məhrum idilər. Bəyannamənin əsas müəllifi Tomas Ceffersonun özü qul saxlayırdı. Azad əhalinin böyük bir hissəsi seçki hüququndan məhrum idi. XIX əsrdə yeni təşkil edilmiş ştatlarda səsvermə hüququ əmlak senzi ilə məhdudlaşdırılmışdı.

1776-cı ildə qeyri-bərabərliyin bəzi formaları aradan çıxsada, onların bir çoxu qalmaqda davam edirdi. Zira, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-bərabərlik bəşər nəslinin təbiətinə xas olan ilkin xassələrdən biridir.

T.Cefferson bəşəri münasibətlərin incəliklərinə bələd idi və o, belə bir aşkar faktı görməyə bilməzdi ki, bir çox mühüm sahələrdə insanın qabiliyyət və imkanları, istedadı heç də fitri olmur. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, T.Cefferson təbii hüquq doktrinasını ən radikal və demokratik təfsirdə qəbul etmişdi. Bu cəhətdən onun siyasi-hüquqi görüşləri J.-J. Russonun ideyalarına çox yaxın idi. T.Ceffersonun təbii hüquq doktrinası onun ictimai müqavilə haqqında təsəvvürləri ilə bağlı idi. Mütəfəkkirin ideyasına görə məhz ictimai müqavilə cəmiyyət quruculuğunun əsasını təşkil edir. Azad və bərabərhüquqlu fermerlərin demokratik respublikası onun siyasi idealı idi. Bu, utopik ideal idi, lakin onun Cefferson tərəfindən fəal təbliği geniş xalq kütlələrinin istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə cəlb edilməsində böyük rol oynamışdı. [3, s.308-309]

Deməli, amerikalı mütəfəkkir, onun barəsində yuxarıda deyilənlərlə yanaşı müsbət mövqeyi ilə də fərqlənmişdir. T. Cefferson üçün qaşılmaz bir həqiqət mövcud idi: bütün insanlar bərabər yaranmışdır. Onlar bəzi ayrılmaz hüquqlara – yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtliyə nail olmaq hüququna malikdirlər. Bəyannamənin müəllifi bu ideyalarında həmişə ardıcıl olmuşdur.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyasına uyğun olaraq dövlət hakimiyyətinin ümumi rifah prinsipinə bütün varlığı ilə sadıq olan mütəxəssislərə (Platon belə mütəxəssisləri “keşikçi” adlandırırdı) verilməsi tələbi tarix boyu demokratiya ideyasının güclü rəqiblərindən biri olub. Bu ideyanın müdafiəçiləri demokratiyaya onun ən zəif həlqəsindən hücum edir, yəni sadə insanların öz-özlərini idarə etmək qabiliyyətini tanımaq istəmirlər. Lakin məlum bir həqiqəti unudurlar ki, vətəndaş cəmiyyəti öz mahiyyəti etibarilə sadə insanlar tərəfindən idarə edilən və bunun üçün insan əməyini, zəhmətini son dərəcə yüksək qiymətləndirən cəmiyyətdir. Belə cəmiyyəti olan dövlət həmişə qalib hesab olunur.

Belə bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti ideyası yazılmamış ideyalar vəsiləsinə daxildir. Onu mütləq deyil, fikrimizcə, nisbi ideya kimi səciyyələndirmək daha məqsədəuyğun olardı. Vətəndaş cəmiyyəti ideyası öz tarixi rüşeymləri ilə təbii-hüquqi ideyaların məzmun və mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Məhz yazılı formaya malik olmadığına görə, vətəndaş cəmiyyəti ideyasına yanaşmalar da müxtəlifdir. Bunula belə, vətəndaş cəmiyyəti ideyası yazılı formaya malik olmadığı gədər də özünəməxsus müdrikliyə, kamilliyə və digər əxlaqi fəzilətlərə malikdir. Görünür, vətəndaş cəmiyyəti ideyası bu xassəsini təbii hüquqdan əxz etmişdir.

Məsələn, fransız filosofu, təbii hüquq və insan hüquqları problemlərinin görkəmli təfsirçilərindən biri Jak Mariten (1882-1973) təsdiq edirdi ki, təbii hüquq nə amerikan, nə də fransız inqilablarının kəşfi deyil. Müasir hüquqşünas-pozitivistlərin müxtəlif dərəcələrinə mənsub olan mühafizəkarlar belə hesab edirlər. Çünki onlar təbii hüquq ideyasına yanlış ideya kimi yanaşır, müxtəlif cinahlardan onun üzərinə hücum edirlər. Təbii hüquq ideyasının kökləri Siserona və stoiklərə qədər gedib çıxır. [2,647]

Beləliklə, mənşə etibarilə təbii hüquq ideyasının törəmə olan vətəndaş cəmiyyəti ideyası öz təbiətinə görə yazılmamış ideyadır. Lakin eyni zamanda müdrikliyi ilə seçilən, əxlaqi fəzilətləri ilə digər ideyalardan fərqlənən mənəvi dəyərdir.

Bir mühüm cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, vətəndaş cəmiyyəti ideyası bütün dünyada həm alimlərin, tədqiqatçıların və müxtəlif peşə sahiblərinin, həm də sadə insanların dəstəyini qazanmışdır. Bu ideya uğrunda mübarizə aparmaq da eyni rəğbətlə qarşılanmışdır. Yəni insanların sağlam düşüncəsinə görə, vətəndaş cəmiyyəti uğrunda, hətta əbədi mübarizə aparmaq hər bir fərdin şəxsi ləyaqət hissəsinə çevrilmişdir.

Bu, heç də təsadüfi, yaxud ötəri mövqe deyil. Onun müxtəlif səbəbləri vardır və məhz həmin səbəblərin aradan qaldırılması, yaxud bu səbəbləri törədən mütərəqqi qüvvələrin zəiflədilməsi asan məsələ deyil. Buna görə də vətəndaş cəmiyyəti uğrunda mübarizə öz mahiyyəti etibarilə, əslində şovinist və təxribatçı qüvvələrlə, müxtəlif milli hərəkətlər pərdəsi altında dünyanın ayrı-ayrı regionlarında hər cür silahlı münaqişələr törədən, silahlanmaya rəvac verən və milyonlarla günahsız insanın ölümünə səbəb olan mütəşəkkil cinayətkar təşkilatlarla mübarizə kimi təzahür edir.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyası haqqında danışarkən ilk növbədə bu ideyanın keçdiyi tarixi yolun uzun olduğunu nəzərə almaqla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bilavasitə vətəndaş cəmiyyətinin özü barəsində tam mənada cavab vermək çətindir. Tarixi materialların öyrənilməsi aşağıdakı yekun nəticələrə gətirib çıxarır:

- vətəndaş cəmiyyəti özünün yayılması miqyasına görə genişəhatəlidir;
- vətəndaş cəmiyyəti öz barəsində təşəkkül tapmış ideya və müddəaların diffuziyaya uğramasına borcludur;
- diffuziyanın bilavasitə özü də vətəndaş cəmiyyəti fenomeninin tam izahını verə bilməz.

Yuxarıdakı nəticənin ümumiləşdirilmiş cavabı bundan ibarət ola bilər ki, müəyyən məkanda və müəyyən zamanda vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması üçün əlverişli tarixi şərait yetişməlidir. Bu çərçivəyə müvafiq cəmiyyət-dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi, hüquqi və mədəni səviyyəsi də daxil edilməlidir. Əlbəttə, bu prosesdə hər hansı ölkənin və müəyyən sivil cəmiyyətin zəruri sferalarda beynəlxalq əlaqələri də istisnaqlıq təşkil edə bilməz. Nəhayət, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması üçün tarixi zəminlərin və müqəddəm şərtlərin olması da vacibdir.

Fikrimizcə, vətəndaş cəmiyyəti, bunun üçün zəminlərin və şərtlərin mövcud olduğu məkanda və zamanda hər dəfə yenidən kəşf olunan fenomeni xatırlada bilər. Dünya dövlətlərinin inkişaf səviyyəsi eyni olmadığı kimi, vətəndaş cəmiyyəti də hər bir dövlətin, sivil cəmiyyətin öz istəklərinə uyğun formalaşdırıla bilər. Bu, qaçılmaz həqiqətdir və dövlətlərin bilavasitə özünün təşəkkül prosesləri də bunu təsdiq edir.

Vacib olan amillərdən biri ondan ibarətdir ki, müasir dövrün reallıqlarına qayıtmaq üçün bu gün bütün Şərqi və Şəqri- Mərkəzi Avropada baş verənləri bir daha yada salmaq, müəyyən görüntü və mənzərələri yaxından müşahidə etmək lazımdır. Bu nöqtəyi nəzərdən Şərqi və Şəqri-Mərkəzi Avropa dövlətlərinin etnik xüsusiyyətləri aradan götürməyə qadir olan ümumbəşəri vətəndaşlıq prinsiplərini tam təsis etmək bacarığından hələ nə qədər uzaq olduğunu dərk etməkdən ötrü sadalanan bu hadisələrə - Yuqoslaviya və keçmiş Sovet İttifaqında baş vermiş etnik münaqişələrə, əslində isə, müharibələrə diqqət yetirmək lazımdır.

Müharibə hər bir halda od-alov, ölüm-itimdir. O, insanlığa faciə və fəlakətlərdən savayı heç nə vermir. Zaman keçdikcə müharibələr öz “təkamül” prosesində ifray səviyyəyə çatmışdır. Bu elə bir səviyyədir ki, onun ən uca zirvəsindən belə, vətəndaş cəmiyyətinə apara bilən üfüqlər görünür. Bu cəhətdən vətəndaş cəmiyyətinə apar yollar İkinci Dünya müharibəsinin (1939-1945) necə keçilməz sədlər çəkdiyini qeyd etmək kifayətdir. Tarix şahadət verir ki, odlu silah kəşf edildiyi vaxtdan bəşəriyyət heç vaxt belə dəhşətli müharibənin şahidi olmamışdır.

İri şəhərləri, saysız hesabsız kənd və qəsəbələri viranəyə çevirən müharibə, hər şeydən əvvəl, insan cəmiyyətinin düşmənidir. Cəmiyyətin hansı inkişaf mərhələsində olub-olmamasından asılı olmayaraq, müharibə onun ruhunu şikəst edir, iradəsini sıındırır və tərəqqi yollarını bağlayır. Bu da öz növbəsində bütün insanlığın inkişaf yollarının qarşısını kəsməkdir. Ona görə də müharibələrə qarşı çıxmaq, eyni zamanda bütün bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyinə səs vermək deməkdir.

Müasir ictimai həyatın gedişi təsdiq edir ki, insanlığın işıqlı gələcəyi üçün silahlı münaqişə və toqquşmalar, millətlərarası çarpışmalar və dünyanın müxtəlif regionlarında ayrı-ayrı səbəblərdən törədilən vətəndaş müharibələri deyil, sərbəst bazar iqtisadiyyatı daha münasib və zəruridir. Vətəndaş cəmiyyəti ideyasının doğurduğu məntiqi nəticələrdən biri budur ki, vətəndaş cəmiyyəti və sərbəst bazar iqtisadi münasibətləri bir-birini tamamlayan amillərdir. Bunları bir-birindən təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək mümkün deyil.

Başqa sözlə, vətəndaş cəmiyyəti və sərbəst bazar iqtisadiyyatı eyni kökə malik olan ağacın qoşa budağını özündə ehtiva edir. Həmin budaqları bir-birindən ayırmaq çətindir və əslində, ayırmaq olmaz. Çünki onlardan biri insan cəmiyyətini tərəqqinin ən yüksək zirvəsinə qaldırır, digəri isə cəmiyyətin məhz həmin zirvədə qalaraq möhkəmlənməsi üçün sosial-iqtisadi zəmin yaradır. Bunun da nəticəsində iki sosial fenomenin - hüququn və qanunun qarşılıqlı vəhdəti təşəkkül tapır. Əgər hüquq cəmiyyətin hər bir üzvünün azadlıqlarının reallaşmasına şərait yaradır və təkan verirsə, qanun mövcud münasibətlərin reallaşmasında tarazlıq qoruyub saxlayır. Əgər hüquq dövlət-cəmiyyətdə qüvvədə olan qanunların gerçəkləşməsinin ideologiyalaşdırılmış vasitəsi qismində çıxış edirsə və qanunlara əməl edilməsində müəyyən tənzimləyici rolunu oynayarsa, qanun hüququn maddiləşmiş forması olmaq etibarilə ictimai münasibətlərin qorunması və möhkəmləndirilməsinin başlıca qoruyucusuna çevrilir.

Beləliklə, məqalədə verilmiş təhlilləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, vətəndaş cəmiyyəti ideyası tarixən təşəkkül tapan, cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinə uyğun hər bir müvafiq dövrdə özünəməxsus yeni məzmun əldə edən və cəmiyyətin inkişaf tələbatlarına uyğun şəkildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalan ideya kimi formalaşmışdır.

Vətəndaş cəmiyyəti haqqında ideyalar birdən-birə və öz-özünə, yaxud kor-koranə şəkildə deyil, insan zəkasının və dərin intellektinin yüksək dəyərə malik mənəvi şərtlərindən biri kimi təşəkkül tapmışlar. Həmin ideyalar yüzillikləri, hətta minillikləri adlayaraq döbvrümüzədək cılalana-cılalana gəlib çatmışdır. İdrak prosesinin mühüm dəyərə malik mənəvi məhsulu olan həmin ideyaları yaradanlar, şübhəsiz ki, özünün qeyri-adi istedadı və biliyi ilə seçilən mütəvəkkir insanlar olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Васильев Л. С. Проблемы генезиса политической мысли. М., Наука, 1999, 209
2. Графский В.Г. история политических и правовых учений. Учебник. М., Норма, 2011, 736
3. История политических и правовых учений/ Отв. ред. Ш.Э.Лэйст. М., «Зерцало», 2006, 568
4. История США: в 4-х томах. Т.1/1607-1877/ М., Наука, 1983, 688
5. Мартин Дж. Все возможные миры. М., Прогресс, 1998, 342
6. Целлер Э. Очерк истории греческой философии. М., «Канон», 1996, 336

SUMMARY

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN MODERN SOCIETY

Mehriban Babakhanova

Modern world experience shows that there is a close connection between economic prosperity and democratic development. The experience of the last two centuries proves that countries based on a market economy live more prosperously. The civil society environment existing in democratic countries creates more favorable conditions for scientific and technological progress, ensures the independence of the courts and the protection of property rights. In addition, in democratic societies, the exchange of

information is more effective, and political interference in economic processes is reduced. The article also notes that a market economy gives rise to wealth inequality, which can make it difficult to achieve political equality. However, broad rights and freedoms, independent development of the individual and political equality provided by civil society compensate for these shortcomings.

Keywords: *civil society, market economy, constitutional rights, democracy, economic development, political equality.*

РЕЗЮМЕ
ВЗАИМОСВЯЗЬ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ
Мехрибан Бабаханова

Современный мировой опыт показывает, что между экономическим процветанием и демократическим развитием существует тесная связь. Опыт последних двух столетий доказывает, что страны, основанные на рыночной экономике, живут более благополучно. Существующая в демократических странах среда гражданского общества создает более благоприятные условия для научно-технического прогресса, обеспечивает независимость судов и защиту прав собственности. Кроме того, в демократических обществах обмен информацией более эффективен, а политическое вмешательство в экономические процессы снижается. В статье также отмечается, что рыночная экономика порождает имущественное неравенство, что может затруднить достижение политического равенства. Однако широкие права и свободы, независимое развитие личности и политическое равенство, обеспечиваемые гражданским обществом, компенсируют эти недостатки.

Ключевые слова: *гражданское общество, конституционные права, рыночная экономика, демократия, экономическое развитие, политическое равенство*

BEŞ TƏRTİBLİ SADƏ OPERATOR-DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN QOYULMUŞ BİR SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN REQULYAR HƏLL OLUNMASI

Əbülfəz Məmmədov

<https://orcid.org/0009-0000-2002-3742>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: ebulfazmammedov@ndu.edu.az, +994 55 4566531

XÜLASƏ

İşdə $R_+ = (0, +\infty)$ yarımoxunda beşinci tərtib kəsilməz əmsallı bir sadə operator – diferensial tənlik üçün qoyulmuş bir sərhəd məsələsinin requlyar həlli və requlyar həll olunanlığı anlayışları verilmiş və həmin məsələnin requlyar həll olunanlığı haqda teoremlər isbat olunmuşdur.

Açar sözlər: *normal operator, hilbert fəzası, operator-diferensial tənlik, requlyar həll, requlyar həll olunanlıq, sərhəd məsələsi*

Separabel H hilbert fəzasında

$$\frac{d^5 u(t)}{dt^5} + \rho(t) A^5 u(t) = f(t), \quad t \in R_+ = (0, +\infty) \quad (1)$$

operator – diferensial tənliyinin

$$u(0) = u''(0) = u'''(0) = 0 \quad (2)$$

sərhəd şərtini ödəyən həllinin tapılması məsələsinə baxaq, burada $f(t)$, $u(t)$ R_+ -da sanki hər yerdə təyin olunmuş, qiymətləri isə H fəzasından olan vektor – funksiyalardır, törəmələr ümumiləşmiş funksiyalar mənada başa düşülür [1] və A operatoru ilə $\rho(t)$ əmsalı aşağıdakı kimi təyin olunur:

1) A – tamamilə kəsilməz A^{-1} tərslinə malik və spektri $S_\varepsilon = \left\{ \lambda : |\arg \lambda| \leq \varepsilon; \quad 0 \leq \varepsilon < \frac{\pi}{10} \right\}$ bucaq

sektorunda yerləşən normal operatorudur ;

2) $\rho(t) = \begin{cases} \alpha^5, & t \in (0, 1) \\ \beta^5, & t \in [1, \infty) \end{cases}$ burada $\alpha > 0$, $\beta > 0$ və $\alpha \neq \beta$.

Hilbert fəzasında normal operatorların spektral nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, 1) şərtini ödəyən A operatorunu $A=UC$ şəklində göstərmək olar, harada ki, U unitar, C isə müsbət müəyyən və özü – özünə qoşma operatorudur.

$\gamma \geq 0$ olmaqla H_γ ilə A operatorunun doğurduğu hilbert fəzalarının şkalasını işarə edək, yəni $H_\gamma = D(A^\gamma)$ və H_γ -da skalyar hasil $(x, y)_\gamma = (A^\gamma x, A^\gamma y)$ kimi təyin olunub. Hesab edəcəyik ki, $H_0 = H$ və $(x, y)_0 = (x, y)_H$.

Aşağıdakı kimi təyin olunan və $L_2(R_+; H)$, $W_2^5(R_+; H)$, $W_2^5(R_+; H; 0; 1; 2)$ ilə işarə olunan hilbert fəzalarına baxaq [1] :

$$L_2(R_+; H) = \left\{ f : \|f\|_{L_2(R_+; H)} = \left(\int_0^\infty \|f(t)\|_H^2 dt \right)^{1/2} < +\infty \right\};$$

$$W_2^5(R_+; H) = \left\{ u : \frac{d^5 u}{dt^5}, A^5 u \in L_2(R_+; H), \|u\|_{W_2^5(R_+; H)}^2 = \left\| \frac{d^5 u}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \|A^5 u\|_{L_2(R_+; H)}^2 \right\};$$

$$W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3) = \{u : u \in W_2^5(R_+; H), u(0) = u''(0) = u'''(0) = 0\}$$

Məlumdur [1] ki, $W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3)$ hilbert fəzası $W_2^5(R_+; H)$ fəzasının tam alt fəzasıdır.

Tərif 1. Əgər $u \in W_2^5(R_+; H)$ vektor – funksiyası (1) tənliyini R_+ - da sanki hər yerdə və (2) sərhəd şərtlərini isə

$$\lim_{t \rightarrow +0} \|u(t)\|_{9/2} = \lim_{t \rightarrow +0} \|u(t)\|_{5/2} = \lim_{t \rightarrow 0} \|u(t)\|_{3/2} = 0$$

mənada ödəyirsə, onda ona (1) – (2) sərhəd məsələsinin requlyar həlli deyilir.

Tərif 2. Əgər istənilən $f \in L_2(R_+; H)$ üçün (1) – (2) sərhəd məsələsinin

$$\|u\|_{W_2^5(R_+; H)} \leq \text{const} \|f\|_{L_2(R_+; H)}$$

bərabərsizliyini ödəyən requlyar həlli varsa, onda ona requlyar həll olunan sərhəd məsələsi deyilir.

Teorem : Əgər A operatoru 1) şərtini və $\rho(t)$ ədədi funksiyası isə 2) şərtini ödəyirsə, onda (1) – (2) sərhəd məsələsi requlyar həll olunandır.

İsbatı : Funksiyanın Furiye çevirməsini tətbiq etsək alarıq ki, istənilən $f \in L_2(R_+; H)$ üçün

$$u_1(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} (i\xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \left(\int_0^{\infty} f(s) e^{i(t-s)\xi} ds \right) d\xi,$$

və

$$u_2(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} (i\xi^5 E + \beta A^5)^{-1} \left(\int_0^{\infty} f(s) e^{i(t-s)\xi} ds \right) d\xi$$

funksiyaları R_+ - da sanki hər yerdə uyğun olaraq

$$\frac{d^5 u}{dt^5} + \alpha^5 A^5 u = f(t)$$

və

$$\frac{d^5 u}{dt^5} + \beta^5 A^5 u = f(t)$$

operator-diferensial tənliklərini ödəyirlər. Göstərək ki, $u_1(t), u_2(t) \in W_2^5(R_+; H)$.

Aşkardır ki, $u_1(t), u_2(t)$ vektor – funksiyalarının Furiye çevirmələri uyğun olaraq

$$u_1^\wedge(\xi) = (i\xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} f^\wedge(\xi)$$

və

$$u_2^\wedge(\xi) = (i\xi^5 E + \beta^5 A^5)^{-1} f^\wedge(\xi)$$

şəklindədir, harada ki, $f^\wedge(\xi)$ $f(t)$ vektor – funksiyasının Furiye çevirməsidir.

Plənşerel teoreminə görə alırıq ki,

$$\|u_1\|_{W_2^5(R_+; H)}^2 = \left\| \frac{d^5 u_1}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \|A^5 u_1\|_{L_2(R_+; H)}^2 = \|\xi^5 u_1^\wedge(\xi)\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \|A^5 u_1^\wedge(\xi)\|_{L_2(R_+; H)}^2.$$

$\lambda = |\lambda| e^{i\varphi}$ üslü yazılışını nəzərə alsaq, A operatorunun spektral ayrılışından alınır ki, istənilən

$\xi \in R_+$ üçün

$$\begin{aligned}
\left\| A^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \right\| &= \sup_{\lambda \in \sigma(A)} \left| \lambda^5 (i \xi^5 + \alpha^5 \lambda^5)^{-1} \right| \leq \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left| \mu^5 (i \xi^5 + \alpha^5 \mu^5 e^{5i\varphi})^{-1} \right| = \\
&= \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left| \mu^5 (i \xi^5 + \alpha^5 \mu^5 (\cos 5\varphi + i \sin 5\varphi))^{-1} \right| = \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left| i \xi^5 + \alpha^5 \mu^5 \sin 5\varphi + \alpha^5 \mu^5 \cos 5\varphi \right|^{-1} = \\
&= \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left[\alpha^{10} \mu^{10} \cos^2 5\varphi + (\xi^5 + \alpha^5 \mu^5 \sin 5\varphi)^2 \right]^{-1/2} \leq \\
&\leq \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left(\xi^{10} - 2\xi^5 \alpha^5 \mu^5 \sin 5\varphi + \alpha^{10} \mu^{10} \sin^2 5\varphi + \alpha^{10} \mu^{10} \cos^2 5\varphi \right)^{-1/2} \leq \\
&\leq \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left(\xi^{10} - \xi^{10} - \alpha^{10} \mu^{10} \sin^2 5\varphi + \alpha^{10} \mu^{10} \right)^{-1/2} = \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left(\alpha^{10} \mu^{10} - \alpha^{10} \mu^{10} \sin^2 5\varphi \right)^{-1/2} \leq \frac{1}{\alpha^5 \cos 5\varepsilon}
\end{aligned}$$

alırıq. Bu sonuncu bərabərsizliyi nəzərə alsaq

$$\begin{aligned}
\left\| A^5 u_1^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} &= \left\| A^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} f^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} \leq \\
&\leq \left\| A^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \right\| \cdot \left\| f^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} \leq \frac{1}{\alpha^5 \cos 5\varepsilon} \left\| f(t) \right\|_{L_2(R_+; H)}
\end{aligned}$$

olar ki, bu da $A^5 u_1^\wedge(\xi) \in L_2(R_+; H)$ olduğunu göstərir.

İndi göstərək ki, $\xi^5 u_1^\wedge(\xi) \in L_2(R_+; H)$.

$$\begin{aligned}
\left\| \xi^5 u_1^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} &= \left\| \xi^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} f^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} \leq \\
&\sup_{\xi} \left\| \xi^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \right\| \cdot \left\| f^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} = \sup_{\xi} \left\| \xi^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \right\| \cdot \left\| f(t) \right\|_{L_2(R_+; H)}
\end{aligned} \tag{3}$$

olduğundan $\left\| \xi^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \right\|$ normasını qiymətləndirək. A operatorunun spektral ayrılışından istənilən $\xi \in R_+$ üçün alırıq:

$$\begin{aligned}
& \left\| \xi^5 (i \xi^5 E + \alpha^5 A^5)^{-1} \right\| = \sup_{\lambda \in \sigma(A)} \left| \xi^5 (i \xi^5 + \alpha^5 \lambda^5)^{-1} \right| = \sup_{\lambda \in \sigma(A)} \left| \xi^5 (i \xi^5 + \alpha^5 |\lambda|^5 (\cos 5\varphi + i \sin 5\varphi))^{-1} \right| \leq \\
& \leq \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \left| \xi^5 (i \xi^5 + \alpha^5 \mu^5 (\cos 5\varphi + i \sin 5\varphi))^{-1} \right| = \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \xi^5 \left| \alpha^5 \mu^5 \cos 5\varphi + i (\xi^5 + \alpha^5 \mu^5 \sin 5\varphi) \right|^{-1} \leq \\
& \leq \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \xi^5 \left(\alpha^{10} \mu^{10} \cos^2 5\varphi + \xi^{10} - 2 \xi^5 \alpha^5 \mu^5 \sin 5\varphi + \alpha^{10} \mu^{10} \sin^2 5\varphi \right)^{-1/2} = \\
& = \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \xi^5 \left(\xi^{10} + \alpha^{10} \mu^{10} - 2 \xi^5 \alpha^5 \mu^5 \sin 5\varphi \right)^{-1/2} \leq \sup_{\substack{\mu > 0 \\ |\varphi| \leq \varepsilon}} \xi^5 \left(\xi^{10} + \alpha^{10} \mu^{10} \right)^{-1/2} \cdot (1 - \sin 5\varepsilon)^{-1/2} \leq (1 - \sin 5\varepsilon)^{-1/2}.
\end{aligned}$$

Bu sonuncunu (3)-də nəzərə alsaq

$$\left\| \xi^5 u_1^\wedge(\xi) \right\|_{L_2(R_+; H)} \leq \frac{1}{(1 - \sin 5\varepsilon)^{1/2}} \cdot \|f(t)\|_{L_2(R_+; H)}$$

olar ki, bu da $\xi^5 u_1^\wedge(\xi) \in L_2(R_+; H)$ olduğunu göstərir.

Bütün bunları nəzərə aldıqda $u_1(t) \in W_2^5(R_+; H)$ alırıq.

Anoloji qayda ilə isbat olunur ki, $u_2(t) \in W_2^5(R_+; H)$.

$u_1(t)$ vektor – funksiyasının $(0, 1]$ yarımintervalına sıxılmasını $\psi_1(t)$ ilə, $u_2(t)$ vektor – funksiyasının isə $[1, \infty)$ yarımintervalına sıxılmasını $\psi_2(t)$ ilə işarə etsək, aşkardır ki, $\psi_1(t) \in W_2^5((0, 1]; H)$, $\psi_2(t) \in W_2^5([1, \infty); H)$ olar. İzlər haqda teoremə görə [1] $\psi_1^{(i)}(0) \in H_{5-i-\frac{1}{2}} = H_{9/2-i}$, $\psi_i^{(j)}(1) \in H_{9/2-j}$, $i = 1, 2$; $j = \overline{0, 4}$.

$$U(t) = \begin{cases} \theta_1(t) = \psi_1(t) + e^{\alpha \lambda_1 (t-1)A} \varphi_1 + e^{\alpha \lambda_2 tA} \varphi_2 + e^{\alpha \lambda_3 tA} \varphi_3 + e^{\alpha \lambda_4 tA} \varphi_4 + e^{\alpha \lambda_5 (t-1)A} \varphi_5, & t \in (0, 1) \\ \theta_2(t) = \psi_2(t) + e^{\beta \lambda_1 (1-t)A} \varphi_6 + e^{\beta \lambda_3 (t-1)A} \varphi_7 + e^{\beta \lambda_5 (1-t)A} \varphi_8, & t \in [1, \infty) \end{cases}$$

vektor – funksiyasını quraq, burada

$\lambda_k = \cos \frac{2(k+1)\pi}{5} + i \sin \frac{2(k+1)\pi}{5}$, $k = \overline{1, 5}$, ədədləri $\lambda^5 = -1$ tənliyinin kökləridir, φ_k - lar isə $(k = \overline{1, 8})$ $H_{9/2}$ hilbert fəzasından olan və hələlik məlum olmayan vektorlardır ki, onları

$u(t) \in W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3)$ şərtindən təyin edəcəyik. Bunun üçün $\theta_1^{(i)}(0) = 0 (i = 0, 2, 3)$ və

$\theta_1^{(j)}(1) = \theta_2^{(j)}(1) \quad (j = \overline{0,4})$ şərtlərindən istifadə edəcəyik. Bu şərtlərdən $\varphi_k (k = \overline{1,8})$ vektorlarına nəzərən aşağıdakı tənliklər sistemini almış olarıq:

$$\left\{ \begin{array}{l} e^{-\alpha\lambda_1 A} \varphi_1 + \varphi_2 + \varphi_3 + \varphi_4 + e^{-\alpha\lambda_5 A} \varphi_5 = -\psi_1(0) \\ \alpha^2 \lambda_1^2 e^{-\alpha\lambda_1 A} \varphi_1 + \alpha^2 \lambda_2^2 \varphi_2 + \alpha^2 \lambda_3^2 \varphi_3 + \alpha^2 \lambda_4^2 \varphi_4 + \alpha^2 \lambda_5^2 e^{-\alpha\lambda_5 A} \varphi_5 = -A^{-2} \psi_1''(0) \\ \alpha^3 \lambda_1^3 e^{-\alpha\lambda_1 A} \varphi_1 + \alpha^3 \lambda_2^3 \varphi_2 + \alpha^3 \lambda_3^3 \varphi_3 + \alpha^3 \lambda_4^3 \varphi_4 + \alpha^3 \lambda_5^3 e^{-\alpha\lambda_5 A} \varphi_5 = -A^{-3} \psi_1'''(0) \\ \varphi_1 + e^{\alpha\lambda_2 A} \varphi_2 + e^{\alpha\lambda_3 A} \varphi_3 + e^{\alpha\lambda_4 A} \varphi_4 + \varphi_5 - \varphi_6 - \varphi_7 - \varphi_8 = \psi_2(1) - \psi_1(1) \\ \alpha\lambda_1 \varphi_1 + \alpha\lambda_2 e^{\alpha\lambda_2 A} \varphi_2 + \alpha\lambda_3 e^{\alpha\lambda_3 A} \varphi_3 + \alpha\lambda_4 e^{\alpha\lambda_4 A} \varphi_4 + \alpha\lambda_5 \varphi_5 + \beta\lambda_1 \varphi_6 - \beta\lambda_3 \varphi_7 + \beta\lambda_5 \varphi_8 = \\ = A^{-2} (\psi_2'(1) - \psi_1'(1)) \\ \alpha^2 \lambda_1^2 \varphi_1 + \alpha^2 \lambda_2^2 e^{\alpha\lambda_2 A} \varphi_2 + \alpha^2 \lambda_3^2 e^{\alpha\lambda_3 A} \varphi_3 + \alpha^2 \lambda_4^2 e^{\alpha\lambda_4 A} \varphi_4 + \alpha^2 \lambda_5^2 \varphi_5 - \beta^2 \lambda_1^2 \varphi_6 - \beta^2 \lambda_3^2 \varphi_7 - \beta^2 \lambda_5^2 \varphi_8 = \\ = A^{-2} (\psi_2''(1) - \psi_1''(1)) \\ \alpha^3 \lambda_1^3 \varphi_1 + \alpha^3 \lambda_2^3 e^{\alpha\lambda_2 A} \varphi_2 + \alpha^3 \lambda_3^3 e^{\alpha\lambda_3 A} \varphi_3 + \alpha^3 \lambda_4^3 e^{\alpha\lambda_4 A} \varphi_4 + \alpha^3 \lambda_5^3 \varphi_5 + \beta^3 \lambda_1^3 \varphi_6 - \beta^3 \lambda_3^3 \varphi_7 + \beta^3 \lambda_5^3 \varphi_8 = \\ = A^{-3} (\psi_2'''(1) - \psi_1'''(1)) \\ \alpha^4 \lambda_1^4 \varphi_1 + \alpha^4 \lambda_2^4 e^{\alpha\lambda_2 A} \varphi_2 + \alpha^4 \lambda_3^4 e^{\alpha\lambda_3 A} \varphi_3 + \alpha^4 \lambda_4^4 e^{\alpha\lambda_4 A} \varphi_4 + \alpha^4 \lambda_5^4 \varphi_5 - \beta^4 \lambda_1^4 \varphi_6 - \beta^4 \lambda_3^4 \varphi_7 - \beta^4 \lambda_5^4 \varphi_8 = \\ = A^{-4} (\psi_2^{iv}(1) - \psi_1^{iv}(1)) \end{array} \right. \quad \text{Bu}$$

tənliklər sistemini A operatorundan asılı

$$\Delta_0(A) \tilde{\varphi} = \tilde{\psi}$$

kimi matris tənliyi şəklində yazsaq, burada $\tilde{\varphi} = (\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3, \varphi_4, \varphi_5, \varphi_6, \varphi_7, \varphi_8)$, $\tilde{\psi} = (-\psi_1(0), -A^{-1} \psi_1'(0), -A^{-2} \psi_1''(0), \psi_2(1) - \psi_1(1), A^{-1} (\psi_2'(1) - \psi_1'(1)), A^{-2} (\psi_2''(1) - \psi_1''(1)), A^{-3} (\psi_2'''(1) - \psi_1'''(1)), A^{-4} (\psi_2^{iv}(1) - \psi_1^{iv}(1)))$

səkkiz ölçülü sütun matrislərdirlər, $\Delta_0(A)$ isə səkkiz ölçülü kvadrat matrisdir və

$$\Delta_0(A) = \begin{bmatrix} e^{-\alpha\lambda_1 A} & E & E & E & e^{-\alpha\lambda_5 A} & 0 & 0 & 0 \\ \alpha^2 \lambda_1^2 e^{-\alpha\lambda_1 A} & \alpha^2 \lambda_2^2 E & \alpha^2 \lambda_3^2 E & \alpha^2 \lambda_4^2 E & \alpha^2 \lambda_5^2 e^{-\alpha\lambda_5 A} & 0 & 0 & 0 \\ \alpha^3 \lambda_1^3 e^{-\alpha\lambda_1 A} & \alpha^3 \lambda_2^3 E & \alpha^3 \lambda_3^3 E & \alpha^3 \lambda_4^3 E & \alpha^3 \lambda_5^3 e^{-\alpha\lambda_5 A} & 0 & 0 & 0 \\ E & e^{\alpha\lambda_2 A} & e^{\alpha\lambda_3 A} & e^{\alpha\lambda_4 A} & E & -E & -E & -E \\ \alpha\lambda_1 E & \alpha\lambda_2 e^{\alpha\lambda_2 A} & \alpha\lambda_3 e^{\alpha\lambda_3 A} & \alpha\lambda_4 e^{\alpha\lambda_4 A} & \alpha\lambda_5 E & -\beta\lambda_1 E & -\beta\lambda_3 E & \beta\lambda_5 E \\ \alpha^2 \lambda_1^2 E & \alpha^2 \lambda_2^2 e^{\alpha\lambda_2 A} & \alpha^2 \lambda_3^2 e^{\alpha\lambda_3 A} & \alpha^2 \lambda_4^2 e^{\alpha\lambda_4 A} & \alpha^2 \lambda_5^2 E & -\beta^2 \lambda_1^2 E & -\beta^2 \lambda_3^2 E & -\beta^2 \lambda_5^2 E \\ \alpha^3 \lambda_1^3 E & \alpha^3 \lambda_2^3 e^{\alpha\lambda_2 A} & \alpha^3 \lambda_3^3 e^{\alpha\lambda_3 A} & \alpha^3 \lambda_4^3 e^{\alpha\lambda_4 A} & \alpha^3 \lambda_5^3 E & -\beta^3 \lambda_1^3 E & -\beta^3 \lambda_3^3 E & \beta^3 \lambda_5^3 E \\ \alpha^4 \lambda_1^4 E & \alpha^4 \lambda_2^4 e^{\alpha\lambda_2 A} & \alpha^4 \lambda_3^4 e^{\alpha\lambda_3 A} & \alpha^4 \lambda_4^4 e^{\alpha\lambda_4 A} & \alpha^4 \lambda_5^4 E & -\beta^4 \lambda_1^4 E & -\beta^4 \lambda_3^4 E & -\beta^4 \lambda_5^4 E \end{bmatrix}$$

şəklindədir. Göstərək ki, $\Delta_0(A)$ operator matrisi H^8 -də tərsləndir. Bunun üçün $\Delta_0(A)$ operator matrisində A operatorunun yerinə λ kompleks dəyişənini yazıb $\Delta_0(\lambda)$ -nın istənilən $\lambda \in S_\varepsilon$ üçün tərslənen olduğunu göstərməliyik. Aşkardır ki, $|\lambda| \rightarrow \infty$ olmaqla $\lambda \in S_\varepsilon$ olsa

$$\det \Delta_0(\lambda) = \begin{vmatrix} 0 & 1 & 1 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \alpha^2 \lambda_2^2 & \alpha^2 \lambda_3^2 & \alpha^2 \lambda_4^2 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \alpha^3 \lambda_2^3 & \alpha^3 \lambda_3^3 & \alpha^3 \lambda_4^3 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & -1 & -1 & -1 \\ \alpha \lambda_1 & 0 & 0 & 0 & \alpha \lambda_5 & \beta \lambda_1 & -\beta \lambda_3 & \beta \lambda_5 \\ \alpha^2 \lambda_1^2 & 0 & 0 & 0 & \alpha^2 \lambda_5^2 & -\beta^2 \lambda_1^2 & -\beta^2 \lambda_3^2 & -\beta^2 \lambda_5^2 \\ \alpha^3 \lambda_1^3 & 0 & 0 & 0 & \alpha^3 \lambda_5^3 & \beta^3 \lambda_1^3 & -\beta^3 \lambda_3^3 & \beta^3 \lambda_5^3 \\ \alpha^4 \lambda_1^4 & 0 & 0 & 0 & \alpha^4 \lambda_5^4 & -\beta^4 \lambda_1^4 & -\beta^4 \lambda_3^4 & -\beta^4 \lambda_5^4 \end{vmatrix} + 0(\lambda)$$

olar, burada $|\lambda| \rightarrow \infty$ olduqda $|0(\lambda)| \rightarrow 0$ olur. Vandermond determinantının hesablanması üsulunu tətbiq etsək alırıq ki, $|\lambda| \rightarrow \infty$ və $\lambda \in S_\varepsilon$ olduqda $\det \Delta_0(\lambda) \neq 0$ olur.

İndi göstərək ki, istənilən $\lambda \in S_\varepsilon$ üçün $\det \Delta_0(\lambda) \neq 0$. Doğrudan da, əgər belə deyilsə, onda elə $\mu \in S_\varepsilon$ ($\operatorname{Re} \mu > 0$) var ki, $\det \Delta_0(\mu) = 0$. Bu isə o deməkdir ki, elə sıfırdan fərqli $\xi = (x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8) \in C^8$ vektoru var ki, $\Delta_0(\mu)\xi = 0$ olur, burada C kompleks ədədlər meydanıdır. Onda aşkardır ki, həmin $\mu \in S_\varepsilon$ ədədlərinin hər biri üçün

$$\frac{d^5 x(t)}{dt^5} + \rho(t)\mu^5 x(t) = 0 \quad (4)$$

$$x(0) = x''(0) = x'''(0) = 0 \quad (5)$$

sərhəd məsələsinin həlli

$$x(t) = \begin{cases} e^{\alpha \lambda_1 \mu(t-1)} x_1 + e^{\alpha \lambda_2 \mu t} x_2 + e^{\alpha \lambda_3 \mu t} x_3 + e^{\alpha \lambda_4 \mu t} x_4 + e^{\alpha \lambda_5 \mu(t-1)} x_5, & t \in (0, 1], \\ e^{\beta \lambda_1 \mu(1-t)} x_6 + e^{\beta \lambda_3 \mu(t-1)} x_7 + e^{\beta \lambda_5 \mu(1-t)} x_8 & t \in [1, \infty) \end{cases}$$

şəklində axtarılmalıdır. Göstərək ki, $x(t) \equiv 0$ olur.

Doğrudanda, (4) – dən

$$\begin{aligned}
0 &= \left\| \rho^{-1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} + \rho^{1/2} \mu^5 x(t) \right\|_{L_2(R_+)}^2 = \left\| \rho^{-1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+)}^2 + \\
&+ \left\| \rho^{1/2} \mu^5 x(t) \right\|_{L_2(R_+)}^2 + 2 \operatorname{Re} \bar{\mu}^5 \left(\frac{d^5 x(t)}{dt^5}, x(t) \right)_{L_2(R_+)}
\end{aligned} \tag{6}$$

alırıq ki, $x(0) = x''(0) = x'''(0) = 0$ şərtini nəzərə alıb hissə - hissə integrallamadan sonra

$$\left(\frac{d^5 x(t)}{dt^5}, \mu^5 x(t) \right)_{L_2(R_+)} = -\bar{\mu}^5 \left(x(t), \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right)_{L_2(R_+)}$$

olar. Onda

$$\begin{aligned}
2 \operatorname{Re} \bar{\mu}^5 \left(\frac{d^5 x(t)}{dt^5}, x(t) \right)_{L_2(R_+)} &= 2 \operatorname{Re} \int_0^\infty \left(\frac{d^5 x(t)}{dt^5}, \mu^5 x(t) \right) dt = \bar{\mu}^5 \int_0^\infty \left(\frac{d^5 x(t)}{dt^5}, x(t) \right) dt + \mu^5 \int_0^\infty \left(x(t), \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right) dt = \\
&= \mu^5 \int_0^\infty \left(x(t), \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right) dt - \bar{\mu}^5 \int_0^\infty \left(x(t), \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right) dt = (\mu^5 - \bar{\mu}^5) \int_0^\infty \left(x(t), \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right) dt = \\
&= 2|\mu|^5 i \sin 5\varphi \int_0^\infty \left(\rho^{1/2} x(t), \rho^{-1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right) dt \geq -2|\mu|^5 \sin 5\varphi \left\| \rho^{1/2} x(t) \right\|_{L_2(R_+)} \left\| \rho^{1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+)}
\end{aligned}$$

alırıq ki, bunu (6)-da nəzərə alsaq

$$\begin{aligned}
0 &\geq \left\| \rho^{-1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+)}^2 + |\mu|^{10} \left\| \rho^{1/2} x(t) \right\|_{L_2(R_+)}^2 - \\
&- 2|\mu|^5 \sin 5\varphi \left\| \rho^{1/2} x(t) \right\|_{L_2(R_+)} \left\| \rho^{-1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+)}^2 \geq \\
&\geq (1 - \sin 5\varepsilon) \left(|\mu|^{10} \left\| \rho^{1/2} x(t) \right\|_{L_2(R_+)}^2 + \left\| \rho^{-1/2} \frac{d^5 x(t)}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+)}^2 \right)
\end{aligned}$$

olar. $0 \leq \varepsilon < \frac{\pi}{10}$ olduğundan, axırıncı bərabərsizlikdən alırıq ki, R_+ - da sanki hər yerdə $x(t) = 0$ olur.

Buradan isə $\xi = 0$, yəni $x_1 = x_2 = \dots = x_7 = x_8 = 0$ olduğu alınır.

Beləliklə, biz aldığımız ki, $\Delta_0(\mu)\xi = 0$ matris tənliyi yalnız sıfır həllinə malikdir. Buna görə də $\Delta_0(\mu)$ matrisi $\operatorname{Re} \mu \geq \mu_0 > 0$ olan istənilən $\mu \in S_\varepsilon$ üçün tərsinəndir. Onda aşkardır ki, istənilən

$\lambda \in S_\varepsilon$ üçün $|\det \Delta_0(\lambda)| \geq \sigma_0 > 0$. $\lambda \in \sigma(A) \subset S_\varepsilon$ olduqda A operatorunun spektral ayrılışından alırıq ki, $\Delta_0(A)$ operator matrisi H^8 fəzasında tərsləşənəndir. Onda biz $H_{9/2}$ hilbert fəzasından olan $\varphi_i (i = \overline{1,8})$ vektorlarını yuxarıda aldığımız tənliklər sisteminin həlli kimi birqiymətli olaraq tapa bilərik. $\varphi_j \in H_{9/2} \quad (j = \overline{1,8})$ olduğundan $u(t) \in W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3)$ olar.

$\Delta_0(A)$ operator matrisi tərsləşən olduğundan

$$\begin{cases} \frac{d^5 u}{dt^5} + \rho(t) A^5 u = 0 \\ u(0) = u'(0) = u''(0) = 0 \end{cases}$$

sərhəd məsələsi yalnız sıfır həllinə malikdir. Onda ki, $P_0 \cdot = \frac{d^5}{dt^5} + \rho(t) A^5 \cdot$ operatoru $W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3)$ hilbert fəzasını $L_2(R_+; H)$ hilbert fəzası üzərinə qarşılıqlı birqiymətli inikas etdirir.

İstənilən $u \in W_2^5(R_+; H)$ üçün

$$\begin{aligned} \|P_0 u\|_{L_2(R_+; H)}^2 &= \left\| \frac{d^5 u}{dt^5} + \rho(t) A^5 u \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 \leq 2 \left(\left\| \frac{d^5 u}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \left\| \rho(t) A^5 u \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 \right) \leq \\ &\leq 2 \left(\left\| \frac{d^5 u}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \max \rho^2(t) \|A^5 u\|_{L_2(R_+; H)}^2 \right) \leq 2 \left(\left\| \frac{d^5 u}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \max(\alpha^{10}, \beta^{10}) \|A^5 u\|_{L_2(R_+; H)}^2 \right) \leq \\ &\leq \text{const} \left(\left\| \frac{d^5 u}{dt^5} \right\|_{L_2(R_+; H)}^2 + \|A^5 u\|_{L_2(R_+; H)}^2 \right) = \text{const} \|u\|_{W_2^5(R_+; H)}^2 \end{aligned}$$

olduğundan $P_0 : W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3) \rightarrow L_2(R_+; H)$ operatoru məhduddur.

Beləliklə alırıq ki, $P_0 \cdot = \frac{d^5}{dt^5} + \rho(t) A^5 \cdot$ operatoru məhduddur və $W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3)$ hilbert fəzasını $L_2(R_+; H)$ hilbert fəzası üzərinə biyektiv inikas etdirir. Onda, tərs operator haqda Banax teoreminə görə

$$P_0^{-1} : L_2(R_+; H) \rightarrow W_2^5(R_+; H; 0; 2; 3)$$

tərs operatoru var və o $L_2(R_+; H)$ üzərində məhduddur, yəni

$$\|u\|_{W_2^5(R_+; H)} = \|P_0^{-1} f\|_{W_2^5(R_+; H)} \leq \text{const} \|f\|_{L_2(R_+; H)}$$

olur. Onda, tərifə görə, (1) – (2) sərhəd məsələsi regular həll olunandır. **T.i.o.**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ж.-Л.Лионс, Э.Мадженес. Неоднородные граничные задачи и их приложения. Изд. «Мир», Москва, 1971, 361 ст.
2. Мирзоев С.С. Об условиях корректной разрешимости краевых задач для операторно – дифференциальных уравнений. ДАН СССР, 1983, т.273, № 2, с.282-295.
3. Алиев А.Р. О разрешимости краевой задачи для операторно- дифферен- циальных уравнений третьего порядка с разрывным коэффициентом. // Труды ИММ АН Азерб., т.7 (15), 1997, ст. 18- 25.
4. Sabir S. Mirzoev, Abulfaz M.Mamedov. On an initial boundary – value problem for operator – differential equations of third order in Hilbert space. // Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun əsərləri //, XXIX c., Baku – 2008.
5. Mamedov A.M. On regular solvability of a class of operator- differential equations Of fifth order with a continuous coefficient on the axis. Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun “ƏSƏRLƏRİ”, XXXVIII c., BAKU-2013, “Elm”

РЕЗЮМЕ

РЕГУЛЯРНОЕ РЕШЕНИЕ ОДНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ПОСТАВЛЕННОГО ДЛЯ ПРОСТОГО ОПЕРАТОРНО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ПЯТОГО ПОРЯДКА

Абульфаз Мамедов

В работе дано определение регулярного решения и регулярной разрешимости краевой задачи, поставленного для одного простого операторно-дифференциального уравнения пятого порядка с разрывным коэффициентом в полуоси и доказано теорема о регулярной разрешимости той задачи.

Ключевые слова: *нормальный оператор, гильбертово пространство, операторно-дифференциальное уравнение, регулярное решение, регулярная разрешимость, граничная задача*

ABSTRACT

SOLUTION OF ONE BOUNDARY VALUE PROBLEM GIVEN FOR OPERATOR-DIFFERENTIAL EQUATIONS OF THE FIFTH ORDER WITH A CONTINUOUS COEFFICIENT

Abulfaz Mammadov

In this work the definition of regular solution and regular solvability of boundary problem for one ordinary operator-differential equation of fifth order with a continuous coefficient in $R_+ = (0, \infty)$ has been given and the regular solvability of that problem has been proved.

Key words: *normal operator, Hilbert space, operator-differential equation, regular solution, regular solvability, boundary problem*

ПОЛУЧЕНИЕ ПЛЕНОК ПОЛУРОВОДНИКА CuS МЕТОДАМ ТЕРМИЧЕСКОГО ИСПАРЕНИЯ В ВАКУУМЕ

¹Фарман Годжаев

qocayevfrman06@gmail.com

ORCID: 0009-0006 -6763- 8916

²Биллур Гаджиева

ORCID: 0009-0007-3990-6298

^{1,2}Нахчыванский Государственный Университет

Yazışılan müəllif: billurehaciyeva76@gmail.com, +994 50 435 65 11

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется получение тонких пленок полупроводника CuS методом термического испарения в вакууме. Показано, что вакуумная установка для получения пленок была собрана на основе специальной вакуумной установки “Тесла”. В работе анализируется принципиальная схема вакуумной напылительной установки. Приводятся структуры и принцип работы установки “Тесла”. Даны некоторые параметры кристаллической решетки CuS . В статье также приводятся важные формулы для определения скорости испарения, толщина пленки и максимального содержания примесей в пленке. Структура полученных пленок исследовалась рентгенографическим методом. Установлено, что параметры решетки в массивных и пленочных образцах совпадают.

Ключевые слова: тонкая пленка, термического испарения, примесь, вакуум, кристаллическая решетка

В настоящее время существуют некоторые методы получения тонких пленок, которые можно разделить на две группы. К первой относятся методы: химическое осаждение из раствора, электроосаждение, утонение расплавов и кристаллизация из газовой фазы. Ко второй: химическое травление, ионная бомбардировка и срезание тонкой стружки на ультрамикротоме.

В микроэлектронике, а также в исследовательских работах, для получения тонких пленок широко используется метод кристаллизации из газовой фазы, в частности метод термического испарения в вакууме. Этот метод обладает рядом важных преимуществ по сравнению с другими методами, относящимися к первой группе. Основное достоинство этого метода является его универсальность и простота. С помощью этого метода, благодаря созданию высокого вакуума, можно получить пленки кристаллические более совершенные и

большей чистоты, однородные пленки заданной толщина, а также имеется возможность изменять количество примесей и условия кристаллизации в широких пределах.

Соединение CuS имеет индиго-синий или севато-черный цвет. Плотность его $4,6 \text{ г/см}^3$, твердость $1,2 \text{ кг/мм}^2$. Это соединение не устойчивое, выше 500°C диссоциирует на Cu_2S и S [1].

Кристаллическая структура CuS была изучена во многих работах [2]. CuS кристаллизуется в гексагональную решетку, имеет сложную структуру и сходно со структурой графита. Федоровская группа $\text{Pb}_3/\text{тгс}$, пространственная группа $D6^4_h$. В элементарной ячейке находятся 6 молекул CuS.

Параметры кристаллической решетки CuS согласно [3] равны: $a=3,80\text{\AA}$, $c=16,40\text{\AA}$; $c/a=4,32$. С большой точностью определен объем элементарной ячейки ($203,48 \cdot 10^{-24} \text{ см}^3$), формульный вес (95,606 грамм) и молярный объем ($20,427 \pm 0,020 \text{ см}^3$).

С целью определения знака и концентрации носителей тока в CuS исследовался эффект Холла [2] при комнатной температуре. Показано, что постоянная Холла $R_x < 10^{-3} \text{ см}^3/\text{к}$. Используя эти данные и формулу $R_x = (ne)^{-1}$, была вычислена концентрация электронов, которые равно $n = 6,5 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$.

Учитывая все вышесказанные преимущества, пленки полупроводника CuS нами были получены методом термического испарения в вакууме. Вакуумная установка для получения пленок была собрана на основе специальной вакуумной установки “Тесла”.

Принципиальная схема вакуумной напылительной установки показана на рис.1.

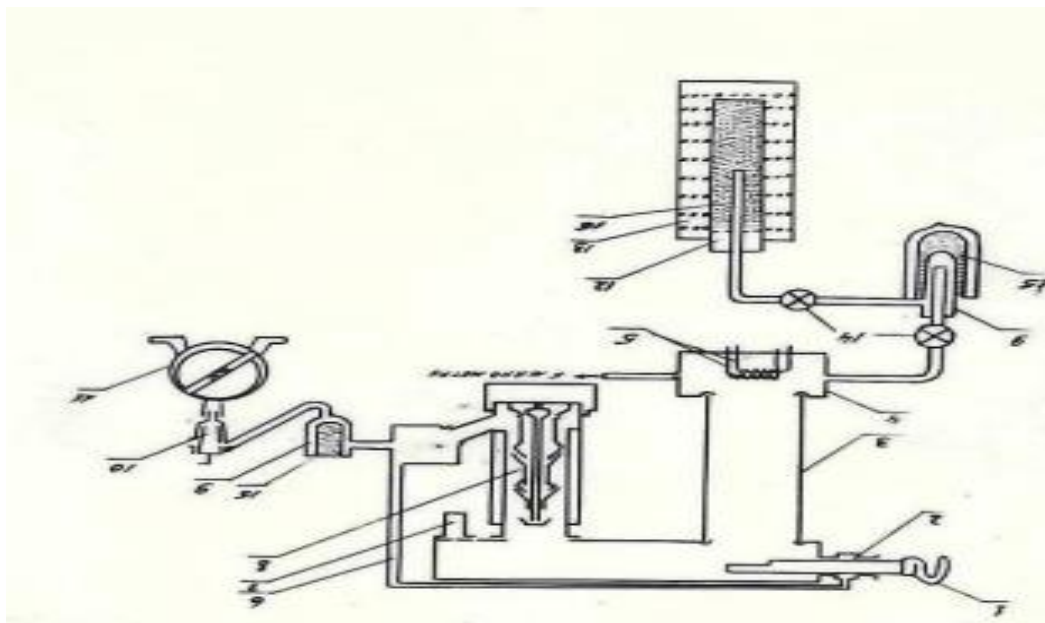

Рис.1. Принципиальная схема вакуумной напылительной установки.

Установка состоит из трёх частей- вакуумной камеры, вакуумной системы и пульта управления.

Вакуумная камера состоит из цилиндрического стеклянного колпака (3), который своими концами соединен с нижней (4) и верхней головкой (6) установки и манометром (7) для измерения давления.

Внутри вакуумной камеры расположены испарители (5) для нагрева напыляемых веществ и держатель (1) (с вакуумным уплотнением) для подложки. Вакуумное уплотнение стеклянного колпака осуществляется путём прижима нижней головки к колпаку.

Вакуумная система представляет собой последовательно соединенные ротационные (11) и диффузионные (8) вакуум насосы, а также азотной (9) и угольной (12) ловушек.

Ротационный вакуум насос, марки ВН-461М создает разрежение $\sim 5 \cdot 10^{-3}$ мм.рт.ст.

Диффузионный вакуум насос - трёхступенчатый, фракционный, масляный с водяным охлаждением марки TVD-251. Скорост отсасывания 200 л/сек. при давлении $\sim 5 \cdot 10^{-3}$ мм.рт.ст.

С использованием этих насосов окончательный вакуум в системе получается $\sim 5 \cdot 10^{-5}$ мм.рт.ст. Для дальнейшего улучшения вакуума в установке используется угольная и азотная ловушки. Принцип действия угольной ловушки основан на эффекте адсорбции газов, развитой поверхностью адсорбента, т.е. угля (16).

Во время работы ротационного насоса угольная ловушка помещается в специально созданную для этой цели, печь (13), где она нагревается до температуры 150°C. Этим достигается увеличение эффективности действия ловушки к моменту включения диффузионного насоса.

Кроме того, эффект адсорбции значительно увеличивается путём понижения температуры адсорбента до ~ 78 К. Для этого угольная ловушка охлаждается жидким азотом (15).

Для предохранения угольной ловушки, а также всей системы от попадания в неё паров масла, в систему включена две азотные ловушки, с помощью вентилей (10) и (14), которая соединяется с ротационной и угольной ловушкой, соответственно.

Таким образом, предельное разрежение в системе получается $1 \cdot 10^{-5}$ мм.рт.ст.

На пульте управления, в установке, расположены контрольно-измерительные приборы, с помощью которых производится подбор режима испарителя.

Измерение вакуума до 10^{-3} мм.рт.ст. производится термоманометром марки ВИТ-2А с помощью лампы ЛТ-2.

Для измерения более низких давлений, в установке имеется манометр Пеннинга, предназначенный для измерения вакуума в пределах от $2 \cdot 10^{-3}$ до $1 \cdot 10^{-6}$ мм.рт.ст.

Процесс получения пленок путём термического испарения в вакууме состоит из испарения вещества и оседания на подложке. Для этого во внутренней части нижней головки

смонтированы два конусообразные, нитевидные испарители, изготовленные из молибденовой или вольфрамовой проволоки диаметром 0,2-0,5мм.

Отличительной особенностью нитевидного испарителя от ленточного (например от танталовой лодки) является возможность испарения в телесном угле до 4π при малых значениях тока.

Следует отметить, что для создания доброкачественного испарения необходимо выполнение следующих условий:

- 1) Металл или полупроводник не должен сцепляться с нитью;
- 2) Он должен иметь достаточное для испарения давление паров при температуре меньше температуры плавления нити;
- 3) Он не должен образовывать сплава с нитью

Известно, что наиболее важными параметрами, определяющими структурные характеристики пленок, являются температура и структура подложки, скорость испарения, отсутствие примесей в пленке, толщина пленки и угол падения паров.

Скорость испарения, т.е. количество вещества, испаряемого в 1 сек. с 1см^2 поверхности испарителя, нами была определена формулой [4]:

$$\vartheta_n = 0,0585 \cdot P \cdot \sqrt{\frac{M}{T}} \quad (1)$$

где ϑ_n - скорость испарения, г/см²·сек: P - давление насыщенного пара, мм.рт.ст.: M - молекулярный вес вещества подлежащего испарению, г: T - температура испарения вещества, К.

Во время получения пленок CuS скорость испарения была $2,5 \cdot 10^{-7}$ г/см²·сек

В большинстве случаев при напылении пленок имеются возможности для взаимодействия молекул остаточных газов с пленкой в процессе её получения. Для приближённого определения максимального содержания примеси в пленке, обусловленных остаточным газом, использовалась формула (5):

$$K = 5,82 \cdot 10^{-2} \left(\frac{M}{P_m} \right) \cdot (M'T)^{-1/2} \cdot \frac{P}{v_u} \quad (2)$$

Где P_m - плотность испаряемого вещества в массивном виде: M' - молекулярный вес остаточного газа: T - температура остаточного газа

Вычисление показала, что максимальная содержания примесей в пленке CuS составляет меньше, чем 5%.

В настоящее время существуют разнообразные методы определения толщин пленок. Наиболее широко распространенными являются метод Векшинского, метод определения массы пленки либо микрохимическим анализом, либо на микровесах, либо при помощи кварцевого генератора, разнообразные оптические и электрические методы.

Толщина пленки нами определялась методом полного испарения известной навески вещества из точечного испарителя. Для этого необходимо знать геометрию траекторий испаренных атомов. При этом предполагается выполнения обоих законов Ламберта.

Тогда, для стационарного точечного испарителя плотность молекулярного пучка одинакова по всем направлениям. В этом случае взаимодействие атомов и влияние поля тяготения пренебрегается.

Толщина пленки напыленной на плоской подложке, расположенной перпендикулярно к поверхности источника, определялась выражением [6]:

$$L = \frac{Q}{4\pi\rho n} \cdot \frac{\cos\varphi}{h^2} \quad (3)$$

Где Q — масса испаряемого вещества; ρ — плотность вещества пленки; h — расстояние по вертикали между испарителем и плоскостью подложки; φ — угол между нормалью к поверхности подложки и направлением молекулярного пучка.

Угол напыления φ можно плавно изменять в пределах 0-90°, путём опрокидывания подложки в обе стороны во время напыления. Для этого в верхней головке установки имеется устройство, состоящее из вставной тяги с вырезом, в котором крепится подложка.

Учитывая всё вышесказанное, нами производилось напыление пленок полупроводника CuS различной толщины из синтезированного соединения с точной стехиометрией.

В пленке CuS, полученной из массивного образца испарением на стеклянную подложку в вакууме ~10⁻⁵ мм.рт.ст., имелся избыток металла. Отжиг этих пленок при температуре ~150°C в парах серы способствовал лишь незначительной компенсации недостатка серы в составе пленки.

Чтобы исключить недостаток одного из компонентов, нами применялся метод получения тонких полупроводниковых пленок испарением вещества (CuS) с попутным обогащением серой. Затем, полученные пленки подвергались отжигу в вакууме, в парах серы, при температуре 150°C в течение 5 часов.

Структура полученных пленок исследовалась рентгенографическим методом. Установлено, что параметры решётки в массивных и пленочных образцах совпадают.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чижигов Д.М. и др. Гидроэлектрометаллургия сульфидных сплавов и штейнов, Москва. 1962
2. Годжаев Ф.Р. Диссертация кандидатская, Баку. 1974
3. Кристаллические структуры арсенидов, сульфидов, арсеносульфидов и их аналогов, под ред. Г.Б.Бокия, Москва. 1964
4. Данилин Б.С. Вакуумное нанесение тонких пленок, Москва. 1967

5. Физика тонких плёнок. Сб. Статей под.ред. Г.Хасса,Т·1-4, 1966-1969

6. Векшинский С.А. Новый метод металлографического исследования сплавов, Москва.1988

XÜLASƏ

VAKKUDA TEXNİKİ BUXARLANMA İLƏ CUS METODU İLƏ HAZIRLANMASI

Fərman Qocayev; Billurə Hacıyeva

Məqalədə nazik yarımkeçirici CuS təbəqəsinin vakuumda texniki buxarlandırma metodu ilə alınması tədqiq olunur. Göstərilir ki, CuS təbəqəsini almaq üçün lazım olan vakuum qurğusu məşhur “Tesla” qurğusu əsasında yığılmışdır. Məqalədə buxarlandırıcı vakuum qurğusunun prinsipial sxemi geniş analiz edilir. İşdə “Tesla” qurğusunun quruluşu və iş prinsipi də ətraflı şərh edilir. CuS kristal qəfəsinin bəzi parametrləri və onları təyin etmək üçün lazım olan ən vacib düsturlar verilir. Qeyd edilir ki, təbəqənin quruluşu rentgenoqrafik metodla tədqiq edilir. Müəyyən edilmişdir ki, massiv və nazik təbəqələrdə qəfəs parametrlərinin qiymətləri demək olarki üst-üstə düşür.

Açar sözlər: *nazik təbəqə, termiki buxarlandırma, aşqar, vakuum, kristal qəfəs*

SİNİF-SİNİF İNTEQRALLAMA METODU

¹Miryasin Eminov

<https://orcid.org/0009-0009-2418-6333>

²Cəfərova Zivər Şahin qızı

<https://orcid.org/0009-0009-3671-1924>

nesrin.ceferli@gmail.com

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: m.selimeminov@mail.ru ; Tel: +994 552443475

XÜLASƏ

Qeyri-müəyyən integral hesabında metodlar integralaltı ifadələrə görə müəyyənləşir. Integralaltı ifadə müəyyən sinif olduqda – məsələn rəşional kəsr olduqda sadə kəşrlərə ayrılış metodundan istifadə olunur və s. Metod rəşional kəsr və rəşional çevirmələrlə rəşional kəsrə gətirilən (yaxud əvəzləmələrlə), sonra isə sadə kəşrlərə ayrılan ifadələr üçün yarayır. Məlum siniflərdən heç birinə daxil olmayan və ya müxtəlif siniflərdən olan funksiyalar vasitəsi ilə düzəldilən ifadələrin inteqrallama metodları yoxdur. İlk addımlardan biri olaraq aşağıda yeni metod verilir. Metodla açılmaz hesab olunan inteqralların bir qismini açmaq mümkündür.

Açar sözlər: *integral, sinif sinif inteqrallama, metod, açılmayan integral, isbat, tətbiq.*

Əvvəlcə sadə bir misala baxaq.

$$\int \left(\frac{\sqrt{x+a}}{\sqrt{x+b}} + \frac{\sqrt{x+b}}{\sqrt{x+a}} \right) dx$$

Toplananların hər birini hesablayıb toplasaq integralın nəticəsini alırıq.

I üsul. Ən sadə hesablama yollarından biri aşağıdakı kimidir. Hissə hissə inteqrallama metodunu tətbiq edirik

$$\int \frac{\sqrt{x+a}}{\sqrt{x+b}} dx = 2 \int \sqrt{x+a} d\sqrt{x+b} = 2 \left(\sqrt{x+a} \cdot \sqrt{x+b} - \int \sqrt{x+b} \cdot \frac{1}{2\sqrt{x+a}} dx \right) = 2\sqrt{x+a} \cdot \sqrt{x+b} - \int \frac{\sqrt{x+b}}{x+a} dx$$

sağdakı integralı sol tərəfə keçirsək

$$\int \left(\frac{\sqrt{x+a}}{\sqrt{x+b}} + \frac{\sqrt{x+b}}{\sqrt{x+a}} \right) dx = 2\sqrt{x+a} \cdot \sqrt{x+b} + C \quad (1)$$

alırıq.

II üsul. Integralaltı ifadəni ortaq məxrəcə gətirib, integralı hesablayaq

$$\int \left(\frac{\sqrt{x+a}}{\sqrt{x+b}} + \frac{\sqrt{x+b}}{\sqrt{x+a}} \right) dx = \int \frac{x+a+x+b}{\sqrt{(x+a)(x+b)}} dx = \int \frac{2x+a+b}{\sqrt{x^2+(a+b)x+ab}} dx = \int \frac{d(x^2+(a+b)x+ab)}{\sqrt{x^2+(a+b)x+ab}} dx =$$

$$= \int (x^2+(a+b)x+ab)^{-\frac{1}{2}} d(x^2+(a+b)x+ab) = 2\sqrt{x^2+(a+b)x+ab} + C = 2\sqrt{(x+a)(x+b)} + C$$

Bərabərliyin əvvəli ilə sonunu birləşdirsək

$$\int \left(\frac{\sqrt{x+a}}{\sqrt{x+b}} + \frac{\sqrt{x+b}}{\sqrt{x+a}} \right) dx = 2\sqrt{(x+a)(x+b)} + C$$

əvvəl aldığımız cavabı alırıq.

Sual olunur: $f(x)$ və $g(x)$ funksiyaları hansı şərtləri ödəməlidirlər ki, (1) bərabərliyi doğru olsun, yəni

$$\int \left(\frac{f(x)}{g(x)} + \frac{g(x)}{f(x)} \right) dx = 2f(x)g(x) + C \quad (*)$$

bərabərliyi ödənsin. Eyni qayda ilə

$$\int \left(\frac{f(x)}{g(x)} - \frac{g(x)}{f(x)} \right) dx = 2f(x)g(x) + C \quad (2)$$

şəklində bərabərliyin ödənməsi üçün $f(x)$ və $g(x)$ necə olmalıdır?

Göründüyü kimi bu metodun əhəmiyyətli metodlardan fərqi ondan ibarətdir ki, bu metod üçün $f(x)$ və $g(x)$ (o cümlədən $\frac{f(x)}{g(x)}$ və $\frac{g(x)}{f(x)}$) eyni bir sinfə daxil olmaya da bilər. Klassik metodlar isə müəyyən siniflər üçündür. (*) halı M.S.Eminov tərəfindən işlənmişdir. Biz (2) halına baxaq.

(2) düsturunun hər tərəfindən törəmə alsaq

$$\frac{f(x)}{g(x)} - \frac{g(x)}{f(x)} = 2(f(x)g(x))'$$

alırıq, buradan

$$f(x)^2 - g(x)^2 = 2f(x)g(x)(f(x)g(x))'$$

$$f(x)^2 - g(x)^2 = (f(x)^2 g(x)^2)'$$
(3)

Fərz edək ki, $f(x)$ verilmişdir. Onda bu $f(x)$ -lə (3) və deməli (2) şərtini ödəyən $g(x)$ necə olmalıdır? $g(x)$ -si tapmaq üçün $g(x)^2 = y$ işarə edək. Onda (3)

$$f(x)^2 - y = (f(x)^2 y)'$$

şəklini alar. Çevirsək

$$f(x)^2 - y = 2f(x)f'(x)y + f(x)^2 y'$$

$$f(x)^2 y' + (2f(x)f'(x) + 1)y = f(x)^2$$

$$y' + \left(2\frac{f'(x)}{f(x)} + \frac{1}{f(x)^2} \right) y = 1 \quad (4)$$

tənliyini almış oluruq. Bu xətti diferensial tənlikdir. Onu həll edək. Əvvəlcə uyğun bircins tənliyin həllini tapaq

$$y' + \left(2 \frac{f'(x)}{f(x)} + \frac{1}{f(x)^2} \right) y = 0 \quad (5)$$

$$\frac{y'}{y} = -2 \frac{f'(x)}{f(x)} - \frac{1}{f(x)^2}$$

$$\ln|y| = -2 \ln|f(x)| - \int \frac{dx}{f(x)^2} + \ln|C|$$

$$y = \frac{C}{f(x)^2} e^{-\int \frac{dx}{f(x)^2}}$$

(6)

(6), (5)-in ümumi həllidir. Sabitlərin variasiyası metodu ilə (4)-ün ümumi həllini tapaq.

$$y = \frac{C(x)}{f(x)^2} e^{-\int \frac{dx}{f(x)^2}}$$

(6')

Bunu (4)-də yerinə yazaq. Yazdıqdan sonra oxşar hədləri islah etsək

$$\frac{C'(x)}{f(x)^2} e^{-\int \frac{dx}{f(x)^2}} = 1$$

$$C'(x) = f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}}$$

$$C(x) = \int f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}} dx + C_1$$

alırıq. Bunu (6') bərabərliyində yerinə yazaq

$$y = \left(\int f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}} dx + C_1 \right) \frac{1}{f(x)^2} e^{-\int \frac{dx}{f(x)^2}}$$

Bu, (4)-ün ümumi həllidir. $g(x)^2 = y$ olduğunu nəzərə alsaq, alırıq:

$$\begin{cases} f(x) \\ g(x) = \sqrt{C(x) \frac{1}{f(x)^2} e^{-\int \frac{dx}{f(x)^2}}} = \frac{1}{f(x)} \sqrt{\int f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}} dx + C_1} e^{-\frac{1}{2} \int \frac{dx}{f(x)^2}} \end{cases} \quad (7)$$

Aldıq ki, bu funksiyalar cütü (2') tənliyini ödəyir. Yəni $f(x)$ funksiyası ilə (2) tənliyini ödəyən funksiyalar sinifi

$$g(x) = \frac{1}{f(x)} \sqrt{\int f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}} dx + C_1} e^{-\frac{1}{2} \int \frac{dx}{f(x)^2}}$$

şəklində funksiyalardır. Bu $f(x)$ verildikdə (2) bərabərliyini ödəyən $g(x)$ funksiyasını tapmaq üçün düsturdur.

İndi isə düsturun sadə tətbiqlərinə baxaq.

Misal 1. $f(x) = \sqrt{x}$ funksiyası ilə (2) bərabərliyini ödəyən $g(x)$ funksiyasını tapın.

Həlli.

$$g(x) = \frac{1}{f(x)} \sqrt{\int f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}} dx + C_1} e^{-\frac{1}{2} \int \frac{dx}{f(x)^2}} = \frac{1}{\sqrt{x}} \sqrt{\int (\sqrt{x})^2 e^{\int \frac{dx}{(\sqrt{x})^2}} + C_1} e^{-\frac{1}{2} \int \frac{dx}{(\sqrt{x})^2}} =$$

$$= \frac{1}{\sqrt{x}} \sqrt{\int x e^{\ln|x|} + C_1} e^{-\frac{1}{2} \ln|x|} = \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{x}$$

Funksiyasını almış olduq. Aldıq ki,

$$\int \left(\frac{\frac{\sqrt{x}}{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}} - \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{x}}{\frac{x}{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}} \right) dx = 2\sqrt{x} \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{x} + C_2$$

$$\int \left(\frac{\frac{x\sqrt{x}}{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}} - \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{x\sqrt{x}} \right) dx = 2 \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{\sqrt{x}} + C_2$$

Bu misalın çox maraqlı bir cəhəti də vardır. İnteqralları ifadədəki ifadələrin hər biri binomial diferensial ifadələrdir və inteqrallanmırlar. Yəni binomial diferensialların inteqrallanması üçün verilən üç şərtə heç birini ödəmirlər. Buna baxmayaraq inteqral hesablanmışdır. Bu bir daha alınmış metodun əhəmiyyətini ortaya qoyur: metodla, inteqrallanmayan hesab olunan inteqralların bir qismini açmaq mümkün olur. Deyilənlər təkcə binomial diferensial ifadələrə aid deyil. Başqa bir qisim inteqrallar da var ki, inteqrallanmırlar, ancaq metod onlara da tətbiq oluna bilər.

Metodun Tətbiq imkanları bunlarla məhdud deyil.

Nəticə. $f(x)$ və $g(x)$ funksiyaları üçün (2) bərabərliyi doğrudursa,

$$\int \left(\frac{f(x)}{g(x)} - \frac{g(x)}{f(x)} \right) dx = 2 f(x)g(x) + C$$

onda

$$\int \left(\frac{f(x)}{g(x)} - \frac{g(x)}{f(x)} \right) \frac{1}{f(x)g(x)} dx = 2 \ln|f(x)g(x)| + C \quad \text{və}$$

$$\int \left(\frac{f(x)}{g(x)} - \frac{g(x)}{f(x)} \right) (f(x)g(x))^\alpha dx = 2 \frac{(f(x)g(x))^{\alpha+1}}{\alpha+1} + C \quad (\alpha \neq -1)$$

bərabərlikləri də doğrudur. Bunları asanca isbat etmək olar.

Xüsusi halda

$$\int (f(x)^2 - g(x)^2) dx = f(x)^2 g(x)^2 + C$$

Bərabərliyindən də istifadə oluna bilər.

Misal 1- qayıtsaq

$$\int \left(\frac{x\sqrt{x}}{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}} - \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{x\sqrt{x}} \right) \frac{\sqrt{x}}{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}} dx = 2 \ln \left| \frac{\sqrt{\frac{x^3}{3} + C_1}}{\sqrt{x}} \right| + C_2$$

alırıq.

Bəzən $g(x)$ -i tapmaq verilən inteqralı hesablamaqdan daha çətin olur. Xüsusi hallarda isə bu çox asan olur. Ona görə də xüsusi hallara baxmaq çox faydalı olur. 1. $\int \frac{dx}{f(x)^2} = \ln|h(x)|$ olduqda,

$f(x) = \sqrt{\frac{h(x)}{h'(x)}}$ almış oluruq. Bunu (7) –də nəzərə alsaq

$$\begin{aligned} g(x) &= \frac{1}{f(x)} \sqrt{\int f(x)^2 e^{\int \frac{dx}{f(x)^2}} dx + C_1} e^{-\frac{1}{2} \int \frac{dx}{f(x)^2}} = \frac{\sqrt{h'(x)}}{\sqrt{h(x)}} \sqrt{\int \frac{h(x)}{h'(x)} e^{\ln|h(x)|} dx + C_1} e^{-\frac{1}{2} \ln|h(x)|} = \\ &= \frac{\sqrt{h'(x)}}{h(x)} \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1} \end{aligned}$$

Bunları (2) –də yerinə yazsaq

$$\begin{aligned} \int \left(\frac{f(x)}{g(x)} - \frac{g(x)}{f(x)} \right) dx &= 2 f(x) g(x) + C \Leftrightarrow \int \left(\frac{\frac{\sqrt{h(x)}}{\sqrt{h'(x)}}}{\frac{\sqrt{h'(x)}}{h(x)} \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1}} - \frac{\frac{\sqrt{h'(x)}}{h(x)} \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1}}{\frac{\sqrt{h(x)}}{\sqrt{h'(x)}}} \right) dx = \\ &= 2 \frac{\sqrt{h(x)}}{\sqrt{h'(x)}} \cdot \frac{\sqrt{h'(x)}}{h(x)} \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1} + C_2 \Leftrightarrow \int \left(\frac{h(x) \sqrt{h(x)}}{h'(x) \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1}} - \frac{h'(x) \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1}}{h(x) \sqrt{h(x)}} \right) dx = \\ &= 2 \frac{1}{\sqrt{h(x)}} \sqrt{\int \frac{h^2(x)}{h'(x)} dx + C_1} + C_2 \end{aligned}$$

Buradan aydınca görünür ki, əgər $\frac{h^2(x)}{h'(x)}$ inteqrallanan olarsa inteqral da açılan olur.

Metodun daha haralarda tətbiq oluna bilməsi haqda təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı qeydlər verilir.

Qeydlər.1.Məqalədə siniflər ənənəvi qaydada deyil-yəni görünüşə görə deyil, müəyyən şərtin ödənilməsinə görə müəyyənləşir.

2. İnteqrallar (2) şəklində deyil, $\int k(x) dx$ şəklində verilir. Buradan $\frac{f(x)}{g(x)}, \frac{g(x)}{f(x)}$ nisbətlərinin tapılması

qaydası verilə bilmədi.

3. Xüsusi halların yalnız birinə baxıldı.

4. Elə siniflər var ki, verilən şərti ödəmirlər, amma onları metodla inteqrallamaq olur.

5. İstənilən iki açılmayan inteqralın cəmi və ya fərqi inteqrallanan olmur, aid şərtlər verilməyibdir.

6. Məqalə sinif sinif integrallama metodunun (2) cəklində integrallara tətbiqidir. Ümumi hal deyil
7. Alınan nəticələrin diferensial tənliklərə tətbiqi verilmədi
- Məqalədəki bütün faktlar yenidir və heç yerdə nəşr olunmamışdır.

РЕЗЮМЕ

ИНТЕГРИРОВАНИЕ ПО КЛАССАМ

Мирясин Эминов
Зивар Джафарова

При интегрировании неопределенных интегралов методы выбирают по классам под интегральной выражении. Если подинтегральное выражение рациональная функция, то применяются метод неопределенных коэффициентов и т.п. Для интегрирования выражений не входящая ни одного класса или образованная функций из разного класса общий путь нето. Метод как одно из шага в этом направлении дан ниже. С помощью этого метода можно открыт и часть невычисляемых интегралов.

Ключевые слова: *интеграл, интегрировать по классам, метод, доказательство, применение.*

SUMMARY

CLASS CLASS INTEGRATION METHOD

Miryasin Eminov
Cafarova Zivar

In indefinite integral calculus, the methods are determined according to integral expressions. When the integral expression is of a certain class-for example, if it is a rational fraction, the method of division into simple fractions is used, etc. The method is suitable for rational fractions and expressions brought to rational fractions by rational transformations (or substitutions) . There are no integration methods for expressions that are not clearly given or do not belong to any of the known classes. As a first step, a new method is given below.

Key words: *integral, class class integration, method , proof, application*

MÜLKİ PROSES DƏ NÜMAYƏNDƏLİK İNSTITUTUNUN NƏZƏRİ-HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Hüseyn Əsgərov

<https://orcid.org/0009-0000-5245-5582>

Müəssisə: Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: Huseyna28@mail.ru; Tel: +99450-624-25-66,

XÜLASƏ

Mülki prosesdə nümayəndəlik geniş anlayışdır və hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və yaxud da pozulduğu halda bərpası məqsədilə fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər tərəfindən göstərilən yardım və ya sadəcə təmsilçilikdir. Hazırkı məqalədə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində nümayəndəlik institutuna, xüsusilə də mülki prosesdə nümayəndəlik məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Məqalədə mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun anlayışı, mülki prosesdə nümayəndələrin fəaliyyəti zamanı meydana çıxan konseptual-hüquqi problemlər və onların həlli yolları ilə bağlı nəzəri məsələlər təhlil edilmişdir. Bu istiqamətdə elmi ədəbiyyatlardakı fikir müxtəlifliyi müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, bəzi təkliflər də irəli sürülmüşdür. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu öz tarixi inkişaf tendensiyasına malik olan və özündə maddi və prosessual hüquq normalarını təcəssüm etdirən kompleks hüquq institutudur. Bu hüquq institutu subyektin obyektiv səbəblərdən müstəqil şəkildə məhkəmədə çıxış edə bilməməsi səbəblərindən meydana çıxmışdır. Nümayəndəlik institutu hüquqların real və tam həyata keçməsinin və hüququn subyektləri tərəfindən vəzifələrin icra edilməsinin əhəmiyyətli zəmanətlərindən biri kimi çıxış edir. Nümayəndəlik subyektiv hüquqların və vəzifələrin əldə edilməsi və realizəsi imkanlarını genişləndirir və yüngülləşdirir, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlar üçün isə müvafiq hüquq münasibətlərində iştirakın bəzən yeganə əsası qismində çıxış edir. Prosessual nümayəndəliyin inkişaf tendensiyaları o haqda nəticə çıxarmağa imkan verir ki, nümayəndəlik institutu ona olan tələbatın artması səbəbindən daim yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: mülki proses, nümayəndə, məhkəmə, konsepsiya, doktrina.

Nümayəndəlik fəaliyyətinin anlayışı. İnsanlar məhkəmədə öz işlərini şəxsən və ya nümayəndələri vasitəsilə apara bilərlər. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yetkinlik yaşına çatmayan, azyaşlı şəxslərin işlərini onların qanuni nümayəndələri, qəyyumlar və himayəçilər aparır. Hüquqi şəxslərin işlərini isə onlara qanunla, nizamnamə ilə və ya təsis sənədi ilə verilmiş səlahiyyətlərin daxilində hərəkət edən nümayəndələri həyata keçirir.

Müxtəlif səbəblərə görə vətəndaşlar bəzən məhkəmə iclasında ola bilmirlər, məsələn sağlamlıq vəziyyətinə görə, məzuniyyətlə əlaqədar, xəstəxanaya yerləşdirmə, ezamiyyətdə olma, məhkəmənin yerləşdiyi yerin şəxsin yaşayış yerindən uzaqlığı və s. Bəzən isə sadəcə iştirak etməmə istəyi, məsələn: "əks tərəflə" qarşılaşmamaq səbəbi ilə bağlı ola bilər. Nəhayət, insanlar ixtisaslı hüquqi yardıma ehtiyac duyur, buna görə qanun vətəndaşlara nümayəndələr vasitəsilə məhkəmədə öz işlərini aparmağa imkan verir. Hətta şəxs özü işdə şəxsən iştirak etsə belə, bu iş üzrə nümayəndəyə malik olmaq hüququndan məhrum etmir.

Məhkəmə nümayəndələri onlara verilən səlahiyyətlər daxilində təmsil etdiyi şəxs üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına çalışsın, ona zəruri hüquqi yardım göstərməli olan şəxsdir. Paralel olaraq, nümayəndənin iştirakı məhkəmədə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə də müsbət mənada öz təsirini göstərir[4, 49].

Nümayəndəlik institutu ilə bağlı doktrinal yanaşmalar. Mülki hüquq sferasında nüfuzlu mütəxəssislərdən hesab edilən professor Rik Verhagen mülki prosesdə nümayəndənin statusu ilə bağlı məsələdə onun səlahiyyətinin yaranması meyarını əsas götürür. Məhz bu səbəbdən nümayəndəlik qanuni (normativ hüquqi akt əsasında yaranır) və könüllü (əqd və ya etibarnamə əsasında yaranır) ola bilər [6, 6]. Belə bölgü əsasən kontinental hüquq sisteminə malik dövlətlər üçün xasdır.

Mauro Kappelletti qeyd edir ki, mülki prosesdə azyaşlılar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar, aztəminatlılar qanuni nümayəndələrlə təmsil olunurlar ki, həmin nümayəndələr qismində adətən vəkillər çıxış edir [5, 119].

Məşhur Britaniya hüquq alimi, Oksford universitetinin mülki proses üzrə professoru Adrian.S.Zuckerman hesab edir ki, ümumi hüquq sistemli ölkələrdən fərqli olaraq, kontinental hüquq sistemində mülki prosesdə nümayəndənin iştirakı arzuolunandır. Bunun əsas səbəbi mülki prosesin çəkişmə prinsipi əsasında aparılması və məhkəməyə bu prosesdə tam neytral mövqeyin tutulması imkanını verilməsi ilə bağlıdır. Anqlo-amerikan sistemindən fərqli olaraq, bu sistemə malik ölkələrdə prosedur qaydaların çoxluğu, normativ aktların fərqliliyi, prosessual qaydaların yazılı şəkildə aparılması və s. rəsmiliklər insanlara məhkəmə prosesində özünü müdafiə etmə qabiliyyətini azaltmağa gətirib çıxarır, yəni bütün bunların mövcudluğu zəruri hüquqi bilikləri olmayan şəxsin mülki prosesdə asanlıqla uduzacağına işarə edir [7, 357-361].

Xarici ölkələrin alimləri ilə yanaşı, mülki prosesdə nümayəndəlik institutu ilə bağlı yerli müəlliflərin də maraqlı fikirlər var. Professor Ə.İ.Əliyev nümayəndəlik institutunu həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili kontekstdə təhlil edərək qeyd edir ki, ədalət mühakiməsinin əsas ünsürlərindən biri kimi müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun başlıca məqsədi tərəflərin real (həqiqi) bərabərliyinə təminat verməkdir [1, 415]. Göründüyü kimi, müəllif çəkişmə prinsipinin realizəsini əsas götürmüşdür.

M.Mövsumov hesab edir ki, məhkəmədə nümayəndəlik mülki prosesdə məhkəmə və nümayəndə arasında təşəkkül tapan münasibətləri tənzimləyən mülki prosessual hüquq normalarının məcmusudur. Məhkəmədə nümayəndəlik hüquq münasibətidir və ona verilən hüquq çərçivəsində təmsil etdiyi şəxsin adından prosessual hərəkətləri etməkdən ibarətdir. Nümayəndənin prosessual hərəkətləri təmsil etdiyi şəxs üçün prosessual nəticələr yaradır: hüquq və vəzifələr [2, 92].

İndi isə nümayəndəlik institutuna milli qanunvericiliyimizdə verilən anlayış, ümumiyyətlə nümayəndəliyin Azərbaycan hüquq sistemində yeri və əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlərə baxaq. Azərbaycan Respublikasının (AR) mülki prosessual qanunvericiliyində, konkret desək AR MPM-də yeddi maddədən ibarət ayrıca VI fəsil həsr olunmuşdur. Bu fəsildə nümayəndə kimi çıxış edə bilən şəxslərin dairəsi, nümayəndələrin səlahiyyətləri, növləri və nümayəndəliyə xitam verilməsi kimi məsələlər hüquqi tənzimlənir. AR MPM məhkəmədə mülki işin aparılması üçün səlahiyyəti lazımi qaydada rəsmiləşdirilmiş hər hansı fəaliyyət qabiliyyətli şəxsi nümayəndə kimi tanıyır (md. 71) [8]. Bundan əlavə, AR MPM-n 66-70-ci maddələri və Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Qanunun sistemli təhlili göstərir ki, hər bir vəkil məhkəmədə nümayəndə qismində iştirak edə bilər.

Nümayəndəlik fəaliyyətində nəzəri problemlər. İşdə iştirak edən şəxsə məhkəmə nümayəndəsi xidmətlərindən istifadə etmək imkanı verməklə, qanunverici iş üzrə məhkəmə nümayəndələrinin lazımi miqdarının təyini məsələsində konkret say və ya miqdar müəyyən etmir. Bu nəticə AR MPM-in 69-cu maddəsinin normalarının analizindən meydana çıxır. Göründüyü kimi, bu maddə məhkəmə tərəfindən baxılan prosessual işlərdə tərəfləri təmsil edən məhkəmə nümayəndələrinin konkret sayını müəyyən etmir.

Ancaq məhkəmə nümayəndələrinin konkret sayı haqqında məsələnin həlli vaxtı vəkalət verən şəxs hər şeydən əvvəl, ümumhüquqi prinsip və başlanğıcları, həmçinin qüvvədə olan qanunvericilikdə hüquqların həyata keçirilməsinin təyin edilmiş ağlabatan hədudlarını rəhbər tutmalıdır.

Qüvvədə olan mülki prosessual qanunvericiliyin (AR MPM-in VI fəslə) normalarının təhlilindən görünür ki, məhkəmələrdə baxılan mülki işlər üzrə məhkəmə nümayəndəsi kimi istənilən tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxs çıxış edə bilməz, həmin şəxslərin konkret dairəsi müəyyən olunur.

Eyni zamanda, nümayəndə ola bilməyən şəxslərin də dairəsi müəyyən edilmişdir. Həmin istisnalar AR MPM-in 71-ci maddəsində təsbit edilmişdir.

Göründüyü kimi, bu qadağa hakimiyyət orqanının maraqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı hadisələrə şamil edilmir. Müqavilə nümayəndəsi kimi məhkəmə prosesində bu şəxslərin iştirakına qadağa qoyulması, ilk növbədə onunla şərtlənir ki, dövlət, hər bir konkret işə baxılması vaxtı məhkəmənin müstəqilliyini təmin etməyə çalışır. Göstərilən subyektlərin işdə iştirakı iş üzrə prosesual tərəflərdən birinin hakimiyyət tərəfindən dəstəyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycanın müasir prosesual hüququ, hüquq tətbiqi təcrübəsi nümayəndəlik institutunun tez-tez bir sıra praktiki problemlərinin həlli zərurəti məsələsinə müraciət etməyə əsas verir. Respublikamızın hüquq doktrinasında nümayəndəlik institutu ilə bağlı ayrıca araşdırmalar aparılmasa da, ayrı-ayrı alimlərin (B.Əsədov, Ə.Hüseynov, B.Kərimli, M.Mövsumov və s.) əsərlərində bu instituta dair problemlərə ümumilikdə mülki prosesual hüquq çərçivəsində baxılmışdır. Ancaq belə söylərə baxmayaraq, bu gün mülki prosesual hüquq sahəsində həll edilməyən bir sıra kifayət qədər ciddi məsələlər mövcuddur. Bu paraqrafta müasir Azərbaycan mülki prosesində nümayəndəlik institutunun realizəsi zamanı mövcud olan problemləri tədqiq etməyə çalışmışıq.

Hesab edirik ki, bu sahədə mövcud problemlərdən ən birincisi məhkəmə nümayəndəliyi xidmətlərini göstərilməsi üzrə fəaliyyəti həyata keçirən şəxslərin (vəkillər istisna olmaqla) kifayət qədər bilik və bacarıqlarının olmaması ilə bağlıdır. Bu problem, şübhəsiz, son dərəcə aktualdır. Məhkəmə nümayəndəliyi xidmətlərini göstərən şəxslərin kifayət etməyən ixtisası problemi böyük miqyaslara malikdir. Təcrübə göstərir ki, peşəkar hüquqşünas kadrlarının hazırlığının müasir sistemi faktiki olaraq prosesual hüquq sahəsində yaxşı mütəxəssislərin cəmiyyətə təqdim edilməsində bacarıqlı deyil. Belə mövqe maarifləndirici xidmətlərin həyata keçirilməsi sahəsində sisteməlik təhqiqatlarla dolayısı ilə təsdiq edilir. Tez-tez hüquq sahəsində diplomlu mütəxəssis statusunu əldə edən şəxs həm konkret işəgötürənin tələblərinə cavab vermir, həm də bütövlükdə əmək bazarında rəqabətə davam gətirmir. Gənc mütəxəssis, bir qayda olaraq, əmək fəaliyyəti prosesində müstəqil, nəzarətsiz formalaşır və beləcə həmin mütəxəssisin özünəməxsus hüquq tətbiqi təcrübəsi yaranır.

Belə vəziyyətin yaranmasının səbəbi, bizim fikrimizcə, müxtəlif amillərin məcmusu ilə bağlıdır. Burada təhsil və maliyyə səbəbləri var. Təhsillə bağlı əsas səbəblər odur ki, ali təhsil müəssisələrində praktiki məşğələlərə, hüquq tətbiqi ilə bağlı təcrübə məsələlərə çox az yer ayrılır. Bundan əlavə, nüfuzlu hakimlərin təcrübə fəaliyyətini əks etdirən nəşrlər də minimum səviyyədədir. Maliyyə problemi dedikdə, gənc hüquqşünasların məhkəmə, vəkillik, dövlət orqanları ilə müqayisədə əsasən yüksək gəlirli özəl sektora üz tutması nəzərdə tutulur.

Düzdür, gənc hüquqşünasların arasında (hüquq stajının müddəti nöqtəyi-nəzərindən) həqiqətən ixtisaslaşmış mütəxəssislərə də rast gəlinir, ancaq onlar heç də ümumi hüquqşünaslar kütləsində böyük əksəriyyəti təşkil etmirlər. Bütün bunlar xüsusi halda etibar edən hüquqlarının lazımi səviyyədə, keyfiyyətlə müdafiə edilməməsinə gətirib çıxarırsa, ümumilikdə məhkəmə prosesinin gedişatında çoxsaylı nöqsanlara, ləngimələrə yol açır.

Məhkəmə nümayəndəliyi xidmətlərini göstərən şəxsin rəqabət qabiliyyətinin olmaması qeyd etdiyimiz kimi, təkcə təmsil edilən üçün yox, ümumilikdə mülki proses üçün neqativ nəticələr doğurur. Ən əsası da AR mülki prosesual qanunvericiliyinin əsas məqsədlərinin effektiv şəkildə realizəsi məsələsi sual altında qalır. AR MPM-ə əsasən mülki prosesin əsas hədəfi qanunçuluq və ictimai qaydanın qorunub saxlanmasıdır[8]. Bu məqsədə xidmət edən başlıca amillərdən biri də nümayəndəlik institutudur.

Müəyyən hallarda məhkəmə nümayəndəsinin nisbətən zəif bacarıq səviyyəsi vəkalət verən üçün bir sıra son dərəcə mənfi nəticələrin yaranması üçün əlverişli şərait yaradır. Azərbaycanın hüquq aləminin reallığı nümayəndəni təkcə vasitəçi kimi yox, həmçinin hüquq müdafiəçisi kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Bu və ya başqa səbəblərə görə peşəkar hazırlığı aşağı səviyyədə olan məhkəmə nümayəndəsinə müraciət etmiş vəkalət verənin belə şəraitdə öz maraqlarının effektiv şəkildə müdafiəsi və ya pozulmuş hüquqlarının bərpası praktik olaraq mümkün hesab edilmir. Onlardan ən neqativləri növbəti formalarda ifadə edilə bilər: təqdim edilmiş tələblərin təmin olunmasından tam və ya qismən imtina; maddi hüququn müdafiəsi hüququndan məhrum edilmə;

qarşıya qoyulmuş məqsədə həddindən artıq gec vaxtda nail olunması və ya gərəksiz vaxt itkisi; məhkəmə xərclərinin artımı və s.

Müasir dövrdə rəqəbat qabiliyyəti zəif olan vəkillərə müraciətin bir çox səbəbləri var ki, onlardan ən əsası, həmin kateqoriya şəxslərin göstərdiyi xidmətlərin ucuz (yəni, maddi baxımdan) olmasıdır. Eyni növ xidməti digər vəkillər bir qədər baha qiymətə realizə etdiyindən insanlar bu kateqoriya nümayəndələrə üz tutmağa üstünlük verirlər. Nəticə isə hər zaman ürəkaçan olmur.

Hər kəsin ədalət mühakiməsinə bərabər şəkildə çıxışı və hüquqi yardımdan istifadə hüququ konstitusion səviyyədə təmin edilmişdir. Yəni hər kəs öz hüquqlarının müdafiəsində sərbəstdir, seçim hüququna malikdir. Lakin belə sərbəstlik, azadlıq neqativ hallara da yol açır [3, s.224]. Göründüyü kimi, qanunverici bu məsələdə konkret müdafiə mexanizmləri müəyyən etmir. Bu isə artıq qeyd etdiyimiz kimi həm ümumi, həmçinin xüsusi xarakterli problemlər yaradır.

Nəticə. Nümayəndəlik institutu praktiki olaraq hüququn bütün sahələrində mövcuddur. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmədə müdafiəsinin vacib konstitusion təminatıdır. Hüququn bu institutu ümumi anlamda bir şəxsin digər şəxsin adından, onun maraqları naminə, onun tapşırığı ilə həmin şəxsə qanunla verilən səlahiyyətlər çərçivəsində prosessual hərəkətləri icra etdiyi, eyni zamanda təmsil olunan şəxsə münasibətdə müəyyən hüquq və vəzifələr yaradan hüquq münasibətidir.

Mülki prosesdə nümayəndəlik geniş anlayışdır və hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və yaxud da pozulduğu halda bərpası məqsədilə fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər tərəfindən göstərilən hüquqi yardımdır. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun əsas məqsədi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarının tam şəkildə təmin edilməsinə nail olmaqdır.

Nümayəndəlik institutu AR Konstitusiyasında təsbit olunan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi mexanizminin əsas ünsürü qismində çıxış etməklə hüquqi yardım fəaliyyətini özündə təcəssüm etdirir. Hüquqi yardım almaq bir qayda olaraq şəxsi hüquq və azadlıqların prosessual təminatlarını ehtiva etməklə özündə hüquq və maraqların müdafiəsində ifadə olunan prosessual-hüquqi cəhətləri birləşdirir. Bu baxımdan hüquqi yardım almaq hüququ AR Konstitusiyasında təsbit olunmuş digər prosessual xarakterli hüquqlarla qarşılıqlı əlaqədədir və onların həyata keçirilməsini təmin edir.

Təkliflər. Nümayəndəlik mülki prosesin sisteməyaradıcı elementidir. Məhz nümayəndənin vəziyyətindən bir çox hallarda mülki prosesin bu və ya digər sistemə aid edilməsi asılıdır. Prosessual nümayəndəni işdə iştirak edən şəxslərə aid etmək lazımdır, çünki o prosesdə müstəqil hüquqi marağa malikdir, öz iradəsini ifadə edir və müəyyən hüquqlar və vəzifələrlə təmin olunmuşdur. Mülki prosesdə iştirak edən nümayəndənin və vəkalət verənin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi fərdi qaydada həyata keçirilməli, analogi olaraq təqsir, niyyət və səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyən edilməlidir. Nümayəndənin məsuliyyətə cəlb edilməsi vəkalət verənin də məsuliyyətinə səbəb olmamalı və əksinə.

İctimai münasibətlərin yüksək inkişaf etməsi, həmçinin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi şəraitində tədqiq edilən fəaliyyətin tənzimlənməsi sahəsində daha konkret, differensiasiyalaşmış yanaşmalar tələb olunur. Təklif edirik ki, belə bir vəziyyətdə nümayəndəlik institutuna əsas yanaşma meyarı kimi peşəkarlıq meyarı əsas götürülməlidir. Düzdür, 2018-ci ilin yanvarın 1-dən məhkəmələrdə nümayəndəlik fəaliyyətini əsasən vəkillər həyata keçirsə də, hüquqi şəxslərin, yaxın qohumların məhkəmədə nümayəndəlik fəaliyyətinə toxunulmamışdır. Bu isə qeyri-peşəkarların məhkəmə prosesinə yenidən daxil olmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən təklif edirik ki, məhkəmə proseslərində yalnız prosessual sferada bilik və bacarığı olan şəxslər iştirak etməlidir. Belə olduqda vətəndaşların da, öz hüquqlarının qorunmasında, pozulduğu halda bərpası məsələsində əminlikləri daha çox olar. Eyni zamanda, çəkişmə prinsipinin də effektiv şəkildə realizəsinə imkan yaranır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2013, 506 s.

2. Mövsümov M. Mülki prosessual hüquq. Dərslik. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2011, 416 s.
3. Женетль, С.З. Гражданский процесс. Учебник / С.З.Женетль, А.В.Никифоров, – М.: РИОР, Инфра-М, – 2018. – 416 с.
4. Треушникова М.К. Практикум по гражданскому процессу. М., Городец, 2007, 320 с.
5. Cappelletti Mauro. Civil Procedure in Italy. Springer, 2013, 451 p.
6. Verhagen H.L.E. Agency in Private International Law, the Hague Convention on the Law Applicable to Agency. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers in cooperation with the T.M.C. / Asser Instituut, The Hague, 1995, 431 p.
7. Zuckerman Adrian. No Justice Without Lawyers — The Myth of an Inquisitorial Solution. Oxford Legal Studies Research Paper 66/2014, 355-374 p.
8. <http://e-qanun.az/code/9>

SUMMARY

THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS OF THE INSTITUTION OF REPRESENTATION IN CIVIL PROCEEDINGS

Asgarov Huseyn Vilayat

**Doctor of Philosophy in Law, Senior Lecturer of the
Department of Humanities, Mingachevir State University
Tel: 050-624-25-66, Huseyna28@mail.ru**

Representation in civil process is a broad concept and is assistance or simply representation provided by capable persons in order to protect the civil rights and freedoms of legal entities and individuals or restore them in case of violation. The article pays special attention to the institution of representation in the legal system of the Republic of Azerbaijan, in particular, to issues of representation in civil proceedings. The article analyzes the concept of the institution of representation in civil proceedings, conceptual and legal problems arising in the course of the activities of representatives in civil proceedings, as well as theoretical issues related to their solution. A comparative study of the diversity of opinions in the scientific literature on this topic is made and some proposals are put forward/

The institution of representation in civil proceedings is a complex legal institution with its own historical development trend and embodying substantive and procedural legal norms. This legal institution arose due to the fact that the subject cannot appear in court independently for objective reasons. The institution of representation is one of the important guarantees of the real and full implementation of rights and performance of duties by legal entities. Representation expands and facilitates the acquisition and implementation of subjective rights and duties, and sometimes acts as the only basis for participation in the relevant legal relations for incapacitated or partially incapacitated citizens.

The development trends of procedural representation allow us to conclude that the institution of representation is constantly developing in an increasing direction due to the growing need for it.

Key words: *civil procedure, representative, court, concept, doctrine.*

РЕЗЮМЕ

**Аскеров Гусейн Вилаят оглы
Доктор философии права, старший преподаватель
кафедры гуманитарных наук,
Мингачевирский Государственный Университет
Тел: 050-624-25-66, Huseyna28@mail.ru**

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУТА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Представительство в гражданском процессе широкое понятие и представляет собой содействие или просто представительство, оказываемое дееспособными лицами в целях защиты гражданских прав и свобод юридических и физических лиц или восстановления их в случае нарушения. В статье особое внимание уделяется институту представительства в правовой системе Азербайджанской Республики, в частности вопросам представительства в гражданском процессе. В статье анализируются понятие института представительства в гражданском процессе, концептуальные и правовые проблемы, возникающие в ходе деятельности представителей в гражданском судопроизводстве, а также теоретические вопросы, связанные с их решением. Сравнительно изучено многообразие мнений в научной литературе по этому направлению и выдвинуты некоторые предложения.

Институт представительства в гражданском процессе представляет собой сложный правовой институт, имеющий свою историческую тенденцию развития и воплощающий в себе материальные и процессуальные правовые нормы. Данный правовой институт возник в связи с тем, что субъект не может самостоятельно явиться в суд по объективным причинам. Институт представительства выступает одной из важных гарантий реальной и полной реализации прав и исполнения обязанностей субъектами права. Представительство расширяет и облегчает приобретение и реализацию субъективных прав и обязанностей, а порой выступает единственным основанием участия в соответствующих правоотношениях для недееспособных или ограниченно дееспособных граждан.

Тенденции развития процессуального представительства позволяют сделать вывод о том, что институт представительства постоянно развивается в нарастающем направлении в связи с возрастающей потребностью в нем.

Ключевые слова: *гражданский процесс, представитель, суд, концепция, доктрина.*

ÜMUMİ PAYLI MÜLKİYYƏT İNSTİTUTUNUN ANLAYIŞI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

İsmayil Qəribli

<https://orcid.org/0009-0009-1997-5880>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: ismayilgaribli@ndu.edu.az, +994 50 4818788

XÜLASƏ

Ümumi paylı mülkiyyət institutu mülki hüquq sahəsində mühüm yer tutan bir institutdur və hüquq sistemində bir neçə şəxs arasında mülkiyyət hüquqlarının paylaşılmasına imkan verir. Paylı mülkiyyətin iştirakçıları arasında əmlakın saxlanması və qorunması məsələləri də önəmlidir. Hər bir mülkiyyətçi ümumi mülkiyyətin qorunmasına və saxlanmasına öz töhfəsini verməlidir. Lakin bunu digər mülkiyyətçinin hüquqlarını pozmadan həyata keçirməlidir. Ümumi paylı mülkiyyət institutu xüsusilə əmlakın bir neçə şəxs arasında bölüşdürülməsi, istifadə edilməsi və qorunması məsələlərində mühüm rol oynayır. Bu institut mülkiyyətin düzgün tənzimlənməsi və mübahisələrin qarşısının alınması üçün hüquqi əsaslar yaradır. Ona görə də paylı mülkiyyət institutunun formalaşması və inkişafını öyrənmək son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *mülkiyyət, ümumi mülkiyyət, paylı mülkiyyət, birgə mülkiyyət, communio, condominium, gesammteigenthum*

GİRİŞ

Ümumi paylı mülkiyyət bir əmlakın bir neçə şəxsin ümumi mülkiyyətində olduğu vəziyyəti ifadə edir. Paylı mülkiyyət bir neçə şəxsin eyni əmlak üzərində hüquqlarının mövcudluğunu təmin edir. Bu, hər bir mülkiyyətçinin öz payından istifadə etmək və idarə etmək hüququna malik olduğu halda, ümumi qaydalara riayət edərək əmlakın idarə edilməsini təmin edir. Paylı mülkiyyətin iştirakçılarının hüquqlarının qorunmasına və eyni zamanda digər tərəflərin hüquqlarını nəzərə alaraq müvafiq qaydada tənzimlənməsinə imkan verir. Bu institutun hüquqi tənzimlənməsi ümumi mülkiyyətin subyektləri arasında hüquqi mübahisələrin qarşısını alır.

2. Ümumi paylı mülkiyyət anlayışı

Ümumi paylı mülkiyyət anlayışını nəzərdən keçirməzdən əvvəl "mülkiyyət" kateqoriyasını araşdırmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 152.1-ci maddəsinə əsasən, *mülkiyyət hüququ* subyektin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüquqlarını ehtiva edən mütləq hüquq kimi xarakterizə olunması qəbul edilmişdir. Burada əsas məsələ mülkiyyət hüququnun sahiblik, istifadə və sərəncamvermə səlahiyyətləri vasitəsilə müəyyən edilməsi ilə bağlı olan məşhur triadadır. Elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış baxışa görə, bu triada Roma xüsusi hüququndan qaynaqlanır. Doğrudan da, Roma hüququnun mənbələri göstərir ki, mülkiyyətçinin aşağıdakı səlahiyyətləri mövcuddur: *jus possidendi* (sahiblik hüququ), *jus utendi* (istifadə hüququ), *jus abutendi* (sərəncamvermə hüququ), *jus fruendi* (gəlir götürmə, istifadə nəticəsində fayda əldə etmə hüququ) və *jus vindicandi* (əşyaya faktiki sahib olan şəxsdən onun qaytarılmasını tələb etmə hüququ) (Минкина, 2004).

Beləliklə, mahiyyətinə görə mülkiyyət hüququ bütün əşya hüquqları arasında ən geniş məzmunlu hüquqdur və mülkiyyətçiyə ona məxsus əmlakın istifadəsinin məzmununu və istiqamətlərini müəyyən etmək, üzərində tam təsərrüfat hakimiyyəti həyata keçirmək imkanı verir (Фирсова, 2010).

Məlumdur ki, ümumi mülkiyyət, mülkiyyət hüququnun xüsusi bir forması və ya növü kimi mövcud deyil, sadəcə olaraq eyni əmlaka bir neçə şəxs tərəfindən mülkiyyət hüququ əsasında birgə sahib olmaq üçün hüquqi bir formadır. Bu, müəyyən bir xüsusi əşya hüququ yaratmır, əksinə mülkiyyət hüququnun mürəkkəbləşməsi kimi çıxış edir, yəni bu hüququn bir neçə şəxsə məxsus olması ilə bağlıdır. Mülki

Məcəlləsinin 213.1-ci maddəsinə görə, iki və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan əşya onlara ümumi mülkiyyət hüququ əsasında mənsubdur. Bu norma ümumi mülkiyyətin ən mühüm xüsusiyyətini vurğulayır: əmlak eyni anda bir neçə şəxsə məxsusdur, yəni eyni əşyanın (və ya əşyalar kompleksinin) hüquq münasibətinin obyektı olması şərti ilə iki və ya daha çox mülkiyyətçi mövcuddur. Bu mülkiyyət hüququ modeli haqlı olaraq "mürəkkəb strukturlu" adlandırılır (Гончикнимаева, 2006).

Ümumi mülkiyyətin mahiyyəti və hüquq səlahiyyətlərinin məcmusu adi subyektiv mülkiyyət hüququna bənzəyir. Yeganə fərq ondadır ki, burada mülkiyyətçi tərəfdə bir deyil, bir neçə şəxs mövcuddur. Buna görə də, ümumi qəbul olunmuş doktrina ondan ibarətdir ki, ümumi mülkiyyət dövlət, bələdiyyə və ya xüsusi mülkiyyətdən fərqli olaraq müstəqil bir mülkiyyət forması və ya növü deyildir. Sadəcə, eyni əmlaka bir neçə şəxsin mülkiyyət hüququ mövcud olur (Козлов, 2008).

Ümumi mülkiyyət müxtəlif əsaslar üzrə - vərəsəlik, nikah, ailə (fermer) təsərrüfatlarının yaradılması, özəlləşdirmə, əşyanın birgə alınması, yaşayış binasının birlikdə tikilməsi, əşyaların birləşdirilməsi və qarışdırılması və s. yarana bilər.

Ümumi mülkiyyət iştirakçılarının (subyektlərinin) münasibətlərinin xarakterinə görə, mülkiyyət növləri müəyyən paylarla olan ümumi mülkiyyət (paylı mülkiyyət) və payların müəyyən edilmədiyi ümumi mülkiyyət (birgə mülkiyyət) kimi fərqlənir (Суханов, 1991).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində də ümumi mülkiyyətin analoji bölgüsü aparılır. Belə ki, 213.2-ci maddəyə görə, əşya mülkiyyət hüququnda mülkiyyətçilərin hər birinin payı müəyyənləşdirilməklə (paylı mülkiyyət) və ya belə paylar müəyyənləşdirilmədən (birgə mülkiyyət) ümumi mülkiyyətdə ola bilər.

Ümumi paylı mülkiyyət onunla xarakterizə olunur ki, konkret əmlak üzərində mülkiyyət hüququ bir neçə şəxsə paylar üzrə birgə məxsus olur. Yəni, ümumi mülkiyyət iştirakçılarının hər biri əmlak üzərində mülkiyyət hüququnda müəyyən paya malikdir. Başqa sözlə, ümumi paylı mülkiyyət iştirakçıları arasında məhz mülkiyyət hüququ bölüşdürülür, lakin əmlakın özü fiziki olaraq bölünmür. Bu cür yanaşma ümumi paylı mülkiyyət hüququnun mahiyyətinə tam uyğundur, çünki burada bir neçə şəxs eyni əmlakın sahibi sayılır. Əgər konkret əmlak (məsələn, bina və ya torpaq sahəsi) fiziki olaraq bölünmüş olsaydı, onda hər bir iştirakçı mülkiyyətində ayrıca bir obyektə malik olardı və ümumi mülkiyyət anlayışı yaranmazdı (Суханов, 1991).

Paylı mülkiyyət predmeti olan əşyanın hər bir zərrəsində hər bir paylı mülkiyyətçinin öz payına mütənasib olaraq payı əmələ gəlir. Başqa sözlə, paylı mülkiyyət halında bölünən paylı mülkiyyət halında olan əşyanın özü deyil, bu əşya üzərindəki mülkiyyət haqqıdır. Əgər əşyanın özü də paylara mütənasib olaraq bölünərək bir neçə şəxsin sərəncamına təxsis edilmiş olsaydı, hər kəs özünə aid əşya üzərində haqq (hüquq) sahibi olardı və belə bir halda "paylı mülkiyyət" deyil, "tam mülkiyyət", yəni ümumi mülkiyyət halı deyil, fərdi mülkiyyət halını zəruri olaraq qəbul etmək lazım gələrdi (SÜLEYMANLI, 2014).

Ümumi paylı mülkiyyət kimi, *ümumi birgə mülkiyyət* də əmlakın bir neçə şəxs tərəfindən birgə mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Bu halda da əmlak eyni anda bir neçə şəxsə məxsus olur, lakin onların payları müəyyən edilmir. Başqa sözlə, ümumi birgə mülkiyyət iştirakçıları ümumi əmlak üzərində bərabər hüquqlara malikdirlər, lakin onların heç biri əmlak üzərində müəyyən edilmiş konkret paya sahib deyil. Buna görə də, birgə mülkiyyətin əsas hüquqi xüsusiyyəti payların olmamasıdır. Paylar yalnız ümumi əmlak bölündükdə, yəni ümumi mülkiyyətə xitam verildikdə müəyyən edilir. Buna görə də, burada yalnız "real" paylardan danışmaq olar, "ideal" paylar isə mövcud deyil. Birgə mülkiyyət mövcud olduğu müddətcə, bütün iştirakçılar ümumi əmlak üzərində tamamilə bərabər hüquqlara malikdirlər. Bu isə o deməkdir ki, mülkiyyət hüququ paylara bölünmür, əksinə, tam şəkildə eyni anda bir neçə şəxsə məxsus olur.

3. Ümumi paylı mülkiyyət institutunun inkişaf tarixi

3.1. Ümumi paylı mülkiyyət hüququnun yaranması

Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdə ailələr genişləndikcə qəbiləni meydana gətirirdilər. Qəbilə həyat tərzinin erkən insan cəmiyyətinin forması kimi hökm sürməsi bir çox alimlər tərəfindən qəbul edilir. Təbiidir ki, ailə maraqları təkcə qüvvələrin birləşdirilməsini deyil, həm də əmlakın birgə istifadəsini tələb edirdi. Erkən mülki həyatın ilk mərhələlərində əsas əmlak olan torpaq ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətində deyil, hava və işıq kimi bütün icmanın ümumi sərvəti hesab olunurdu. Ailə və ya nəsil üzvləri arasında mövcud olan sıx əlaqə, nəsil bağlarının güclənməsinə gətirib çıxarırdı və bunun birbaşa nəticəsi ümumi və

ya qəbilə mülkiyyətinin, ondan birgə istifadə və sərəncam hüququnun yaranması idi. Bir çox tarixçi alimlər birinci mülkiyyət formalarının kollektiv olduğunu vurğulayırlar. Məsələn, V.V. Momotov qeyd edir ki, “kollektiv şüur və bütöpərəst dünyagörüşü, məsələn, torpağın hansısa fərdi şəxsə məxsus olmasını mümkün hesab etmirdi”. Qədim dövrlərdə kollektiv mülkiyyət formalarının mövcudluğuna digər alimlər də şübhə etmirlər. Məsələn, A.V. Benediktovun fikrincə, “bilavasitə kollektiv mülkiyyət, nəsil-icma birliyinin bütün üzvlərinin ayrılmaz hüquqlarını onların tamlığı çərçivəsində ifadə edir...”. Bununla belə, bizim fikrimizcə, ümumi mülkiyyət hüququ hələ də qanunvericilik səviyyəsində tam formalaşmış institut kimi qəbul olunmamışdır. Məsələn, hüququn ən qədim abidələri - Hammurapi qanunları və Arthaşastra, bu institutun ilkin yaranmasını yalnız ümumi şəkildə nümayiş etdirir. Bu aktlarda ümumi mülkiyyət anlayışı və xüsusiyyətləri açıq şəkildə ifadə olunmasa da, ümumi mülkiyyətin bölünməsi və payların ayrılması ilə bağlı qaydalara rast gəlinir. Bu isə bizə, ümumi paylı mülkiyyətin hüquqi tənzimlənməsinin ilkin formalarının mövcudluğu barədə fikir yürütməyə əsas verir. Bunlar müxtəlif xalqların qədim hüququnda ümumi mülkiyyətin hüquqi tənzimlənməsinin başlanğıc mərhələsini xarakterizə edən ümumi cəhətlərdir. Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi mülkiyyət hüququ institutunun inkişafı və formalaşmasında qədim qəbilə birliyinin, icmanın, ailənin böyük təsiri olmuşdur. Biz qəbul etməliyik ki, icma həyatının qəbilə forması altında ilk növbədə bir neçə şəxsin ümumi qəbilə mülkiyyəti hüququ dayanırdı (Гончикнимаева, 2006).

3.2. Roma hüququna əsasən ümumi paylı mülkiyyət hüququ

Ümumi mülkiyyət (**communio**) eyni əşyanın eyni anda iki və ya daha çox şəxsin mülkiyyətində olmasını nəzərdə tuturdu. Ümumi mülkiyyətin ən qədim forması ailə başçısının (paterfamilias) ölümündən sonra varislər arasında bölüşdürülməmiş əmlakın birgə mülkiyyəti idi (Gaius 3.154a: consortium ercto non cito). Hər bir həmmülkiyyətçi ümumi əmlakın tam sahibi hesab edilirdi və bütövlükdə qrup adından hərəkət edə bilirdi, yalnız digər həmmülkiyyətçilərin veto hüququ (ius prohibendi) onu məhdudlaşdırırdı. Hər bir həmmülkiyyətçi ümumi əmlakın bölüşdürülməsini xüsusi bir iddia (actio familiae erciscundae) vasitəsilə tələb edə bilirdi. Bu cür mülkiyyət klassik dövrün əvvəllərində ləğv olundu.

Pay sahibləri ortaq mənasına gələn **socius** və ya mülkiyyətçi mənasını ifadə edən **dominus** olaraq adlandırılmışdır. Paylı mülkiyyətin yaranması iki şəkildə baş verirdi. Bunlardan biri, **communio incidens**, yəni təsadüfən, mülkiyyətçilərin iradəsindən asılı olmayaraq meydana çıxan mülkiyyət forması, digəri isə **communio cum societate**, yəni tərəflərin iradəsi ilə yaranan və “şirkət” mənasını verən mülkiyyət münasibətləri idi. Eyni əşya üzərində bir neçə şəxsin eyni zamanda mülkiyyətçi olmasına Roma hüquqşünasları **rem communem esse** (əşyanın ortaq olması) deyirdilər. **Communio** (ümumi mülkiyyət) sözü mövcud olsa da, texniki və mütləq mənada **condominium** sözü klassik dövrə aid deyil (Keser, 2005).

Klassik hüquq dövründə “**Communio pro parte indiviso**” ifadəsi (D.45.3.5 Ulpianus: “*Ut intellegatur magis partim quam corpore*”) müasir dövrdəki paylı mülkiyyət anlayışına uyğundur. Bu dövrdə mülkiyyətçilərdən birinin həyata keçirdiyi əməliyyata digər həmmülkiyyətçilərin etiraz edə bilməsi mənasına gələn veto hüququ (**ius prohibendi**) tanınırdı (Özcan, 2013).

Bir qayda olaraq, ümumi mülkiyyətin Roma hüququnda mövcud olan **dominium** anlayışı ilə eyni olduğu qəbul edilir. Buna görə də, **dominium** hallarındakı kimi, ümumi mülkiyyət də əşyaya dair mülkiyyətçinin müstəsna sərəncam və istifadəsi hüququnu təmin edən mütləq bir əşya üzərində real hüquq hesab edilir. Bundan əlavə, ümumi mülkiyyət o mənada qorunurdu ki, həmmülkiyyətçi öz mütləq hüququnu reallaşdırma bilirdi və üçüncü şəxslər onu bu hüquqdan istifadə etməkdən məhrum edə bilməzdilər. Lakin bir neçə mülkiyyətçi olduğu üçün digər mülkiyyətçilərin **condominium** daxilində hüquqlarının qorunması lazım idi. Bunun üçün onlara **ius prohibendi** hüququ verilirdi ki, bu da digər **socii**lərin mənafeyinə müəyyən dərəcədə zərər vuracaq hərəkətlərin qarşısını almağa imkan verirdi (Van Warmelo, 1957).

Artan ticarət fəaliyyəti və biznes tərəfdaşlığı ümumi mülkiyyətin yeni bir forması olan **communio pro indiviso**-nun inkişafına səbəb oldu, bu, sonradan orta əsr hüquqşünasları tərəfindən **condominium** adlandırıldı. Bu cür ümumi mülkiyyət birgə alış, miras və ya vəsiyyət yolu ilə yarana bilirdi. Hər bir həmmülkiyyətçi ümumi əmlakın müəyyən bir payına sahib idi və öz payı həddində ondan istifadə etmək, ondan gəlir götürmək və ya onu özgəninkiləşdirmək hüququna malik idi, lakin bu paylar həmmülkiyyətçilər arasında bərabər olmaq məcburiyyətində deyildi. Bu mülkiyyət forması bir həmmülkiyyətçinin ölümü ilə dəyişmirdi; onun varisləri sadəcə onun yerini tuturdular. Bütün gəlirlər və xərclər mülkiyyətçilər arasında

onların paylarına uyğun olaraq bölüşdürülməli idi. Hər bir həmmülkiyyətçi bölüşdürülməni tələb etmək hüququna malik idi. Həmmülkiyyətçilər arasında mülkiyyəti heç vaxt bölməməyə dair razılaşma etibarsız sayılırdı. Ümumi mülkiyyətin bölünməsi üçün hər bir həmmülkiyyətçi xüsusi bir iddia qaldıra bilərdi: əgər ümumi mülkiyyət alqı-satqı və ya vəsiyyət yolu ilə yaranmışdısa **actio communi dividundo**, əgər miras nəticəsində yaranmışdısa **actio familiae erciscundae** istifadə olunurdu. Bu iddialar hakimi ümumi əmlakın hamısını və ya bir hissəsini bir və ya bir neçə həmmülkiyyətçiyə həvalə etmək səlahiyyəti verirdi. Bu iddialar, həmçinin ümumi mülkiyyətdən irəli gələn digər mübahisələri həll etmək üçün də istifadə olunurdu (məsələn, xərclərin proporsional bölüşdürülməsi, təzminat və digər kompensasiyalar) (Domingo, 2017).

3.3. İslam hüququnda ümumi paylı mülkiyyət hüququ

İslam hüququnda mülkiyyət hüququ müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir. Predmet baxımından mülkiyyət **eyn**, **mənfəət** və **dəyn** mülkiyyəti olaraq üç yerə ayrılır (Camalov, 2019).

Eyn mülkiyyəti bir əşyanın özünə sahib olmaq və buna görə də həmin əşyadan istifadə etmək və ondan faydalanmaq hüququ deməkdir. İslam hüququ ədəbiyyatında, eyn mülkiyyəti ilə əslində başqasına aid olan bir əmlakdan yalnız istifadə hüququna malik olmağa *mənfəət mülkiyyəti* deyilir və bu növ mülkiyyət icarə, borc vermə, vəqf və vəsiyyət kimi hüquqi əməliyyatlardan biri ilə yarana bilər. *Dəyn mülkiyyəti* isə İslam hüququnda bir şəxsin başqalarından alacaqlarına verilən addır.

Digər tərəfdən, mülkiyyətçiyə verdiyi səlahiyyətlər baxımından mülkiyyət hüququ **kamil** (tam) və **naqis** (qismən, natamam) mülkiyyət olmaqla iki yerə ayrılır. Bu çərçivədə, bir əmlakın həm eyn mülkiyyəti, həm də mənfəət mülkiyyəti ilə şəxsə aid olmasına *tam mülkiyyət* deyildiyi halda, əmlakın yalnız eyn mülkiyyətinə və ya yalnız mənfəət mülkiyyətinə aid olmasına *natamam mülkiyyət* deyilir.

Nəhayət, İslam hüququnda subyekt tərkibinə görə mülkiyyət hüququ **müstəqil** mülkiyyət və **ümumi** (müştərək) mülkiyyət olmaqla iki yerə bölünür. Bir əmlakın yalnız bir şəxsin mülkiyyətinə aid olmasına *müstəqil mülkiyyət*, əmlakın bir neçə şəxsin mülkiyyətinə aid olmasına *ümumi mülkiyyət* adlanır (Çevik, 2021).

İslam hüququ ədəbiyyatında **şirkət-i milk** anlayışı ilə ifadə olunan ümumi (müştərək) mülkiyyətə “alqı-satqı müqaviləsi, bağışlama, mirasın qəbulu, vəsiyyətnamə, sədəqə, qənimət kimi mülkiyyətin əldə olunma yollarından biri ilə, yaxud və iki və ya daha çox əşyanın ayrılması mümkün olmayacaq şəkildə bir-birinə qarışması və ya birləşməsi nəticəsində bir əşyanın bir neçə şəxsin mülkiyyətində olması” kimi anlayış verilir (Çelen, 2010).

Bu mülkiyyət növündə müəyyən bir əmlak üzərində 1/3, 1/4, 1/5 kimi müəyyən nisbətdə paya sahib olan şəxs həmin əmlakın bütün hissəsində payı nisbətində mülkiyyət hüququna malik olur. Bu səbəbdən ümumi mülkiyyətə sahib olan şəxslərdən hər hansı biri əmlakın üzərində yalnız öz payına uyğun olan müəyyən bir hissəni müəyyənləşdirərək ona təkbaşına sahib ola bilməz. Müştərək mülkiyyətə daxil olan əmlak üzərində pay sahiblərinin müəyyən nisbətdəki paylarına **müşa**, həmin əmlakın ümumi mülkiyyətə daxil olan və bütün əmlakı əhatə edən hissəsinə isə **hissə-i şayiə** adı verilir.

İslam hüquqşünasları ümumi mülkiyyəti müxtəlif aspektlərə görə təsnif etmişlər. Ümumi mülkiyyətə daxil olan əmlakın əşya və ya öhdəlik hüququna aid olması baxımından ümumi mülkiyyət **şirkət-i eyn** və **şirkət-i dəyn** olmaqla iki yerə bölünür. *Şirkət-i eyn* iki və ya daha çox şəxsin müəyyən və fiziki bir varlığa malik olan əşya üzərində ümumi mülkiyyətə sahib olmasıdır. *Şirkət-i dəyn* isə iki və ya daha çox şəxsin başqa bir şəxsin öhdəliyində olan borc üzərində ümumi hüquqa sahib olması mənasını daşıyır (Çevik, 2021).

Bu kontekstdə ümumi mülkiyyətin yaranmasında pay sahiblərinin iradə və ya hərəkətlərinin olub-olmamasına görə o, iki yerə ayrılır: **şirkət-i ixtiyariyyə** və **şirkət-i cəbriyyə**. Müasir əşya hüququndakı paylı mülkiyyət anlayışının İslam hüququndakı tam ekvivalenti olan *şirkət-i ixtiyariyyə* pay sahiblərinin öz iradə və hərəkətləri nəticəsində yaranan birgə mülkiyyət növüdür. Pozitiv hüquqda birgə mülkiyyət kimi ifadə olunan *şirkət-i cəbriyyə* isə pay sahiblərinin öz iradə və hərəkətləri nəticəsində deyil, başqa bir səbəbə bağlı olaraq ortaya çıxan birgə mülkiyyət formasıdır. Şirkət-i cəbriyyə bir neçə əşyanın ayrılması mümkün olmayacaq şəkildə bir-birinə qarışması və ya bir əmlakın irs yolu ilə bir neçə varisə keçməsi nəticəsində meydana gələ bilər. Ümumi mülkiyyətdə ortaqlıq ya qarşılıqlı razılığa əsaslanan müqavilələr yolu ilə, ya da tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq bəzi halların nəticəsində meydana gəlir. Məsələn, iki şəxsin bir əmlakı birgə satın alması və ya şirkət qurması razılığa əsaslanan ümumi mülkiyyət formasıdır. Lakin

müxtəlif şəxslərə məxsus əmlakların ayrılması mümkün olmayacaq şəkildə bir-birinə qarışması nəticəsində də ümumi mülkiyyət yaranır (Kisbet, 2022).

3.4. Alman hüququnda ümumi mülkiyyət hüququ

Hüquq elmində paylı mülkiyyətin Roma hüququnun yaratdığı bir institut olduğu, birgə mülkiyyətin isə Alman hüququna aid olduğu qəbul edilir (Гончичникова, 2006; Şengöz, 2018).

Birgə mülkiyyətinin mənşəyinin Alman vərasəlik və ailə hüququna əsaslandığı ifadə olunur. Tarixi baxımdan, Alman hüququnda birgə mülkiyyətinin ilk forması Roma hüququndakı “consortium” münasibətinə bənzər şəkildə, mirasın bölünmədən varislərə keçdiyi halda vəfat etmiş ailə başçısının yerini tutan varislə digər varislər arasındakı hüquqi münasibətlərdə (müasir baxımdan ailə əmlakı ortaqlığında) özünü göstərir.

Birgə mülkiyyət tarixi inkişaf prosesində müxtəlif formalarda ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan, birgə mülkiyyət orta əsrlərdə zadəganların torpaqları üzərində bir birlərindən müstəqil şəkildə sərəncam verməyəcəklərini nəzərdə tutan “Erbverbrüderung” adlı hüquqi münasibət çərçivəsində də özünü büruzə vermişdir. Birgə mülkiyyətinin digər mühüm formalarından biri də orta əsrlərdə feodallar və vassallar arasındakı münasibətlərdə mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə, birgə mülkiyyət ər-arvad arasındakı birgə mülkiyyətin, kollektiv və kommandit ortaqlığının fərqləndirici və əsas elementi olmuşdur. Orta əsrlər və yeni dövr boyunca German tayfalarının məskunlaşdığı Alman torpaqlarında “Müştərk hüquq” (Gemeines Recht) adı altında Roma hüququ prinsiplərinin tətbiq edilməsi (Roma hüququnun resepsiyası) səbəbindən, yuxarıda qeyd olunan yerli hüquq institutları (birgə mülkiyyəti yaradan müxtəlif hüquqi münasibət formaları) əksər hallarda Roma hüququ prinsipləri ilə izah edilməyə çalışılmışdır. Buna görə də, birgə mülkiyyət Romanistlərin böyük təsiri altında hazırlanmış Alman Mülki Məcəlləsində ayrıca ümumi qaydalarla tənzimlənməmiş, əksinə, qanunun müxtəlif hüquqi institutları daxilində dağınıq şəkildə yalnız prinsip olaraq yer almışdır (Korkmaz, 2021).

Qeyd olunduğu kimi, Roma hüququndakı ümumi paylı mülkiyyət institutu yeganə mümkün model deyil. Alman hüququnda belə bir ümumi mülkiyyət forması işlənib hazırlanmışdır ki, burada:

1. Həmmülkiyyətçilərin müəyyən edilmiş ideal payları olmur;
2. İdarəetmə ya qanunla təyin edilmiş, ya da əksəriyyətin səs çoxluğu ilə səlahiyyət verilmiş nümayəndə tərəfindən həyata keçirilir;
3. Bölüşdürmə iddiasına ya ümumiyyətlə icazə verilmir, ya da müəyyən şərtlərlə mümkündür.

Bu cür birgə mülkiyyət forması **gesamteigentum** adlanır (Гончичникова, 2006).

3.5. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən ümumi paylı mülkiyyət hüququ

28 may 1918-ci ildə elan edilmiş və gərgin siyasi-ictimai şəraitə görə cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ölkədə hüququn müxtəlif sahələrində kifayət qədər geniş qanunvericilik fəaliyyəti həyata keçirilsə də, bu qısa müddət ərzində Konstitusiyaya və Mülki Məcəllə qəbul etmək mümkün olmamışdır. 28 aprel 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası Azərbaycana işğal edərək, demokratik respublikanın əvəzinə Azərbaycanda Sovet Sosialist Respublikası qurdu. ADR-in süqutundan sonra Azərbaycanda ali qanunvericilik və icra hakimiyyətini həyata keçirən faktiki ali hakimiyyət orqanı olan Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin ölkədə mülki hüquq sahəsində ilk tədbirlərdən biri torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi olmuşdu. 5 may 1920-ci ildə qəbul edilmiş dekretə əsasən, mülkədar, xan, bəy, habelə məscid, kilsə, monastır torpaqları və onların əmlakları müsadirə edilərək əməkçi xalqa verilir. Beləliklə, Azərbaycan xalqı azadlığını itirdi, insanların mülkü müsadirə edildi, xüsusi mülkiyyət növü ləğv edildi və bütün sərvətlər dövlətə verildi. Ümumiyyətlə Sovet İttifaqının ilk illərində Azərbaycanda mülki qanunvericilik Leninin "Biz heç bir xüsusi mülkiyyət tanımırıq, bizim üçün iqtisadiyyatda heç bir şey özəl deyil, ictimaidir" şüarına sadıq idi. 16 iyun 1923-cü ildə Azərbaycan SSR MİK ikinci çağırış üçüncü sessiyasında Azərbaycan SSR-in ilk Mülki Məcəlləsi qəbul edildi və elan edildiyi gündən qüvvəyə mindi, həmin ilin 8 sentyabr tarixində isə Mülki Məcəllə "Bakinskiy Raboçiy" jurnalında dərc edildi (Xəlilov, 2022).

Azərbaycan SSR-in 1923-cü il tarixli Mülki Məcəlləsinin 52-ci maddəsinə görə mülkiyyət **dövlət mülkiyyətinə** (milliləşdirilmiş və bələdiyyələşdirilmiş), **kooperativ mülkiyyətinə** və **xüsusi mülkiyyətə** ayrılırdı. Məcəllənin 61-65-ci maddələri *ümumi mülkiyyətlə* bağlı məsələləri tənzimləyirdi. Məcəlləyə görə mülkiyyət hüququ, birlikdə pay hissələri üzrə iki və bir neçə şəxsə aid ola bilərdi (ümumi mülkiyyət).

Ümumi mülkiyyətə sahib olma, ondan istifadə etmə və ona sərəncam vermə bütün iştirakçıların ümumi razılığı ilə, ixtilaf olduğu halda isə - səslərin çoxluğu ilə olmalı idi. Ümumi mülkiyyətin hər bir iştirakçısı öz payına uyğun olaraq ümumi əmlak üzrə hər növ ödəmələri və vergiləri, habelə ümumi əmlakın idarə olunması və onun qorunması üçün edilən xərcləri ödəməkdə iştirak etməli idi. Ümumi mülkiyyətin iştirakçıları, onlardan hər hansı biri öz payını kənar şəxsə satdıqda, payın açıq hərrac yolu ilə satıldığı hallardan başqa həmin payı almaqda üstünlük hüququna malik idi. Hər bir mülkiyyətçi, pay bölgüsü qanuna və müqaviləyə zidd olmadıqda, ümumi əmlakdan öz payının bölünməsinə tələb etməyə haqlı idi. Bölgü üsulu haqqında razılıq əldə edilməsə, əmlakın natura ilə bölünməsi onun təsərrüfat təyinatına müvafiq zərər toxunmadan mümkün isə o zaman natura ilə məhkəmə qətnaməsi üzrə bölünürdü, əks halda ayrılan mülkiyyətçi ona düşəsi pay əvəzində pul alırdı (Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi (1923-cü il), Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi (1964-cü il), 2013).

Göründüyü kimi, Azərbaycan SSR-in 1923-cü il tarixli Mülki Məcəlləsi ümumi mülkiyyətin növləri kimi paylı və birgə mülkiyyəti fərqləndirmirdi.

11 sentyabr 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR-in sayca ikinci Mülki Məcəlləsi qəbul edildi və 1 mart 1965-ci ildən qüvvəyə mindi. Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin 88-ci maddəsinə əsasən mülkiyyət, **sosialist** və **şəxsi** mülkiyyətə ayrılırdı. *Sosialist mülkiyyət*i dövlət (ümumxalq) mülkiyyətindən, kolxoz-kooperativ mülkiyyətindən, həmkarlar ittifaqı və sair ictimai təşkilatların mülkiyyətindən ibarət idi. Vətəndaşların *şəxsi mülkiyyətinin* əsasını zəhmətli gəlirlər təşkil edirdi. Şəxsi mülkiyyət vətəndaşların tələbatını ödəmək vasitələrindən biri hesab edilirdi.

1964-cü il yeni Mülki Məcəllənin qəbulu ilə artıq nəinki ümumi paylı və birgə mülkiyyət fərqləndirilir, həm də ümumi mülkiyyət üçün bir sıra yeni normalar yaranırdı. 111-ci maddədə qeyd olunurdu ki, əmlak ümumi mülkiyyət hüququ əsasında iki və ya bir neçə kolxoza və kooperativ və ya sair ictimai təşkilatlara, yaxud dövlətə və bir və ya bir neçə kolxoza və ya kooperativ və sair ictimai təşkilatlara, yaxud iki və ya bir neçə vətəndaşa məxsus ola bilər. Ümumi mülkiyyətin paylar məlum olan (paylı mülkiyyət) və paylar məlum olmayan (birgə mülkiyyət) növləri vardır.

1964-cü il Mülki Məcəlləsinin əvvəlki məcəllə ilə müqayisədə daha bir xarakterik xüsusiyyəti ümumi pay sahiblərinin səlahiyyətlərini daha ətraflı tənzimləyən aydın qaydaların meydana çıxmasıdır. Eyni zamanda, qanun mülkiyyətçinin həm ümumi əmlaka münasibətdə, həm də onların paylarına münasibətdə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini müəyyən edirdi. Məcəllənin on birinci fəslə (111-126-cı maddələr) ümumi mülkiyyətə həsr olunmuşdu.

Paylar məlum olan ümumi mülkiyyətdə sahiblik, istifadə və sərəncam bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirilirdi. Fikir ayrılığı olduqda, mübahisə paylı mülkiyyətin hər hansı bir iştirakçısının iddiası üzrə, məhkəmə tərəfindən həll edilirdi. Kolxozlararası, dövlət-kolxoz, sair dövlət-kooperativ təşkilatı, öz nizamnaməsinə (əsasnaməsinə) müvafiq olaraq, bu təşkilatların iştirakçıları olan kolxozlara, sair kooperativ təşkilatlarına, dövlətə və kolxozlara və ya dövlətə və sair kooperativ təşkilatlarına verilən və ümumi mülkiyyət hüququ əsasında ona məxsus olan əmlakı əməli surətdə idarə etmək qaydası ilə sahiblik, istifadə və onun üzərində sərəncam hüququnu həyata keçirirdi. Paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin hər bir iştirakçısı öz payına müvafiq olaraq, ümumi əmlakdan gələn gəliri almağa hüququ olmaqla, ümumi mülkiyyətlə əlaqədar olan öhdəçiliklər üzrə üçüncü şəxslər qarşısında cavabdeh sayılır, habelə ümumi əmlakın saxlanılması və idarə olunması üzrə çəkilən xərclərdə iştirak edirdi.

Məcəllənin 113-cü maddəsi paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin hər bir iştirakçısına ümumi mülkiyyətdə olan payı satın almaq üçün üstünlük hüququ verirdi. Ümumi mülkiyyətdə olan pay kənar şəxsə satılarkən, paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin qalan iştirakçıları satılan payın açıq hərrac yolu ilə satılması halları istisna olmaqla, həmin payı satıldığı qiymətə, habelə ona bərabər olan digər şərtlərlə almaq üçün hüquq üstünlüyünə malikdilər. Paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin hissəsi satın almaq üçün müəyyən edilmiş üstünlük hüququnu pozmaqla satıldıqda, paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin qalan iştirakçıları iddia ilə məhkəməyə müraciət edərək almaq hüququnun və vəzifələrinin onlara verilməsini tələb edə bilərdilər.

Paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin hər bir iştirakçısı öz payını ümumi əmlakdan ayırmağı tələb etməyə haqlı idi. Ayırma üsulu haqqında saziş əldə edilmədikdə, iştirakçıların hər hansı birinin iddiası üzrə əmlak, onun təsərrüfat təyinatına müvafiq zərər yetirmədən bölünə bilərsə, eyni ilə bölünür, əks halda payını ayıran mülkiyyətçi payının əvəzinə pul alırdı.

Dövlətin və vətəndaşların, kolxozların və ya sair kooperativ və ya sair ictimai təşkilatın və vətəndaşların payları məlum olan ümumi mülkiyyət hüququna bu hüquq əmələ gəldiyi gündən bir il müddətində aşağıdakı yollarla xitam verilir:

1. bölünməsi mümkün olduqda, əmlakın eyni ilə bölünməsi yolu ilə;
2. vətəndaşlara məxsus payların dövlət, kolxoz və ya sair kooperativ və ya sair ictimai təşkilat tərəfindən satın alınması yolu ilə;
3. dövlətə, kolxoza və ya sair kooperativ və ya sair ictimai təşkilata məxsus hissələrin vətəndaşlara satılması yolu ilə;
4. satılma nəticəsində əldə edilən məbləğin ümumi mülkiyyətin bütün iştirakçıları arasında, onların paylarına müvafiq olaraq bölünməsi şərti ilə, bütün əmlakın satılması yolu ilə.

Göstərilən həmin üsullardan hər hansı birinin seçilməsi vətəndaşın müvafiq dövlət orqanı, kolxoz və ya sair kooperativ və ya sair ictimai təşkilatla razılığı ilə, belə razılıq olmadıqda isə məhkəmə tərəfindən müəyyən edilirdi (Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi (1923-cü il), Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi (1964-cü il), 2013).

28 dekabr 1999-cu il tarixdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi qəbul edildi və 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə mindi. Mülki Məcəllədə mülkiyyət hüququnun subyektlərinə aid normalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin tələblərinə (mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər) uyğunlaşdırılıb. Məcəllənin 213-225-ci maddələri əhatə edən onuncu fəslin 1-ci paragrafı “ümumi mülkiyyət” adlanır və həm Roma hüququnun, həm də Alman hüququnun ümumi mülkiyyətə aid normalarını özündə ehtiva edir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq yeni Məcəllə daha əhatəlidir və ümumi mülkiyyət anlayışı və onun əmələ gəlməsi əsasları, paylı mülkiyyətdə olan əmlakın saxlanması xərcləri, satın almaqda üstünlük hüququ və ərlə arvadın ümumi mülkiyyəti barədə, habelə paylı ümumi mülkiyyət hüququnda payların müəyyənləşdirilməsi, paylı mülkiyyətdə olan əmlaka sahiblik, ondan istifadə və ona dair sərəncam verilməsi, paylı mülkiyyətdə olan əşyanın bölünməsi və ondan payın ayrılması, ümumi paylı mülkiyyət hüquqlarına xitam verilməsi, birgə mülkiyyətdə olan əşyaya sahiblik, ondan istifadə və ona dair sərəncam verilməsi, birgə mülkiyyət hüququna xitam verilməsi, birgə mülkiyyətdə olan əşyanın bölünməsi və ondan pay ayrılması və ümumi mülkiyyətdəki paya tutmanın yönəldilməsi qaydaları haqqında dolğun məlumat verilir.

Məcəllənin 213-cü maddəsinə əsasən iki və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan əşya onlara ümumi mülkiyyət hüququ əsasında mənsubdur. Əşya mülkiyyət hüququnda mülkiyyətçilərin hər birinin payı müəyyənləşdirilməklə (**paylı mülkiyyət**) və ya belə paylar müəyyənləşdirilmədən (**birgə mülkiyyət**) ümumi mülkiyyətdə ola bilər. Əşyaya *ümumi mülkiyyət*, qanunvericilikdə həmin əşyaya birgə mülkiyyət yaranmasının nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, paylı mülkiyyətdir. Ümumi mülkiyyət təyinatı dəyişdirilmədən bölünə bilməyən əşyanın (bölünməz əşya) və ya Məcəlləyə görə bölünməli olmayan əşyanın iki və ya bir neçə şəxsin mülkiyyətinə daxil olması zamanı yaranır. Bölünən əşyaya ümumi mülkiyyət Məcəllədə və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş hallarda yaranır (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2024).

Birgə mülkiyyət iştirakçılarının razılaşması ilə, razılaşma əldə edilmədikdə isə məhkəmənin qərarına əsasən ümumi əşyaya bu şəxslərin paylı mülkiyyəti müəyyənləşdirilə bilər. Ümumi mülkiyyətin hər bir mülkiyyətçisi ümumi mülkiyyətdə olan əşya barəsində üçüncü şəxslərə qarşı tələblər irəli sürə bilər. Ümumi mülkiyyətin hər bir mülkiyyətçisi əmlakı yalnız bütün mülkiyyətçilərin xeyrinə tələb edə bilər. Ümumi mülkiyyətdə olan əşya digər mülkiyyətçilərlə razılaşma əsasında mülkiyyətçilərdən birinin xeyrinə və mənafeyi üçün girov qoyula bilər və ya başqa şəkildə yüklü edilə bilər. Ümumi mülkiyyətdə olan əşyaya qulluq edilməsi və onun saxlanması xərcləri, Məcəllədə və ya müqavilədə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, mülkiyyətçilərin üzərinə bərabər şəkildə qoyulur.

Məcəllənin 214-cü maddəsində paylı ümumi mülkiyyət hüququnda payların müəyyənləşdirilməsi qaydası öz əksini tapır. Belə ki, əgər paylı mülkiyyət mülkiyyətçilərinin payları Mülki Məcəlləyə əsasən təyin edilə bilmirsə və bütün mülkiyyətçilərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilməyibsə, paylar bərabər sayılır. Paylı mülkiyyətin bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması ilə, ümumi mülkiyyətin yaradılmasına və artırılmasına onlardan hər birinin qoyduğu mayadan asılı olaraq, onların paylarının müəyyənləşdirilməsi və dəyişdirilməsi qaydası təyin edilə bilər. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisi ümumi mülkiyyətdən istifadənin müəyyənləşdirilmiş qaydasına əməl etməklə öz hesabına bu əmlakı yaxşılaşdırən əlavələr etmişsə və həmin

əlavələr əmlakdan ayrılma bilməzsə, ümumi mülkiyyət hüququnda öz payının müvafiq surətdə artırılması hüququna malikdir. Paylı mülkiyyət mülkiyyətçilərinin razılaşması ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, ümumi mülkiyyəti yaxşılaşdıran və ayrılma bilən əlavələr onları etmiş mülkiyyətçinin mülkiyyətinə daxil olur.

Paylı mülkiyyətdə olan əşyaya sahiblik və ondan istifadə onun bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması əsasında, razılaşma əldə edilmədikdə isə məhkəmənin müəyyənləşdirdiyi qaydada həyata keçirilir. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisi ümumi əşyanın öz payına uyğun hissəsinin onun sahibliyinə və istifadəsinə verilməsi hüququna malikdir, bu mümkün olmadıqda isə onun payına düşən əşyaya sahiblik və ondan istifadə edən digər mülkiyyətçilərdən müvafiq əvəz ödəməyi tələb edə bilər. Paylı ümumi mülkiyyətin mülkiyyətçiləri ümumi mülkiyyətdə olan əşyaya sahiblik və ondan istifadə qaydası haqqında razılığa gələ bilərlər. Lakin onlar mülkiyyətçilərdən hər birinə mənsub olan əşyanın dəyərini və işlənməyə yararlığını saxlamaq üçün ondan istifadə üzrə hərəkətlərin yerinə yetirilməsini tələb etmək, belə hərəkətlər yerinə yetirilmədikdə isə onların yerinə yetirilməsi barədə məhkəmənin qərar çıxarmasını tələb etmək səlahiyyətini və əşyaya dəymək qorxusu olan və ya dəyə biləcək zərərin qarşısını almaq üçün dərhal görülməli olan tədbirləri bütün şərikli sahiblər hesabına müstəqil həyata keçirmək səlahiyyətini ləğv edə və ya məhdudlaşdırma bilməzlər.

Hər bir mülkiyyətçi qalan mülkiyyətçilərin hüquqları ilə bir araya sığan dərəcədə əşyaya sahiblik, ondan istifadə və ona dair sərəncam vermək ixtiyarına malikdir. Əşyanı özgəninkiləşdirmək və ya yüklü etmək, habelə onun təyinatını dəyişmək üçün bütün iştirakçıların razılığı tələb olunur, bu şərtlə ki, onlar yekdilliklə ayrı qayda barədə razılaşsınlar. Əgər ümumi mülkiyyətdəki paylar üzrə ipotekalar və ya torpaq sahələrinə yüklülük varsa, daha iştirakçılar əşyanın özünü həmin hüquqlarla yüklü edə bilməzlər. Paylı mülkiyyətdə olan əşyaya dair sərəncam verilməsi əşyanın bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması əsasında həyata keçirilir. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisi öz payını sata, bağışlaya, vəsiyyət edə, girov qoya bilər və ya ona dair başqa sərəncam verə bilər.

Mülkiyyətçilər arasında razılaşma ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, paylı mülkiyyətdə olan əşyanın istifadəsindən götürülən bəhər, məhsul və gəlir ümumi əmlakın tərkibinə daxil olur və paylı mülkiyyətin mülkiyyətçilərinin paylarına uyğun surətdə onlar arasında bölüşdürülür.

Məcəllənin 218-ci maddəsi paylı mülkiyyətin iştirakçısına satın alınmada üstünlük hüququ verir. Ümumi paylı mülkiyyət hüququndakı pay üçüncü şəxsə satılarkən paylı mülkiyyətin qalan mülkiyyətçiləri satılan payı, açıq hərracdan satış halı istisna olmaqla, satıldığı qiymətə və digər bərabər şərtlər əsasında almaqda üstünlük hüququna malikdirlər. Payın satıcısı öz payını üçüncü şəxsə satmaq niyyəti barəsində payın qiymətini və digər satış şərtlərini göstərməklə paylı mülkiyyətin qalan mülkiyyətçilərinə yazılı bildiriş verməlidir. Əgər paylı mülkiyyətin qalan mülkiyyətçiləri daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququndakı satılan payı satın almaqdan imtina edərlərsə və ya bildirişin verildiyi gündən 45 gün ərzində onu əldə etməzlərsə, daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququndakı payı isə 15 gün ərzində əldə etməzlərsə, satıcı öz payını istədiyi şəxsə sata bilər. Pay satın almaqda üstünlük hüququ pozulmaqla satıldıqda paylı mülkiyyətin hər hansı digər iştirakçısının üç ay ərzində hüququ vardır ki, alıcının hüquq və vəzifələrinin ona keçirilməsini məhkəmə qaydasında tələb etsin (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2024).

Paylı mülkiyyətdə olan əşya mülkiyyətçiləri arasındakı razılaşmaya əsasən onlar arasında bölünə bilər. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisi öz payının ayrılmasını tələb edə bilər. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçiləri ümumi əşyanın bölünməsi və ya ondan payın ayrılması üsulu və şərtləri haqqında razılığa gələ bilmədikdə paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisi öz payının naturada ayrılmasını məhkəmə qaydasında tələb edə bilər. Əgər payın naturada ayrılmasına yol vermirsə və ya bu, ümumi mülkiyyətdə olan əşyaya tənəbəsüz zərər vurmada mümkün deyildirsə, ayrılan mülkiyyətçi öz payının dəyərinin paylı mülkiyyətin digər mülkiyyətçiləri tərəfindən ona ödənilməsi hüququna malikdir. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisinə naturada ayrılan əşyanın onun mülkiyyət hüququndakı payına tənəbəsüzlüyü müvafiq pul məbləğinin ödənilməsi və ya başqa kompensasiya ilə arada qaldırılır. Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisinə naturada pay ayrılması əvəzinə qalan mülkiyyətçilər tərəfindən kompensasiya ödənilməsinə onun öz razılığı ilə yol verilir. Mülkiyyətçinin payı cüzi olduqda, real surətdə ayrılma bilmədikdə və ümumi əmlakdan istifadə edilməsində onun mühüm mənafevi olmadıqda, məhkəmə həmin mülkiyyətçinin razılığı olmadan da paylı mülkiyyətin qalan iştirakçıların öhdəsinə ona kompensasiya ödənilməsi vəzifəsini qoya bilər. Mülkiyyətçi kompensasiya aldığı anda ümumi əmlakdakı paya hüququnu itirir.

Ümumi paylı mülkiyyət hüquqlarına fiziki bölgü, öz istəyi ilə satış və ya hərracdən satış və satış pulunun bölünməsi və ya bütün əşyanın bir və ya bir neçə iştirakçının adına qeydə alınması və qalan iştirakçılara əvəz verilməsi ilə xitam verilir. Əgər iştirakçılar hüquqa xitam verilməsi növünə dair razılığa gəlməsələr, əşya məhkəmənin qərarı ilə fiziki bölünür, bu, əşyanın dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə azalmadan mümkün olmadıqda isə açıq hərracdən və ya iştirakçılar üçün hərracdən satılır. Fiziki bölgü bərabər olmayan payların əvəzinin pulla ödənilməsi ilə birləşdirilə bilər.

Nəticə

Paylı mülkiyyət institutu qədim dövrlərdən bugünə qədər böyük inkişaf yolu keçmişdir. Ümumi mülkiyyətin bir növü kimi paylı mülkiyyət Roma və İslam hüquq sisteminə, birgə mülkiyyət isə Alman hüquq sisteminə aiddir. Roma hüquqşünasları bu prinsipdən çıxış edirdilər ki, bir neçə şəxs eyni əşyanı tam həcmdə idarə edə bilməz, lakin onlar mülkiyyət hüququnda ideal paylara malik ola bilərlər (*Communio pro partibus indivisis*). Bu, klassik paylı mülkiyyətin əsasını təşkil edirdi ki, burada hər bir həmmülkiyyətçi müəyyən bir paya malikdir, payını digər mülkiyyətçilərin razılığı olmadan sata bilər və istənilən vaxt öz payını ayırmaq hüququna malikdir. Roma modelindən fərqli olaraq Alman hüququ birgə mülkiyyət (*Gesamteigentum*) anlayışını inkişaf etdirdi ki, burada dəqiq müəyyən olunmuş ideal paylar mövcud deyil, həmmülkiyyətçilər əmlakdan birlikdə istifadə edir və onu birlikdə idarə edirlər, əmlak üzərində sərəncam yalnız bütün həmmülkiyyətçilərin razılığı ilə mümkündür və əmlakın bölünməsi üçün məhkəmə iddiası ya mümkün deyil, ya da ciddi şərtlərlə məhdudlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 152-ci maddəsində də mülkiyyətə analoji tərif verilir. Mülkiyyət hüququnun subyektinin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək hüquqlarını ehtiva edən mütləq hüquq kimi xarakterizə olunması geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Mülkiyyət hüququ müəyyən bir şəxsin əşya üzərində tam hüquqlara malik olması deməkdir. Mülkiyyətçi həmin əşyanı sərbəst idarə edə, istifadə edə və onunla istədiyi şəkildə sərəncam verə bilər (məsələn, sata, bağışlaya və ya kirayəyə verə bilər). Paylı mülkiyyət isə bir əşyanın bir neçə şəxsə müəyyən paylar əsasında məxsus olması deməkdir. Bu zaman hər bir mülkiyyətçi öz payına müstəqil şəkildə sahiblik edə bilər, lakin ümumi əşyanın istifadəsi və idarə olunması üçün digər pay sahibləri ilə razılaşma tələb olunur. Ona görə də mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi baxımından paylı mülkiyyət institutunun öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (2024). Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi (1923-cü il), Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi (1964-cü il). (2013). Bakı: Hüquq Yayın Evi.

Camalov, M. (2019). *İslam iqtisadiyyatı*. "Nurlar".

Xəlilov, N. (2022). Azərbaycanda mülki qanunvericiliyin məcəlləşdirilməsi: tarix, mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri. *Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri Elmi Hüquq Jurnalı*, 29(1), 88-105.

SÜLEYMANLI, S. (2014). AZƏRBAYCAN MÜLKİ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ PAYLI MÜLKİYYƏTİN XİTAM OLUNMASI İLƏ BAĞLI BƏZİ HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏR. *JOURNAL OF QAFQAZ UNIVERSITY*, 2(1), 56-63.

Çelen, C. (2010). *İslam Hukukunda müştərek mülkiyyət* (Master's thesis, Marmara Üniversitesi (Turkey)).

Çevik, N. (2021). İSLAM-OSMANLI EŞYA HUKUKUNDA MÜŞTEREK MALIN TAKSİMİ. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, (1), 171-218.

Keser, Y. (2005). *Paylı Mülkiyette Yönetim* (Master's thesis, Marmara Üniversitesi (Turkey)).

Kisbet, M. (2022). Mecelle'ye Göre Müştərek Mülkiyette Masrafların Ortaklar Arasında Paylaşımı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 419-442.

Korkmaz, A. F. (2021). *Elbirliğı mülkiyetinde əşyanın istifadəsi və qorunması*. Oniki Levha Yayıncılık.

Özcan, Z. (2013). Paylı mülkiyette paydaşların yetkiləri və yükümlülükleri.

- Şengöz, Ç. (2018). Paylı mülkiyet kavramı ve paylı mülkiyetin sona ermesi.
- Domingo, R. (2017). The Law of Property in Ancient Roman Law. *The Law of Property in Ancient Roman Law* (June 12, 2017).
- Van Warmelo, P. (1957). Aspects of joint ownership in roman law. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 25, 125.
- Гончикнимаева, Б. Г. (2006). *Правовое регулирование общей долевой собственности в гражданском праве России* (Doctoral dissertation, Московский государственный юридический университет им. ОЕ Кутафина (МГЮА)).
- Козлов, Р. П. (2008). *Правовое регулирование общей долевой собственности в РФ* (Doctoral dissertation, Российский государственный институт интеллектуальной собственности Роспатента).
- Минкина, Л. М. (2004). *Право общей долевой собственности: понятие и особенности осуществления* (Doctoral dissertation, [Белгор. гос. ун-т]).
- Суханов, Е. А. (1991). *Лекции о праве собственности*. Юрид. лит..
- Фирсова, Н. В. (2010). *Общая долевая собственность как институт гражданского права* (Doctoral dissertation, Московская академия экономики и права).

SUMMARY

THE CONCEPT AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF COMMON SHARED OWNERSHIP

Ismail Garibli

The institute of common shared ownership is an essential institution in the field of civil law, enabling the distribution of ownership rights among multiple persons within the legal system. Among the participants of shared ownership, issues related to the maintenance and protection of property are also crucial. Each owner must contribute to the preservation and upkeep of the property. However, this must be done without infringing on the rights of other owners.

The institute of common shared ownership plays a significant role, particularly in matters concerning the division, use, and protection of property among multiple individuals. This institution establishes the legal framework necessary for the proper regulation of ownership and the prevention of disputes. Therefore, studying the formation and development of the shared ownership institute is of utmost importance.

Keywords: *ownership, common ownership, shared ownership, joint ownership, communio, condominium, gesamnteigenthum.*

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ОБЩЕЙ ДОЛЕВОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Исмаил Гарибли

Институт общей долевой собственности занимает важное место в сфере гражданского права и позволяет распределять права собственности между несколькими лицами в рамках правовой системы. Среди участников долевой собственности также важны вопросы сохранности и защиты имущества. Каждый собственник должен вносить свой вклад в охрану и содержание имущества. Однако это должно осуществляться без нарушения прав других собственников.

Институт общей долевой собственности играет важную роль, особенно в вопросах распределения, использования и защиты имущества между несколькими лицами. Этот институт создает правовую основу для надлежащего регулирования собственности и предотвращения споров. Поэтому изучение формирования и развития института долевой собственности имеет исключительно важное значение.

Ключевые слова: *собственность, общая собственность, долевая собственность, совместная собственность, communio, condominium, gesamnteigenthum.*

XƏZƏR NEFTİNİN TÜRKİYƏ BOĞAZLARINDAN YAN KEÇMƏKLƏ NƏQLİ LAYİHƏLƏRİ (BURQAS-ALEKSANDROPOLİS VƏ SAMSUN-CEYHAN NEFT KƏMƏRLƏRİ)

Namiq Kərimov

<https://orcid.org/0000-0002-9608-520X>

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: namiq-kerimov-80@mail.ru, Tel:

XÜLASƏ

Məqalədə Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının Türkiyə boğazlarından yan keçməklə nəqli layihələri- Burqas-Aleksandropolis və Samsun-Ceyhan neft kəməri projelərinin meydana gəlmə zərurəti, üstünlükləri və reallaşa bilməməsi səbəbləri araşdırılmışdır. Bilindiyi kimi Türkiyə boğazları həddindən artıq yükləndiyindən meqapolis olan və tarixi-memarlıq baxımdan unikallığı ilə seçilən İstanbul şəhəri üçün ciddi təhlükə yaranmışdır. Türkiyə hökuməti həmin riskləri azaltmaqla yanaşı, Ceyhan limanını başlıca enerji mərkəzinə çevirmək niyyətindədir. Bütün bu məsələlərlə yanaşı aparıcı aktorların maraqları məqalədə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, neft kəməri, Burqas, Aleksandropolis, Samsun, Ceyhan*

GİRİŞ

Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli marşrutlarının müəyyənəşdirilməsi tək iqtisadi faktorlarla bağlı olmayıb, özündə geosiyasi, geostrateji və ekoloji məsələləri ehtiva edən mürəkkəb bir proses olmuşdur. Xəzər dünyanın iki mühüm güc mərkəzlərindən olan-Avropa Birliyi ilə Çin arasında yerləşməklə yanaşı, həm də tarixən regionda mövcud olan və sovet siyasi siteminin çökməsi ilə buranı tərk etmək məcburiyyətində qalsa da realıqla barışmaq istəməyən, əlindəki bütün vasitələrdən istifadə etməklə öz nüfuzunu bərpa etmək istəyən Rusiyaya qonşu ərazidə yer alır. Xəzər hövzəsi ilə sıx tarixi-etnik bağlarla bağlı olan Türkiyə də yaranmış yeni siyasi realıqdan yararlanaraq və coğrfi mövcudluğunun verdiyi üstünlükləri önə çəkərək regionun neft-qaz resurslarının nəqlində əsas tranzit ölkəyə çevrilmək istiqamətində fəal xarici siyasət kursu izləməyə başlamışdır. Regional aktorlardan və eləcə də Xəzərsahili dövlətlərdən biri olan İranın isə yanaşması bir qədər fərqli idi. ABŞ və Aİ ilə kəskin qarşıdurma şəraitində olan rəsmi Tehran Qərbi kapitalının Xəzərə “ayaq açmasının” tamamilə əleyhinə idi. Cənub qonşumuz bunu təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqələndirsə də problemin kökündə daha çox iqtisadi xarakterli məsələlər dayanırdı. Özünün kifayət qədər neft-qaz resurslarının olmasına baxmayaraq ABŞ başda olmaqla Qərbi dövlətlərinin məlum sanksiyaları səbəbindən onların böyük ölçüdə hasilatını və nəqlini reallaşdırma bilməyən İran qonşuluğunda müstəqilliyini yeni qazanmış Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstanın dünya bazarlarına duru və maye yanacağının nəqlini həyata keçirməsini rahatlıqla qəbul etmək istəmirdi. Bütün mümkün vasitələrdən istifadə etdikdən sonra Qərbin və başlıcası isə hasilatçı dövlətlərin-xüsusən də Azərbaycanın siyasi iradə nümayiş etdirməsi İranın geri addım atmağa

məcbur etdi və daha çox əməkdaşlıq etməyə məcbur qoydu. Regionun neft-qaz resurslarının nəqli marşrutlarının müəyyənləşdirilməsində əsas oyunçulardan biri də məz ABŞ idi. ABŞ açıq şəkildə Xəzərin karbohidrogen resurslarını Rusiya və İranı by-pass etməklə nəqlinə çalışırdı. Rusiyanın enerjiden təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi, enejini rəsmi Moskvanın əlində ən təhlükəli silaha çevirirdi. Belə olduqda Türkiyə Xəzərin karbohidrogen resurslarının nəqlində əsas rəqabət aparan dövlətlərə çevrildi. Problemə dar çərçivədən baxdıqda Rusiya ilə Türkiyə arasında bu rəqabəti tam təhlil etmək mümkün olmayacaqdır. Türkiyə bir tərəfdən Xəzərin neft-qaz resurslarının nəqlində İstanbul boğazlarının təhlükəsizliyini önə çəkərək, Ceyhan limanını enejini mərkəzinə çevirmək niyyətində idisə, digər tərəfdən isə AKP hakimiyyətinin Qərbdən istədiklərini ala bilməməsi fonunda Türkiyənin Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri durmadan genişlənməkdədir. Rusiyanın Qərblə münasibətlərinin kəskinləşməsi isə Rusiyanın qaz ixracında Türkiyənin mövqeyini daha da gücləndirməkdədir.

1. Burqas-Aleksandropolis neft kəməri layihəsi. SSRİ dağıldıqdan sonra Xəzər hövzəsi və Orta Şərqi karbohidrogen resurslarının Avropaya nəql olunmasında strateji bir mövqeyə malik olan Balkan ölkələri üzərində rəqabət gedişində fərqli enerji layihələri meydana gəlməkdə idi ki, bunlardan da biri Burqas-Aleksandropolis (Dədəağac) projesi idi. Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Balkanlar üzərindən enerji koridoru yaratmaq uğrunda mübarizə günümüzdə də davam etməkdədir. Rusiyanın həm neft, həm də təbii qaz sahəsində Balkan ölkələri ilə əməkdaşlığının tarixi nisbətən əvvəlki illərə dayanır. Bu tarixə nəzər salsaq görürük ki, Rusiya Balkanlarda əsas təhcizatçı ölkə olmaqla yanaşı, həm də tranzit ərazi kimi region onun əsas maraq dairəsində olmuşdur. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra rəsmi Moskva bu üstünlüyünü hansısa dövlətə güzəştə getmək fikrində deyildi [1, 273-276].

Türkiyənin İstanbul boğazlarının hər gün artmaqda olan neft və LNC formasında qaz daşınması üçün təhlükəli hala gəlməsi bildirişlərinə qarşı Rusiyanın boğazları by-pass edəcək yeni nəqliyyat marşrutları axtarışında ortaya çıxan layihələrdən biri də Burqas-Aleksandropolis (Dədəağac) boru xətti idi. Qeyd edək ki, Burqas Bolqarıstanın Qara dəniz sahilində yerləşən limanıdır. Aleksandropolis isə Yunanıstanın Egey dənizi sahilindəki liman şəhəridir. Rusiya Xəzər neftinin, xüsusən də Xəzər Boru Kəməri Konsorsiumu ilə Novorossiysk limanına daşınan Qazaxıstan duru yanacağını çəkilməsi planlaşdırılan adıçəkilən kəməri vasitəsilə nəql etmək istəyirdi [14, 533].

Adıçəkilən layihə siyasi gündəmə gəldiyi gündən BTC-nin də əsas rəqibi kimi qəbul edilirdi. Layihə ilk dəfə 1993-cü ildə Rusiya neftinin boğazlardan yan keçməklə daşınması ilə bağlı Yunanıstan, Bolqarıstan və Rusiya arasında danışıqlar gedişində ortaya çıxmışdır [13, 842]. Adıçəkilən dövlətlər arasında 1995-ci ildə imzalanan müqavilə əsasında Rusiyanın Novorossiysk limanından neft tankerlərlə Bolqarıstanın Burqas limanına daşınmalı buradan isə 279 km uzunluğunda Yunanıstanın qərbi Trakiya vilayətində yerləşən Aleksandropolis (Dədəağac) limanına

çəkiləcək boru xətti ilə nəql edilməli idi [2]. Buradan isə təkrar tankerlərə yüklənib dünya bazarlarına daşınması planlaşdırılırdı. Kəmərin 149 kilometri Bolqarıstan, 130 kilometri isə Yunanıstan ərazisindən keçməli idi. Həmin vaxt layihənin təxmini maliyyə dəyəri 700 milyon dollar dəyərində hesablanmışdır. Kəməristismara verildikdən sonra daşınacaq hər ton neft üçün nəqliyyat xərci olaraq 3,5 dollar nəzərdə tutulurdu [10, 51].

Burqas-Aleksandropolis (Dədəağac) neft kəməri layihəsi.

Mənbə: TEPEALTI-2009.

Kəmərin illik nəqliyyat gücünün 35 milyon ton olması nəzərdə tutulurdu. Ehtiyac olduğu halda onun daşıma gücünü illik 50 milyon tona qədər artırılması mümkün hesab edilirdi [16; 9, 70]. Layihə çərçivəsində neftin iki dəfə yüklənib boşaldılması həm vaxt, həm də maliyyə itkilərinə səbəb olacaqdır. Həmin vaxt Novorossiysk və Aleksandropolis limanlarında bir barrel neftin tankerlərə yüklənməsi ən azı 20 sentə başa gəlirdisə, digər tərəfdən isə 100 min tonluq tankerdə Qara dənizlə neftin daşınması hər barrel üçün 50 sent daşıma xərci tələb edirdi [12, 73]. Layihəyə mənfi təsir göstərən amillər arasında Qara dənizin iqlim şərtlərini də qeyd etmək lazımdır. Qara dənizdə hava şəraiti ilə əlaqədar hər il təxminən 100 gün Novorossiysk limanında yükləmə və boşaltma işlərinin aparıla bilməməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri təsdiq edir. Tankerlərin Ege dənizi ilə çox sayda hərəkət etməsi regionun, xüsusən də Türkiyənin turizm potensialına zərər vurmuş olacaqdır [18, 90].

2007-ci il mart ayının 15-də Afinada Rusiya, Bolqarıstan və Yunanıstan rəsmiləri arasında kəmərin inşası ilə bağlı müqavilə imzalanmışdır. Artıq bu vaxt layihənin maliyyə xərcləri 1 milyard dollar həcmində qiymətləndirilirdi. Yunan iqtisadçıları layihənin ölkənin iqtisadi və geosiyasi çıxarıları baxımından olduqca əhəmiyyətli hesab edirdilər. Hət şeydən öncə bu bir enerji mərkəzi olma yolunda rəsmi Afina tərəfindən atılmış ilk böyük addım idi və çəkilməsi planlaşdırılan digər neft-qaz kəmərlərinin ön ayağı hesab edilirdi. İkinci bir tərəfdən, iqtisadi böhran yaşanan Yunanıstanda bu əlavə xarici kapitalın ölkə ərazisinə cəlb edilməsi baxımından da maraq kəsb edirdi. Bununla yanaşı, kəskin maliyyə resurslarına ehtiyac duyan Afina üçün tranzit taariflərindən büdcəyə konkret daxilolmalar aspektindən də layihə faydalı hesab olunurdu. Yeri gəlmişkən bildirək ki, ilkin

mərhələdə büdcəyə illik 35 milyon avro, sonrakı illərdə isə bunun 50 milyon avro olacağı proqnozlaşdırılırdı [13, 8-9]. Burqas-Aleksandropolis xətti həmçinin Xəzər neftinin boğazlardan yan keçməklə daşınmasında Samsun-Ceyhan layihəsi ilə kəskin rəqabətdə olmuşdur. İllik daşıma gücü 35 milyon ton olması planlaşdırılan kəmərin çəkilməsi ilə Yunanıstan Türkiyə ərazisi ilə qəbul etdiyi neftdən asılılığını xeyli azaltmış olacaqdır. Avropa İttifaqının enerji təhcizatında isə Türkiyənin yerinə Yunanıstanın tranzit ölkə olması rəsmi Brüsseldə daha çox arzuolunan idi. Layihə reallaşacağı təqdirdə Rusiya neft və mavi yanacağının Avropaya nəqlində əsas tranzit ölkə olan Ukraynanın da mövqeyi nisbətən zəifləmiş olacaqdır.

Layihənin əsas tərəfdarları İtaliyanın ENİ, Rusiyanın Rosneft və Transneft şirkətləri hesab olunurdu [9, 70].

Yunan tərəfinin bütün imkanlardan istifadə etməklə layihənin reallaşmasına çalışmasına baxmayaraq Bolqarıstan parlamenti iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı qayğılarını əsas gətirərək layihədən çəkilməklərini bildirmişdir. Burqas əhalisinin narazılığı şəhər bələdiyyəsini məsələni şəhər səviyyəsində referendumla çıxarmasına məcbur etdi. Referendumda iştirak edənlərin 96,75% kəmərin çəkilməsinə qarşı səs verdilər [19]. 2012-ci ildə Bolqarıstan Rusiyanın “Transneft” şirkətinə yaranmış 4,7 milyon dollar borcu ödəmək məcburiyyətində qaldı [4, 47]. Xatırladaq ki, borc layihənin Bolqarıstana düşən hissəsinin həmin şirkət tərəfindən bir hissəsinin ödənilməsi nəticəsində yaranmışdır. 2013-cü ilin martında Bolqarıstan rəsmən layihədən çəkildiyini bildirsə də, Yunanıstan yenə də müxtəlif təzyiq vasitələrindən istifadə edərək Bolqarıstanı yenidən razı salmağa çalışmışdır [3].

Türkiyə boğazlarından yan keçən boru xətləri

Mənbə: :AMBO,2009. (AMBO Albania-Macedonia-Bulgaria Oil Pipeline Corporation (2009): ‘Energy Route to Europe & USA Trough Balkans’,1.Oil Forum of The Energy Community, 24-25 Eylül 2009 Belgrad)

2. Samsun-Ceyhan neft kəməri layihəsi. Boğazlardan yan keçməklə Rusiya və Xəzər neftinin daşınması üçün digər bir layihə **Samsun-Ceyhan xəttidir**. Türkiyə ərazisindən-Qara dənizdən Aralıq dənizinə neft kəmərinin çəkilməsi ideyası 1990-ci illərdə meydana gəlmişdir [17, 53-54]. Xatırladaq ki, Türkiyə boğazlarının həddindən artıq yüklənməsi və buna rəsmi Ankaranın etirazları layihənin gündəmə gəlmə səbəblərindən biri kimi qəbul edilə bilər. Türkiyə hökumətinin adıçəkilən layihəni gündəmə gətirməsi və müdafiə etməsi Ceyhan limanını enerji terminalına çevirmək planları ilə üst-üstə düşməsi baxımından başa düşüləndir. Qeyd etmək lazımdır ki, layihə ilk olaraq Rusiya neftinin nəqli üçün nəzərdə tutulurdu. Rusiya Samsun-Ceyhan layihəsi ilə yanaşı, Burqas-Aleksandropolis xəttini də gündəmdə saxlamaqla Türkiyədən daha əlverişli şərtlərlə kəmərin çəkilməsinə razılıq almaq fikrində idi. Samsun-Ceyhan boru kəməri layihəsi 2005-ci ildə İtaliyanın ENİ şirkətinin Qazaxıstan neftini məhz planlanan bu kəmər vasitəsilə nəql etmək istəyini açıqladıqdan sonra daha da aktuallaşmış oldu. ENİ şirkəti bu istəyin ardından 2006-cı ildə adıçəkilən kəmərin tikintisi və istismarını həyata keçirmək məqsədi ilə Türkiyənin “Çelik Enerji” şirkəti ilə paritet əsasda Trans Anadolu Boru Kəməri Şirkəti yaratmaq haqqında razılığa gəldi. Hətta Hindistanın Neft Korporasiyası da Trans Anadolu Boru Kəməri Şirkətinin səhm paketinin bir hissəsinə sahib olmaq niyyətini də bildirmişdir [17, 53-55]. Layihənin daha real müstəviyə keçməsi üçün onun texniki-iqtisadi əsaslandırılması hazırlanmalı idi ki, bu da 2007-ci ilin əvvəlində həyata keçirildi. 550 kilometr uzunluqda olması planlaşdırılan kəmərin illik daşıma gücü 50 milyon ton həcmində qiymətləndirilirdi. İkinci mərhələdə onun nəql etmə gücünün ildə 70 milyon tona çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Texniki-iqtisadi əsaslandırmada 4 pompa-nasos və 1 təzyiqazaltma stansiyasının tikilməsi planlaşdırılırdı. Bundan əlavə Samsunda 950 000 kub metr tutumu olan neft anbarının tikilməsi də layihədə yer almışdır. Kəmərin tikintisinə 2010-cu ildə başlanılması və 2011-ci ildə isə tamamlanması planlaşdırılsa da layihə hələ də kağız üzərində qalmaqdadır. Samsun-Ceyhan xətti Burqas-Aleksandropolis layihəsi ilə rəqabətdə olmuşdur və ilk vaxtlar Rusiya üçün ikinci (Burqas-Aleksandropolis) prioritet təşkil edirdi. Bolqarıstanda parlament seçkilərində sağçı qüvvələrin qalib gəlməsindən sonra rəsmi Moskva ilə bu sahədə aparılan danışıqlar səngidi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxt həmçinin Bolqarıstanın da iştirak etdiyi “Nabucco” layihəsi ilə bağlı saziş imzalanmış və onun ətrafında qızğın müzakirələr aparılırdı. Amma sonda “Nabucco”-nun təhcizi ilə bağlı ciddi problemlər ortaya çıxdıqda Azərbaycan və Türkiyə Cənub Qaz Dəhlizini reallaşdırmağa qərar verdilər. Burqas-Aleksandropolis layihəsinin maliyyələşdirilməsi problemi də həll olunmamış qalırdı. Bunu Bolqarıstanın Maliyyə naziri Simeon Dankovun böhran şəraitində dövlətin bu layihəni maliyyələşdirməyə imkanı yoxdur deməsi də təsdiq edir. Digər tərəfdən Bolqarıstanın Maliyyə nazirinin fikrincə layihənin iqtisadi modeli də rəsmi Sofiyanı qane etmirdi. Maliyyə nazirinin vəsait çatışmazlığını qabartmaqla Burqas-Aleksandropolis layihəsindən çəkilmək istəmələri fikrimizcə maliyyə məsələlərindən daha çox rəsmi Sofiyanın Qərbə inteqrasiya xəttini

götürməsi ilə əlaqəli idi. Problemin maliyyə ilə bağlı olmadığını Burqas-Aleksandropolis konsorsiumunun rəhbəri “Transneft” şirkətinin müavini Vladimir Nemtsevin layihənin Bolqarıstan hissəsinin maliyyələşdirməsini öz üzərimizə götürürük deməsi də təsdiqləmiş olur. Bolqarıstan Baş naziri Boyko Borisovun bu dəfə ekoloji məsələni qaldırması problemin siyasi mahiyyətli olduğunu anlamağa imkan verir. Bütün bunlardan sonra Rusiya Federasiyasını Prezidenti V.Putinin avqust ayında Türkiyəyə rəsmi səfəri gedişində Samsun-Ceyhan xəttinin öyrənilməsi üçün ortaq işçi qrupunun yaradılması haqqında razılıq əldə olundu və bu haqda protokol imzalandı. Rusiya hökuməti Energetika naziri S.Şmatkovun dili ilə “işçi qrupu layihənin iqtisadi baxımdan effektivliyini əsaslandırdıqdan sonra Rusiya dərhal bu istiqamətdə praktik addımlar atacaqdır” deməklə rəsmi Moskvanın marağının daha çox olduğunu gizlətməmişdir. 2008-ci ilin oktyabrında Milan şəhərində Rusiyanın Rosneft, Türkiyənin Çelik və İtaliyanın ENİ şirkətləri Samsun-Ceyhan boru xəttinin inşasını həyata keçirmək üçün birgə müəssisənin yaradılması haqqında memorandum imzaladılar. Sənəddə birgə müəssisədə tərəflərin payı və ümumilikdə layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması kimi məsələlər yer almışdır. Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putinin ardınca Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayev də çəkilməsi planlaşdırılan Samsun-Ceyhan kəməri ilə neft nəql etməyə hazır olduqlarını bildirdi. Hətta danışıqların gedişində rəsmi Ankara və Moskva arasında Ceyhanda birgə neft emalı zavodunun tikilməsi haqqında da razılıq əldə edilmişdir. Rusiyanın Samsun-Ceyhan kəmərinə marağı bir tərəfdən boğazlardan yan keçməklə alternativ ixrac marşrutu əldə etməsi ilə yanaşı, digər tərəfdən isə inadkar Sofiyaya təzyiq etmək üçün “digər variantla da bunu etmək olar və uduzan siz olacaqsınız” ismarıcını verməklə bağlı idi. Samsun-Ceyhan xətti ilə paralel Rusiya və Türkiyə arasında “Cənub axını” layihəsi ilə bağlı prinsipial razılıq əldə olunmuşdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Cənub axını”ndan öncə Bolqarıstanla danışıqlar aparılırdı və rəsmi Brüsselin təzyiqləri qarşısında Bolqarıstan hökuməti Rusiya qazının daşınmasında iştirakdan imtina etmiş oldu. Samsun-Ceyhan xətti Burqas-Aleksandropolis xətti ilə müqayisədə iqtisadi baxımdan daha effektiv görünürdü. İlk öncə Samsun-Ceyhan xəttinin böyük hissəsi “Mavi Axın” və BTC kəmərləri ilə eyni koridordan keçməsi tikinti xərclərini xeyli azaltmış olacaqdır. Digər tərəfdən, Samsun-Ceyhan xətti üçün uzun-uzadı təsdiqləyici qərarların verilməsinə ehtiyac qalmırdı və tikinti işlərinin qısa müddətdə həyata keçirilməsi mümkün hesab edilirdi. Bundan əlavə, Samsun-Ceyhan kəmərinin həm başlanğıc, həm də bitiş nöqtəsində “VLCC” tipli neft daşıyan tankerlərin sərbəst halda limana yan ala bilməsi üçün hər cür texniki imkanların olduğu halda, Aleksandropolisdə isə bu tipli qurğular yoxdur. Üstəlik Aleksandropolis limanının dayaz olması böyük neft tankerlərinin limana daxil olmasını da xeyli çətinləşdirir. Çəkilməsi planlaşdırılan kəmərin mühüm üstünlüklərindən biri də neftin daha qısa zaman kəsiyində daşınması ilə bağlıdır. Qara dənizə çıxarılan neftin tankerlərlə Aralıq dənizinə və oradan Uzaq Şərqə daşınması üçün 49-50 günlük uzun bir yolçuluğu Samsun-Ceyhan kəməri 19-20-

günə endirmək potensialına malikdir [15]. Heç şübhəsiz ki, bu daşıma xərclərinə müsbət yandan təsir göstərəcəkdir.

Samsun-Ceyhan və Burqas-Aleksandropolis xətləri təxminən eyni həcmdə vəsaitə (təxmini 1,5 milyard avro) tikilib istifadəyə verilməsi proqnozlaşdırılsa da, birincidə tərəfdaşların daha zəngin olması səbəbi ilə maliyyə xərclərini özləri ödəmə qabiliyyətində olduğundan, Rusiyanın xərclərinin daha az olacağı gözlənilirdi. Logistika baxımından da Samsun-Ceyhan xətti daha cəlbedici idi. Quru ərazidə Samsundan Ceyhana olan məsafə uzun olsa da Novorossiyskdən Burqasa olan məsafə Ceyhana olan məsafədən çox idi ki, bu da suda daşımanın daha bəha olması ilə iqtisadi effektivliyi azaltmış olur.

Samsun-Ceyhan neft kəməri

Mənbə: TEPEALTI-2009.

Burqas-Aleksandropolis xəttin bitiş nöqtəsi Egey dənizindəki Yunanıstana məxsus Aleksandropolis limanından neft ilə yüklənən tankerlər bir-birinə yaxın məsafədə olan adaların arasından dayaz su hissəsindən təhlükəsiz keçmək çətinliyi ilə qarşılaşmış olacaqdır. Samsun-Ceyhan xətti işə düşəcəyi halda boğazlardan rus neftini daşıyacaq tankerlərə müəyyən güzəştlər verilməsi ilə yanaşı, Ceyhanda tikilməsi planlanan neftayırma zavodu daha çeşidli və bahalı neft məhsullarını bazara çıxarmağa imkan vermiş olacaqdır. Danışıqların gedişində Samsun-Ceyhan layihəsində Rusiyanın səhm paketinin 30%-dən 50%-ə artırılacağı ilə bağlı razılığın əldə olunması da rəsmi Moskva üçün üstünlüklər sırasında yer almaqda idi. Belə ki, gələcəkdə kəmərin idarə olunması və gəlirlərin bölüşdürülməsində Rusiyaya xeyli imkanlar açmış olardı. Burqas-Aleksandropolis layihəsində Aİ-nin qanunvericiliyi bu hüququ Rusiyaya verməyəcəkdir. Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin də bu xətlə nəqli bildirilsə də, kəmərin əsas tədarükçüsü rolunda məhz Rusiya çıxış edəcəkdir. Bununla belə, Qazaxıstanın Kaşagan və Tengiz yataqlarında hasilatın getdikcə artması fonunda Novorossiysk limanına daşıyan qazax neftinin də həcmünün böyüyəcəyi Samsun-Ceyhan xəttinə olan marağın güclənəcəyi gözlənilməkdə idi. Burada maraqlı məqam həm də ondan ibarətdir ki, rus mütəxəssislər Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin BTC vasitəsilə daşınmasını Türkiyənin şərqində PKK terror qrupları tərəfindən yaradılmış qeyri-sabit vəziyyətlə əlaqədar “təhlükəli” hesab

etməklə, əslində Trans Xəzər layihəsini əngəlləməyə çalışırdı. Samsun-Ceyhan xətti reallaşacağı təqdirdə Qazaxıstanın Trans-Xəzər layihəsinə marağı azalmış olacaqdır ki, bu da ona qarşı kəskin çıxan Rusiyanın maraqlarına uyğun gəlirdi. Rusiyanın Xəzərdəki yataqlarından xüsusən də Korçaqindən hasil olunacaq neftin də Samsun-Ceyhan xətti ilə daşınması mümkünlüyü müzakirə olunurdu. Bundan əlavə, Qara dənizin şelfindən hasil olunacaq neftin də bu xətlə nəqli mümkün hesab edilirdi. Maraqlı bir situasiya yaranmışdır. Bir yandan Rusiya Burqas-Aleksandropolis layihəsindən imtina etmir və rəsmi Sofiyanı buna məcbur etmək üçün Samsun-Ceyhan xəttini çəkmək imkanını nümayiş etdirir. Hər iki xəttin açılması rəsmi Moskvanın maraqlarına uyğun olsa da həmin kəmərləri təhiz etmək üçün lazım olan qədər neft yox idi. Hətta “Drujba” kəməri ilə daşınan neftin bir hissəsini bura yönəldilsə belə, lazım olan təhizatın ödənilməsi mümkün görünmürdü. 2010-cu ilin yanvarında Rusiya Prezidenti V.Putin Türkiyənin Baş naziri R.T.Ərdoğan ilə görüşünün ardından tezliklə Rusiya,Türkiyə və İtaliya arasında Samsun-Ceyhan neft kəməri ilə bağlı hökumətlərarası razılığa gəlinə biləcəyini qeyd etdi. Aparılan təhlildən görünür ki, Rusiya daha çox Burqas-Aleksandropolis layihəsinə üstünlük verirdi. Amma Bolqarıstan hökumətinin Qərbə integrasiya xəttini seçməsi-xüsusən də ABŞ-ın yeni raketdən müdafiə sisteminə qoşulması adıçəkilən layihəyə son verilməsi üçün növbəti “əsas” yaratdı.

Samsun-Ceyhan kəməri ilə daşınma taariflərinin müəyyənləşdirilməsində Rusiya ilə Türkiyə arasında fikir ayrılıqları mövcud idi. Rusiyanın Energetika naziri Aleksandr Novak bildirmişdir ki, biz hər ton neftin daşınması üçün 5,5 dollar təklif etdiyimiz halda. Türkiyə isə bunun 7,7 dollar olmasını istəyir [5, 25].

Kəmərin başlanğıc nöqtəsi kimi Samsunla müqayisədə boşaltma, yükləmə terminalı, anbar, nasos stansiyaları və digər zəruri obyektlərin yerləşəcəyi ərazilər baxımından daha üstün imkanlara malik Ünyəyə köçürülməsi haqqında 2008-ci ildə qərar qəbul edilmişdir. Kəmərin Ünyədən başlanması təkcə coğrafi yerləşmə baxımından deyil, həmçinin məsafənin də qısaldılması yönündən də sərfəli hesab edilirdi. Yeni başlanğıc və bitiş nöqtəsi kəmərin 100 kilometr qısaldılmasına imkan verəcəkdir ki, bu da sözsüz ki, həm onun tikinti xərclərini azaldacağına, sonrakı mərhələdə isə tranzit xərclərinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Layihə reallaşacağı təqdirdə boğazlardan keçəcək tankerlərin sayında önəmli azalma olacaqdır ki, bu da həm təhlükəsizlik, həm də ekoloji baxımdan Türkiyə üçün önəmli hesab edilə bilər. Enerji mərkəzi (hub) olma məqsədini qarşıya qoyan Türkiyə üçün Ceyhan limanının bir enerji terminalı ola bilməsi baxımından da adıçəkilən boru xətti mühüm layihə hesab edilə bilər.

ABŞ ilk əvvəllər layihəyə isti baxmadığı halda, Rusiyanın Burqas-Aleksandropolis layihəsini gündəmə gətirdikdə rəsmi Vaşinqtonun da Samsun-Ceyhan kəmərinə olan münasibəti müsbət mənada dəyişdi. Sovet siyasi sisteminin çöküşündən sonra Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz, Balkanlar və Şərqi Avropada yaranmış “boşluqları” doldurmaq üçün hərəkətə keçən ABŞ üçün neft və qaz

potensialı və onların nəqli coğrafiyaları olduqca mühüm əhəmiyyətə malik idi [7, 53-54; 11]. ABŞ-ın hegemoniyası altında təkqütüblü dünya düzenini qəbul etməyən Putin Rusiyasının Türkiyə ilə daha çox işbirliyinə getməsi rəsmi Vaşinqtonu qıcıqlandırmaqdadır. İqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan güclü Türkiyə nə Vaşinqtonun, nə də Brüsselin maraqlarında olmadığından rəsmi Ankaranın da Rusiya ilə yaxınlaşması hər ötən gün genişlənməkdədir. Bundan əlavə Rusiya Samsun-Ceyhan layihəsinə gündəmə gətirməklə Qara dənizin Türkiyə iqtisadi zonasına aid olan hissəsindən “Cənub Axını” kəmərinin tikintisi üçün vacib hesab edilən icazəni Ankara hökumətində ala bildi.

Adıçəkılən kəmərin ehtiyac duyulardısı gələcəkdə İsrailə qədər uzadılması məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Amma, İsrailin Qəzzada hərbi əməliyyatlara başlaması ilə Türkiyə ilə münasibətlər dalana dirəndiyindən, hələ ki, bunun reallıqdan uzaq olduğu görünür.

Boğazlardan yan keçməklə neft daşımalarını həyata keçirmək üçün Rumıniyanın Qara dəniz sahilindəki Köstence limanından Serbiya, Sloveniya və Xorvatiyadan keçməklə İtaliyanın Adriatik dənizi sahilindəki Tیرهst limanına qədər boru xəttinin çəkilməsi də zaman-zaman müzakirə edilmişdir. Novorossiyskdən Köstence limanına neft yükləri tankerlərlə gətirilməli idi. Adıçəkılən kəmərin illik nəqlətmə gücü 40 milyon ton, maliyyə xərcləri isə 1 milyard 200 milyon dollar həcmində dəyərləndirilirdi. Bu layihə də həyata keçməmiş olaraq qalır [6, 74].

Nəticə: Aparılan təhlildən bu qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya və Xəzər neftinin Türkiyə boğazlarından yan keçməklə daşınması ilə bağlı Burqas-Aleksandropolis və Samsun-Ceyhan neft kəmərləri layihəsi tək iqtisadi faktorlar səbəbindən deyil, mühüm geosiyasi proseslərin təsiri nəticəsində reallaşa bilməmişdir. Bolqarıstanın xarici siyasətinin böyük ölçüdə Qərb istiqamətində olması və Aİ-nin enerji ilə bağlı qəbul etdiyi qərarlar Burqas-Aleksandropolis layihəsinin kağız üzərində qalmasının şərtləndirən başlıca amillərdən biri hesab etmək olar. Aİ-nin qəbul etdiyi “Üçüncü Enerji Paketi”ndə göstərilirdi ki, enerjini hasil edən dövlət eyni zamanda onun nəqlini marşrutunda inhisarçı mövqeyə malik olmasın. Burada birbaşa Rusiyanın adı çəkilməsə də Aİ-nin ən çox neft-qaz idxal etdiyi dövlət Rusiya olduğundan protokolda göstərilənlərin də daha çox ünvanlandığı şübhə doğurmur. ABŞ və Aİ Rusiyanın iştirak etdiyi layihələrə qarşı çıxmaqla onun neft-qaz sahəsində inhisarçı siyasətini məhdudlaşdırmaq siyasəti aparmaqdadırlar.

Samsun-Ceyhan neft kəməri layihəsi isə regionda Türkiyə-Rusiya yaxınlaşmasını istəməyən ABŞ-nin maraqlarına zidd idi və rəsmi Vaşinqtonun təkisi ilə qarşılanmışdır. Türkiyə Ceyhan limanı bir neft terminalı halına gətirməklə bölgədə enerji mərkəzi olmaq istəyində Samsun-Ceyhan neft kəməri layihəsinə mühüm əhəmiyyət versə də Rusiyanın çox iqtisadi güzəştlər istəməsi də layihənin reallaşmasına mənfi təsir göstərdi. Halbu ki, Samsun-Ceyhan layihəsi də Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İxrac neftinin təxminən 25%-ni Türkiyə boğazları vasitəsilə reallaşdıran Rusiya layihənin reallaşacağı təqdirdə bu aspektdə rəsmi Ankaranın təzyiqlərindən qurtarmış olacaqdır.

Çılğın projələrə imza atan prezident R.T.Ərdöğanın “Kanal İstanbul” layihəsi artıq reallaşmaq üzrədir. Siyasətçilər və mütəxəssislər hesab edirlər ki, layihə tam olaraq həyata keçdikdən sonra İstanbul boğazlarının hüquqi rejimi məsələsi yenidən gündəmə gələcəkdir. Xatırladaq ki, yuxarıda adıçəkilən layihələr məhz İstanbul boğazlarının həddindən artıq yüklənməsini önə çəkərək irəli sürülmüşdür. Türkiyədə hərbi mütəxəssislər İstanbul boğazlarının hüquqi rejimini tənzimləyən Montrö konvensiyasını təhlükəsizlik baxımdan Ankara üçün uğurlu hesab etsə də siyasi kulislərdə isə ona yenidən baxılması ilə bağlı danışıqlar getdiyi söylənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azime Telli, Işıl Demirtaş. Küresel enerji jeopolitiğinde balkanların ekonomi politigi üzerine bir değerlendirme. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 2019, 18(1), s. 271-290. Elektron resurs: <https://doi.org/10.21547/jss.454342>
2. “Αγωγός Πετρελαίου «Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη»”, Η Σημασία του Έργου, Υπουργείο Ανάπτυξης, 15.03.2007, http://www.minpress.gr/minpress/en/enhmerwtiko_entypo_mpoirgas.pdf, (Erişim: 05.08.2014)
3. “Bulgaristan Meclisi'nden Burgaz-Dedeağaç Petrol Boru Projesine Ret”, *Azınlıkça online* 08.03.2013, <http://www.azinlikca.net/bati-trakya-haber/bulgaristan-mec-lisi-burgaz-de-deagac-petrol-boru-hatti-ret-03082013.html>, (Erişim: 31.08.2014).
4. Болгария выплатила «Транснефти» 4,7 млн евро в связи с выходом из проекта Бургас – Александруполис. // Ведомости.Ру. Режим доступа: http://www.vedomosti.ru/companies/news/1497760/bolgariya_vyplatila_transnefti_dolg_v_4_7_mln_evro_v_svyazi_s (дата обращения 8 мая 2014 г.).
5. Касаев Э.О. Россия-Турция: современное состояние и возможный сценарий развития экономических связей. Институт Ближнего Востока. М, Изд-во Ин-та Ближ. Востока, 2013, 94 с
6. Kessikbayev A. Orta Asya'da Jeo-Ekonomik Dönüşüm: Kazakistan Petrolü ve Aktau-Bakü-Ceyhan «hracat Güzergâh» TASAM, Stratejik Öngörü Dergisi 2 (6). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2005, s. 68-77
7. Klare, M. “The New Geopolitics”, Monthly Review, LV/3, Jul/Aug, cilt 55, sayı 3, 2003, s. 51-56
8. Kırıldökme. U. “Enerji köprüsü ülke” olma yolunda Yunanistanın politikası. BİLGESAM. “Uluslararası Enerji ve Güvenlik Kongresi” 23-24 Eylül 2014, Koceli Üniversitesi, s. 840-854
9. Гулиев И.А. Проблемы и перспективы нефтепроводных сетей Европы. МИЭП К 70-ЛЕТИЮ МГИМО. 2014, сс. 68-72. Elektron resurs: [file:///C:/Users/User/Downloads/161-161-1-PB%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/161-161-1-PB%20(1).pdf)
10. Le courrier des pays de l'Est (La documentation Française), No: 411, aout 1996, 283 p
11. Manisalı E. “AGİT, Kafkasya ve Avrasya”, Cumhuriyet gazetesi, 24. 11. 1999
12. Pamir. N Bakü-Ceyhan hattı, Ankara, Asam Yayınları, 1999, 108 s
13. Papaspanos J, “Caspian energy Geopolitics: The Rise and Fall of Burgas-Alexandroupoli”, *Research Paper No. 148*, 2010. Research Institute for European and American Studies, pp. 6-20
14. Peeva, P. Bulgarian-Russian relations in the context of global powers' geopolitical strategies in the Balkans. Assen Zlatarov University, Bulgaria. International Journal of Arts&Sciences, 2015, 8(4), pp. 537-545. Elektron resurs: </C:/Users/User/Downloads/SSRN-id2713337.pdf>
15. “Ruslara İnat Samsun-Ceyhan'a Start”, Sabah gazetesi, 25 Nisan 2007

16. Trans-Balkan Pipeline. Official website. (2014). Available at: <http://www.tbpipeline.com> (accessed 5 June 2014)
17. Турецкий выбор России. «Нефть и капитал». 2010, №3, сс. 52-55. Elektron resurs: https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2010_188.pdf
18. Türkiye-Rusiya ilişkilerinde yapısal sorunlar ve çözüm önerileri . TÜSİAD Yayınları, Yayın No: TÜSİAD-T/99-264, Haziran 1999 , 252 s

İnternet resursu

19. <https://maliyye.wordpress.com/2008/02/18/burgas-sakinleri-burgas-aleksandropolis-neft-kemerinin-tikintisine-qarsi-cixiblar/>

SUMMARY

CASPIAN OIL TRANSPORTATION PROJECTS BYPASSING THE STRAITS OF TURKEY (BURGAS-ALEXANDROPOLIS AND SAMSUN-CEYHAN OİL PIPELINE)

Namik Karimov

In the article, the necessity, advantages and reasons for the impossibility of the projects of transporting the rich hydrocarbon resources of the Caspian Sea by bypassing the Turkish straits - the Burgas-Alexandropolis and Samsun-Ceyhan oil pipeline projects - have been investigated. As it is known, since the Turkish straits are overloaded, a serious danger has arisen for the city of Istanbul, which is a megalopolis and distinguished by its historical and architectural uniqueness. In addition to reducing those risks, the Turkish government intends to turn Ceyhan port into a major energy center. Along with all these issues, the interests of leading actors are analyzed in the article.

РЕЗЮМЕ

ПРОЕКТЫ ТРАНСПОРТИРОВКИ КАСПИЙСКОЙ НЕФТИ В ОБЕЗ ТУРЕЦКОГО ПРОЛИВА (НЕФТЕПРОВОДОВ БУРГАС-АЛЕКСАНДРОПОЛИС И САМСУН-ДЖЕЙХАН)

Намик Каримов

В статье исследованы необходимость, преимущества и причины невозможности проектов транспортировки богатых углеводородных ресурсов Каспийского моря в обход турецких проливов - проектов нефтепроводов Бургас-Александрополис и Самсун-Джейхан. Как известно, из-за перегрузки турецких проливов возникла серьезная опасность для города Стамбула, являющегося мегаполисом и отличающегося своим историческим и архитектурным своеобразием. Помимо снижения этих рисков, турецкое правительство намерено превратить порт Джейхан в крупный энергетический центр. Наряду со всеми этими вопросами в статье анализируются интересы ведущих акторов.

CƏNUBİ QAFQAZDA TOQQUŞAN MARAQLAR VƏ AZƏRBAYANIN YARATDIĞI GEOSİYASİ REALLIQLAR

Nazlı Yaqubova

Email: nazliyaqubova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-9162-2132>

Müəssisə: Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

XÜLASƏ

Azərbaycanın regionda coğrafi mövqeyi, Qərb və Şərq arasında körpü rolunu oynaması, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında, Böyük İpək yolunun bərpasında fəal iştirak etməsi və qitənin enerji təhlükəsizliyində vacib rol oynayan ölkələrdən biri kimi qloballaşan dünyada ölkəmizi əsas sırasına yüksəldir. Zəngin karbohidrogen ehtiyatları regionda tarixən olduğu kimi, bu gün də böyük dövlətlər arasında regional maraqların formalaşmasına və siyasi-iqtisadi rəqabətə səbəb olan amillər Azərbaycanın potensialını daha da artırır. 2020- ci ildə əks –hücum əməliyyatı ilə dünyaya XXI əsr müharibəsini nümayiş etdirən ölkəmiz bütün dünyaya “dəmir yumruq” və “dəmir iradənin” gücünü göstərmişdir

Açar sözlər: *Azərbaycan, münaqişə, reallıq, Cənubi Qafqaz*

Münaqişə vəziyyətini yaradan amillərdən danışarkən belə bir metodoloji prinsipi qeyd etmək yerinə düşər ki, etnik qruplar və dövlətlər arasındakı müasir münaqişələr böyük tarixi hadisələrin mirasıdır. Bu baxımdan Qarabağ münaqişəsinin də genezisi bariz nümunə kimi götürülə bilər.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin müasir real məntiqi tələb edir ki, iri dövlətlər regional münaqişələri vaxtında birgə səylə tənzimləməlidirlər. Yoxsa, onun fəalları təkcə münaqişə tərəflərinə deyil, regionun digər dövlətlərinə də təsirsiz ötürməyəcəkdir. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti regionda integrasiya prosesinə, demokratikləşməyə mane olur və insan hüquqlarını pozur.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi proseslərin intensivliyi ilə böyük dövlətlərin maraqlarının müəyyən məqamlarda kəsişməsi paralellik təşkil edir. Artıq dünyanın və regionun aparıcı dövlətləri həmin gerçəklikdən çıxış edərək Cənubi Qafqaz siyasətlərini tənzimləyirlər. Bunların fonunda region dövlətlərinin yeridikləri daxili və xarici siyasətin aktuallığı daha da artır. O cümlədən, Azərbaycanın bölgədəki mövqeyi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın Cənubi Qafqazda iqtisadi və mədəni baxımdan potensial lider dövlət olmasıdır.

“Azərbaycanın coğrafi mövqeyi özü onun xarici siyasətini müəyyən edir”, – deyən Prezident İlham Əliyev respublikamızın necə həssas və mürəkkəb geosiyasi məkanda yerləşməsinin fərqiəndir və özünün xarici siyasət strategiyasını bölgənin xüsusiyyətlərini, özəlliklərini nəzərə almaqla həyata keçirir. (2. S 234)

Ölkəmizin xarici siyasəti son dərəcə düşünülmüş proqram üzərində qurulmuş və uzaq geostrateji perspektivlərin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Azərbaycan regionda maraqları toqquşan bütün dövlətlərlə əlaqələrini bərabərhüquqlu iqtisadi-siyasi tərəfdaşlıq səviyyəsində qurmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan Cənubi Qafqazda, bütövlükdə MDB və Avropa məkanında çox az sayda olan dövlətlərdən biridir ki, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İran və İsrail kimi maraqları toqquşan dövlətlərlə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı hörmətə, praktiki əməkdaşlığa əsaslanan münasibətlər qurmağa nail olmuşdur.

Rusiya və Türkiyə arasında yaxınlaşma iqtisadi-siyasi münasibətlərin dərinləşməsi, nəticə etibarilə Cənubi Qafqazdakı siyasi proseslərə də müsbət təsir göstərə bilər.

Cənubi Qafqaz regionunda geostrateji maraqları cəmləşmiş digər güc mərkəzlərindən biri də

Türkiyədir. Türkiyə ilə münasibətlərin yeni mərhələyə keçməsi ulu öndər Heydər Əliyevin xarici siyasətinin uğurlarındandır. Bu siyasətin mahiyyəti onun dillər əzbərinə çevrilmiş “bir millət iki dövlət” formulunda öz əksini tapmışdır. Bu gün Türkiyə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabərhüquqlu iqtisadi tərəfdaşdır.

Azərbaycanla Türkiyənin regionda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün həm ATƏT və BMT başda olmaqla bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində həm ikitərəfli münasibətlərdə, həm də beynəlxalq aləmdə nümayiş etdirdiyi əməkdaşlıq klassik beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin postulatları ilə üst-üstə düşür.

Hazırda Azərbaycan regionda fəaliyyət göstərən geosiyasi güc mərkəzlərinin, demək olar ki, hamısı ilə dostluq və əməkdaşlıq prinsipləri üzərində qurulan münasibətlər yaratmaqla, eyni zamanda, Qərblə və o cümlədən ABŞ-la strateji əməkdaşlığa yönəldilmiş siyasi xətti uğurla davam etdirməkdədir. (2. S 456)

İri dövlətlərin və region ölkələrinin münaqişənin nizamlanmasına göstərdikləri cəhdlər o zaman konkret və rəşional olur ki, münaqişə bilavasitə tərəflərin maraqlarından daha çox iri dövlətlərin və region ölkələrinin mənafeələrinə ziyan vursun. Beynəlxalq təcrübə son vaxtlar sübut edir ki, mühüm siyasi münaqişələrin böyük dövlətlərin birgə səyi ilə həlli eyni zamanda, həmin ölkələr arasında kiçik ziddiyyətlərin də aradan götürülməsinə imkan yaradır

Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ilə qədər Qarabağ münaqişəsində dəfələrlə həm Ermənistanla, həm də dünya siyasi elitasına Qarabağla bağlı tarixi reallıqları rəsmi qaydada sübut etmişdir. Həmin diplomatik uğurların nəticəsini aşağıdakı beynəlxalq sənədlərdə müəyyənləşdirmək olar:

1. BMT-nin Baş Məclisinin geniş iclasında sessiyanın gündəliyində 20-ci bənd kimi öz əksini tapan “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət”, 9 bənddən ibarət qətnamənin qəbulu BMT-nin yenidən Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıması Azərbaycan üçün hər mənada strateji əhəmiyyətli qərardır. (3. S 67)

2. NATO-nun 2008-ci il aprelin 24-də Buxarest zirvə toplantısı və Şimali Atlantika Şurası xarici işlər nazirlərinin dekabrın 2-3-də Brüssel toplantısı da açıq şəkildə Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə dəstək ifadə etmiş, münaqişənin ərazi bütövlüyü prinsipi əsasında həllini zəruri hesab etmişdir. (3. S 68)

3. Rusiyanın təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə 2008-ci il noyabrın 2-də Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında imzalanmış “Mayın Dorf Bəyannaməsi”nin qəbulu mühüm elementləri özündə əks etdirir. İlk dəfə bu bəyannamədə rəsmi Yərvan münaqişə tərəfinin Dağlıq Qarabağ deyil, Ermənistan tərəfi olduğunu hüquqi baxımdan təsdiqləmişdir.

4. Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri tərəfindən imzalanmış “Moskva Bəyannaməsi”ndə Ermənistan özü belə münaqişənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinin vacibliyinə imza atıb. Yəni, artıq İrəvan rəhbərliyi də Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların hamısının Azərbaycanın hüquqi ərazisi olduğunu dərk və qəbul edir.

5. Afinada keçirilən ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin toplantısında münaqişənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə ilk dəfə Ermənistanın qol çəkməsi, ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun birgə tətbiqi o deməkdir ki, Dağlıq Qarabağa nə qədər yüksək özünüidarə hüququ verilsə-verilsin, bu hüquq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində reallaşacaq. (1. S 35)

6. 2009-cu il iyulun 10-da ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr dövlətlərinin prezidentləri Barak Obama, Nikola Sarkozi və Dmitri Medvedevin “Böyük səkkizlərin” İtaliyada keçirilən sammiti zamanı irəli sürülən “Madrid prinsipləri”nin yeni versiyası ilə bağlı bəyanatları münaqişənin tənzimlənməsi prosesinə impuls vermişdir. (1. s 34)

Region dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar Qarakənd faciəsinə, Xocalı soyqırımına və işğal olunan digər rayonlarda baş verən faciələrə göz yumurdular. İşğalçı dövlətlə işğala məruz qalan dövlət arasında fərq qoymadılar və ikili siyasət həyata keçirirdilər. Eləcə də işğalçı dövlətə təzyiq etməkdənsə, əksinə Ermənistan dövlətinə himayədarlıq edirdilər. Bu da Qarabağ münaqişəsinin uzanmasına səbəb olurdu.

Nəticədə cəzasızlıq prezumsiyasından istifadə edən Ermənistan yeni revanşa cəhd edirdi.

İkinci Qarabağ müharibəsi 27 sentyabr 2020-ci ildə, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə hücum etməsi ilə başladı. Azərbaycan, sürətli və effektiv hərbi əməliyyatlarla qarşılıq verdi və bu müddət ərzində strateji əhəmiyyətə malik əraziləri geri aldı. Bir neçə həftə davam edən döyüşlər, intensiv bombardmanlar və hava hücumları ilə xarakterizə olundu. Azərbaycan ordusu, müasir texnologiyalar və taktikalardan istifadə edərək əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər əldə etdi və nəticədə münaqişə 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanan atəşkəs razılaşması ilə sona çatdı. Bölgədə yeni geosiyasi reallıqların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Müharibə sonrası yaranan vəziyyət, regional və beynəlxalq səviyyədə bir sıra dəyişikliklərə yol açdı.

44 günlük Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın tam qələbəsi ilə başa çatdıqdan sonra da həm müharibədən əvvəlki danışıqlar prosesində, həm müharibənin gedişi prosesindəki qərəzli yanaşmalarda, həm də müharibədən sonrakı regional maraqlarda öz üstün-haqlı mövqeyini qorumaqla beynəlxalq təşkilatlarda da, region və dünya dövlətləri arasında da sabit mövqeyini nümayiş etdirməklə etibarlı tərəfdaş olduğunu bir daha təsdiqlədi. Müharibəyəqədərki danışıqlar dövründə olduğu kimi müharibə dövründə də region dövlətləri- Rusiya, İran və Türkiyənin Azərbaycana münasibətləri müharibənin taleyində bir sıra məqamlara təsir etdi. Azərbaycan qardaş Türkiyənin tam dəstəyi ilə yanaşı digər regional güc mərkəzlərinin də mövqeyini nəzərə alaraq postmüharibə dövründəki regional layihələrdə öz mövqeyini möhkəmlətdi.

İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişi dövründə qərb dövlətlərinin mövqeyi ilə müharibədəki tam qələbədən sonrakı Qərb dövlətlərinin mövqeyini eyni gözdə görmək olmaz. Belə ki, istər Avropa ölkələri, istərsə də ABŞ Azərbaycanla diplomatik müstəvidəki danışıqlarda ordumuzun qələbəsini və bundan sonrakı regional layihələrdə Azərbaycanın mövqeyini nəzərə almağa başladılar. Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli geosiyasi mövqe, bir sıra beynəlxalq enerji layihələrinin əsas siması olması postmüharibə dövründə də yeni nəqliyyat layihələrinin qurulması zamanı ölkəmizin üstün mövqeyini təmin etmiş olur.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdəki siyasi münasibətlər birmənalı şəkildə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazda böyük gücə çevrilmişdir. Bu statusun müəyyənləşməsində müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın apardığı uğurlu diplomatiyanın payı danılmazdır. Beynəlxalq ipək yolu və bir sıra dünya əhəmiyyətli nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində müharibədən sonrakı hərbi-siyasi gücünün qəbul oldunduğu Azərbaycanın mövqeyi beynəlxalq müstəvidə təsbit olundu. Artıq Azərbaycan regionda sabit, əzmlı tərəfdaş kimi qəbul olunmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar yenidən gözdən keçirilir, böyük güc mərkəzləri "Güclünün yanında dur!" prinsipini nəzərə alaraq strateji maraqlarını ortaya qoyurlar. Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi maraqlarda Azərbaycanın üstün mövqeyi nəzərə alınır. Burada müharibə dövründə Türkiyənin Azərbaycana tam dəstəyinin də payı danılmazdır.

44 günlük vətən müharibəsinin bitməsi, Azərbaycanın tam qələbə əldə etməsi, Ermənistanın məğlub ölkə kimi kapitulyasiya aktı imzalayaraq geri çəkilməsi, əlavə olaraq Ermənistanda artan hərbi, iqtisadi tənəzzül, regional müstəvidə yaradılmış şişirdilmiş ermənistan "mif"inin dağılması Azərbaycanın Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni geosiyasi rəllıqların dünya ölkələri tərəfindən qəbulunu labüdləşdirdi. Diplomatik müstəvidə aparılan danışıqlar, ölkəmizin hərbi olduğu kimi diplomatik sahədə də üstünlük əldə etməsi Azərbaycanı təkcə Cənubi Qafqazın yox bütünlükdə dünya arenasında güc mərkəzinə çevirdi. Müharibə dövründə olduğu kimi postmüharibə dövründə də Türkiyə, Pakistan kimi daimi tərəfdaşlarımızın artan dəstəyi Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər sistemində güclü tərəfdaşa çevirdi. Beynəlxalq və regional enerji, nəqliyyat və bir sıra layihələrdə ölkəmizin üstün mövqe qazanması gələcəkdə Azərbaycanın həm hərbi-siyasi, həm də iqtisadi, diplomatik gücünü təmin edəcəkdir.

Müharibə bitmə də Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlıqları, müharibə taktikaları, Azərbaycan diplomatiyasının peşəkarlığı barədə dünya mediası hələ çox danışacaqdı. Çünki İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər Ermənilər öz miflərinə özlərini belə inandırmışdı. Nəticədə erməni mifi məhv oldu. Ermənistan isə, müharibə nəticəsində ciddi iqtisadi və siyasi itkilərə məruz qaldı. Ermənistanın iqtisadiyyatı zərər gördü və ölkənin daxili siyasi vəziyyəti qarışdı. Bu, Ermənistanın regional siyasətində dəyişikliklərə

və münəqişə sonrası yeni strateji prioritetlərə yönəlməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanın Qələbəsinin Geosiyasi Təsirləri

Azərbaycanın qələbəsi, regionda bir sıra geosiyasi təsirlərə səbəb oldu. Birincisi, Azərbaycan, müharibə nəticəsində Qarabağ bölgəsindəki ərazi itkilərini geri aldı və bölgədəki strateji ərazilərin nəzarətini əldə etdi. Bu, Azərbaycanın regional gücünü artırdı və ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Əlavə olaraq xalqımız “dəmir yumruq ” ətrafında dəmir iradə ilə sıx birləşərək dünyaya həmrəylik, xalq – dövlət, xalq –ordu, ordu-dövlət birliyini bir daha nümayiş etdirdi.

Müharibə sonrası, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında imzalanan atəşkəs razılaşması, regionda yeni geosiyasi düzəni təsdiqlədi. Razılaşmaya əsasən, Azərbaycanın nəzarət etdiyi ərazilər genişləndi. Ermənistanın regional mövqeyini zəifləti. Həmçinin, Türkiyə, Azərbaycanın müttəfiqi olaraq, müharibə zamanı və sonrasında əhəmiyyətli bir rol oynadı, bölgədəki təsirini artırdı və strateji əlaqələrini gücləndirdi. Eyni zamanda bölgədəki kommunikasiyaları blokadadan çıxaran lahiyə-Zəngəzur dəhlizi anlayışı leksikonumuza daxil oldu. Öncə dəhlizin tarixi barədə məlumat verilməlidir.

Tarixi çox qədim olan İpək yolu Çini orta Asiya vasitəsi ilə yaxın Şərq, və Xəzər dənizi ilə birləşdirən karvan yolu olmuşdur.(1 s 40). Lakin bu nəhəng lahiyə yalnız ticarət yolu deyildi. Böyük İpək yoluna həm diplomatiya yolu, həmçinin kəşfiyyat yolu, eləcə də mədəniyyətlərin çuğlaşması, xalqların yaxınlaşmasını təmin edən müstəsna əhəmiyyətli dəhliz kimi baxmaq olar. “ Böyük ipək yolu ” termini bizim eradan əvvəl məşhur Çin səyyahı Çjan Syanın səfərindən sonra işlədilib (1 s 49). Eramızın II əsrində fəaliyyətə başlayan bu yol XVI əsrə qədər mövcud olub. Çindən başlayaraq Balkan yarımadasına qədər irəliləyib. Bu yolla hərəkət edən karvanların ən dəyərli məhsulunun ipək olduğunu nəzərə alaraq bu məşhur karvan yolunun adını 1870-ci ildə alman fotoqrafı Fon Rixtofen “ İpək yolu ” qoymuşdur (1 s 59). Azərbaycan ərazisi bu qədim ticarət yolunun əsas keçidlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında xüsusi körpü roluna malik olub. Böyük İpək yolundakı ən mühüm keçidlərdən biri də Azərbaycanın qədim torpağı Naxçıvandır. Mənfur düşmənlərin düşünülmüş siyasətlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salınan bu qədim diyar strateji coğrafi mövqeyi və əlverişli təbii şəraiti nəticəsində qədim insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bütün bu amillər qədim Naxçıvanı hətta Eldənizlər dövlətinin paytaxtına çevirmişdir. Bu tarixi dövrdə Naxçıvan siyasi , iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmişdir. Həm Atabəylər dövlətinin paytaxtı olması, həmçinin də dünya ticarət yollarının üzərində yerləşməsi bu qədim diyarı sürətli inkişafa yönəldərək Azərbaycanın digər şəhərləri arasında daha da perspektivli etmişdir. Naxçıvan şəhəri cənubdan şimala uzanan Marağa-Dəbil yolunda əsas keçid rolunu oynayır.(4 s 54).

Müasir “İpək yolu”

Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini qazanması, müstəqil siyasət həyata keçirən bir tərəfdaş kimi qəbul edilməsi Tarixi İpək yolunun bərpası baxımından Azərbaycanın gələcək perspektivlərindən xəbər verir. Avropa və Asiya arasında əlaqələrin yenidən bərpası və inkişafı fonunda TASİS proqramı meydana gəlmişdir. 1993-cü ilin may ayında TRASEKA (Avropa-Qafqaz- Asiya nəqliyyat dəhlizi) proqramı qəbul olunub.(2s 126) . Təsədüfi deyil ki, Tarixi İpək yolunun bərpası istiqamətində ən fəal ölkə Azərbaycan seçildi. Bu cür global bir məsələyə Bakı ev sahibliyi etdi. 1998 - ci ilin sentyabrında tarixi ipək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi. 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə keçirilən konfransda xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin çıxışında Avropa və Asiya arasındakı körpü rolu baxımından Azərbaycanın rolu xüsusi vurğulanır. Bu tarixi ticarət yolu istər region, istərsə də dünya üçün yeni perspektiv deməkdir. Bu dəhlizin yeni imkanları maraqlı dövlətləri özünə cəlb edir. Qeyri-region ölkəsi olmasına baxmayaraq Çin dövləti də Zəngəzur dəhlizində maraqlıdır. Çinin “Bir kəmər bir yol” layihəsi çərçivəsində planlanan 3 ticarət yolundan biri olan “ Orta yol ” nəqliyyat dəhlizi Zəngəzur dəhlizinin önəmini daha da artırır. “ Bir kəmər bir yol ” Layihəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri ticari-iqtisadi əlaqələrin ucuz, təhlükəsiz, sürətli yolla təşkil edilməsindən ibarətdir. Bu

məqsədlə şərti olaraq “Şimal yolu”, “Orta yol” və “Cənub yolu” kimi terminlər də daxil edilib. “Şimal yolu” Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya uzanan, “Orta yol” Mərkəzi Asiya-Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyəni əhatə edən marşrutu, “Cənub yolu” isə Cənubi Asiya ölkələri ərazisindən keçərək İranı da əhatə edən istiqamətdir. Məsələ burasındadır ki, bu üç əsas yol Cənubi Qafqazda, Azərbaycan ərazisində kəsişir. Azərbaycan tərəfinin məqsədi və mövqeyi qətiyyətli, eyni zamanda aydındır ki, Zəngəzur dəhlizi, hər şeydən əvvəl, regional əməkdaşlıq qarşısında illərdir dayanan maneələrin aradan qaldırılmasına xidmət etməlidir. Daha sonra regionda dayanıqlı və möhkəm sülh və sabitlik, həmçinin perspektiv imkanlar yaratmalıdır. Dəhlizin mümkün imkanlarını nəzərə alan bir çox dövlət artıq bu reallığı qəbul edərək Zəngəzur dəhlizini dəstəkləyir. Əməkdaşlıq fonunda Azərbaycan “altılıq” platformanı da tam dəstəkləyir. Bu platforma region ölkələrini bir- birinə daha da yaxın edəcək. Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan və Ermənistanın əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sahələrində ortaq fəaliyyət göstərmək üçün xüsusi platformada birləşməsi nəzərdə tutulub. Yəni, bu ölkələr regiondan kənarda olan qüvvələrlə əməkdaşlıq və təhlükəsizlik məsələlərində razılaşdırılmış formada və bir əməkdaşlıq formatının üzvləri kimi iştirak etməlidirlər. Deməli, Zəngəzur dəhlizi həmin altı dövlət üçün geosiyasi və geoiktisadi aspektlərdə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir və onun təhlükəsizliyi onların hər birinin vəzifəsidir. Belə ki, Cənubi Qafqazda hansısa dövlətin hegemon davranışına son qoyulur. Burada Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə Gürcüstan və İran bir yerdə aparıcı rol oynamalıdırlar. Digər bir məsələ isə Azərbaycanın istənilən əməkdaşlıq platformasına Ermənistanı da aid etməsidir. Bu humanizm bölgədə uzunmüddətli sülh və əməkdaşlıq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Beləliklə Azərbaycanın regionda yaratdığı yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Zəngəzur dəhlizi tarixi bir inkişaf yolu və çox yaxın reallıqdır. Çinin, Avropanın, eləcə də region dövlətlərinin Zəngəzur dəhlizində ortaq maraqları bu tarixi 300 ilə dayanan qədim yolun bərpasını daha reallaşdırır. Türkiyə dövləti ilə imzalanan, qardaş sevgisini, qardaş dəstəyini dünyaya nümayiş etdirən “Şuşa bəyannaməsi” bölgədə əməkdaşlığın, sülhün, inkişaf perspektividir. Analoqu olmayan bu platforma Azərbaycanı regionda və dünyada söz sahibi edir. Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı Azərbaycanın qətiyyətli mövqeyi ölkə başçısının Naxçıvan səfərində də özünü göstərmişdir. Prezident İlham Əliyev bu sözləri mayın 10-da Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri zamanı Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsində deyib “Mən təsadüfən Ordubad dəmir yolu stansiyası ilə tanışlığa gəlməmişəm. Çünki bunun da çox böyük rəmzi mənası var. Bu yaxınlarda buradan təqribən 50-60 kilometr uzaqlıqda yerləşən Mincivan qəsəbəsinin ermənilər tərəfindən dağıdılmış dəmir yolu stansiyasında baxış keçirdim. Orada dəmir yolu mövcud deyil. Mənfur düşmən bütün dəmir yolu infrastrukturunu dağıdıbdır, talan edibdir. Orada bir mərkəz olacaq, burada bir mərkəz olacaq. Zəngilanı Naxçıvanla ayıran cəmi 40 kilometrlik Zəngəzur dəhlizidir, hansı ki, açılmalıdır və açılacaqdır”. Nəticə olaraq müzəffər ordu, müzəffər ali baş komandan və müzəffər xalq birliyi sülhün, təhlükəsizliyin, beynəlxalq əməkdaşlığın qarantıdır.

Regional Siyasi və İqtisadi Dəyişikliklər

Müharibə nəticəsində yaranan yeni geosiyasi reallıqlar, regionun siyasi və iqtisadi şəraitini də dəyişirdi. Azərbaycan, müharibədən sonra bölgədəki infrastruktur və iqtisadi layihələrə sərmayələr yatırmağa başladı. Qarabağ bölgəsinin bərpası və inkişafı üçün müxtəlif layihələr həyata keçirildi. Bu, Azərbaycanın iqtisadi potensialını artırdı və regionda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda müttəfiq ölkələr “böyük qayıdışı” təmin etmək üçün Azərbaycana dəstək oldular

Azərbaycan isə tarixi kommunikasiyaların mərkəzi dövrləri olaraq dünyaya integrasiyasını gücləndirdi. Həmçinin də görülməmiş humanizm nümayiş etdirdi. İstər Müharibə dövründə, istərsə də sonra atdığı addımlarda beynəlxalq hüquq və konvensiyalara tam əməl etmişdir.

Nəticə

İkinci Qarabağ Müharibəsi, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı uzun müddət davam edən münaqişənin yeni bir mərhələyə girməsinə səbəb oldu. Azərbaycan, müharibə nəticəsində ərazi

bütövlüyünü təmin etdi və regional geosiyasi vəziyyəti dəyişdirdi. Ermənistan isə müharibə sonrası çətin bir vəziyyətlə qarşılaşdı. Bu yeni geosiyasi reallıqlar, bölgədəki siyasi və iqtisadi dinamikaları dəyişdirdi və gələcəkdəki regional əməkdaşlıq və münafişələrin inkişafını təsir edəcəkdir. Azərbaycan Dünyanın aparıcı ölkələri və təşkilatları ilə partnyor olaraq siyasi proseslərdə fəallığını artırmışdır. Zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə Avropaya çıxışı təmin etmişdir. Yaşıl enerji sahəsində Avropa dövlətləri Azərbaycanı partnyor dövlət olaraq görür. Bu sahədə mühüm sənədlər də imzalanmışdır.

İllərdir öz ata-baba yurdlarından qaçqın və köçkün düşmüş xalqımız Dövlət başçımızın uzaqgörən siyasəti nəticəsində “böyük qayıdışı” təmin etmişdir.

Ölkəmiz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransın (COP29) 2024- cü ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək 29-cu sessiyasına sədrlik edəcək. Beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etmək sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Azərbaycan bu mötəbət tədbirə ev sahibliyi etməklə əməkdaşlığın ölkələr üçün əhəmiyyətini bir daha vurğulayacaq.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi dəstixətini davam etdirən dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanı Qafqazın lokomotiv dövlətinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanlı Araz. Yeni küresel mücadelede Kafkasya və Qarabağ sorunu. Ankara: 2013. EkoAvrasya yayımları. Səhifə 43
2. Babaoğlu Hikmət. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi. Bakı: 2007. Elm nəşriyyatı. Səhifə 515
3. Prezident kitabxanası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı 2005. Səhifə 127
4. Şıxəliyev Emin. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: 2006. Nurlan nəşriyyatı. Səhifə 187
5. Şıxəliyev Emin. Rusiya, İran, Türkiyə rekabetləri və Erməni faktoru. Ankara: 2004. Naturel yayımları . səhifə 378

SUMMARY

Nazlı Yaqubova

Azerbaijan's geographical location in the region, its role as a bridge between East and West, its active participation in the creation of the Europe-Caucasus-Asia transport corridor, and the revival of the Great Silk Road elevate the country to a prominent position in the globalizing world. As one of the key countries contributing to the continent's energy security, Azerbaijan plays a crucial role. The country's rich hydrocarbon resources, which have historically attracted interest, continue to enhance its potential by fueling regional interests and political-economic competition among major powers. In 2020, through its counter-offensive operation, Azerbaijan demonstrated to the world the nature of 21st-century warfare and showcased the power of the “iron fist” and “iron will.”

Keywords: *Azerbaijan, conflict, reality, South Caucasus*

РЕЗЮМЕ

Назлы Якубова

Географическое положение Азербайджана в регионе, его роль моста между Востоком и Западом, активное участие в создании транспортного коридора Европа–Кавказ–Азия, а также в восстановлении Великого шелкового пути выводят страну на передовые позиции в глобализирующемся мире. Азербайджан является одной из ключевых стран, играющих важную роль в обеспечении энергетической безопасности континента. Богатые запасы углеводородов, как и в прошлом, так и сегодня, способствуют формированию региональных интересов и политико-

экономической конкуренции между крупными державами, тем самым усиливая потенциал страны. В 2020 году, проведя контрнаступательную операцию, наша страна продемонстрировала всему миру войну XXI века, показав силу «железного кулака» и «железной воли».

Ключевые слова: *Азербайджан, конфликт, реальность, Южный Кавказ*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ REGIONLARININ XARİCİ MƏDƏNİ VƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ İŞTİRAKININ QANUNVERİCİLİK BAZASI

Nəzrin Kəriomova¹

<https://orcid.org/0000-0002-6905-5128>

¹Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: lilia.ahmedova@mail.ru; Tel.: +994557071294

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Respublikası regionlarının xarici mədəni və iqtisadi əlaqələrdə iştirakının bəzi normativ və siyasi-hüquqi aspektləri araşdırılır. Bu sahədə normativ aktların və mövcud reallıqların təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verdi ki, Azərbaycanın qoşulduğu ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və sazişlər ölkəmizin regionlarının transsərhəd və regionlararası əməkdaşlığı üçün geniş imkanlar açır. Ölkənin üzərinə götürdüyü çoxşaxəli beynəlxalq öhdəliklər regionların sosial-iqtisadi inkişafı, mədəni layihələrin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın və onun regionlarının dünyada tanınması üçün əlverişlidir. Aparılmış təhlillər deməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasının unitar quruluşu onun regionlarının beynəlxalq əməkdaşlıqda müstəqil qurumlar kimi deyil, Azərbaycan dövlətçiliyinin üzvi tərkib hissələri kimi iştirakını müəyyən edir. Bu, müəyyən tarixi, siyasi və coğrafi şəraitə və səbəblərə görə fərqli hüquqi və dövlət statusuna malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına da aiddir. Muxtar respublika öz statusuna görə Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə daha geniş hüquq və səlahiyyətlərə malik olsa da, onun xarici əlaqələri Azərbaycan qanunvericiliyi ilə kifayət qədər dəqiq müəyyən edilib. Təqdim olunan faktlardan da belə nəticə çıxır ki, Naxçıvan beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərində müstəsna olaraq Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasına uyğun fəaliyyət göstərir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikasının regionları, Naxçıvan Muxtar Respublikası, xarici əlaqələr, qanunvericilik, beynəlxalq müqavilələr və sazişlər*

GİRİŞ

Təsədüfi deyil ki, dövlətlərin hər hansı inteqrasiya birliyi çərçivəsində regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığın çoxtərəfli dövlətlərarası hüquqi və qanunvericilik bazasının yaradılması prioritet hesab olunur. Qlobal regionallaşma şəraitində, müxtəlif dövlətlərin əraziləri arasında birbaşa əlaqələrin müasir iqtisadi həyatın adi hadisəsinə çevrildiyi bir şəraitdə MDB üzvü olan dövlətlərin regionlarında və sərhədyanı ərazilərində davamlı iqtisadi artım və dövlətlərdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə birlik çərçivəsində regionlararası və transsərhəd

münasibətlərin inkişafı üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Hüquqi mexanizmlər xarici və yerli kapitalın regionlara axınına, regionda biznesin uğurlu inkişafına və çiçəklənməsinə şərait yaratmalıdır.

Ötən illər ərzində sərhədyanı əməkdaşlığın inkişafı məqsədi güdən bir sıra ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır ki, aşağıda onlardan bəziləri sadalanır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhədinin buraxılış məntəqələrində sərhəd bazarlarının yaradılması və fəaliyyəti qaydaları haqqında" 13 fevral 1995-ci il tarixli qərarı [5, s. 150-151].

"Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının sərhədyanı rayonlarında əməkdaşlıq haqqında" sazişin bağlanması ilə əlaqədar Rusiya Federasiyası Hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycan Respublikasının hökumət nümayəndə heyəti haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 1999-cu il 12 mart tarixli sərəncamı.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında sərhəd nümayəndələrinin fəaliyyəti haqqında 2002-ci il 25 yanvar tarixli Saziş [5, s. 159];

Azərbaycanın şəhərləri və regionları ilə ayrı-ayrı ölkələrin şəhər və regionları arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair bir sıra razılaşmalar imzalanmışdır. Belə ki, Bakı şəhəri ilə Minsk şəhəri (18 noyabr 1996-cı il; 8 avqust 2001-ci il; 17 dekabr 2001-ci il), Tbilisi şəhəri (18 fevral 1997-ci il), Ulyanovsk vilayəti (16 may 1997-ci il; 11 aprel 1998-ci il), Moskva şəhəri (13 iyun və 17 iyun 1997-ci il), Kiyev şəhəri (12 sentyabr 1997-ci il), Saratov şəhəri (15 avqust 1998-ci il), Sankt-Peterburq şəhəri (22 avqust 1998-ci il), Kazan şəhəri (7 avqust 2003-cü il), Kiyev vilayətinin İrpen şəhəri (27 iyun 2003-cü il), Astana şəhəri (1 mart 2004-cü il), Daşkənd şəhəri (23 mart 2004-cü il); Sumqayıt şəhəri ilə Belarusun Mogilyov şəhəri (15 may 2008-ci il), Qzaxıstanın Aktau şəhəri (2 oktyabr 2009-cu il), Rusiyanın Nevinnimisk şəhəri (4 oktyabr 2014-cü il); İsmayılı rayonu ilə Minsk vilayətinin Nesvijsk rayonu (2008-ci ildə), Gəncə ilə Ukraynanın Volın vilayəti (9 aprel 2009-cu il), Belarusun Qomel şəhəri (21 noyabr 2013-cü il); Şəki ilə Belarusun Slutsk rayonu (12 noyabr 2009-cu il), Bakının Xətai rayonu ilə Minsk şəhərinin Lenin rayonu (2 iyul 2012-ci il), Naxçıvan şəhəri ilə Brest şəhəri (28 avqust 2012-ci il), Qəbələ rayonu ilə Ukraynanın Roven vilayəti (18 noyabr 2013-cü il) arasında iqtisadi və sosial-mədəni sahələrdə əməkdaşlıq haqqında razılaşmalar [8].

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində regionlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin hüquqi bazasını müəyyən edən fundamental sənəd 21 may 1980-ci il tarixli ərazi icmaları və ya hakimiyyət orqanları arasında Transsərhəd Əməkdaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasıdır. Konvensiyanın hər bir Razılığa gələn Tərəfi ərazi icmaları və hakimiyyət orqanları arasında transsərhəd əməkdaşlığı təşviq etməyi və transsərhəd əməkdaşlığa mane ola biləcək hüquqi, inzibati və texniki problemlərin həllinə kömək etməyi öhdəsinə götürür. Konvensiya transsərhəd əməkdaşlığı asanlaşdırmaq məqsədinə xidmət edir və bu sahədə milli qanunvericiliyin yaradılmasına kömək edir. Konvensiyanın iştirakçısı olan 33 Avropa

dövləti var. Konvensiyaya transsərhəd əməkdaşlıq orqanının yaradılması imkanını müəyyən edən 9 noyabr 1995-ci il tarixli Protokol və “regionlararası əməkdaşlıq” anlayışını müəyyən edən 5 may 1998-ci il tarixli 2 nömrəli Protokol əlavə edilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyanı 30 mart 2004-cü ildə ratifikasiya etmişdir [9, s.11-12].

Əslində MDB-yə üzv dövlətlərin regionlararası və sərhədyanı əməkdaşlığı ikitərəfli əlaqələr formatında həyata keçirilir. MDB-yə üzv dövlətlərin regionlararası və sərhədyanı əməkdaşlığının konsepsiyası MDB Hökumət Başçıları Şurasının 15 sentyabr 2004-cü il tarixli iclasında təsdiq edilmişdir. Konsepsiya MDB-yə üzv dövlətlərin ikitərəfli regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığının təcrübəsi nəzərə alınaraq MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin icra hakimiyyəti orqanlarının və onların subyektlərinin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, habelə təşkilatların və vətəndaşların regionlararası və sərhədyanı əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyətlərinin məqsəd, prinsip və prioritetlərini müəyyən edir. Konsepsiyaya uyğun olaraq, regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığın əsas vəzifələri aşağıdakılardır: MDB iştirakçısı olan dövlətlərin regionlarının və sərhədyanı ərazilərinin əhalisi, hakimiyyət orqanları və işgüzar dairələri arasında etimad, qarşılıqlı anlaşma və mehriban qonşuluq mühitinin yaradılması; qarşılıqlı faydalı ticarətin həcmünün artırılmasının stimullaşdırılması, MDB-yə üzv dövlətlərin regionları və sərhədyanı əraziləri arasında iqtisadi, mədəni və humanitar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi; mədəni irsin qorunması; maraqlı dövlət orqanları, işgüzar dairələr və əhali qrupları, o cümlədən dövlət sərhədləri ilə ayrılmış etnik icmalar arasında qarşılıqlı əlaqənin sadələşdirilməsi, sərhəd zonasında və xaricdə yaşayan soydaşlara dəstək; sərhədyanı ərazilərdə və regionlarda iqtisadi və sosial infrastrukturun yaradılması və səmərəli inkişafı; sərhədboyu ərazilərin və regionlarının istehsal-sosial bazasından istifadənin səmərəliliyinin artırılması və s. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2009-cu ilədək olan dövr üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər planı ticarət-iqtisadi əməkdaşlığı, transsərhəd xarakterli aktual problemlərin həllini və informasiya sahəsində əməkdaşlığı səciyyələndirən üç bölmədən ibarətdir [9, s.13-15].

Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığı konsepsiyasını aşağıdakı şərtlərlə imzaladı: Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığı Konsepsiyası və Konsepsiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2009-cu ilədək Tədbirlər Planının həyata keçirilməsində milli qanunvericiliyə uyğun olaraq və dövlətin maraqlarına zidd olmayan çərçivədə iştirak edir; bu Sazişdə nəzərdə tutulmuş hüquq, öhdəlik və müddələrin heç biri Azərbaycan Respublikası tərəfindən Ermənistan Respublikasına münasibətdə qəbul edilməyəcəkdir; Azərbaycan Respublikası istənilən vaxt bu müqavilənin 2-ci bəndini dəyişdirmək və ya çıxarmaq hüququnu özündə saxlayır, bu barədə digər tərəflər yazılı şəkildə məlumatlandırılacaqlar [9, s.125].

2010-cu il martın 10-da Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının sərhədyanı ərazilərində daxili işlər orqanları (polis) arasında operativ qarşılıqlı fəaliyyətin razılaşdırılması və

əlaqələndirilməsi məqsədilə Rusiya-Azərbaycan işçi qrupunun iclası keçirilmişdir. Əldə olunmuş razılıqlara uyğun olaraq, 2010-cu il aprelin 6-dan 12-dək sərhəd bölgəsində əməliyyat vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, Azərbaycan ərazisindən mütəşəkkil cinayətkar qrupların maliyyə və digər resurslarının kanallarının qarşısının alınması məqsədi ilə “Sərhəd-səddi” xüsusi əməliyyatı keçirilib. 2010-cu il dekabrın 6-da və 2011-ci ilin oktyabrın 3-4-də Quba şəhərində Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi ilə Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi arasında sərhədyanı əməkdaşlığın təmin edilməsi sahəsində transsərhəd əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi məsələlərinə dair görüş keçirilmişdir. ictimai təhlükəsizlik və transsərhəd mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə üzrə Rusiya-Azərbaycan ixtisaslaşmış işçi qrupunun növbəti iclasları keçirilmişdir. Sərhəd məsələləri üzrə Rusiya-Azərbaycan əməkdaşlığının inkişafı üçün əsas Rusiya Federasiyası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə halların qarşısının alınması və onların nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında 9 yanvar 2001-ci il tarixli sazişdir [6, s. 51-53].

2004-cü il yanvarın 29-da dövlət sərhədinin Rusiya-Azərbaycan bölməsində iki dövlət arasında insanların fasiləsiz gediş-gəlişini və yüklərin daşınmasını daha dəqiq təşkil etməyə imkan verən Yaraq-Qazmalar (Dağıstan) buraxılış məntəqəsi açılıb. Bu, Rusiya-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki Rusiya ilə Azərbaycan arasında yüklərin 90%-ə qədər Dağıstan ərazisindən keçir.

Rusiya tərəfinin Dağıstan Respublikasının Rutul rayonu ərazisindəki Dindidağ aşırımında Rusiya-Azərbaycan sərhədindən buraxılış məntəqəsinin açılması və ona “piyada, ikitərəfli sərhəd keçid məntəqəsi” statusunun verilməsi ilə bağlı sualına cavab olaraq sadələşdirilmiş qaydada”, Azərbaycan tərəfi rəsmi razılıq verib. Rusiya Federasiyası, ilk növbədə Dağıstan və Azərbaycan Respublikası arasında sərhəd əlaqələrinin inkişafı, o cümlədən sərhəd mühafizəsi sahəsində və gömrük xətti boyunca əlaqələndirilmiş fəaliyyətin həyata keçirilməsi məsələlərinə Rusiya-Azərbaycan Hökumətlərarası Şurasının iclaslarında dəfələrlə baxılıb. 1995-ci il oktyabrın 7-də insanların, nəqliyyat vasitələrinin və malların dövlət sərhədindən keçməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması məqsədi ilə Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dövlət sərhədindən buraxılış məntəqələri haqqında hökumətlərarası saziş imzalanmışdır [5, s.52-53].

Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə Tambov, Stavropol, Yekaterinburq, Nijni Novqorod və bir sıra digər şəhərlərdə “Azərbaycanın regionları” turizm sərgiləri keçirilmişdir [5, s.56].

Hazırda MDB-də regionlararası və transsərhəd əməkdaşlığın dövlətlərarası hüquqi bazasının əsasını Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Belarus Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Moldova, Rusiya Federasiyası, Tacikistan Respublikası və Ukrayna Respublikası tərəfindən imzalanmış MDB Hökumət Başçıları Şurasının 15 sentyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin regionlararası və

transsərhəd əməkdaşlığı Konsepsiyası [5, s.8], 2008-ci ilin oktyabrın 10-da Bişkekdə imzalanmış “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv dövlətlərinin sərhədyanı əməkdaşlığı haqqında” [3], habelə «Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin regionlararası əməkdaşlığı haqqında» konvensiyalar təşkil edir. “MDB dövlətlərinin sərhədyanı əməkdaşlığı haqqında konvensiyaya” əsasən, sərhədyanı əməkdaşlıq “sərhədyanı ərazilər arasında xoş qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə və təşviqinə yönəlmiş uzlaşdırılmış fəaliyyət, bu məqsədlərə nail olmaq üçün Tərəflərin qanunvericiliyinə müvafiq qaydada zəruri olan sazişlərin bağlanması” kimi səciyyələndirilmişdir.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin regionlararası əməkdaşlığı haqqında 16 sentyabr 2016-cı il tarixli Konvensiyası birliyə üzv dövlətlərin regionlarında azad (xüsusi) iqtisadi zonaların yaradılmasını; regionlarda yaşayan soydaşlara humanitar əlaqələrin qorunub saxlanmasında və genişləndirilməsində dəstəyin göstərilməsini; investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini; energetika və sənaye sahəsində istehsalat-texniki əməkdaşlıq, o cümlədən birgə proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsini; kənd təsərrüfatı və ərzaq təminatını; nəqliyyatın, nəqliyyat rabitəsinin və infrastrukturunun inkişafı, nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsini; hüquq-mühafizə fəaliyyətində, o cümlədən ictimai asayişin qorunmasında, cinayətlərin qarşısının alınmasında və mübarizədə, o cümlədən qaçaqmalçılıq və qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı mübarizədə əməkdaşlığı; idman, turizm, təhsil, elm və humanitar sahələrdə əməkdaşlığı; gənclərin əməkdaşlığının bütün formalarının dəstəklənməsi və inkişafı, gənclərin problemlərinin həllinə yönəlmiş beynəlxalq layihə və proqramların həyata keçirilməsində iştirakı; tarixi-mədəni irs obyektlərinin mühafizəsi və istifadəsi üzrə proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsini; ticarət və yarmarka fəaliyyətini və s. sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu [4].

Regionlararası əməkdaşlığı təşkil etmək və əlaqələndirmək məqsədilə MDB ölkələrində qarşılıqlı fəaliyyətin konkret sahələrində hökumətlərarası komissiyalar fəaliyyət göstərirlər. Bu komissiyalar, alt komissiyalar, komitələr və alt komitələri özündə birləşdirən mürəkkəb struktura malikdirlər. 2014-cü il üçün Azərbaycan Respublikasının 7 regionu regionlararası əməkdaşlığı tənzimləyən ikitərəfli sazişlərdə iştirak edirdi [7].

Regionlararası və sərhəd əməkdaşlığı şərtlərinin hüquqi tənzimlənməsini inkişaf etdirmək məqsədilə MDB Üzv Dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyası “Sərhədlərarası əməkdaşlıq haqqında” və “Regionlararası əməkdaşlıq haqqında” nümunəvi qanunlar hazırlayıb qəbul etmişdir [7].

Rusiya ilə Azərbaycan arasında ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar Rusiyanın ayrı-ayrı regionları ilə də inkişaf edir. Rusiya Federasiyasının 85 subyekindən 78-i Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrdə iştirak edir [10, s.56].

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri İ.Əliyev və T.Ərdoğan Qarabağın Şuşa şəhərində Şuşa Bəyannaməsini imzaladılar. Bu sənədin imzalanmasında məqsəd Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətləri gücləndirməkdir. Bəyannamənin vacib istiqamətlərdən biri də

intellektual texnologiyalardan istifadə etməklə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin Azərbaycan-Türkiyə hissələrində tranzit və nəqliyyat potensialının daha da inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması, regionda nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin bərpası və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafının təşviqidir. Zəngəzur dəhlizi iqtisadi baxımdan nominal ÜDM-i 1,1 trilyon ABŞ dollarından çox olan türkdilli ölkələri birləşdirməklə yanaşı, həm də Azərbaycan Respublikasının strateji əhəmiyyətini artıracaq. Dəhliz Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisindən bu nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını təmin edəcək.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanan bəyannamə Qarabağın tarixi irsi qorunmaqla müasir standartlara uyğun bərpa olunacaq turizm potensialının dirçəldilməsi və artırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni yol infrastrukturunun yaradılması və Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi iqtisadiyyatın bir sıra digər sahələri kimi turizmin də daha da inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Təcrübə göstərir ki, istənilən turizm bölgəsinə turist axınına şərait yaradan rahat yol infrastrukturudur. Turizm baxımından Şuşanın, Kəlbəcərin, Laçının potensialı yüksək qiymətləndirilir [10, s.79-80].

Azərbaycan bölgələri arasında Naxçıvan Muxtar Respublikası öz coğrafi və hüquqi-siyasi statusuna görə xüsusi yer tutur. Bu respublika, 1998-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya əsasən, "Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika" kimi təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 5-ci maddəsinin 8-ci bəndinə görə muxtar respublikanın Ali vəzifəli şəxsinə Naxçıvan Muxtar Respublikasını xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla, habelə başqa fiziki və hüquqi şəxslərlə münasibətdə təmsil etmək səlahiyyəti verilir. Sözügedən maddənin III hissəsi ilə isə Ali vəzifəli şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən olunmuş qaydada ölkəmizin beynəlxalq münasibətlərində Naxçıvan Muxtar Respublikasını təmsil etmək hüququna malikdir [2, s.133-134].

2005-ci ilin oktyabrın 31-də imzalanmış Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının həmsərhəd və digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi, ticarət, elmi-texniki və mədəni münasibətlərinin genişlənməsini və Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu münasibətlərdə iştirakını nəzərə alaraq", Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı İdarəsi yaradılmışdır. Bu idarənin təşkilində məqsəd kimi "Azərbaycan Respublikasının vahid xarici siyasət xəttinin həyata keçirilməsini və bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin müvafiq vəzifə və funksiyalarının Naxçıvan Muxtar Respublikasında fasiləsiz və ardıcıl həyata keçirilməsini təmin etmək" göstərilirdi. Onun "Əsasnaməsi"nə görə [1], İdarə öz fəaliyyətini muxtar qurumun ən müxtəlif hakimiyyət orqanları, Naxçıvanda yaşayan və fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərlə, xarici dövlətlərin mövcud konsulluqları, beynəlxalq təşkilatların nümayəndəlikləri ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirir. İdarənin əsas vəzifələri sırasında ölkəmizin vahid xarici siyasi xətti çərçivəsində, mövcud beynəlxalq

münasibətlərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının iştirakını təmin etmək, iqtisadi, ticarət, elmi-texniki və mədəni məsələlərlə bağlı muxtar respublikanın xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının inkişafına kömək göstərmək, muxtar qurumun dövlət hakimiyyəti orqanlarının Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində razılaşdırılmış fəaliyyətinin təmin edilməsində iştirak etmək və s. göstərilmişdir. Göründüyü kimi, sözügedən normativ aktda Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələri onun federativ dövlətin subyekti kimi deyil, vahid Azərbaycan dövlətinin unitar quruluşuna uyğun olaraq nizamlanmaqdadır. Bu isə Naxçıvan MR-in beynəlxalq əməkdaşlığını sırf Azərbaycan siyasi-hüquqi məkanının ayrılmaz parçası olması müddəasından irəli gəlir.

Beləliklə, Azərbaycanın qatıldığı ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və sazişlər ölkəmizin bölgələrinin sərhədyanı və regionlararası xarici əlaqə və əməkdaşlığı üçün geniş imkanlar açmaqdadır. Ölkəmizin beynəlxalq öhdəlikləri bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafına, mədəni layihələrin həyata keçirilməsinə, Azərbaycanın və onun regionlarının dünyada tandılmasına əlverişli şərait yaradır. Aparılan təhlillər söyləməyə əsas verir ki, ölkəmizin unitar quruluşu bölgələrin beynəlxalq əməkdaşlıqda bu və ya digər dərəcədə müstəqil subyekt statusunda deyil, Azərbaycan dövlətçiliyinin üzvi komponenti qismində iştirakını şərtləndirir. Bu, müəyyən tarixi, siyasi və coğrafi hallar və səbəblər üzündən fərqli hüquqi-dövləti statusa malik Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün də keçərlidir. Baxmayaraq ki, muxtar respublika öz statusuna görə Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən daha geniş hüquq və səlahiyyətlərə malikdir, onun da xarici əlaqələri Azərbaycan qanunvericiliyi tərəfindən yetərincə aydın təsbit olunmaqdadır. Gətirilən faktlardan da bəlli olur ki, Naxçıvan beynəlxalq əməkdaşlıq aksiyalarında müstəsna olaraq Azərbaycanın xarici siyasi strategiyasına müvafiq surətdə davranır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı İdarəsi” haqqında Əsasnamə, 31 oktyabr 2005-ci il // <https://e-qanun.az/framework/10813>
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarda / tərtibçi, oçerk və mətnlərin müəllifi E. Cəfərli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – 205 s.
3. Конвенция о приграничном сотрудничестве государств - участников Содружества Независимых Государств (Бишкек, 10 октября 2008 г.) // <https://base.garant.ru/2567672/>
4. Конвенция о межрегиональном сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств от 16 сентября 2016 года // <https://cis.minsk.by/reestr2/doc/4990#text>
5. Межрегиональное и приграничное сотрудничество государств – участников СНГ: проблемы и перспективы (информационно-аналитическая записка). Москва, 2006 год. 242 с.

6. Межрегиональное и приграничное сотрудничество государств – участников СНГ (информационно-аналитическая записка). Москва, 2011 год. 77 с.
7. Решение о роли Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ в развитии межрегионального сотрудничества государств – участников СНГ от 10 октября 2014 года. <https://cis.minsk.by/reestr2/doc/4990#text>
8. Соглашения между регионом государства – участника СНГ и регионом государства – участника СНГ. <https://e-cis.info/cooperation/3746/86869/>
9. Состояние и перспективы развития межрегионального и приграничного сотрудничества государств – участников СНГ (информационно-аналитическая записка). Москва, 2004 год. 141 стр.
10. Шюкюров М.Ф. Внешнеполитические приоритеты Азербайджана в практике взаимодействия с региональными государствами. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва – 2023. 201 с.

РЕЗЮМЕ

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УЧАСТИЯ РЕГИОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ВО ВНЕШНИХ КУЛЬТУРНЫХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ

В представленной статье рассматриваются некоторые нормативные и политико-правовые аспекты участия регионов Азербайджанской Республики во внешних культурных и экономических связях. Анализ нормативных актов и существующих реалий в этой области позволил заключить, что двусторонние и многосторонние договоры и соглашения, участником которых является Азербайджан, открывают широкие просторы для приграничного и межрегионального сотрудничества регионов нашей страны. Разносторонние международные обязательства страны благоприятствуют для социально-экономического развития регионов, реализации культурных проектов, популяризации Азербайджана и его регионов в мире. Проведенный анализ позволяет утверждать, что унитарное устройство Азербайджанской Республики обуславливает участие его регионов в международном сотрудничестве не как самостоятельных субъектов, а в качестве органических составных частей азербайджанской государственности. Это касается и Нахчыванской Автономной Республики, которая в силу определенных исторических, политических и географических обстоятельств и причин имеет иной правовой и государственный статус. Хотя автономная республика в силу своего статуса обладает более широкими правами и полномочиями, чем другие регионы Азербайджана, ее внешние связи достаточно четко определены азербайджанским законодательством. Из

представленных фактов также следует, что Нахчыван в вопросах международного сотрудничества действует исключительно в русле стратегии внешней политики Азербайджана.

Ключевые слова: *регионы Азербайджанской Республики, Нахчыванская Автономная Республика, внешние связи, законодательство, международные договоры и соглашения*

SUMMARY

LEGISLATIVE BASES OF PARTICIPATION OF REGIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN EXTERNAL CULTURAL AND ECONOMIC RELATIONS

The presented article examines some normative and political-legal aspects of participation of regions of the Republic of Azerbaijan in external cultural and economic relations. Analysis of normative acts and existing realities in this area allowed to conclude that bilateral and multilateral treaties and agreements to which Azerbaijan is a party open up wide scope for cross-border and interregional cooperation of regions of our country. The country's diverse international obligations are favorable for the socio-economic development of regions, implementation of cultural projects, popularization of Azerbaijan and its regions in the world. The conducted analysis allows to assert that the unitary structure of the Republic of Azerbaijan determines participation of its regions in international cooperation not as independent entities, but as organic components of the Azerbaijani statehood. This also applies to the Nakhchivan Autonomous Republic, which, due to certain historical, political and geographical circumstances and reasons, has a different legal and state status. Although the autonomous republic, by virtue of its status, has broader rights and powers than other regions of Azerbaijan, its external relations are quite clearly defined by Azerbaijani legislation. It also follows from the presented facts that Nakhchivan acts exclusively in line with the foreign policy strategy of Azerbaijan in matters of international cooperation.

Key words: *regions of the Republic of Azerbaijan, Nakhchivan Autonomous Republic, external relations, legislation, international treaties and agreements.*

THYMELAEACEAE JUSS. FƏSİLƏSİNDƏ SİSTEMATİK DƏYİŞİKLİKLƏR

Tariyel Talibov

Orcid ID: 0000-0001-6455-8255

t_talibov@mail.ru

ARETN Bioresurslar İnstitutu (Naxçıvan); Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

Ənvər İbrahimov

ORCID iD: [0000-0003-1632-5259](https://orcid.org/0000-0003-1632-5259)

enver_ibrahimov@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: t_talibov@mail.ru ; Tel.: (+994)-50-211-61-37

XÜLASƏ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının florasının biomüxtəlifliyində maraqlı və xarakterik olan fəsilələrdən biri də *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsidir. Növlərin sayının az olmasına baxmayaraq, onlar Qafqaz ekoregionunda qarıqa və friqana bitki örtüyünün formalaşmasında əsas elementlərdən biri hesab olunurlar. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 3 cinsə aid 5 növlə təmsil olunurlar. Fəsilənin bir neçə mübahisəli növləri molekulyar tədqiqatlara əsaslanaraq son sistematik mövqelərini tapdılar. *Steleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed. növü *Steleropsis* Pobed cinsindən xaric edilərək, *Diarthron* Turcz cinsinə daxil edilərək *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan növü olmuşdur. *Daphne transcaucasica* Pobed. növü VU D2 statusu ilə Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Təbiətdəki mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq gələcəkdə *Daphne mucronata* Royle növünün Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Açar sözlər: *Thymelaeaceae*, Canavargiləsi, *Daphne*, *Diarthron*, Qırmızı kitab

Giriş. Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən fəsilələrdən biri də *Thymelaeaceae* Juss. - Canavargiləşikimilər fəsiləsidir. Fəsilə ilk dəfə olaraq 1789-cu ildə Antuan Loran de Juss tərəfindən yaradılmışdır. Borulu bitkiləri tədqiq edən Herber B.E. [18] *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsi daxilində dəyişikliklər etmiş, cinslərdən bəziləri (*Tepuianthus* Maguire et Steyerl.) fəsilədən çıxarılmış, *Atemnosiphon* Leandri və *Englerodaphne* Gilg cinsləri *Gnidia* L. cinsinə, *Eriosolena* Blume cinsi *Daphne* L. cinsinə və *Thecanthes* L. cinsi isə *Pimelea* Banks ex Gaertn. cinsinə birləşdirilərək cins sayı 45-ə çatdırılmışdır. Christenhusz Maarten J. M. və b. [17, s.209] araşdırmasına əsasən *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsinə 46 cinsə daxil olan 913 növ daxil edilmişdir.

Material və metodika. Tədqiqat materialı olaraq *Malvales* Juss. ex Bercht. & J.Presl sırasının *Thymelaeaceae* Juss., nom.cons - Canavargiləşikimilər fəsiləsinə daxil olan növlər götürülmüş, onların taksonomik bölgüsü təhlil edilmişdir. Tədqiqat metodları üçün dünya florasında qəbul edilmiş qabaqcıl və əsaslandırılmış sistematik bölgülər götürülmüşdür [16;17;18;19;20].

Eksperimental hissə. *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsinin taksonomik tərkibinin qonşu regionlardakı vəziyyəti araşdırılmışdır. Bu fəsilə geniş həcmdə keçmiş SSRİ florasında [14, s.299-307] 7 cinsə daxil olan 38 növ olmaqla göstərilmişdir, eyni zamanda növlər arasında yerdəyişilmələrə baxmayaraq bu bölgü sayı, yəni 7 cinsə daxil olan 38 növ S.K. Çerepanovun [15, s.945-946] əsərində də qeyd edilmişdir. Gürcüstan florasında [13, s.48-60] 3 cinsə daxil olan 10 növ, Ermənistan florasında [12, s.121-131] 4 cinsə daxil olan

8 növ, “Конспект флоры Кавказа” [9, s.514-518] əsərində 5 cinsə daxil olan 14 növ və İran florasında [16, s.480-481] isə 5 cinsə daxil olan 11 növ qeyd edilmişdir.

A.A. Qrossheym [8, s.212-220] “Флора Кавказа” əsərində *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsinə dünyada 40 cinsə aid 500-ə qədər növün daxil olduğunu göstərmiş və Qafqaz regionunda flora biomüxtəlifliyini tədqiq edərkən isə 4 cinsə aid 15 növ aşkar edilmişdir. Həmin əsərdə Naxçıvan MR ərazisində bu fəsiləyə aid aşağıdakı növlərin təsbit edildiyi qeyd olunmuşdur:

Ordo: *Malvales* Juss. ex Bercht. & J.Presl

Familia: *Thymelaeaceae* Juss. - Canavargiləşikimilər

1. Genus: *Thymelaea* Mill. - Timela

1(1) *Thymelaea passerina* (L.) Coss. et Germ. - Adi timela

2. Genus: *Daphne* L. - Canavargiləsi

2(1) *Daphne transcaucasica* Pobed. - Cənubi Qafqaz c.

3(2) *D. angustifolia* C. Koch - Uzunsovyarpaq (Daryarpaq) c.

3. Genus: *Diarthron* Turcz. - Diartiron

4(1) *Diarthron vesiculosum* (Fisch. et C.A. Mey. ex Kar et Kir.) C.A. Mey - Qovuqlu diartiron

4. Genus: *Stelleropsis* Pobed. - Cincillimə

5(1) *Stelleropsis magakjani* (Sosn.) Pobed. - Magahyan cinciliməsi

“Флора Азербайджана” [11, s.299-307] əsərində dünya üzrə cins sayı 47 göstərməklə, Qafqaz və o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində 4 cins və ona aid 9 növün yayıldığı bildirilir. Naxçıvan MR ərazisində isə bu fəsilə yuxarıda qeyd edilən formatda 4 cins və 5 növlə təmsil olunur.

S.K. Çerepanov [15, s.945-946] tərəfindən Azərbaycan florasında qeyd olunan növlər daxilində təsnifata görə bir çox dəyişikliklər edilmişdir. *Daphne angustifolia* C. Koch növü *D. mucronata* Royle növünə, *D. transcaucasica* Pobed. növü isə *D. kurdica* (Bornm.) Bornm. növünə aid edilmişdir.

T.H. Talibov Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyinə dair apardığı tədqiqat nəticəsində ilk dəfə olaraq ərazidə 4 cinsə daxil olan 6 növün olduğunu göstərmiş [5, s.35-36], daha sonra T.H. Talibov və Ə.Ş. İbrahimovun nəşr etdirdiyi Naxçıvan MR florasının taksonomik spektri əsərində isə 4 cinsə aid aşağıdakı 5 növ verilmişdir [6, s.124].

Fam.: *Thymelaeaceae* Juss. - Canavargiləşikimilər

1. Genus: *Thymelaea* Mill. - Timela

1(1) *Thymelaea passerina* (L.) Coss. & Germ. - Adi timela

2. Genus: *Daphne* L. - Canavargiləsi

2(1) *Daphne mucronata* Royle (*D. angustifolia* C.Koch) - İtiüclü canavargiləsi

3(2) *D. transcaucasica* Pobed. [*D. kurdica* (Bornm.) Bornm.] - Cənubi Qafqaz c.

3. Genus: *Diarthron* Turcz. - Diartiron

4(1) *Diarthron vesiculosum* (Fisch. & C.A. Mey. ex Kar. & Kir.) C.A. Mey. - Qovuqlu diartiron

4. Genus: *Stelleropsis* Pobed. - Cincilimə

5(1) *Stelleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed. - Maqakyan cinciliməsi

Əsgərov A.M. [2, s.154-162] “Azərbaycanın bitki aləmi” əsərində Azərbaycanda 4 cinsə daxil olan 9 növ, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə 4 cinsə aid 5 növün yayıldığını göstərmişdir. T.H. Talibov və Ə.Ş. İbrahimovun [15, s.145-146] Naxçıvan MR florasının taksonomik spektrinə aid təqdim etdiyi ikinci nəşrdə bəzi növlər sinonim kimi qeyd edilmişdir. N.Novruzi və T.Talibovun [3, s.56-59] Cənubi Qafqaz canavargiləsinin müasir vəziyyəti və mühafizə yollarına dair təqdim olunan əsərdə də eyni sistematik mövqe saxlanılmışdır. Fəsilənin filogenetik əlaqələri, həmçinin molekulyar səviyyədə tədqiq materialları da sistematik taksonların mövqələrinin dəqiqləşdirilməsi baxımından önəmli rol oynamışdır [21;22]. Nəhayət, son olaraq Kral Botanika Bağları, Kyu [World Checklist of Vascular Plants; Royal Botanic Gardens, Kew,

2024-06-04] tərəfindən tərtib edilən son siyahıya əsasən *Malvales* Juss. ex Bercht. & J.Presl sırasına daxil olan *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsi 52 cinslə təmsil olunur [19;20]. Son taksonomik bölgüdə artıq *Steleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed. növü sinonim kimi *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan növünə verilmişdir:

Ordo: *Malvales* Juss. ex Bercht. & J.Presl

Fam.: *Thymelaeaceae* Juss., nom.cons.

Subfam.: *Thymelaeoideae* Burnett

Trib. *Daphneae* Meisn.

1. Genus: *Daphne* L. - Canavargiləsi

Sect. 1. *Daphnanthes* C.A. Mey.

1(1) *Daphne transcaucasica* Pobed. (*D. kurdica* (Bornm.) Bornm.), 1950, Бот.мат. (Ленинград), 12: 136; Pobed.1949, Флора СССР, 15: 497, descr. ross. - *D. oleoides* Schreb. var. *brachyloba* auct. non Meisn.: Сосн., 1910, Мат. Фл. Кавказа 3,9:265; Гроссг. 1932, Фл. Кавказа 3: 90 - *D. oleoides* Schreb. *kurdica* auct. non (Bornm.) Bornm., p.p., quoad pl. cauc.: Kit Tan, 1982, Fl. Turk. 7: 525. - Cənubi Qafqaz canavargiləsi

Typus: "Rip. Gunei, prope Djil, in declivis lapidosis, 6700-7000, 2.VII. 1928. A. Şelkovnikov et E. Kara-Murza (LE). Ermənistandan təsvir olunmuşdur. Cənubi Qafqaz canavargiləsi Ardicdağ, Qaraquş dağı və Qapıcıq dağı ərazisində bitir. Dekorativ kol bitkisi. Qaraquş dağından gətirib Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağında əkməmiş, lakin inkişafı son dərəcə zəif gedir, hətta gətirilən 3 koldan ikisi qurumuşdur. Tədqiqat zamanı Qaraquş dağında demək olar ki, bütün kollar üzərində yalnız 2-3 ədəd meyvə müşahidə edə bildik. Çobanlar kolları qırıb qurudaraq yanacaq kimi istifadə edirlər. Beləliklə, qlobal iqlim dəyişkənliyi səbəbindən bu növün həm reproduktiv orqanları zəif inkişaf edir, həm də əhali tərəfindən köklənilərək yandırıldığından, nadir bitkilər siyahısına düşmüşdür. Son dövrlər Culfa rayonunun Nəhəcir - Göynük və Ordubad rayonunun Parağa kəndləri ətrafında da tək-tək kolu rast gəlinmişdir. Göründüyü kimi rast gəlinən hər bir biotopda populyasiya sayı məhduddur.

2(2) *Daphne mucronata* Royle, 1836, III, Bot. Himal. Mts. 1:322, tab. 81, fig.2 - *D. angustifolia* C.Koch, 1849, Linnaea, 12:611; Гроссг. 1932, Фл. Кавказа 3: 91; Побед. 1949, Флора СССР, 15: 494. (*D. angustifolia* C. Koch) - Daryarpaq canavargiləsi

Cənubi Asiyadan (Himalay) təsvir edilmişdir. Naxçıvan MR ərazisində bu növ Şahbuz rayonunun Keçili kəndi yaxınlığındakı Çınqıllı bulaq ərazisində rast gəlinir.

2. Genus: *Diarthron* Turcz.(*Steleropsis* Pobed.) - Diartron

3(1) *Diarthron vesiculosum* (Fisch. et C.A. Mey. ex Kar et Kir.) C.A. Mey. 1843, Bull. Phys.-Math. Acad. Sci. (Petersb.), 1: 359.- *Passerina vesiculosum* Fisch. et C.A. Mey. ex Kar et Kir. 1842, Bull. Soc. Nat. Moscou, 15: 444; Fisch. et C.A. Mey.1839, Bull. Soc. Nat. Moscou, 14: 170, nom. Nud. - Qovuqlu diartiron

Türkmənistandan təsvir olunmuşdur. Typus: "In Turcomania boreali, №790, Karelın". Qovuqlu diartiron Naxçıvan düzənliyi və Naxçıvan dağlıq botaniki-coğrafi rayonlarında yayılmışdır.

4(2) *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan [*Steleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed., 1949, Фл. СССР, 15:510. - *Stellera magakjanii* Sosn., 1949, Док. АН Арм. ССР, 7,3:138.- *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan,1982, Notes Roy. Bot. Gard. Edinb. 40: 221] - Maqakyan diartironu

Ermənistan ərazisindən təsvir olunmuşdur. Typus: "Distr. Malışka, in pascuis prope Gniscik, 15.VI. 1940, A. Magakjan (TBI), Kit Tan Naxçıvan ərazisi üçün qeyd edir. Maqakyan diartironu, yalnız Naxçıvan MR ərazisində, Naxçıvan yüksək dağlıq botaniki-coğrafi rayonunun Ardicdağ və Qaraquş dağlarının subalp çəmənliklərində bitir və nadir növdür.

3. Genus: *Thymelaea* Mill. nom.cons. - Timella

5(1) *Thymelaea passerina* (L.) Coss. & Germ. Synops. Analit. Ed. 2, 360 (1859) - Сосновский, Fl. Cauc. crit. III,9, 253 (1910) - Прилишко Фл. Азерб. VI, 300 (1955) - *Stellera passerina* L. Sp. Pl. 559 (1753) -

M.B. I, 300. - *Lygia passerina* Fas. - Boiss. IV, 1052 - Липский, 440. - Гроссгейм, III, 89 - Гроссгейм, Определ. 185. - *Passerina annua* Wickstr. - Ldb. III, 545 - *Adi timela*

Avropadan təsvir olunub. Lectotypus (Kit Tan, 1980:237): herb. Linn. 503.1 (Linn.). *Timela* cinsinə daxil olan *Adi timela* Naxçıvan düzənliyi və Naxçıvan dağlıq botaniki-coğrafi rayonunda yayılmışdır.

Həyat formalarına görə *Thymelaeaceae* Juss. fəsiləsinə daxil olan bitkilər əsasən kol və ağac formalıdırlar, lakin lian və ya otşəkilli formalarına da rast gəlinir. Çiçəkləri ikicinsli və ya bircinsli, müntəzəm və ya nadir hallarda bir qədər nizamsız olub, gecələr xoş ətirlidir. Kasa yarpaqları boruşəkilli və ya qıfşəkilli olub, bəzən yumurtalıqdan yuxarıda olur, çox vaxt ləçəklər formasındadır. Yarpaqlar ardıcıl və ya qarşı-qarşıya, bəzən dəstəşəkilli düzülüşlüdür, oturaq və ya qısa saplaqlıdır, sadə və tamkənarlıdır.

Meyvələri adətən giləmeyvə, bəzən çəyirdək formasındadır. Toxum əsasənətlə əlavəli, xarici qabığı nazik və ya qabığaoxşar örtüklü, adətən qara rəngli, endospermli və ya endospermsizdir, embrion düzdür. Meyvəyanlığı düz və ya qalınlaşmış, dar və ya enlidir. Yumurtalıq üstüdür, 1-2 (nadir hallarda 4-12) yuvalıdır, oturaq və ya qısa ayaqlıdır. Xarici tərəfdən yumurtalıq bir sapla plasentaya bağlanır. Hər yuvada adətən bir yumurtacıq olur və toxum sapı əyri olduğundan, yumurta hüceyrəsi anatrop və ya ters çevrilmiş adlanır. Ağzıciq başcıq və ya əmzikşəkillidir.

Fəsilənin *Daphne* L. - Canavargiləsi cinsinə daxil olan növlər alçaqboyu kolşəkilli bitkilərdir. Yarpaqları çılpaq, qalın dəricikli, 1-6 sm uzunluğunda və 7-12 mm enində olur. Yarpaqlar gövdələrin uc hissəsində dəstə şəkilində yerləşir. Çiçəkləri ikicinsli olub, komaşəkilli və ya fırçaşəkilli başcıqda yerləşirlər. Çiçəkyanlığı dördtilimlidir. Erkəkciklərinin sayı 8 ədəd olub, çiçəkyanlığının yarpaqcıqları qədərdir və ya onlardan iki dəfə artıq olub, çiçəkyanlığının borusuna bitişmişdir. Çiçəkləri qalxancıqlarda və ya salxımlardadır, ya da tək-təkdir. Çiçəkləri ətirli, solğun, xaricdən qırmızımtıl-çəhrayı, daxildən isə ağ rəngdə olub, koma halında yarpaq qoltuğunda və ya zoğun uc hissəsinə yaxın yerdə yerləşirlər.

Çiçəkyaşağı rəngli olub, tozlanmadan sonra bütöv düşür. Meyvəsi parlaq-qırmızı rəngli gözəl görünüşlü giləmeyvədir, toxumu isə çəyirdəkdir. Ona görə də həm çiçəkləyəndə topa şəkilli bir bukəti xatırladır, həm də meyvə yetişən dövrdə parlaq qırmızı rəngli giləmeyvələri zoğun uc hissəsinə toplaşdığından, çox dekorativ bir görkəm alırlar. Məhz buna görə də bu cinsə daxil olan bütün növlər dekorativ kol bitkiləri hesab edirlər. Adətən bu bitkilərə yüksək dağların quzey yamaclarında, qar yığınları yaxınlığında rast gəlmək olur [Şəkil 1].

Şəkil 1. *Daphne transcaucasica* Pobed. - Cənubi Qafqaz canavargiləsi

Canavargiləsi cinsinə daxil olan bütün növlərinin orqanlarında, xüsusən meyvə və qabığının tərkibində güclü zəhərli maddələr vardır. Bu maddələrə dafnin, mezerein, kokkoqnin və s. daxildir. Onun tərkibində alkaloidlərin də olması müəyyən edilmişdir. Bütün inkişaf fazalarında onun yerüstü hissələrində çoxlu miqdarda alkaloidlər olur, qurudulduqda isə yarpaq və meyvələrdə nisbətən azalır. Otlarlarda heyvanlar canavargiləsini qətiyyənlə yemir, ona görə də heyvanların ondan zəhərlənməsi halları azdır. Canavargiləsinin qabığı və yarpağının yeyilməsi nəticəsində atlarda 3 gün ərzində ağır zəhərlənmə əlamətlərinin baş verdiyi təcrübə yolu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Əzilərək suya tökülən meyvəsi balıqları keyləşdirərək suyun üzərinə çıxartdıqlarından, brokonerlər çox vaxt bundan istifadə edirlər. Adi canavargiləsi - *Daphne mezereum* gövdəsindən tibbdə dərinə güclü qıcıqlandıran və ya yaranı dəşən bir vasitə kimi istifadə olunur. Bütün bunlarla yanaşı cinsin bütün növləri, həm də yaxşı balverən bitkilərdir.

Canavargiləsi cinsinə daxil olan Daryarpaq və Cənubi Qafqaz canavargiləsi növləri Naxçıvan MR ərazisində azsaylı olduğundan, xüsusən sonuncu növ, həm də məhdud ərazilərdə yayıldığından tərəfimizdən Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabına [4, s.341-343] Vulnerable - VU A1d;B1bc(ii) statusu ilə daxil edilmişdir. Azərbaycanın Qırmızı kitabının III nəşrinə (1, s.234) Cənubi Qafqaz canavargiləsi (Kürd canavargiləsi) növü Vulnerable - VU D2 statusu ilə tərəfimizdən daxil edilmiş, yeni yayılma zonalar: Şərur rayonunda Qaraquş dağı, Culfa rayonunda Nəhəcir və Göynük kəndləri, Ordubad rayonunda isə Parağa kəndi ətrafında aşkar edilmişdir.

Fəsilə bitkiləri geniş spektrli tətbiq sahələrinə malikdirlər, dekorativ bitkilər olaraq gülçülükdə istifadə olunmaqla yanaşı, bəzi növlərindən dərman preparatları, həm də lifindən ip və parça da hazırlanılır.

Nəticə. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində fəsilə 3 cinsə daxil olan 5 növlə təmsil olunurlar. Son sistematik bölgüyə əsasən *Steleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed. növü *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan növünün sinonimi olmuşdur. *Daphne transcaucasica* Pobed. [*D. kurdica* (Bornm.) Bornm.] - Cənubi Qafqaz canavargiləsi növü VU D2 statuslu olaraq Azərbaycan və o cümlədən, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabına salınmışdır. Təbiətdəki son mövqeyini nəzərə alaraq *Daphne mucronata* Royle (*D. angustifolia* C.Koch) - İtiüclü canavargiləsi növünün də gələcəkdə Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabına daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Üçüncü nəşr. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan flora növləri. Bakı: İmak mətbəəsi, 2023, 510 s.
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər - *Embryophyta*). Bakı: TEAS Press, 2016, 443 s.
3. Novruzli Nurlanə, Talibov Təriyel. Cənubi Qafqaz canavargiləsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir vəziyyəti və mühafizə yolları. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2020, № 8 (109), s. 56-59
4. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı. (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Cild II. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 678 s.
5. Talibov T.H. Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2001, 192 s.
6. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: əcəmi NPB, 2008, 426 s.
7. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Bakı: Şirvanəşr NPB, 2021, 426 s.
8. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Изд-во АН СССР. Москва - Ленинград, 1962. Т.6, с. 212-220
9. Конспект флоры Кавказа / Из-во С. Петербургского университета, 2012, Т.3(2), 624 с.(с.514-518)
10. Флора Азербайджана. Баку: Изд-во. АН Азерб. ССР, 1955, т.6, с.299-307
11. Флора Армении. Ереван: Изд АН Арм. ССР. 1973, Т.6, с.121-131
12. Флора Грузии. Тбилиси: Изд. «Мецниереба», 1984, Т. 9, с. 48-60

13. Флора СССР. Москва-Ленинград: Из-во АН СССР, 1949, Т.15, с. 481-515
14. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). "Мир и семья-95", С.-Петербург. 1995, 992 с.
15. Biodiversity of Plant Species in Iran. The vegetation of Iran. Plant species. Red Data of Iran. Endemic species. Rare species. Species threatened by extinction. A. Ghahreman, F. Attar. Tehran University Publications. Tehran, 1999. Vol. 1, 1176 s.
16. Christenhusz, Maarten J. M.; Zhang, Xian-Chun; Schneider, Harald (18 February 2011). "A linear sequence of extant families and genera of lycophytes and ferns" (PDF). *Phytotaxa*. 19: 7-54. ISSN 1179-3163
17. Herber B.E. "*Thymelaeaceae*" In: The Families and Genera of Vascular Plants vol.V (Klaus Kubitzki and Clemens Bayer, volume editors). Springer-Verlag: Berlin, Heidelberg (2003)
18. The record derives from World Checklist of Vascular Plants. Facilitated by the Royal Botanic Gardens, Kew. (data supplied on 2024-06-04) which reports it as an accepted name (record 42000196)
19. "*Thymelaeaceae* Juss". Plants of the World Online. Royal Botanic Gardens, Kew. Retrieved 16 September 2024.
20. *Thymelaeaceae*. Published in: Antoine Laurent de Jussieu *Genera Plantarum*, page 76. Herrisant & Barrois, Paris.(1789). In: Gen. Pl. 76, nom. cons. source: Catalogue of Life
21. David Galicia - Herbada (2006). "Origin and diversification of *Thymelaea* (*Thymelaeaceae*): inferences from a phylogenetic study based on ITS (rDNA) sequences". *Plant Systematics and Evolution* 257(3-4):159-187.
22. Michelle van der Bank, Michael F. Fay, and Mark W. Chase (2002). "Molecular Phylogenetic of *Thymelaeaceae* with particular reference to African and Australian genera". *Taxon* 51(2):329-339.

РЕЗЮМЕ

СИСТЕМАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СЕМЕЙСТВАХ *THYMELAEACEAE* JUSS.

Тариель Талыбов, Анвар Ибрагимов

Одним из интересных и характерных семейств в биоразнообразии флоры Нахчыванской Автономной Республики является *Thymelaeaceae* Juss. Несмотря на немногочисленность видов, они считаются одним из основных элементов формирования растительности гаррига и фригана в Кавказском экорегионе. В Нахчыванской Автономной Республике они представлены 5 видами, относящимися к 3 родам. Несколько спорных видов семейства нашли свое окончательное систематическое положение на основе недавних молекулярных исследований. Вид *Steleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed. исключен из рода *Steleropsis* Pobed. и включен рода *Diarthron* Turcz. как вид *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan. *Daphne transcaucasica* Pobed. занесен в Красную книгу Азербайджана, и ее неотъемлемую часть Нахчыванскую Автономную Республику, со статусом VU D2. Учитывая современное положение в природе, было признано целесообразным в будущем включить вид *Daphne mucronata* Royle в Красную книгу Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *Thymelaeaceae*, *Волчегородник*, *Daphne*, *Diarthron*, *Красная книга*

SUMMARY

SYSTEMATIC CHANGES IN THE FAMILY *THYMELAEACEAE* JUSS.

Tariyel Talibov, Anvar Ibrahimov

One of the interesting and characteristic families in the biodiversity of the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic is *Thymelaeaceae* Juss. Despite the small number of species, they are considered one of the main elements of the formation of garrigue and phrygian vegetation in the Caucasus ecoregion. In the Nakhchivan Autonomous Republic, they are represented by 5 species belonging to 3 genera. Several controversial species of the family have found their final systematic position on the basis of recent molecular studies. The species *Steleropsis magakjanii* (Sosn.) Pobed. is excluded from the genus *Steleropsis* Pobed. and included in the genus *Diarthron* Turcz. as a

species, *Diarthron magakjanii* (Sosn.) Kit Tan. *Daphne transcaucasica* Pobed. is listed in the Red Book of Azerbaijan, and its integral part the Nakhchivan Autonomous Republic, with the status of VU D2. Taking into account the current situation in nature, it was considered appropriate to include the species *Daphne mucronata* Royle in the Red Book of the Nakhchivan Autonomous Republic in the future.

Keywords: *Thymelaeaceae*, *Wolfberry*, *Daphne*, *Diarthron*, *Red Book*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BABƏK RAYONUNUN ORTA DAĞLIQ ZONALARINDAKI SUVARILAN TORPAQLARIN MELİORATİV QIYMƏTLƏNDİRİMƏSİ

Cabbar Nəcəfov¹

<https://orcid.org/0009-0009-9343-2067>

Xanım Məhərrəmovə²

xanimmeherrremova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-6617-5948>

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: cabbarnacafov@ndu.edu.az : Tel: +994 518794869

XÜLASƏ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının, eləcə də Babək rayonunun torpaqları əsasən karbonatlı yuyulmuş boz torpaqlardır ki, tərkibləri də azotdan kasıbdır. Naxçıvan MR-də münbit əkin və düzən torpaqların azlığı səbəbindən istifadəsiz və əlverişsiz torpaqların kənd təsərrüfatı üçün istifadə edilməsi problemi aktualdır. Torpaq bitkinin həyatı üçün çox vacib amildir ki, böyümə və inkişafın gətirdiyi məkan olaraq, bitkini dəstəkləyən, müxtəlif yeraltı horizontlardan ona su və qida maddələri daşıyan bir mühitdir. Şoranlığı yüksək olan torpaqlarda isə bitkinin bu torpaq şəraitində sonrakı böyüməsi və inkişafı üçün çox zəruri olan cavan köklər çox zəif formalaşır: yarpaq böyüməsi zəifləyir, çilik nazik və qeyri-standart olur. 4-5 yaşlı bitkilər böyümə baxımından 2-3 yaşlı bitkilərə bənzəyir. Bu torpaqlarda bağlar və cərgəli əkilən bitkilər seyrək olur və az məhsul verir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun orta-dağlıq zonadakı torpaqlarının meliorativ qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması üzrə müxtəlif metod və kompleks tədbirlərdən bəhs olunur ki, bu da bir sıra aqrotekniki məsələləri əhatə edir: vegetasiya və çöl tədqiqatlarının orta nəticələrinə əsasən gübrələmə; təcrübələr, eləcə də digər tədqiqatlar; torpaq analizi məlumatlarına əsasən gübrələmə; yarpaqlardakı qida maddələrinin tərkibinə əsaslanan gübrələmə. Burada əsas məsələ torpaq analizinin nəticələrindən istifadə edərək, gübrə dozalarını əvvəlcədən planlaşdırma bilməkdir. Eyni zamanda torpaqlardakı mikroelementlərin miqdarının ekoloji təmiz Naxçıvan Seoliti ilə artırılmasının məqsədəuyğunluğu barədə ətraflı məlumat və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *meliorativ, torpaq, analiz, inkişaf, münbitlik, gübrə, minerallar.*

GİRİŞ

Naxçıvan MR-də münbit əkin və düzən torpaqların azlığı səbəbindən istifadəsiz və əlverişsiz torpaqların əkinlər üçün istifadə edilməsi problemi aktualdır. Torpaq bitkilərin həyatı üçün çox vacib amildir ki, onun həyatının və inkişafının getdiyi məkan olaraq, bitkini dəstəkləyən, müxtəlif yeraltı horizontlardan ona su və mineral qidaları daşıyan bir mühitdir (Əliyev və Həsənlı, 2010).

Şoranlığı yüksək olan torpaqlarda isə bitkinin bu torpaq şəraitində sonrakı böyüməsi və inkişafı üçün çox zəruri olan cavan köklər çox zəif formalaşır: yarpaq böyüməsi zəifləyir, çilik nazik və qeyri-standart olur. 4-5 yaşlı bitkilər böyümə baxımından 2-3 yaşlı bitkilərə bənzəyir. Bu torpaqlarda bağlar və cərgəli əkilən bitkilər seyrək olur və az məhsul verir (Nəcəfov, 2023; Nəcəfov və Axundov, 2024).

Bölgədə torpaqların mexaniki tərkibi, yüngül mexaniki tərkibdən (qumsal), ağır mexaniki tərkibə (gilli) dəyişir. Suvarılan tipik boz, açıq və ibtidai boz, çəmən-boz, yüksək humuslu boz-çəmən, orta və az humuslu boz-çəmən torpaqları müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır. Şorakət torpaqların şiddətli dərəcədə şorlaşması özünü aydın şəkildə biruzə verir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının, eləcə də Babək rayonunun torpaqları əsasən karbonatlı yuyulmuş boz torpaqlardır ki, tərkibi də azotdan kasıbdır. Bunun üçün torpaqları əkin dövrü ərzində gübrələmək lazımdır.

Gübrələmə dedikdə, qida maddələrinin torpaqda mümkün olan ən yaxşı tədarükünü apararaq, yaxşı bitki böyüməsi ilə birlikdə keyfiyyətli və yüksək məhsuldarlıq əldə etmək başa düşülür. Başqa sözlə bitki tərəfindən adekvat udulmasını təmin edən qida maddələrinin torpağa tətbiqi başa düşülür. Beləliklə, gübrələrin dozaları bir tərəfdən bitkilərin tam inkişafı üçün lazım olan qida maddələrinin miqdarından, digər tərəfdən isə torpaqda asan əldə edilən formada qida maddələrinin tərkibindən asılıdır (Горошко 1969; Халилов və Багиров, 2002; Ghali və Shref, 2023; 9; 10).

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın materialını Babək rayonunun Payız kəndi ətrafındakı torpaqlar təşkil etmişdir. Torpaqda qida maddələrinin ehtiyatını torpaq kəsimləri metodu ilə aparmış (Алиев və Зейналов 1988). Analizlər Bioresurslar İnstitutunun (Naxçıvan) Torpaq Ehtiyatları laboratoriyasında aparılmışdır. Məqsədli gübrələməyə keçiddən bu günə qədər gübrə dozalarını təyin etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmişik:

- a) vegetasiya və çöl tədqiqatlarının orta nəticələrinə əsasən gübrələmə; təcrübələr, eləcə də digər tədqiqatlar;
- b) torpaq analizi məlumatlarına əsasən gübrələmə;
- c) yarpaqlardakı qida maddələrinin tərkibinə əsaslanan gübrələmə (Каллас və Марон, 2018).

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

Təcrübənin orta nəticələrinə əsasən gübrələmə. Dozaların hesablanması bu üsulu vegetasiya və çöl təcrübələrinin orta nəticələrinə əsaslanır. İstənilən torpaq mühitində aparılan bu

təcrübələrdə əldə edilən nəticələr onların xassələri və onlarda olan qida ehtiyatlarının təcrübələrdə istifadə olunan torpaqdan fərqlənmədiyi, yəni təcrübələrdə sınaqdan keçirilmiş gübrələrin dozalarının çox güman ki, hər yerdə bitkinin məhsuldarlığına eyni təsir göstərəcəyi ehtimalı əsasında- zonanın bütün torpaqlarında eyni olmuşdur (gübrələrin dozalarını müəyyən etmək üçün bölgənin qabaqcıl əkinçilərinin praktik təcrübəsindən də istifadə etmişik).

Zonanın bütün əkinəli torpaqlarında az, çox az və ya orta miqdarda qida ehtiyatı olduğu yerlərdə bu üsul effektiv olmuşdur. Hal-hazırda, uzun illər intensiv gübrələmə nəticəsində və xüsusən də torpaqların yenidən əkilməsi zamanı gübrələrin hesablanmadan əlavə edilməsi nəticəsində əkin sahələrində qida maddələrinin ehtiyatı çox fərqli olduqda, bu üsul artıq məqbul olmamışdır. Burada kobud səhvlərə yol verilə bilər, çünki fərdi qida maddələri artıq miqdarda yığılacaq və bununla da qidalanma pozğunluqlarına səbəb olacaqdır. Bu gübrələmə üsulunun xərcləri yüksək olmuşdur və bitkinin məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsiri gözlənilməz və arzuolunmaz nəticələr vermişdir.

Torpaq analizi məlumatlarına görə gübrələmə. Bu üsulla bölgənin torpağı asanlıqla həll olunan makro və mikroelementlərin tərkibinə görə standart üsulla təhlil edilmişdir. Analiz nəticələri əsas qida maddələri üçün 100 q torpağa milliqramla, mikronutrientlər üçün isə 1 kq torpağa milliqramla verilmişdir. Gübrələrin dozalarını təyin etmək üçün nəticələr torpağın qida maddələri ilə təminatı dərəcəsinə görə (aşağı, orta, yüksək, çox yüksək və həddindən artıq yüksək) ümumiləşdirilmişdir (Cədvəl).

Cədvəl. Torpaq analizlərinin nəticələrinə əsasən bitkiçilikdə fosfor, kalium və maqnezium gübrələrinin dozalarının təyini

Torpaqda qida maddələrinin miqdarı	Qida maddələrinə uyğun olaraq gübrə dozalarının hesablanması	
	Qida maddələrinin torpaqdan çıxarılması ilə əlaqədar	kq/ha qida maddələri hesabı ilə
Aşağı	3-5 dəfə çox	90—150 kq P ₂ O ₅ 300—400 kq K ₂ O 60—100 kq MgO
Orta	2-3 dəfə çox	60—90 kq P ₂ O ₅ 40—60 kq MgO 200—300 kq KaO
Yüksək	Verilən dozalar (çıxarılmaya bərabərdir)	20—40 kq P ₂ O ₅ 100—160 kq K ₂ O 0—20 kq MgO
Çox yüksək	0-0.5 dəfə çox	Gübrələr verilmir və ya iki ildən bir tətbiq edilir
İzafi yüksək	Gübrəsiz	Gübrələməni aradan qaldıraraq, torpaqda maddələrin izafi artıqlığı azaldılır

Qida ilə təminat səviyyələri artıq bitkilərin əkinəlti torpaqlarının bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə alır və hələlik onların yüngül, orta və ya ağır torpaq tiplərindən asılılığını fərqləndirə bilməmişik. Əsas qayda belədir: torpaq nə qədər ağırdırsa və ya tərkibindəki gil nə qədər yüksəkdirsə, onun udma qabiliyyəti (mübadilə qabiliyyəti) və qida maddələrini fiksasiya etmək qabiliyyəti bir o qədər çox olar və qida maddələrinin yağıntılar nəticəsində yerin təkinə yuyulması riski bir o qədər az olar. Nəticə etibarilə, torpaqda artan gil tərkibi ilə gübrələrin dozaları artır. Torpaq nə qədər yüngül olarsa, onun tərkibində bir o qədər çox qum olur və qida maddələrini udmaq qabiliyyəti bir o qədər azdır; Qida maddələrinin fiksasiya proseslərinin baş verməsi ehtimalı azdır, lakin güclü yağışlar zamanı qida maddələrinin torpağın dərin qatlarına yuyulması riski əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Buna əsaslanaraq, ağır torpaqlarda yüngül torpaqlardan daha çox kalium, maqnezium və əhəng, həmçinin bəzi mikroelementlər olmalıdır. Əgər belədirsə, fiksasiya prosesləri ilə əlaqədar qida maddələrinin məhdud mövcudluğu təhlükəsinin qarşısı alınır. Mövcudluğu torpağın pH-dan asılı olan qida maddələri üçün, onları müəyyən bir səviyyədə təyin edərkən bu xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır. Eyni hal manqana da aiddir. Fosfora gəldikdə, torpağın pH dəyəri ona görə rol oynayır ki, əhəngli torpaqlarda tətbiq olunan fosfor gübrələrinin çevrilməsi zəif turşulu və ya turş torpaqlardan fərqli olaraq baş verir.

Buna görə də, torpaq analizinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, biz torpaqda olan makro və mikroelementlərin miqdarı haqqında təsəvvür əldə edirik və hər bir bitkinin inkişafı üçün torpaqda hər bir fərdi qida elementinin optimal dəyərlərini saxlamaq üçün hansı qida maddəsinin daha çox və ya daha az əlavə edilməsinə qərar verə bilirik. Gübrələrin miqdarı balanslaşdırılmışdır ki, hər bir qida maddəsinin miqdarı azalmadan, həm də həddindən artıq dəyərlərə yüksəlmədən saxlanılsın. Həddən artıq yüksək səviyyələrdəki qiymətlər, müvafiq qida elementinin udulmasının artmasına səbəb olur ki, bu da bitkilərdə maddələrin fizioloji çevirmə qabiliyyətinin pozulmasına gətirib çıxar bilər.

Tərəfimizdən tərkibi mikro elementlərlə zəngin olan Naxçıvan Seoliti də torpaqlarda qida maddələrinin ehtiyatının artırılması üçün tətbiq olunmuşdur ki, bu da eyni zamanda ekameliorativ qiymətləndirmə üçün əsas meyardır.

MÜZAKİRƏ

Aparılmış torpaq analizlərinin nəticələri göstərdi ki, gübrə dozalarının əvvəlcədən planlaşdırılması mümkün və məqsədəuyğundur. Torpaqda bəzi qida maddələrinin aşağı səviyyədə olması müşahidə olunduqda, onların miqdarının artırılması nəticəsində bitkilərin kök sisteminin qida maddələri ilə daha yaxşı təmin olunduğu müəyyən edilmişdir. Bu, eyni zamanda torpağın qida maddələri ilə zənginləşdirilməsinə səbəb olmuşdur ki, nəticə etibarilə bitkilərin qidalanması, məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Lakin torpaqda qida maddələrinin optimal miqdarda olduğu şəraitdə əlavə gübrə tətbiqinin zəruri olmadığı müşahidə edilmişdir. Bu, həm iqtisadi baxımdan, həm də ətraf mühitin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Əlavə olaraq, bəzi sahələrdə müəyyən qida maddələrinin normadan artıq miqdarda olduğu aşkarlanmışdır. Belə hallarda həmin maddələrin tətbiqi ya tamamilə istisna edilmiş, ya da dozası torpağın növü və maddənin kimyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ciddi şəkildə azaldılmışdır.

Bu yanaşma fizioloji pozğunluqların qarşısını almağa, gübrələmənin səmərəliliyini artırmağa və məhsulun dayanıqlığını təmin etməyə imkan verir. Eyni zamanda, lazımsız gübrə istifadəsinin qarşısı alınaraq təsərrüfat xərcləri optimallaşdırılmışdır. Nəticə etibarilə, torpaq analizlərinə əsaslanan fərdi gübrələmə planlarının hazırlanması aqrotexniki baxımdan effektiv və ekoloji cəhətdən daha davamlı bir yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, M.C., Həsənlı, F.A. (2010). Meliorativ coğrafiya. Bakı, 106 s.
2. Nəcəfov, C. (2023). Üzüm bitkisinin inkişafında və məhsuldarlığında gübrələrin dozalarının əhəmiyyəti. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş Bioresurslar İnstitutunun (Naxçıvan) Elmi əsərlərinin birinci buraxılışı. Bakı, Ecoprint, s. 146-156
3. Nəcəfov, C., Axundov, A. (2024). Azərbaycanın Naxçıvan MR bölgəsinin üzüm bağlarında yüksək duzlu torpaqların meliorativ vəziyyətinə dair, For participation in the vii international scientific and practical conference. Germany, Hamburg, 2024, 301-307, DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.2024.187>
4. [Алиев, Т.А., Зейналов А.К. \(1988\). Почвы Нахичеванской АССР. Баку, 238 с.](#)
5. Горошко, В.В. (1969). Использование засоленных почв степного Крыма для культуры винограда // Виноделие и виноградарство СССР. Москва, № 1, с. 36-38
6. Мелиорация засоленных почв и методы их изучения. (2018). М474 учебно-методическое пособие / авт.-сост. Е.В. Каллас, Т.А. Марон, Томск, Издательский Дом Томского государственного университета, 2018, 138 с.
7. Халилов, Э.Н., Багиров, Р.А. (2002). Природные цеолиты, их свойства, производство и применение. Баку, Берлин, 350 с.
8. Ghali, A.K.C. & Shref, A.M. (2023). Effect of Adding Zeolite and Agricultural Sulfur on the Availability of Phosphorus from Rock Phosphate and Some Chemical Properties and Growth of Maize in Calcareous Soil. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2023, 1262(8), 082044.
9. <http://vitis.agro.gov.az/>
10. <http://vinograd.info/>

РЕЗЮМЕ
МЕЛИОРАТИВНАЯ ОЦЕНКА ОРОШАЕМЫХ ПОЧВ В СРЕДНЕМ ГОРНОМ ПОЯСЕ
БАБЕКСКОГО РАЙОНА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Джаббар Наджафов, Ханум Магеррамова

Почвы Нахчыванской Автономной Республики, в том числе Бабекского района, в основном представлены выщелоченными карбонатными серозёмами, бедными на азот. Из-за ограниченного количества плодородных пахотных и равнинных земель в Нахичеванской АР актуальной остаётся проблема использования неиспользуемых и малопригодных земель для нужд сельского хозяйства. Почва-важнейший фактор жизни растений, поскольку она служит средой, в которой осуществляется рост и развитие, поддерживает растение и обеспечивает его влагой и питательными веществами из различных подземных горизонтов. На засоленных почвах молодые корни, необходимые для последующего роста и развития растения, формируются слабо; рост листьев замедляется, побеги становятся тонкими и нестандартными. Растения в возрасте 4–5 лет по уровню роста напоминают 2–3-летние. На таких почвах сады и рядные посадки бывают редкими и дают низкий урожай. В статье рассматриваются различные методы и комплексные меры по мелиоративной оценке и улучшению почв среднегорной зоны Бабекского района Нахчыванской Автономной Республики. Это включает ряд агротехнических мероприятий: удобрение на основе средних результатов вегетационных и полевых исследований; эксперименты и другие наблюдения; удобрение по данным анализа почвы; удобрение по содержанию питательных веществ в листьях. Основное внимание уделяется вопросу предварительного планирования доз удобрений на основе результатов анализа почвы. Также представлена подробная информация и рекомендации о целесообразности повышения содержания микроэлементов в почве с использованием экологически чистого нахичеванского цеолита.

Ключевые слова: мелиорация, почва, анализ, развитие, плодородие, удобрения, минералы.

SUMMARY
MELIORATIVE ASSESSMENT OF IRRIGATED SOILS IN THE MID-MOUNTAIN ZONES OF
BABEK DISTRICT, NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Jabbar Najafov, Khanum Maharramova

The soils of the Nakhchivan Autonomous Republic, including those in the Babek district, are predominantly carbonate leached gray soils, which are generally poor in nitrogen content. Due to the limited availability of fertile arable and lowland soils in the Nakhchivan Autonomous Republic, the issue of utilizing unused and marginal lands for agricultural purposes remains highly relevant. Soil is a crucial factor in the life of a plant, serving as the medium for its growth and development, providing support and transporting water and nutrients from various underground horizons. In highly saline soils, the formation of young roots—essential for the subsequent growth and development of the plant—is significantly weakened; leaf growth slows down, shoots become thin and non-standard. Plants aged 4–5 years resemble 2–3-year-old plants in terms of development. In such soils, orchards and row-planted crops are sparse and yield poorly. This article discusses various methods and integrated measures aimed at the meliorative assessment and improvement of soils in the mid-mountain zones of Babek district, Nakhchivan Autonomous Republic. These measures include several agro-technical approaches: fertilization based on average results from vegetative and field experiments, trials and additional research, fertilization guided by soil analysis data, and fertilization based on nutrient composition in leaves. A key aspect emphasized is the ability to pre-plan fertilizer doses using the results of soil analysis. Additionally, the article provides detailed information and recommendations on the advisability of increasing the amount of trace elements in soils using ecologically clean Nakhchivan zeolite.

Keywords: melioration, soil, analysis, development, fertility, fertilizer, minerals.

ŞİRVAN-SALYAN İQTİSADI RAYONUNDA SU EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Namin Eminov

Orcid.org: 0009-0004-2883-5218

Müəssisə: AR ETN akad.H.Ə.Əliyev ad. Coğrafiya İnstitutu

Yazışılan müəllif: eminovnamin@gmail.com: Tel +994 50 590 43 88

XÜLASƏ

Su ehtiyatlarının məhdud olduğu regionlarda onlardan səmərəli istifadə edilməsi vacibdir. Son vaxtlarda baş verən qlobal iqlim dəyişmələri və istiləşmə, yağıntıların əksər ərazilərdə azalması çaylarda da su sərfini öz mənfi təsirini göstərir. Xüsusilə Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu kimi kənd təsərrüfatında suvarma suyuna böyük tələbat olan ərazilərdə bu sahədə ciddi çətinliklər yaranmışdır.

Ölkənin əsas su arteriyaları olan Kür və Araz çayları buradan keçsə də, 2019-2022-ci illərdə yarana su təminatı problemi çayların aşağı axarlarında çətinliklər yaratmışdır. Bunları nəzərə alaraq regionda olan su ehtiyatlarının, onlardan istifadə edilməsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və qənaətlə istifadə yollarının müəyyən edilməsi, onların elmi-nəzərə əsaslarının tədqiqi vacibdir.

Məqalədə Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda mövcud su ehtiyatları, onların götürülən suların istifadə sahələri göstərilir, yeni suvarma üsuluna keçidin vacibliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *su ehtiyatları, çaylar, göllər, suvarma kanalları, suvarma əkinçiliyi, inzibati rayonlar*

Mövzunun aktuallığı

Azərbaycan su ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuş ölkələrə aiddir. Su ehtiyatlarının əsas mənbələri olan iri çaylar ölkədən kənarda formalaşır. Onlara Kür, Araz, Samur, Arpa, Ağstafa, Qanx kimi çaylar daxildir. Bu qrup çaylar ölkəyə daxil olana qədər qonşu ölkələrdə geniş istifadə edilməklə yanaşı, həm də çirklənir. Bu çirklənmə bir çox hallarda böhran həddinə çatır.

Böyük və Kiçik Qafqazdan, Talış dağlarından başlanan kiçik çaylar az suludur, əksəriyyəti yayda quruyur, əsas su arteriyaları olan Kür və Araz çatmır. Son vaxtlarda iqlimin istiləşməsi və quraqlaşması kiçik çayların hidroloji xüsusiyyətləri və axım göstəricilərinin daha gərgin kəmiyyətlər almasına gətirib çıxarır.

Belə vəziyyət düzənlik və dağətəyi ərazilərdə, xüsusilə ilin isti dövrlərində və əkinçilik mövsümündə şirin su təminatı və suvarma suyu ilə təminatında ciddi çətinliklər yaradır. Suyun çatışmazlığı və ya az olduğu vəziyyətdə əkin sahələri azalır. Bu hallar Kür və Araz çaylarının aşağı axarlarında yerləşən Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda da mövcuddur. Ona görə yaranmış problemlərin təhlilinin aparılması, onların həlli yollarının göstərilməsi vacibdir.

Tədqiqat obyekti

Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunun tərkibinə Şirvan şəhər ərazi dairəsi, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan inzibati rayonları daxildir. Sahəsi 6,08 min km², əhalisinin sayı 2024-cü ilin əvvəlində 494,8 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisinin sayı 231,3 min nəfər olmuşdur [1]. İqtisadi rayonun ölkənin ümumi sahəsində xüsusi çəkisi 7,02%, əhalisinin sayında payı 4,86%, o cümlədən şəhər əhalisi üzrə 4,17% təşkil edir.

İqtisadi rayonun kənd təsərrüfatında pambıqçılıq, taxılçılıq, taxılçılıq, meyvəçilik aparıcı sahələrdir [13]. Regionun ölkənin təsərrüfat strukturunda rolu neft-təbii qaz hasilatı, elektrik enerjisi istehsalı, kimya, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrinin inkişafı ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatın məlumat mənbələri və metodları

Tədqiqatın aparılması üçün Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin ətraf mühitin vəziyyəti, su ehtiyatlarından istifadə edilməsi materialından, elmi ədəbiyyat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlar statistika, müqayisə, tarixi-coğrafi yanaşma metodlarının köməyi ilə aparılmışdır.

Məsələnin izahı

Yarımsəhra və quru çöl iqlimi şəraitində yerləşən Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda şirin suya tələbat böyükdür. Onun əsas hissəsi kənd təsərrüfatı əkinlərinin suvarılması üçün istifadə edilir. İri su tutumlu təsərrüfat obyektləri olmadığına görə sənayedə suya tələbat yüksək deyildir. Əhalinin böyük əksəriyyəti hələ də məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün açıq sututarlardan istifadə edir. Ona görə mərkəzləşdirilmiş su təminatı sisteminin qurulması məsələsi həll edilməlidir.

İqtisadi rayonda su təminatının əsas mənbələri Kür və Araz çaylarıdır. **Kür çayı** ölkənin əsas su arteriyası olmaqla sahil boyu böyük məskunlaşma zolağı yaranmasına səbəb olmuşdur. Mingəçevir su anbarından sonra axdığı ərazilərin mənimsənilməsi, şəhər, qəsəbə, kəndlərin yerləşməsi, mövcudluğu və inkişafı, onlarda məskunlaşan əhalinin ətraf ərazilərdə kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olması məhz Kür çayının suyundan istifadə edilməsi əsasında mümkün olur. Şirvan şəhəri ətrafında fəaliyyət göstərən Cənub DRES-in işinin təmin edilməsi üçün tələb olunan böyük həcmdə su da Kür çayından götürülür. Stansiyanın soyutma sistemi çayın suyundan istifadə əsasında işləyir [13, 14].

İqtisadi rayonun isti və quru iqlim şəraitində yerləşməsi, mühüm su mənbələrinin buradan keçməsi kənd təsərrüfatının da pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşmasına imkan verir. Pambığın becərilməsi üçün bir neçə dəfə suvarma aparılması lazım gəlir. Ona görə regionun inzibati rayonlarında çox sıx suvarma kanalları çəkilmişdir. Onlar Kür və Araz çaylarından qəbul edilən suyu əkin sahələrinə aparır. Artıq uzun illərdir ki, Kür və Araz çaylarının hövzəsi ən böyük pambıqçılıq zonaları kimi məşhurdur [15].

Lakin 2019-2021-ci illərdə çaylarda su sərfinin azalması və suvarma suyunun olmaması pambıq əkinlərinin azalmasına və məhsul istehsalının aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Kür çayının aşağı axarlarında su sərfi orta hesabla $580 \text{ m}^3/\text{san.}$, orta illik axımı $18,0 \text{ km}^3$ təşkil edir. Çay əsasən (52,0%) qar suları ilə qidalandığına görə mart-aprel aylarında gursululuq müşahidə olunur. Yeraltı (30,0%) və yağış (18,0%) suları da Kürün qidalanmasında əhəmiyyətli rol oynayır [4, 9, 11]. Çay üzərində XX əsrin ikinci yarısından sonra qurulan kaskad su anbarları onun daşmasının qarşısını alır. O vaxta qədər çayın aprel-may aylarında daşması ətraflarda yerləşən yaşayış məntəqələrinə, təsərrüfat obyektlərinə, əkin sahələrinə ciddi ziyan vururdu. Təbii fəlakətlərin vurduğu ziyanın azaldılması üçün çayın hər iki sahili boyu qoruyucu bəndlər qurulmuşdur.

Araz çayının aşağı axarlarında yerləşən Biləsuvar rayonunda su ilə təminat üçün onun əhəmiyyəti çoxdur. Digər tərəfdən Araz çayı Kürün ən böyük qolu, aşağı axarlarında qəbul edilən ən böyük qida mənbəyi olmaqla onun su sərfinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır [6, 11]. Ona görə hesab etmək olar ki, Araz çayı da Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda mühüm su mənbəyidir.

Ümumilikdə, Araz çayı ölkədə təsərrüfatın və əhalinin yerləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir, əsas şirin su mənbələrindən biri olmaqla çox böyük hidroenerji potensialına malikdir. XX əsrin ikinci yarısından sonra bu ehtiyatlardan istifadə edilməsi əsasında bir neçə SES tikilmişdir. Onlar İran İR ilə birlikdə istismar edilir (Araz su qovşağı, Xudafəsin və Qız Qalası). Çayın orta su sərfi $290 \text{ m}^3/\text{san.}$, orta illik su sərfi $9,16 \text{ km}^3$ -dir [4].

Kür çayından fərqli olaraq Arazın qidalanmasında aparıcı yeri (46,0%) yeraltı sular təşkil edir. Burada çayın keçdiyi ərazilərdəki süxurların litoloji tərkibinin mühüm təsiri vardır. Asan su keçirən vulkan mənşəli süxurlar yağış və qar sularının asanlıqla aşağı hopmasına imkan verir, nəticədə yeraltı sular davamlı olaraq qidalanır. Onların da əsas hissəsi çaylara axır. Qar (38,0%) və yağış (16,0%) sularının da Araz çayının qidalanmasında əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə çayda gursululuq may ayında əmələ gəlir [11].

Kür və Araz çayları iqtisadi rayona daxil olan Muğan, Salyan və Cənub-Şərqi Şirvan düzlərindən axan, əkin sahələrinin suvarılmasında mühüm rol oynayan iri suvarma kanallarının qidalanma mənbələridir. Onlara Baş Muğan, Əzizbəyov adına kanal aiddir. 1958-ci ildə istifadəyə verilən Baş Muğan kanalı axdığı ətraf ərazilərdə 70,0 min hektara yaxın əkin və otlaq sahələrinin suvarılmasına xidmət edir. Kanalın uzunluğu 34 km, su buraxma qabiliyyəti $58 \text{ m}^3/\text{san.}$ -dir [8]. Bu kanaldan Muğan düzünün suvarılması üçün çoxsaylı yerli əhəmiyyətli qollar çəkilmişdir. Onlar arasında Orta Muğan, Rəsularx, Cəfərxan, Hüsü Hacıyev, Gümüşarx kanalları nisbətən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əzizbəyov adına (Yuxarı Muğan) kanal 1913-cü ildə çəkilmişdir. Kanalın uzunluğu 66,2 km olmaqla, su sərfi $12,9 \text{ m}^3/\text{san.}$ təşkil edir, layihəyə görə 40,0 min hektardan yuxarı əkin sahələrinin suvarılması mümkün idi [8, s. 486].

İran İR ilə dövlət sərhədləri boyu axan Bolqar çayı aşağı axarları Biləsuvar rayonunda yerləşir. Burada çayın əhalinin məskunlaşması və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün 1960-cı ildə su tutumu 12,0 mln. m³ olan **Bolqarçay su anbarı** tikilmişdir. Ondan əvvəl, 1930-1935-ci illərdə **Bolqarçay magistral kanalı** çəkilmişdir. Kanalı uzunluğu 16 km, su sərfi 8 m³/san. təşkil edir [8, 11]. Son illərdə Bolqar çayında su sərfinin kəskin şəkildə azalması müşahidə edilir. Bu isə rayonun su təsərrüfatının fəaliyyətində çətinliklər yaradır.

Pirsaat çayının aşağı axarlarında, Hacıqabul rayonu ərazisində **Pirsaat su anbarı** yerləşir. Su anbarı 1964-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Layihə gücü 16,9 mln. m³ olan su anbarı ətraf ərazilərdə su təminatı və suvarma üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3]. Lakin çay yumşaq, asan yuyulan süxurlardan axdığına görə asılı gətirmələrin miqdarı çoxdur. Nəticədə su anbarı az vaxtda lillənir və vaxtaşırı olaraq onun təmizlənməsi lazım gəlir.

İqtisadi rayonda kiçik göllər mövcuddur. Onlar arasında Hacıqabul və Duzdağ gölləri sahəsinə görə fərqlənir. Eyni zamanda Kür çayı boyu çoxsaylı axmazlar və yağış suları ilə dolan, çox minerallaşmış müvəqqəti göllər əmələ gəlir.

Hacıqabul gölü Şirvan şəhərinə yaxın Kür çayının sahilində yerləşir. Yaxın vaxtlara qədər gölün sahəsi 8,4 km², dərinliyi 2,5 m olmuş, göldə 13 mln. m³ su toplanmışdır [11]. Lakin son vaxtlarda gölün su təminatında mühüm rol oynayan Kür çayında su sərfinin azalması bura suyun axıdılmasına da imkan vermir. Onun bərpası üçün az da olsa, su axıdılması, gölün ekosisteminin qorunması vacibdir. Hacıqabul gölünün balıqçılıq üçün də əhəmiyyəti vardır. Bu səbəbdən onun qurumasına imkan vermək olmaz.

Duzdağ gölü Salyan rayonunda, Cənub-Şərqi Şirvan düzündə yerləşir. Göl əsasən payızda və yazda yağan yağış suları ilə qidalanır. Yayda suyu buxarlandığına görə sahəsi azalır, çox hissəsi quruyur, duz toplanır. Ətraf ərazilərdəki kəndlərdə məskunlaşan əhali burada toplanan çökmə duzu toplayır və məişətdə istifadə edir [14].

Kür-Araz ovalığında torpaqların becərilməsi üçün meliorasiya işlərinin aparılması vacib amillərdən biridir. Bu prosesdə şor yeraltı suların çıxarılması üçün sıx kollektor-drenaj şəbəkəsi qurulmuşdur. Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu ərazisində şor suların axıdılması üçün çəkilmiş magistral kanallara Baş Şirvan, Baş Mil-Muğan və Əzizbəyov adına (Muğan-Salyan) kollektorlar aiddir.

Baş Şirvan kollektoru Kür çayının sol sahilləri boyu yerləşən Şirvan və Cənub-Şərqi Şirvan düzlərində aparılan meliorasiya işlərinə xidmət edir. Kollektor Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda Hacıqabul və Salyan rayonlarının ərazisindən axır. Bu hidrotexniki qurğu 1964-cü ildə istismara verilmişdir, uzunluğu 256 km, su sərfi 65 m³/san. təşkil edir. Onun fəaliyyət göstərməsi ilə regionda 271 min ha ərazidən şor suların Xəzər dənizinə axıdılması təmin olunur [8].

İqtisadi rayonun Muğan və Salyan düzlərində Baş Mil-Muğan və Muğan-Salyan kollektorları qurulmuşdur. Baş Mil-Muğan kollektoru Baş Mil-Qarabağ ilə birlikdə Kür çayının sağ sahilləri boyu əkilən torpaqlarda meliorasiya işlərinin aparılmasına xidmət edir. Onların ümumi uzunluğu 406 km, su ötürmə qabiliyyəti 107,0 m³/san.-dir. Onlar vasitəsilə 506 min ha torpaqların meliorasiyası həyata keçirilir [8].

Muğan-Salyan su ötürücüsü Biləsuvar və Salyan rayonlarından axır. Kollektor 1953-cü ildə istismara verilmişdir. Onun uzunluğu 100,9 km, su ötürmə qabiliyyəti 36,0 m³/san. təşkil edir, onun vasitəsilə 77 min ha əkin və otlaq sahəsində meliorasiya işləri aparılır.

İqtisadi rayonda su ehtiyatlarından istifadə edilməsi

Kür-Araz ovalığının isti və quru ərazilərdə yerləşməsi şirin suya olan tələbatın artmasına səbəb olur. Xüsusilə, ilin isti dövründə həm əhalinin mədəni-məişət ehtiyacları və ŞHT üçün, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi və əkin sahələrinin suvarılması üçün suya olan tələbat artır. Lakin son illərdə əsas su mənbələri olan Kür və Araz çaylarında su sərfinin azalması su ilə təminatda çətinliklər yaradır.

2023-cü ildə ölkədə su ehtiyatlarından istifadə edilməsinin əsas göstəriciləri verilir (Cədvəl 1). Həmin ildə su mənbələrindən 12,8 mlrd. m³ su götürülmüşdür. Bu suyun 9772,0 mln. m³-i istehlak edilmişdir ki, bu da 76,3% deməkdir. Onun qalan 3034,4 mln. m³-i və ya 23,6%-ə bərabər olan hissəsi itirilmişdir [2]. Ciddi narahatlıq doğuran əsas məqamlardan biri də su hövzələrinə atılan çirkab sularının həcmının böyük olmasıdır. Ölkədə əmələ gələn çirkab sularının həcmi 5,0 mlrd. m³ təşkil edir ki, bu da çox böyük göstərici hesab edilir. Ona görə iri şəhərlərin ətrafında və regionlarda təmizləyici qurğuların tikilməsi vacib vəzifə kimi müəyyən edilməlidir.

Cədvəl 1

2023-cü ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə su ehtiyatlarını səciyyələndirən əsas göstəricilər ¹⁾, milyon kub metr

Göstəricilər	Təbii mənbələrdən götürülən su	Su istehlakı	Dövri və ardıcıl istifadə olunan su	Nəql zamanı itən su	Çirkab suların atılması	onlardan, təmizlənməmiş çirkab su
Cəmi	12806,4	9772,0	2290,7	3034,4	4985,8	229,3
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	10910,6	7236,4	-	2940,7	3144,0	14,0
Sənaye:	1870,0	2478,2	2256,1	87,7	1452,0	51,7
Mədənçıxarma sənayesi	362,7	384,4	354,6	-	317,0	1,6
Emal sənayesi	5,2	42,7	290,5	0,8	10,8	2,9
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	1502,1	2051,1	1611,0	86,9	1124,2	47,2

Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	22,7	24,0	15,0	3,4	22,8	6,7
Digər iqtisadi fəaliyyət növləri	3,1	33,4	19,6	2,6	367,0	156,9
1) Azərbaycan Dövlət Su ehtiyatları Agentliyinin məlumatlarına əsasən						

Mənbə: Azərbaycanda ətraf mühit - 2023. Bakı, DSK, 2024. S. 68.

Əhalinin sayının artması və təsərrüfatın inkişaf etməsinə baxmayaraq müstəqilliyin ilk illərinə nisbətən ölkədə təbii mənbələrdən götürülən və istehlak edilən suyun həcmində azalmalar müşahidə olunur. Belə ki, 1990-cı ildə respublikanın su ilə təminat ehtiyacları üçün 16,2 mlrd. m³ su götürülmüşdür. Bu isə 2000-ci ilə nisbətən 5366,0 mln. m³ və ya 33,2%, 2023-cü ilə nisbətən 3370 mln. m³ və ya 20,8% çoxdur. Götürülən suyun həcmi çox olduğuna görə ayrı-ayrı sahələrdə, o cümlədən məişət-icməli su istehlakı üçün istifadə olunan suyun həcmi də indikinə nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. 1990-cı ildə istehsal ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə 3418 mln. m³, su istehlak edilmişdirsə, 2000-ci ildə bu rəqəm 2316 mln. m³-ə, 2023-cü ildə 2145 mln. m³-ə enmişdir.

Kənd təsərrüfatında becərilən əkin sahələrinin suvarılması üçün istehlak edilən suyun həcmində də 1990-cı ildən sonra kəskin azalmalar qeydə alınır. 1990-cı ildə respublikada 8627,0 mln. m³ su istehlak olunmuş, 2000-ci ilə qədər onun həcmi 2,26 dəfə azalmışdır. Sonrakı illərdə bu göstərici müəyyən qədər yüksəlmiş olsa da, 2023-cü ildə 1990-cı il səviyyəsinə çatmamışdır. 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı və suvarma üçün istehlak edilən suyun həcmi 1990-cı il səviyyəsindən 13,8% az olmuşdur.

Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu ölkənin mühüm kənd təsərrüfatı və suvarma əkinçiliyi regionlarından biri olduğuna görə istehlak edilən suyun həcmi böyük hissəsi onun payına düşür. 2023-cü ildə iqtisadi rayonda 1271,6 mln. m³ su istehlak edilmişdir (**Cədvəl 2**). Bu isə ölkədə istehlak edilmiş suyun 13,0%-nə bərabərdir.

Cədvəl 2

İqtisadi rayonda sudan istifadənin əsas göstəriciləri, milyon kub metr

İnzibati rayonlar	Suyun istehlakı			Məişət-icməli su		
	2010	2015	2023	2010	2023	
Şirvan ş.	446,5	568,3	539,6	4,6	3,4	39,9 ¹
Biləsuvar	173,0	206,0	175,6	1,0	1,0	9,4
Hacıqabul	63,7	76,3	102,2	1,9	2,8	37,0
Neftçala	157,0	166,3	194,5	3,6	0,9	10,3
Salyan	182,8	184,0	259,7	0,7	1,2	8,6
Şirvan-Salyan	1023,0	1200,9	1271,6	11,8	9,3	18,9
Azərbaycan	7714,6	8566,5	9772,0	396,7	342,7	33,8

¹2023-cü il üçün əhalinin hər nəfərinə görə içməli suyun miqdarı verilmişdir, kub m ilə

Azərbaycan Dövlət Su ehtiyatları Agentliyinin məlumatlarına əsasən

Mənbə: Azərbaycanda ətraf mühit - 2023. Bakı, DSK, 2024. S. 90-92, 93-95, 96-98, 102-104.

Suyun əsas hissəsi kənd təsərrüfatı və suvarma üçün istehlak edildiyinə görə suvarma əkinçiliyi inkişaf edən Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda 1580,8 mln. m³, Mil-Muğan iqtisadi rayonunda 1219,4 mln. m³ və Qarabağ iqtisadi rayonunda 1602,7 mln. m³ su istehlak olunmuşdur və onlar birlikdə bu sahədə su istehlak edilən əsas ərazilərdir [2, s. 90-92].

Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda 2010-cu ildən sonra istehlak edilən suyun həcmi artmışdır. 2015-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 200 mln. m³-ə qədər çox su istehlak edilmişdir. Bununla yanaşı, 2023-cü ildə istehlak edilən suyun həcmi əvvəlki son bir neçə ilə nisbətən 100 mln. m³-ə qədər az olmuşdur. Bu isə suvarma suyu ilə təminatda yaranan çətinliklər və çaylardan götürülən suyun həcmnin azalması ilə əlaqədardır.

İqtisadi rayonda suyun istehlakına görə aparıcı yeri Şirvan şəhəri tutur. Şəhərin ətrafında işləyən Cənub DRES-in fəaliyyəti üçün sənaye sahəsi olaraq 2023-cü ildə 535,5 mln. m³ su sərf edilmişdir. Şəhərin ümumi su istehlakının həcmi isə 539,6 mln. m³ səviyyəsində qeydə alınmışdır. Bu isə iqtisadi rayon üzrə istehlak edilən suyun 42,4%-nə bərabərdir.

İnzibati rayonlar arasında Salyan, Neftçala və Biləsuvar suyun istehlakı 175,0 mln. m³-dən yuxarı olmuşdur. Onun əsas hissəsi kənd təsərrüfatının payına düşür. Belə ki, Salyan rayonunda kənd təsərrüfatı və suvarma üçün istehlak edilən suyun payı 99,5%, Neftçala rayonunda 95,6%, Biləsuvar rayonunda 99,2% təşkil etmişdir (Cədvəl 3).

Hacıqabul rayonunda əkin sahələri az olduğuna görə onların suvarılmasına da az həcmdə su sərf edilmişdir. Nəticədə ümumi istehlak edilmiş suyun həcmi də aşağı səviyyədədir. Rayonda bir neçə istehsal obyektinin fəaliyyəti ilə əlaqədar sənayedə 19,2 mln. m³ su sərf edilmişdir ki, bu da digər ətraf inzibati rayonlara nisbətən bir neçə dəfə çoxdur.

Cədvəl 3

İqtisadi rayonda sudan istifadənin əsas göstəriciləri, (milyon kub metr)

İnzibati rayonlar	İstehsal ehtiyacı üçün			Suvarma və k.t üçün		
	2010	2015	2023	2010	2015	2023
Şirvan ş.	441,0	563,3	535,5	0,7	0,9	0,7
Biləsuvar	-	-	0,5	172,0	202,7	174,1
Hacıqabul	18,8	15,0	19,2	41,8	57,4	79,6
Neftçala	0,1	8,3	7,0	152,0	156,5	185,9
Salyan	1,7	-	-	180,1	183,2	258,5
Şirvan-Salyan	461,6	586,6	562,2	546,6	600,9	698,8
Azərbaycan	1741,8	2117,2	2144,8	5496,6	6056,8	7239,1

Azərbaycan Dövlət Su ehtiyatları Agentliyinin məlumatlarına əsasən

Mənbə: Azərbaycanın ətraf mühit 2023. Bakı, DSK, 2024. S. 90-92, 93-95, 96-98, 102-104.

Ölkədə və regionlarda istehlak edilən suyun az bir hissəsi məişətdə və içməli su kimi sərf olunur. Respublika üzrə bu məqsədlə sərf edilən suyun həcmi 342,7 mln. m³ və ya 3,5%, Şirvan-Salyan iqtisadi

rayonunda 9,3 mln. m³ və ya 0,73% təşkil edir (Cədvəl 2). İqtisadi rayonda suyun istehlakının az olması kənd əhalisinin üstünlük təşkil etməsi və burada mərkəzləşmiş su təchizatı sisteminin zəif təşkili ilə əlaqədardır. Bunu əhalinin hər nəfərinə sərf edilən suyun həcmində də görmək olur. Ölkədə orta hesabla hər nəfərə 33,8 m³ su işlədilir, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda bu göstərici 18,9 m³ təşkil edir. Bununla yanaşı, Şirvan şəhərində hər nəfərə su istehlakı ölkə üzrə orta göstəricidən yuxarı olmaqla 39,9 m³-ə yüksəlir (Cədvəl 2).

Hazırda 2010-cu ilə nisbətən istehlak edilən suyun ümumi həcmi və ayrı-ayrı sahələr üzrə su sərfi artmışdır. Lakin 2020-ci ildən sonra Kür və Araz çaylarında su sərfi də azalmışdır. Xüsusilə, 2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə sudan istifadə edilməsi göstəricilərində azalmalar müşahidə edilir. Ona görə yaxın illərdə şirin su mənbələrindən götürülən suyun nizamlanması və səmərəli istifadə edilməsi yolları müəyyən edilməli, təsərrüfat sahələrində istifadə prosesində qənaət edilməsi vacibdir.

Cədvəl 4

Su ehtiyatlarından istifadəni səciyyələndirən əsas göstəricilər ¹⁾ (milyon kub metr)

İnzibati rayonlar	Suyun itkisi			Çirkab suları axıdılması		
	2010	2015	2023	2010	2015	2023
Şirvan ş.	0,5	4,0	2,9	1747,9	2027,3	1726,1
Biləsuvar	72,9	29,5	93,8	0,01	-	0,0
Hacıqabul	20,8	18,6	52,4	0,01	3,5	0,0
Neftçala	80,3	74,1	131,9	215,7	378,8	247,9
Salyan	76,8	112,5	154,0	2818,1	1818,8	1636,2
Şirvan-Salyan	251,4	238,6	435,0	4781,6	4228,4	3610,2
Azərbaycan	3851,8	3718,3	3034,4	6037,1	5575,0	4985,8

¹⁾ Azərbaycan Dövlət Su ehtiyatları Agentliyinin məlumatlarına əsasən

Mənbə: Azərbaycanda ətraf mühit 2023. Bakı, DSK, 2024. S. 105-107, 108-110.

Mənbələrdən götürülən sulardan səmərəli istifadə edilməsi yollarından biri yol verilən su itkisinin azaldılmasıdır. Ölkə üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, istehlak edilən suyun həcmi və su itkisi hövzələrdən götürülən suyun həcminə bərabər olur. Bu halda Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda su hövzələrindən 1706,6 mln. m³ su götürülmüşdür (Cədvəl 3 və 4). Onun 435,0 mln. m³-i və ya 25,5%-i itkiyə getmişdir. İtkiyə yol verilən suyun 35,4%-i Salyan rayonunun, 30,3%-i Neftçala rayonunun, 21,6%-i Biləsuvar rayonunun payına düşmüşdür. Bu göstəriciləri nəzərə alaraq söyləmək olar ki, regionda su itkisi əsasən kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılması prosesində baş verir. Bu itkilər açıq suvarmanın tətbiqi ilə əlaqədardır.

Həmçinin 2010-cu ilə nisbətən iqtisadi rayonda itkiyə gedən suyun həcmi 183,6 mln. m³ artmışdır. Bu göstərici Salyan rayonunda 2,0 dəfədən çox artmışdır. Ona görə kənd təsərrüfatında istifadə edilən suya nəzarətin gücləndirilməsi, suarmada yeni üsulların tətbiqinə keçid mühüm əhəmiyyət kəsb edir və vacib vəzifə kimi müəyyən edilməlidir.

Su itkisinin azaldılması və ətraf mühitin qorunması üçün istifadə edilən suyun təmizlənməsi və yenidən istifadəsi məsələsi həll edilməlidir. 2023-cü ildə iqtisadi rayonda 3,6 mlrd. m³ çirkli su alınmış və su hövzələrinə axıdılmışdır (Cədvəl 4). Bu suların əsas hissəsi kollektorlarla axıdılan sular və Şirvan şəhər ətrafında olan Cənub DRES-in qurğularının soyudulması ilə alınan sulardır. Ona görə alınan çirkli suların mənbələrinə yaxın təmizləyici qurğuların tikilməsi və kənd təsərrüfatında təkrar istifadə edilməsi üçün tədbirlər görülməsi vacibdir.

Nəticələr

Ölkənin şirin su mənbələri olan böyük çaylar kənarda formalaşdığına və istifadə edildiyinə görə su ilə təminat da aşağı səviyyədədir. Son illərdə bu çaylarda su sərfinin azalması əhalinin və təsərrüfat sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatının suvarma suyu ilə təminatında çətinliklər yaratmışdır.

Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda Kür və Araz çayları əhalinin və təsərrüfat obyektlərinin yerləşməsinin əsas təbii-coğrafi amili kimi özünü göstərir. Onların regiondan keçməsi, isti və quru iqlim şəraiti pambıq, üzüm, bostan-tərəvəz, meyvə kimi istiliksevən və suvarma tələb edən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına imkan verir.

Kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılması üçün çaylar və onların üzərində olan su anbarlarından kanallar çəkilmiş, onlardan qollar ayrılmışdır. Meliorasiya işlərinin aparılması üçün kollektor-drenaj sisteminin sıx şəbəkəsi qurulmuşdur. İqtisadi rayonun isti və quru iqlimi şəraitində çoxsaylı şorsulu göllər və axmazlar mövcuddur.

İqtisadi rayonda su mənbələrindən götürülən suyun 75,0%-dən çoxu kənd təsərrüfatında suvarma üçün sərf olunur. Burada açıq suvarmanın tətbiq edilməsi böyük həcmdə su itkisinə və çirkli suların yaranmasına səbəb olur. Ona görə suarmada mütərəqqi üsullar olan damcı və çiləmə üsullarının tətbiqi, çirkli sulardan yenidən istifadə üçün təmizləyici qurğular tikilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanın regionları - 2023. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2024. 849 s.
2. Azərbaycanda ətraf mühit - 2023. Bakı, DSK, 2024. 140 s.
3. Azərbaycanın Milli Atlası. Bakı: 2014, 448 s.
4. Müseyibov M. A. Azərbaycan fiziki coğrafiyası "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1998.
5. Azərbaycanın konstruktiv coğrafiyası. I hissə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1996, 268 s.
6. Azərbaycanın konstruktiv coğrafiyası. II hissə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1999, 246 s.
7. Azərbaycanın konstruktiv coğrafiyası. III hissə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2000, 256 s.
8. Əhmədzadə Ə.C., Həşimov A.C. Meliorasiya və su təsərrüfatı. Ensiklopediya. Bakı, 2016. 647 s.
9. Рустамов С.Г., Кашкай Р.М. Водные ресурсы Азербайджанской ССР., Баку, "ЭЛМ", 1989, 184 с.
10. Azərbaycan Respublikası. Coğrafi atlas. ETSN, Geodeziya və Kartoqrafiya üzrə Dövlət Agentliyi, BKF. Bakı, 2018. 208səh.

11. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. I cild. Fiziki coğrafiya. Bakı, 2015, 530 s.
12. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild. İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya. Bakı, 2015, 327 s.
13. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. Bakı, 2015, 400 s.
14. Aran iqtisadi rayonunda demoqrafik inkişaf problemləri və əhəlinin məskunlaşması. Baş red. Z.N.Eminov. Bakı, "Region Press" MMC, 2022, 350 s.
15. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı: Çıraq, 2010, 416 s.

РЕЗЮМЕ

НСОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В ШИРВАН-САЛЪЯНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

Эминов Намин

В регионах, где водные ресурсы ограничены, важно использовать их эффективно. Наблюдавшиеся в последние годы глобальное изменение климата и потепление, а также уменьшение количества осадков в большинстве районов страны оказывают негативное влияние на потребление воды в реках. Особенно в регионах с высокой потребностью сельского хозяйства в оросительной воде, таких как Ширван-Сальянский экономический район, в этой сфере возникают серьезные трудности.

Хотя здесь протекают реки Кура и Араз — главные водные артерии страны, проблема с водоснабжением, возникшая в 2019–2022 годах, привела к трудностям в нижнем течении рек. Учитывая это, важно оценить современное состояние водных ресурсов региона, их использование и определить рациональные методы их использования, а также изучить их научно-теоретические основы.

В статье показаны имеющиеся водные ресурсы Ширвано-Сальянского экономического района, сферы использования забираемой из них воды, а также обосновывается важность перехода на новый способ орошения.

Ключевые слова: *водные ресурсы, реки, озера, оросительные каналы, орошаемое земледелие, административные районы*

SUMMARY

CURRENT STATE OF WATER RESOURCE UTILIZATION IN THE SHIRVAN-SALYAN ECONOMIC REGION

Namin Eminov

In regions with limited water resources, efficient utilization of these resources is crucial. Recent global climate changes and warming trends, accompanied by reduced precipitation in many areas, have negatively impacted river water flow volumes. Serious challenges have emerged, especially in regions like the Shirvan-Salyan economic region, where agriculture heavily relies on irrigation water.

Despite the fact that the Kur and Araz rivers, the country's main water arteries, flow through this region, water supply issues experienced between 2019 and 2022 have significantly complicated conditions in the downstream sections. Considering these circumstances, assessing the current state of regional water resources, evaluating their usage patterns, identifying economical utilization methods, and studying their scientific-theoretical foundations have become critically important tasks.

This article examines existing water resources in the Shirvan-Salyan economic region, highlights the sectors where withdrawn waters are utilized, and provides justification for transitioning to modern irrigation methods.

Keywords: *water resources, rivers, lakes, irrigation canals, irrigated agriculture, administrative districts*

AZƏRBAYCANDA ÜZÜMÇÜLÜYÜN İNKİŞAFINDA DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI RAYONUNUN ROLU

Ləman Sadıqova

<https://orcid.org/0009-0007-3771-9704>

sadiqovalmn@gmail.com

*Müəssisə: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan.*

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanda üzümçülüyün inkişafında Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun rolunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Üzümçülük sahəsinin inkişafında Dağlıq Şirvan regionunun Azərbaycanda mövqeyi SSRİ və müstəqillik dövrləri üzrə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Məqalədə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun təbii şəraiti üzümçülüyün inkişafı baxımından qiymətləndirilmiş, üzüm əkinə və yığımına görə region və inzibati rayonların Azərbaycanda pay göstəriciləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqat işinin məqsədi üzüm əkmələri, yığım və məhsuldarlıq üzrə göstəricilərin dinamikasını araşdıraraq, regiona daxil olan hər bir inzibati rayonun inkişaf imkanlarını göstərməkdir. Üzümçülüyün inkişafının qanunvericilik bazası əsaslandırılmış, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində aqrar-sənaye inteqrasiyası problemləri qeyd edilmişdir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının, xüsusilə üzümçülüyün prioritet sahə olduğunu nəzərə alaraq, sonda əsaslandırılmış nəticələr verilmişdir. Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilən nəticələrdən regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarında istifadə etmək mümkündür.

Açar sözlər: üzümçülük, təbii şərait, aqroiqlim ehtiyatları, kənd təsərrüfatı, üzüm əkmələri, üzüm yığımı, üzümün məhsuldarlığı

Giriş

Kənd təsərrüfatı əhalinin qida məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi onun elmi əsaslarla yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması ilə sıx bağlıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində təbii şəraitin komponentləri – aqroiqlim, su və torpaq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi vacib olmaqla, istehsalının artırılmasına və hər hektardan götürülən məhsulun sentnerinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ən qədim sahələrindən olan üzümçülüyün Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ərazi təşkili və inkişaf imkanlarının öyrənilməsi aktual əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin üzümçülüyün ümumilikdə Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında sənaye əsaslarla inkişaf etdirilməsi də Dağlıq Şirvan regionunun adı ilə bağlıdır. Üzümçülüyün inkişafına görə Dağlıq Şirvanın digər regionlar ilə müqayisəli təhlili Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyün inkişafına dair Dövlət Proqramı”, həmçinin “Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər)” üzümçülüyün inkişafının qanunvericilik bazasını təşkil edir və bu sahənin ölkədə inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır.

Material və metodlar

Tədqiqat işinin obyektini sahəsinə (6,13 min km²) görə Azərbaycan ərazisinin 1,2%-ni, əhalisinin sayına (317,8 min nəfər) görə isə ölkə əhalisinin 3,1%-ni əhatə edən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin strukturunda 2,7% və yığımında 4,5% xüsusi çəkiyə malik olan üzümçülük təşkil edir.

Tədqiqat zamanı mövzu ilə əlaqədar alim və tədqiqatçıların nəşr etdirdikləri elmi işlər, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları və digər mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Araşdırma əsasında üzüm əkinlərinin yayılma areallarını öyrənmək üçün sistemli analiz, SSRİ və müstəqillik dövrləri üzrə statistik göstəricilərin təhlilinə əsaslanan statistik, regiona daxil olan inzibati rayonların üzümçülüynün inkişaf səviyyəsinə görə fərqlərini göstərmək üçün müqayisə, həmçinin inkişaf dinamikasını əks etdirmək üçün tarixilik-ərazilik metodlarından istifadə edilmişdir.

Müzakirə

Dünya təcrübəsində tətbiq edilən mütərəqqi vasitələrlə təsərrüfatların konsolidasiyası tədbirlərinin həyata keçirilməsi və kənd təsərrüfatı sahəsində kooperasiyanın müxtəlif formalarda inkişafı həm ümumilikdə respublikamız, həm də regionlar üçün çox aktualdır. Ümumilikdə Azərbaycanda aqrar-sənaye inteqrasiyasının aşağı səviyyədə olması, təbii olaraq regionlar üzrə ərazi klasterlərinin də zəif inkişafını şərtləndirmişdir. İstehsalın xarakterinə uyğun olaraq üzüm, pambıq, tütün və təbii çayın ilkin emalı müəssisələri həmin məhsulların istehsal edildiyi regionlarda yerləşsə də, bu cür ərazi klasterlərinin yaranmasına səbəb olmamışdır. Belə ki, bu müəssisələrdə yalnız ilkin emal prosesləri həyata keçirilir. İlkin emaldan keçən məhsul isə ya ixrac olunur, yaxud da istehlak bazarlarında yerləşən müəssisələrdə son məhsula çevrilir (Strateji Yol Xəritəsi, 2017).

Üzümçülük respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalının ən mühüm və perspektivli sahəsi kimi sovet dövründə yüksək sürətlə inkişaf etdirilmişdir. 1913-cü ildə respublika ərazisində cəmi 50 min ton üzüm istehsal olunduğu halda, 1985-ci ildə bu qədər məhsulu orta bir üzümçülük rayonu vermişdir. 1985-ci ildə üzüm istehsalı 1790 min ton olmuşdur ki, bu da 1970-ci göstəricisindən 5 dəfə çoxdur. Ümumi üzüm istehsalının artmasında yeni üzümlüklər salınması ilə yanaşı, məhsuldarlığın yüksəldilməsi də mühüm rol oynamışdır. 1970-1985-ci illər arasında üzümün məhsuldarlığı 1,7 dəfədən çox artaraq hər hektardan 46,8 sentnərdən 81 sentnəyə çatmışdır (Allahverdiyev, 1991, s. 143).

Dağlıq Şirvan əsasən kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye rayonudur. Ərazidə əkinçilikdə əsas yeri taxılçılıq tutur. Digər mühüm bitkiçilik sahəsi üzümçülükdür. İqtisadi rayon qədim məskunlaşma ərazisi olsa da, sənaye cəhətdən nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Dağlıq Şirvanda sənayenin əsasını yeyinti və yüngül sənaye sahələri təşkil edir. Yeyinti sənayesində isə aparıcı pay yerli üzüm məhsulunu emal edən şərabçılığa məxsusdur (Ağakışiyeva, 2006).

Torpaq-iqlim şəraitinin dəyişməsi tənəklərin inkişafına çox ciddi təsir edir. Məhz buna görə də təbii-iqtisadi rayonlarda, hətta ayrı-ayrı inzibati rayonlarda becərilən eyni sort tənəklərin məhsul verməsində müxtəlif nəticələr müşahidə edilir. Təbii-iqlim şəraitindən və özünün bioloji inkişafından asılı olaraq üzüm bağları üçüncü-dördüncü illərdən məhsul verməyə başlayır. Torpağın düzgün seçilməsi isə məhsuldarlığa və onun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir (Cəfərov, 1983, s. 60).

Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları qonur dağ-meşə torpaqları ilə müqayisədə arid iqlim şəraitində əmələ gəlməklə, Böyük və Kiçik Qafqazın, həmçinin Lənkəran təbii vilayətinin alçaq dağlıq, dağətəyi və qismən orta dağlıq qurşağında 600-1200 m yüksəklikli sahələrdə yayılmışdır. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ən çox dəyişikliyə məruz qalmaqla, dənli və çoxillik bitki əkini altında istifadə edilir. Yüksək potensial təbii münbitliyi ilə səciyyələnən bu torpaqlardan üzümçülükdə istifadə etmək üçün geniş imkanlar mövcuddur (Məmmədov, 2007, s. 57-58).

Üzümçülüynün inkişafında vacib olan amillərdən biri də suvarma sistemidir. Üzüm becərilən ərazilərdə su təminatının yaxşılaşdırılması, suvarılan və dəmyə əkin yerlərinin, bağ və üzümlüklərin sahəsi, mövcud suvarma kanallarının vəziyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda suvarma təsərrüfatı inzibati rayonlardan xüsusilə Ağsu rayonunda inkişaf etmişdir (İsmayılova, 2007).

1910-1916-cı illərdə Muğan kanallarının çəkilməsi ilə əlaqədar, daha sonra Şirvan kanalını yaratmaq üçün Kür, Araz, Qarabağ, Şirvan bölgəsi və digər çaylarda (Samur, Qanıx, Zəyəmçay) suölçmə məntəqələri təşkil edilir və çayların öyrənilməsində sistem yaradılır. Şirvan çayları sularından Ərəş və Şirvan düzü torpaqlarının suvarılmasında geniş miqyasda istifadə edilir. Təbii hidroqrafiya şəbəkəsi ilə yanaşı, yaradılmış antropogen hidroqrafiya (kanallar) şəbəkəsinin də əhəmiyyəti böyükdür. Yuxarı Şirvan kanalı Azərbaycanda çəkilmiş iri magistral kanallardan biri olmaqla, uzunluğu 122 km, suvardığı sahə isə 127 min ha təşkil edir (Müseliyov, 1998, s. 156, 179, 194).

Aqroiqlim ehtiyatları kənd təsərrüfatının, o cümlədən üzümçülüyn inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Hacıyev və Rəhimov, 1977). Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati ərazi vahidləri üzrə aqroiqlim ehtiyatları təhlil edilmişdir. Belə ki, regionda aqroiqlim ehtiyatlarından – ümumi radiasiyanın illik miqdarı, havanın orta illik temperaturu, torpaq səthinin orta illik temperaturu, 5°C-dən yuxarı olan temperaturun illik miqdarı və 10°C-dən yuxarı olan temperaturun illik miqdarında Ağsu, radiasiya balansının illik miqdarı, havanın orta illik nisbi rütubəti, yağıntıların illik miqdarı və qarla örtülü günlərin sayında İsmayilli rayonları fərqlənir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda aqroiqlim ehtiyatlarının paylanması

Aqroiqlim ehtiyatları	Şamaxı	Ağsu	İsmayilli	Qobustan
Ümumi radiasiyanın illik miqdarı, kkal/sm ²	123,7	128,5	123,6	123,7
Radiasiya balansının illik miqdarı, kkal/sm ²	44,0	45,5	48,0	44,0
Havanın orta illik temperaturu, °C	11,1	14,1	10,8	10,5
Torpaq səthinin orta illik temperaturu, °C	14	17	14	12
5 ⁰ -dən yuxarı olan temperaturun illik miqdarı	2000-5000	4400-5000	2000-4000	2000-5000
10 ⁰ -dən yuxarı olan temperaturun illik miqdarı	1000-4400	3800-4500	1500-3800	1000-4400
Birinci payız şaxtasının orta tarixi	İkinci ongünlük noyabr	Axırıncı ongünlük noyabr	İkinci ongünlük noyabr	İkinci ongünlük noyabr
Axırıncı yaz şaxtasının orta tarixi	Birinci ongünlük aprel	İkinci ongünlük mart	Birinci ongünlük aprel	Birinci ongünlük aprel
Havanın orta illik nisbi rütubəti, %	71	70	74	72
Yağıntıların illik miqdarı, mm	591	510	809	379
Qarla örtülü günlərin sayı	41	13	43	41
Dolu düşən günlərin sayı	2,0	0,6	2,0	1,8

Mənbə: Hacıyev, Q.Ə., Rəhimov, V.Ə. (1977). Azərbaycan SSR inzibati rayonlarının iqlim səciyyəsi. Bakı: Elm. 270 s. [6].

Beləliklə, torpaq, aqroiqlim və su ehtiyatları üzümçülüyn inkişafı baxımından öyrənilərək, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, o cümlədən regiona daxil olan İsmayilli, Şamaxı, Qobustan və Ağsu rayonları üçün əlverişli təbii şəraitin olması müəyyən edilmişdir. Ərazinin təbii şəraitinə uyğun olaraq üzümçülüyn İsmayilli, Şamaxı və Qobustan rayonlarında dəmyə, Ağsu rayonunda isə suvarma şəraitində inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu SSRİ dövründə üzüm əkini sahəsi və yığımına görə respublikada fərqlənirdi. Belə ki, iqtisadi rayonda 1985-ci ildə üzüm əkmələrinin sahəsi 46066 ha, üzüm yığımı isə 288524 ton təşkil etmişdir (Сельское хозяйство Азербайджанской ССР, 1987). Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun ümumi respublika üzrə üzüm əkmələrinin sahəsində payı 1965-ci ildə 27,5%, 1985-ci ildə isə 18,2% olmuşdur. Regionda üzüm əkmələrinin 1965-ci ildə 43,0%-i, 1985-ci ildə isə 87,5%-i bar verən yaşda olmuşdur. Əkmələrin bar verən yaşda olan payları 1965-ci ildə Ağsuda 36,6%, İsmayillıda 44,8%, Şamaxıda 43,2%, 1985-ci ildə İsmayillıda 94,5%, Ağsuda 62,2%, Şamaxıda 97,8% təşkil etmişdir. 1965-1985-ci illərdə üzüm əkmələrinin sahəsi Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 24055 ha, o cümlədən İsmayillıda 7884 ha, Ağsuda 11536 ha və Şamaxıda 4635 ha artmışdır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

SSRİ dövründə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda üzüm əkini, yığımı və məhsuldarlığın inkişafı

İnzibati rayonların adları	Əkmələrin sahəsi, ha		Ümumi yığım, ton		Məhsuldarlıq, sent/ha	
	İ l l ə r					
	1965	1985	1965	1985	1965	1985
İsmayılı	1989	9873	2165	65072	24,0	69,7
Ağsu	921	12457	1651	47122	48,5	54,9
Şamaxı	19101	23736	27528	176330	17,9	75,9
Region	22011	46066	31344	288524	30,1	66,8
Azərbaycan	79870	252737	131807	1631922	40,6	78,6

Mənbə: Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. (1987). Государственный Комитет Азербайджанской ССР по Статистике. Статистический сборник. Баку. 472 с. [10].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun ümumi respublika üzrə üzüm yığımında payı 1965-ci ildə 23,8%, 1985-ci ildə isə 17,7% olmuşdur. Region üzrə ümumi üzüm yığımında 1965-ci ildə İsmayılı 6,9%, Ağsu 5,3%, Şamaxı 87,8%, 1985-ci ildə isə İsmayılı 22,6%, Ağsu 16,3%, Şamaxı 61,1% paya malik olmuşlar. 1965-1985-ci illərdə ümumi üzüm yığımı Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 257180 ton, o cümlədən İsmayılıda 62907 ton, Ağsuda 45471 ton və Şamaxıda 148802 ton artmışdır.

1965-1985-ci illərdə üzümün məhsuldarlığı Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 36,7 sent/ha, o cümlədən Ağsuda 6,4 sent/ha, İsmayılıda 45,7 sent/ha və Şamaxıda 58,0 sent/ha artmışdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun ümumi respublika üzrə üzüm əkmələrinin sahəsində payı 2000-ci ildə 11,0%, 2023-cü ildə isə 21,0% olmuşdur. Regionda üzüm əkmələrinin 2000-ci ildə 100%-i, 2023-cü ildə 89,1%-i bar verən yaşda olmuşdur. İqtisadi rayon üzrə 2000-ci ildə üzüm əkmələrinin sahəsində İsmayılı 22,0%, Ağsu 25,6%, Şamaxı 52,1%, Qobustan 0,3%, 2023-cü ildə isə İsmayılı 30,4%, Ağsu 2,6%, Şamaxı 66,0%, Qobustan 1,0% payla fərqlənmişlər. Üzüm əkmələrinin bar verən yaşda olan payları 2000-ci ildə bütün inzibati rayonlarda 100%, 2023-cü ildə isə İsmayılıda 96,9%, Ağsuda 96,1%, Şamaxıda 85,4% və Qobustanda 81,8% olmuşdur.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun ümumi respublika üzrə üzüm yığımında payı 2000-ci ildə 1,2%, 2023-cü ildə isə 15,4% olmuşdur. 2000-ci ildə iqtisadi rayon üzrə ümumi üzüm yığımında İsmayılı 14,0%, Ağsu 16,9%, Şamaxı 65,0%, Qobustan 4,1%, 2023-cü ildə İsmayılı 7,4%, Ağsu 6,8%, Şamaxı 83,8%, Qobustan 2,0% paya malik olmuşlar (Cədvəl 3).

Cədvəl 3

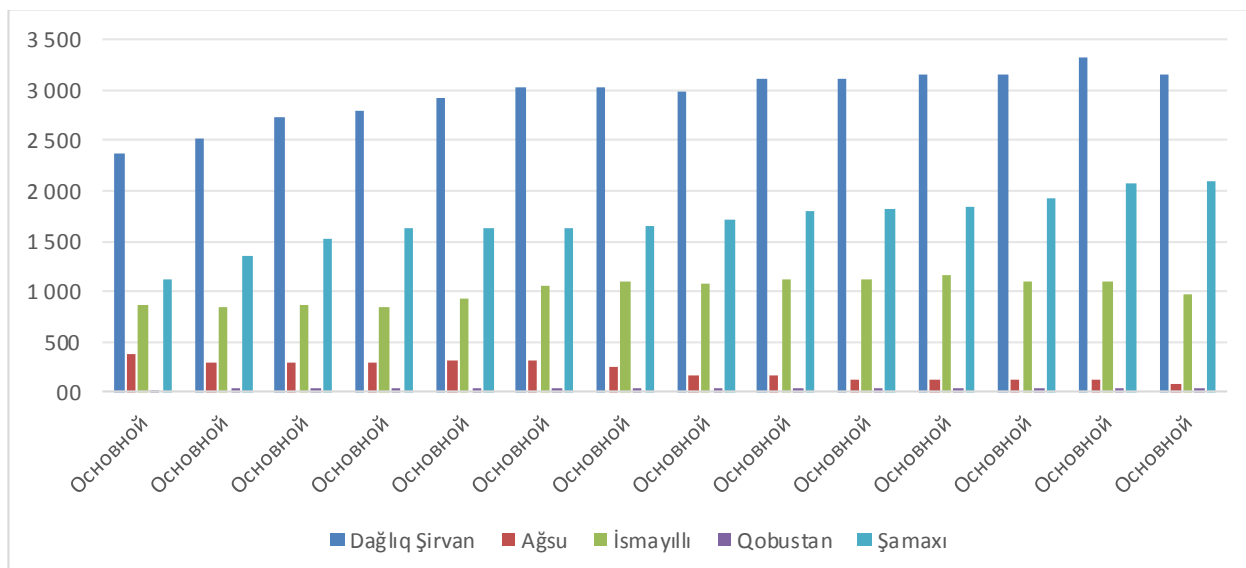
Müstəqillik dövründə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda üzüm əkini, yığımı və məhsuldarlığın inkişafı

İnzibati rayonların adları	Əkmələrin sahəsi, ha		Ümumi yığım, ton		Məhsuldarlıq, sent/ha	
	İ l l ə r					
	2000	2023	2000	2023	2000	2023
İsmayılı	346	961,1	1332	2564,0	37,8	9,6
Ağsu	402	80,4	1612	2350,2	16,5	76,6
Şamaxı	818	2085,3	6200	28980	61,5	152,0
Qobustan	5	32,5	392	697,0	132,0	61,8
Region	1571	3159,3	9536	34591,2	45,0	102,0
Azərbaycan	14218	15020	769333	224517,2	35,8	113,3

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı (2024). ARDSK. Statistik məcmuə. Bakı. 700 s. [3].

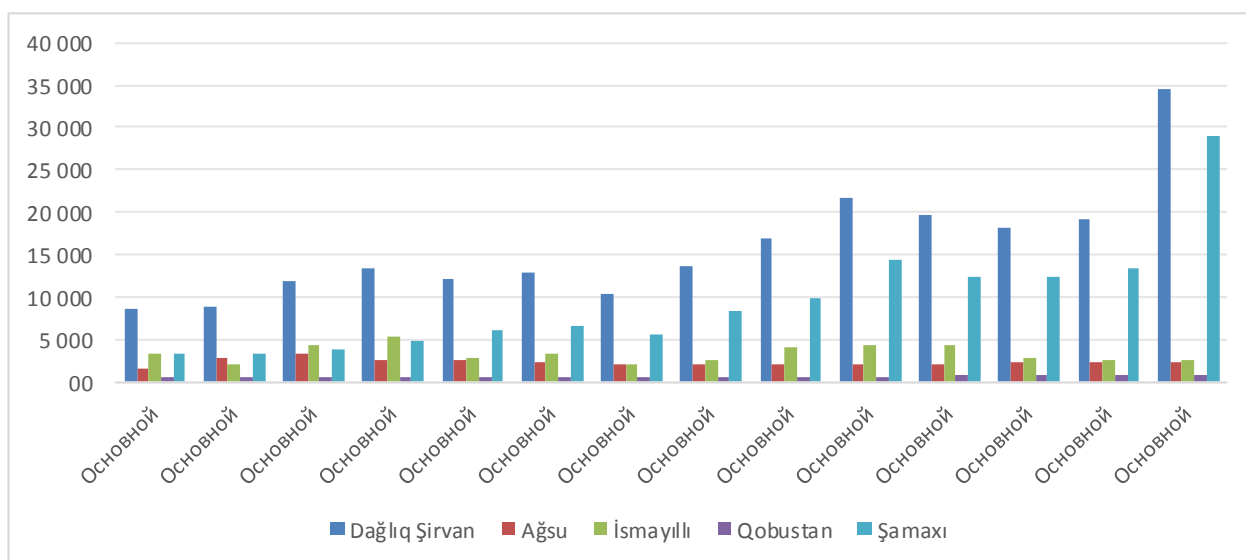
Məhsuldarlıq göstəricilərinə görə regionda 2000-ci ildə Qobustan, 2023-cü ildə isə Şamaxı rayonları fərqlənmişlər. 2000-2023-cü illərdə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda üzümün məhsuldarlığı 57,0 sent/ha artmışdır.

2010-2023-cü illərdə üzüm əkmələrinin sahəsi Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda, o cümlədən Şamaxı rayonunda artmış, Ağsuda isə azalmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda üzüm əkmələrinin inkişaf dinamikası

2010-2023-cü illərdə ümumi üzüm yığımı Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda, o cümlədən Şamaxı rayonunda artma, Ağsu və İsmayılıda isə azalma tendensiyası ilə fərqlənmişdir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda ümumi üzüm yığımının inkişaf dinamikası

Üzümçülüyn inkişafında Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonların Azərbaycanda yerinin SSRİ (1965 və 1985-ci illər) və müstəqillik (2000 və 2023-cü illər) dövrü üzrə qiymətləndirilməsi aparılmışdır. SSRİ dövründə 1965-ci ildə Şamaxı rayonu üzüm əkini və yığımına görə 1-ci, 1985-ci ildə isə üzüm əkini və yımına görə 2-ci (Cəlilabaddan sonra) yerdə olmuşdur. Müstəqillik dövründə 2000-ci ildə Şamaxı rayonu üzüm əkininə görə 2-ci (Xaçmazdan sonra), üzüm yığımına görə 3-cü (Xaçmaz və Şəmkirdən sonra), 2023-cü ildə Şamaxı rayonu üzüm əkininə görə 1-ci, üzüm yığımına görə isə 3-cü (Şəmkir və Tovuzdan sonra) yerdə qərarlaşmışdır. Təhlillərdən göründüyü kimi üzümçülüyn inkişafına görə Şamaxı rayonu nəinki Dağlıq Şirvan regionunda, həmçinin Azərbaycanda fərqlənir.

2023-cü ildə respublikada üzüm əkini sahəsi 15020 ha, üzüm yığımı isə 224517,2 ton təşkil etmişdir (Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2024). Azərbaycanda 15020 ha üzüm əkmələrində Bakı 8,7%, Naxçıvan 5,1%, Abşeron-Xızı 1,2%, Dağlıq Şirvan 21,0%, Gəncə-Daşkəsən 12,2%, Qarabağ 1,2%, Qazax-Tovuz 16,3%, Quba-Xaçmaz 3,6%, Lənkəran-Astara 10,5%, Mərkəzi Aran 3,0%, Mil-Muğan 1,3%, Şəki-Zaqatala 6,3%, Şərqi Zəngəzur 0,5%, Şirvan-Salyan 9,1% paya malik olmuşdur. 2023-cü ildə

Azərbaycanda 224517,2 ton üzüm yığımında Bakı 6,7%, Naxçıvan 2,9%, Abşeron-Xızı 0,4%, Dağlıq Şirvan 15,4%, Gəncə-Daşkəsən 7,3%, Qarabağ 3,6%, Qazax-Tovuz 34,2%, Quba-Xaçmaz 2,9%, Lənkəran-Astara 10,8%, Mərkəzi Aran 2,7%, Mil-Muğan 2,7%, Şəki-Zaqatala 5,1%, Şərqi Zəngəzur 0,1%, Şirvan-Salyan 5,2%-lə fərqlənmişdir.

Üzümçülük təsərrüfatında iqtisadi rayonların respublikada pay göstəricilərini təhlil etsək, Dağlıq Şirvan regionunun üzüm əkmələrində 1-ci, üzüm yığımında isə 2-ci (Qazax-Tovuzdan sonra) yerdə olduğunu görürük.

Nəticə

Yuxarıdakı araşdırmaları hakim tutaraq, üzümçülüğün inkişafına görə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun Azərbaycanda mövqeyinin qiymətləndirilməsinə dair aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- regionun təbii şəraiti üzümçülüğün inkişafı baxımından qiymətləndirilmiş və ərazinin əlverişliliyi müəyyən olunmuşdur;
- Azərbaycanda üzümçülükə bağlı problemlərin həllinə istiqamətlənmiş qanunverici baza əsaslandırılmışdır;
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda üzüm əkmələrinin sahəsi, üzüm yığımı və məhsuldarlıq göstəriciləri SSRİ və müstəqillik dövrləri üzrə statistik məlumatlar əsasında təhlil edilmişdir;
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun üzüm əkini və yığımına görə SSRİ və müstəqillik dövrləri üzrə Azərbaycanda mövqeyi qiymətləndirilmiş, regiona daxil olan Şamaxı rayonunun üstün mövqeyə malik olması müəyyən edilmişdir;
- Aparılan təhlillər nəticəsində Dağlıq Şirvan regionunun üzüm əkmələrində 1-ci, üzüm yığımında 2-ci (Qazax-Tovuzdan sonra), Şamaxı rayonunun isə müvafiq göstəricilərə görə 1-ci və 3-cü (Şəmkir və Tovuzdan sonra) yerdə olması müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağakışiyeva, G.R. (2006). Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda üzümçülüğün inkişafı: müasir vəziyyət və perspektiv. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Yer elmləri seriyası. № 1. S. 126-130.
2. Allahverdiyev, N.N. (1991). Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı: Maarif. 272 s.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. (2024). ARDSK. Statistik məcmuə. Bakı. 700 s.
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2017). Bakı. 177 s.
5. Cəfərov, H.G. (1983). Azərbaycanda üzümçülüğün iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı: Azərneşr. 217 s.
6. Hacıyev, Q.Ə., Rəhimov, V.Ə. (1977). Azərbaycan SSR inzibati rayonlarının iqlim səciyyəsi. Bakı: Elm. 270 s.
7. İsmayılova, M.Z. (2021). Gəncə-Qazax və Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonlarında üzümçülüğün ərazi təşkili. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası, Gənc Tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal. VII cild. № 2. S. 119-126.
8. Məmmədov, Q.Ş. (2007). Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm. 856 s.
9. Müseyibov, M.A. (1998). Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: Maarif. 400 s.
10. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. (1987). Государственный Комитет Азербайджанской ССР по Статистике. Статистический сборник. Баку. 472 с.

SUMMARY

THE ROLE OF MOUNTAIN SHIRVAN ECONOMIC REGION IN THE DEVELOPMENT OF VITICULTURE IN AZERBAIJAN

Leman Sadiqova

The article is devoted to the study of the role of Mountain Shirvan economic region in the development of viticulture in Azerbaijan. The position of the Mountainous Shirvan region in Azerbaijan in the development of viticulture during the years of the USSR and during the period of independence is analyzed in a comparative manner. The article assesses the natural conditions of the Mountainous Shirvan economic region from the point of view of the development of viticulture, and also determines the share indicators of the region and administrative regions in Azerbaijan for the cultivation and harvesting of grapes. The purpose of the study is to show the development possibilities of each administrative region that is part of the region by studying the dynamics of grape planting, harvest and productivity indicators. The legislative basis for the development of viticulture is substantiated, the problems of agro-industrial integration within the framework of the Strategic Road Map for the production and processing of agricultural products are noted. Taking into account that agriculture, especially viticulture, is a priority area in the Mountain Shirvan economic region, reasonable conclusions were given at the end. The results obtained as a result of the study can be used in State programs for the socio-economic development of regions.

Keywords: *viticulture, natural conditions, agro-climatic resources, rural economy, grape plantings, grape harvest, yield of grapes*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ГОРНО-ШИРВАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА В РАЗВИТИИ ВИНОГРАДАРСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ляман Садигова

Статья посвящена изучению роли Горно-Ширванского экономического района в развитии виноградарства в Азербайджане. В сравнительном порядке проанализировано положение Горно-Ширванского региона в Азербайджане в развитии виноградарства в годы СССР и за период независимости. В статье оценены природные условия Горно-Ширванского экономического района с точки зрения развития виноградарства, а также определены долевыe показатели региона и административных районов в Азербайджане по выращиванию и сбору винограда. Цель исследования – показать возможности развития каждого административного района, входящего в состав региона, путем изучения динамики показателей посадки, сбора и урожайности винограда. Обоснована законодательная база развития виноградарства, отмечены проблемы агропромышленной интеграции в рамках Стратегической дорожной карты по производству и переработке сельскохозяйственной продукции. Учитывая, что сельское хозяйство, особенно виноградарство, является приоритетным направлением в Горно-Ширванском экономическом районе, в конце были даны обоснованные выводы. Результаты, полученные в результате проведенного исследования, возможно использовать в Государственных программах социально-экономического развития регионов.

Ключевые слова: *виноградарство, природные условия, агроклиматические ресурсы, сельское хозяйство, виноградные посадки, сбор винограда, урожайность винограда*